

T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

FETHİNDEN MOĞOL İSTİLASINA KADAR
ORTA SİRDERYA HAVZASI VE İSLAM TARİHİNDEKİ YERİ
(DOKTORA TEZİ)

Burkhanadin ABDİLKHAKİM

BURSA 2019

T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

FETHİNDEN MOĞOL İSTİLASINA KADAR
ORTA SİRDERYA HAVZASI VE İSLAM TARİHİNDEKİ YERİ
(DOKTORA TEZİ)

Burkhanadin ABDİLKHAKİM

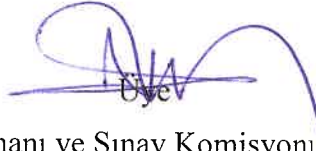
DANIŞMAN
PROF. DR. Ali İhsan KARATAŞ

BURSA 2019

TEZ ONAY SAYFASI
T. C.

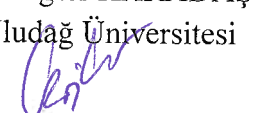
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

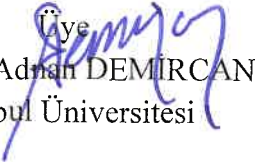
İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, 711422010 numaralı **Burkhanadin ABDİLKHAKİM**'İN hazırladığı “**FETHİNDEN MOĞOL İSTİLASINA KADAR ORTA SİRDERYA HAVZASI VE İSLAM TARİHİNDEKİ YERİ**” konulu Doktora Tezi Çalışması ile ilgili tez savunma sınavı, 26.08.2019 günü 13:00-15:00 saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin başarılı olduğuna oybirliği ile karar verilmiştir.

Üye

Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı
Prof. Dr. Ali İhsan KARATAŞ
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye
Prof. Dr. Âdem APAK
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye
Prof. Dr. Çağfer KARADAŞ
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye
Prof. Dr. Adnan DEMİRCAN
İstanbul Üniversitesi

Üye
Dr. Öğr. Üy. Yunus AKYÜREK
Çanakkale OMÜ

Tarih

26.08.2019

**SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU**

**BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA**

Tarih: 05.08.2019

Tez Başlığı / Konusu: **FETHİNDEN MOĞOL İSTİLASINA KADAR ORTA
SİRDERYA HAVZASI VE İSLAM TARİHİNDEKİ YERİ**

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 290 sayfalık kısmına ilişkin, 31/08/2019 tarihinde şahsım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından (Turnitin)* aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 10'dır.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar hariç/dahil
- 3- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

05.08.2019

Adı Soyadı: Burkanadin Abdilkhakim
Öğrenci No:
Anabilim Dalı: İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
Programı: DOKTORA
Statüsü: Y.Lisans Doktora

Danışman: Prof. Dr. Ali İhsan KARATAŞ

YEMİN METNİ

Doktora tezi olarak sunduğum “**FETHİNDEN MOĞOL İSTİLASINA KADAR ORTA SİRDERYA HAVZASI VE İSLAM TARİHİNDEKİ YERİ**” başlıklı çalışmamın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntuların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

05.08.2019

Adı Soyadı: Burkhanadin Abdilkhakim
Öğrenci No: 711422010
Anabilim Dalı: İslam Tarihi Ve Sanatları Anabilim Dalı
Programı: DOKTORA
Statüsü: Y.Lisans Doktora

1

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı	Burkhanadin Abdilkhakim
Üniversite	Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	İslam Tarihi Ve Sanatları Anabilim Dalı
Bilim Dalı	İslam Tarihi Bilim Dalı
Tezin Niteliği	Doktora Tezi
Sayfa Sayısı	xiii+277
Mezuniyet Tarihi	... /.../ 2019
Tez Danışman(lar)ı	Prof. Dr. Ali İhsan KARATAŞ

FETHİNDEN MOĞOL İSTİLASINA KADAR ORTA SİRDERYA HAVZASI VE İSLAM TARİHİNDEKİ YERİ

Orta Sirderya havzası günümüzde Kazakistan'ın güneyinde yer alan bir bölgedir. Bölge aynı zamanda Türklerin anayurdu olma özelliğine de sahiptir. Tarih boyunca Orta Sirderya havzası kuzeydeki göçebe Türkler ile Mâverâünnehir'deki yerleşik hayat yaşayan halklar arasında dinî ve kültürel bakımdan bir köprü rolü üstlenmiştir.

M.Ö. binli yıllardan beri Sakalar tarafından idare edilen bölgenin demografik yapısı milliyet bakımından Mâverâünnehir'e göre daha homojen olmuştur. Zira M.S. V. asırlarda Soğdların Orta Sirderya havzası ile Yedisu'da şehirler inşa edip mntıkaya yerleşmelerine rağmen, bölge halkının çoğunluğunu genellikle Türk kökenli kabileler oluşturmuştur.

M.S. VIII. yüzyıla kadar bölgede hâkim olan Şamanizm, Budizm, Maniheizm, Nestûrîlik gibi din ve inanç akımları İslam'ın aynı asrın ilk çeyreğinde bölgede yayılmaya başlamasıyla birlikte ortadan kaybolmuştur. Sâ mânîlerin Orta Asya'da hâkim olduğu IX. yüzyılın sonlarında ise İslam dini artık Orta Sirderya havzasının şehirlerinde büyük oranda kabul görmüştü. Göçebe Türklerin İslamlaşma süreci ise özellikle Karahanlılar döneminde bölgede ortaya çıkan Yeseviye tarikatından sonra hız kazanmıştır.

XII. yüzyılın birinci yarısında bölge beş asırdan beri devam eden Müslümanların hâkimiyetinden çıkıp gayri müslim olan Karahıtayların eline geçmiştir. Bununla birlikte dine hoşgörülü davranan Karahıtaylar yönetimi altında Müslümanlar vergilerini ödemek suretiyle İslamî hayatlarını serbestçe yaşamışlardır. XII. yüzyılın son ve XIII. yüzyılın ilk çeyreklerinde ise Orta Sirderya havzası güçlenen Harezmsah Devleti'nin hâkimiyeti altına girerek tekrar Müslüman yönetimine dönmüştür. Fakat yaklaşan Moğol tehlikesi sebebiyle bu durum uzun sürmemiştir.

Anahtar kelimeler: Orta Asya, Mâverâünnehir, Orta Sirderya havzası, Türkler, Göçebe, İslam, Emevîler, İsficab.

ABSTRACT

Writer's Name	: Burkhanadin Abdilkhakim
University	: Bursa Uludağ University
Institue	: Social Sciences Institue
Anabilim Dalı	: Department of Islamic History and Arts
Bilim Dalı	: Islamic History Science
Tezin Niteliği	: Thesis of Doctora
Sayfa Sayısı	: xiii+277
Mezuniyet Tarihi	: ... /.../ 2019
Tez Danışman(lar)ı	: Prof. Dr. Ali İhsan KARATAŞ

MIDDLE SIRDARYA BASIN FROM ISLAMIC CONQUEST TO THE MONGOL INVASION AND ITS PLACE IN THE HISTORY OF ISLAM

The Middle Sirdarya basin is a region in Central Asia which located in the South province of present Kazakhstan. The region is also the homeland of the Turks. Throughout history, the Middle Sirdarya basin has played the role of a bridge of religion and culture between nomadic Turks in the north and settled people of Transoxania.

Since Saks inhabited the region in B.C. 1000 different tribes have lived there since then. But demographic structure of the region is more homogeneous in terms of nationality than Transoxania. Although the Soghdians built cities in the Middle Sirdarya basin and Jetisu in the 5th century A.D. and settled there, the majority of the people of the region were mostly tribes of Turkish origin.

The beliefs such as Shamanism, Buddhism, Manichaeism and Nesturism that prevailed in the region until the 8th century, disappeared with the beginning of the spread of Islam in the region in the first quarter of the same century. The period during which the Samanids dominated Central Asia by the end of the 9th century, the Islamic religion was now fully dominant in the cities of the Middle Sirdarya basin. The process of Islamization of nomadic Turks gained momentum especially after the missionary activities of the Yasawi tariqat which emerged in the region during the Karahanids period.

After living under Islamic domination for five centuries. in the first half of the XII. century the Muslims lost the region and the Middle Sirdarya basin was captured by the non-Muslim Karahitays. However, under the rule of Karahitays, which were tolerant of religion, Muslims lived their religious lives freely. In the last quarter of XII. and in the first quarter of the XII. centuries, the Middle Sirdarya basin came under the rule of the Khwarezmshah State. It meant that the region returned to Muslim rule again. But this joy did not last long.

Key words: Central Asia, Transoxania, Middle Sirderya basin, Turks, Nomad, Islam, Umayyads, Isfijab.

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	ii
DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU.....	iii
YEMİN METNİ.....	iv
ÖZET.....	v
ABSTRACT.....	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
KISALTMALAR.....	xi
ÖNSÖZ.....	xii
GİRİŞ.....	1
I- ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ.....	1
II- ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI.....	2

BİRİNCİ BÖLÜM

COĞRAFİ KONUM, ŞEHİRLER VE İSLAM ÖNCESİ TARİHİ

I- SİRDERYA NEHRİ VE MAVERAÜNNEHİR.....	6
II- ORTA SİRDERYA HAVZASININ ÖNEMLİ ŞEHİRLERİ.....	11
A- İsficab.....	11
B- Taraz.....	18
III- ŞEHİRLERARASI MESAFELER ve BÖLGENİN İKLİMİ.....	20
A- Mesafeler.....	20
B- İklim.....	22
IV- ORTA SİRDERYA HAVZASI'NIN İSLAM ÖNCESİ TARİHİ.....	23
A- Sakalar.....	23
B- Kanglılar.....	26
C- Şi Devleti.....	29
D- Göktürk Devleti.....	30
E- Türgiş Devleti.....	34

İKİNCİ BÖLÜM

İSLAM HÂKİMİYETİ DÖNEMİNDE SİRDERYA

I. MÜSLÜMANLARLA İLK TEMASLAR VE HULEFÂ-YI RAŞİDİN DÖNEMİ.....	41
II. EMEVÎLER DÖNEMİ.....	42

A. Kuteybe b. Müslim'in Valiliği Döneminde Bölgenin Siyasî Durumu.....	49
B. Kuteybe b. Müslim'den Sonra Siyasî Durum	58
III. ABBÂSÎLER DÖNEMİ	74
A- Talas (Atlah) Savaşı (751) ve Önemi.....	76
B- Talas Savaşı Sonrası Durum	83
C- Abbâsî Halifeleri ve Türk Köleleri	86
IV. ORTA SİRDERYA HAVZASI'NIN GÖÇEBE TÜRK HALKLARI	88
A. Karluklar	88
B. Oğuzlar.....	95
V. ORTA SİRDERYA HAVZASINDA İSLAM HÂKİMİYETİNİN YERLEŞMESİ.....	102
A. Sâ mânîler	102
B. Karahanlılar.....	120
C. Karahıtaylar.....	130
VI. HAREZMŞAHLAR DEVLETİ VE MOĞOL İSTİLASI.....	132
A. Harezmsahlr ve Küçlük Han Mücadelesi	132
B. Moğolların Çıkışı ve Cengiz Han	139
C. İşgale Doğru: Otrar Faciası	141
D. Orta Sirderya Havzasının İşgali	146
E. Moğol İstilasının Doğurduğu Sonuçlar.....	153

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ORTA SİRDERYA HAVZASI'NDA DİNÎ, İKTİSADÎ ve KÜLTÜREL HAYAT

I- DİNÎ HAYAT	156
A. İslam'dan Önce	156
B. İslamî Dönem.....	161
1. Birinci aşama: İslam ile tanışma. Düşmanlık ve işbirliği dönemi (VIII- IX yüzyıllar).....	162
2. İkinci Aşama: Müslümanların Hâkimiyetinin Kabulü. İslamiyet'in Şehirler ve Göçebeler Arasında Yayılması (IX-XI. yüzyıllar).....	166
3. Üçüncü Aşama: Tarikatların Faaliyetleri ve Göçebelerin İslamlaşmasının Tamamlanması (XI- XIII. yüzyıllar).....	172
II- EKONOMİK HAYAT	177
A. İpek Yolu	177
B. Ticaret	181
C. Zanaatçılık.....	187

1. Çömlek Üretimi	187
2. Cam Yapımı	188
3. Demircilik.....	188
4. Bakırcılık.....	189
5. Kuyumculuk	189
6. Dokumacılık	190
D. Para Birimi ve Sikkeler	190
III- ŞEHİR KÜLTÜRÜ VE SOSYAL HAYAT.....	194
A. Şehirlerin Gelişimi ve Sayısı.....	194
B. Şehirlerin Fiziksel Yapısı.....	199
C. Şehir İdaresi ve Sosyal Hayat	201
D. Demografik Yapı	204
IV- MİMARÎ DURUM.....	206
A. Camiler.....	207
B. Evler.....	208
C. Hamamlar.....	210
D. Kervansaraylar	212
E. Türbeler.....	213
V- İLMÎ VE KÜLTÜREL HAYAT	215
A. Kütüphane ve Medreseler	215
B. Âlimler	216
C. Farablı Âlimler.....	217
1. Ebû Nâsır el-Fârâbî	217
2. Ebû İbrahim İshak el-Fârâbî.....	222
3. Ebû Nâsır İsmail b. Nâsır b. Hammad el-Cevherî el-Fârâbî.	224
4. Ebü'l-Kâsım İmamüddîn Mahmûd b. Ahmed el-Fârâbî	226
5. Ebü'l-Fazl Siddik b. Said es-Sunahî el-Fârâbî	227
6. Ebû Muhammed Abdüsayid b. Muhammed b. Atâ b. İbrahim en-Nesefî el-Vesicî 228	
7. Alâmüddîn el-Cevherî	228
8. Burhâneddîn Ahmed el-Fârâbî	228
9. Kıvâmüddîn Âmir Kâtib b. Âmir Ömer el-Fârâbî el-İtkanî	228
10. Diğer Âlimler	229
D. İsficablı Âlimler	230

1-	Hadisçiler.....	230
a-	Ali el-Hasan b. Mansur b. Abdullah b. Ahmed el-Müeddîb el-Mukrî el-İsfcâbî	231
b-	Diğer Âlimler.....	231
2-	Fıkıhçılar	231
a-	Ebû Nâsır Ahmed b. Mansur el-İsfcâbî el-Kâdî.....	232
b-	Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. İsmail b. Ali b. Ahmed b. Muhammed b. İshak es-Semerkandî el-İsfcâbî	232
c-	Muhammed b. Ahmed el-İsfcâbî (v. 500/1106).....	233
d-	Diğer Âlimler.....	234
E.	Orta Sirderya Havzasının Diğer Bölgelerinden Çıkan Âlimler	234
1.	Ebû Nâsır Ahmed b. Zâhir b. Hâtîm b. Rüstem el-Edîb el-Üsbanikentî	234
2.	Ebû Bekir Muhammed b. Sufyan el-Üsbanikentî el-Fakîh eş-Şafî	234
3.	İmam Ebû Muhammed b. Ali b. Ebû Ali at-Tarazî	234
4.	Ebû Ali el-Hüseyin b. Muhammed b. Zahir b. Hatim el-Fakîh el-Üsbanikentî ...	235
5.	Ebü'l-Hasan Said b. Hâtîm b. Adî el-Fakîh el-Üsbanikentî	235
6.	Muhammed b. Ahmed b. el-Hüseyin b. Ömer eş-Şâşî	235
8.	Ebü el-Meâli Bahaüddîn Muhammed b. Ahmed b. Yusuf el-İsfcâbî el-Merginanî el-Hanefî	235
9.	el-Hüseyin b. Ali b. el-Haccâc b. Ali Hüsâmüddîn es-Siğnakî	236
10.	Diğer Âlimler	236
VI-	ORTA SİRDERYA HAVZASINDA TASAVVUF	239
A.	Hoca Ahmed Yesevî'nin Hayatı	240
B.	Tarikatı	244
C.	Dîvân-ı Hikmet	248
	SONUÇ	250
	KAYNAKLAR	256
	EKLER	270
	ÖZGEÇMİŞ	276
	TEZ ÇOĞALTMA VE ELEKTRONİK YAYIMLAMA İZİN FORMU	277

KISALTMALAR

- a.g.e. : Adı geçen eser
a.g.md. : Adı geçen madde
a.g.m. : Adı geçen makale
Bkz. : Bakınız
D.İ.A : Türkiye Diyanet Vakfı İslām Ansiklopedisi
ed. : Editör
C. : Cilt
ev. : Çeviren
H. : Hicrî
Hz. : Hazreti
İ.A : İslām Ansiklopedisi
M. : Miladî
MEB : Milli Egitim Basımevi
M.Ö. : Milattan nce
M. S. : Milattan sonra
Ö. : lm
S. : Sayfa
TDVY : Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
Thk. : Tahkik eden
TTKB : Türk Tarih Kurumu Basımevi
UÜSBE : Uludag Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
v.b. : ve benzeri
Vd. : ve devamı
Yay. : Yayınları

ÖNSÖZ

Orta Sirderya havzası batıda Taraz, doğuda Sıgnak, güneyde ise Şâş şehirlerini (Taşkent) içine alan ve kuzeyde Moyunkum Çölü'ne dayanan Orta Asya'daki bir bölgedir. "Orta Sirderya havzası" ismine bölge ile ilgili kaleme alınan klasik tarih kaynaklarında rastlanmamaktadır. Ayrıca bir coğrafi terim olarak da yaygın değildir. Bununla birlikte XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Rus şarkiyatçılar konu ettiğimiz bölgeden bahsederken bu mıntıkayı zaman zaman Sirderya'nın orta havzası diye adlandırmışlardır. Buradan yola çıkarak tezde şimdiki Kazakistan'ın güneyine tekabül eden bölgeye yukarıda zikredilen ismin iktibas edilmesi uygun görülmüştür. Bölgede çoğunlukla Türkler yaşadığı için yerli halka nispeten buraya "Türkistan" da denilmektedir.

Orta Sirderya havzası şimdiki Kırgızistan, Özbekistan, Kazakistan topraklarından geçerek, Aral Gölü'ne dökülen ve uzunluğu yaklaşık 2800 kilometreyi oluşturan Sirderya nehrinin orta kısmında bulunmaktadır. Bölge, İpek Yolu'nun geçtiği güzergâhlardan olması sebebiyle asırlar boyunca Orta Asya'daki ticaret merkezlerinden biri olmuştur. Siyasî ve dinî bakımdan ise daima Mâverâünnehir'de cereyan eden olaylardan etkilenmiştir.

Araştırma VIII. yüzyılın ilk yarısından XIII. yüzyılın ortalarına kadarki dönemi kapsamaktadır. Bu beş asrı aşkın bir zaman dilimi boyunca Moğol İstilasına kadar Orta Sirderya havzasını sırasıyla Emevîler, Abbâsîler, Sâmânîler, Karahanlılar, Karahıtaylar ve Harezmsâhlar doğrudan veya dolaylı bir şekilde hâkimiyeti altına almışlardır. Tezde bu devletlerin bizzat kendileri değil, Orta Sirderya havzasıyla olan siyasal ve kültürel ilişkilerine ağırlık verilecektir.

Tez giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Girişte araştırmanın önemi, amacı ve kaynaklarından bahsedilmiştir. Birinci bölümde Sirderya nehri, bölgedeki şehirler ve konumları, yerleşim yerleri arasındaki mesafeler hakkında genel bilgiler verilmiş, ayrıca M.Ö. 1000 yıllarından (Sakalar dönemi) itibaren İslam'ın bölgeye ulaştığı M.S. VIII. asra kadarki zaman dilimi içerisinde bölgenin tarihi özetle sunulmuştur. İkinci bölümde bölgenin VIII. yüzyılların başında Emevîler tarafından fethedilmesinden, XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde gerçekleşen Moğol istilasına kadar süren tarihi ana hatlarıyla ele alınmıştır. Bu bölümde Orta Sirderya havzasında Müslümanların hâkimiyeti ve İslam

dininin yayılma süreci incelenmiştir. Üçüncü ve son bölümünde Orta Sirderya havzasının dinî-kültürel ve iktisadî hayatı ele alınmıştır. Orta Sirderya havzasındaki dinî hayat, ekonomik durum, İpek Yolu, ticaret, zanaatçılık, bölgedeki şehir kültürü, sosyal hayat, mimarî durum, ilmî ve kültürel hayat, kütüphaneler, medreseler, bölgede yetişen âlimler ve tasavvufi faaliyetler hakkında bilgi verilmiştir.

Tez konusunun seçilme ve yazılma aşamalarında her türlü tavsiyelerini ve yardımlarını esirgemeyen kıymetli hocam ve danışmanım Prof. Dr. Ali İhsan KARATAŞ'a, destek ve yönlendirmede bulunan Prof. Dr. Âdem APAK'a, Dr. Yunus AKYÜREK'e, tezimi okuyarak hatalarımın en aza inmesinde katkılar sağlayan Dr. Mustafa POLAT, Doktora öğrencisi Fatmagül Gül ALTUN, Araştırma görevlileri Esra KESKİN ve Hüseyin HALİL'e teşekkürü bir borç bilirim.

Burkhanadin ABDİLKHAKİM

BURSA 2019

GİRİŞ

I- ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Altay Dağarından Harezmi'e kadar büyük bir coğrafyayı içine alan Türkistan'ın merkezinde yer alan Orta Sirderya havzası bölgesinin tarihi gerek Türkiye Türkleri ve gerekse Orta Asya'da Kazak, Özbek, Kırgız ve Türkmen Türkleri için büyük önem arz etmektedir. Zira Karluk, Oğuz, Kıpçak gibi çeşitli Türk kabilelerinin bir arada yaşadığı Orta Sirderya havzasına Türklerin Altay Dağlarından sonraki ikinci ana vatanı veya beşiği denilebilir. Bu bölgenin incelenmesi Türk tarihinin daha iyi anlaşılması bakımından önemlidir. Türkistan'ın farklı bölge ve şehirleriyle ilgili araştırmalar mevcuttur. Ancak Türk tarihi için oldukça önemli olan Orta Sirderya havzasıyla ilgili çalışmalar yeterli değildir. Bölgeyle ilgili Türkiye'de, Kazakistan'da ve diğer ülkelerde çeşitli eserler kaleme alınmıştır. Bu konuda eser veren ilk araştırmacılardan biri Rus şarkiyatçısı V.V. Barthold'tur. Barthold Türkistan tarihini yazma hususunda büyük emek vermiştir. Fakat gerek Barthold'un çalışmalarında gerekse bu konuda yazılan diğer eserlerde "Orta Sirderya havzası" müstakil olarak ele alınmamış; siyasî kültürel ve dinî açıdan detaylı bir şekilde incelenmemiştir. Bu sebeple tezimizin amacı bu bölgenin çeşitli boyutlarıyla incelenmesi olarak belirlenmiştir.

Bölge tarihi araştırmalarında coğrafyanın sınırlarının belirlenmesinin yanında zaman aralığının da belirlenmesi önemlidir. Bu bakımdan da incelediğimiz bölgenin İslamlaşma süreci merkeze alınarak İslam'ın bölgede yayılmasından Moğol istilasına kadar olan süre esas alındı. Bu da VIII – XIII. asırlara tekabül etmektedir. Bu yüzyıllar Türk kavimlerinin oluşumunu tamamladığı, İslam'ı benimsediği ve nihayet bir Müslüman-Türk kimliğine kavuştuğu dönemdir.

Ele aldığımız bölgede Türk tarihi bakımından önemli şehirler bulunmaktadır. Bunlardan İsficab, Taraz, Şâş, Üsbanikeyt, Otrar gibi şehirler bölgenin merkez şehirlerindedir. Söz konusu şehirlerden her biri siyasî, ilmî, iktisadî ve kültürel bakımlardan incelemeye değer mahiyettedir. Bölgede zikredilen şehirlerden başka yerleşim merkezleri de vardır.

Tezimizde Türklerin VIII. asırda bölgeye ulaşan İslam'ı nasıl karşıladıkları ve yeni dinin bölgedeki yayılma aşamaları, bölgedeki şehirlerin dinî, idarî, iktisadî, mimarî ve kültürel durumu, ilmî ve tasavvufî hayat vb. hususlar incelenmeye çalışılmıştır.

Araştırmamız, ele alınan bölgedeki Türklerin İslamlaşma sürecinde hangi aşamalardan geçtikleri, İslama dâhil olduktan sonra sosyal, kültürel, ilmî, iktisadî, mimarî vb. bakımlardan nasıl değişimlere uğradıkları, İslam'ı kabul eden bu toplulukların bu yeni dinin yayılmasında nasıl bir rol oynadıkları gibi hususların daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

II- ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

Çalışmamız sırasında karşılaşılan en büyük meselelerden biri kaynak konusu olmuştur. Zira araştırma VIII. yüzyıldan XIII. yüzyıla kadar beş asırdan fazla bir zaman dilimini içine almasına rağmen, bu dönem için bölgeyle ilgili kaynaklar oldukça azdır. Muhtemelen buna bölgenin İslam Dünyası'nın siyasî ve kültürel merkezlerinden uzak mesafede bulunması ve zikredilen asırlarda İslam tarihçileri gözünde ikinci derece rol oynaması sebep olmuştur. Bununla birlikte söz konusu dönemde bölgeyle ilgili kaynakların çalkantılı dönemlerde kaybolarak günümüze kadar ulaşmadığı da tahmin edilebilir. Zira XIII. yüzyılın başında Moğolların Orta Sirderya havzasını istila ederken, şehirler ve insanlarla birlikte orada bulunan kütüphanelere de büyük zararlar verdikleri bilinmektedir. Zamanımıza kadar ulaşan eserlere gelecek olursak, onlar bize bölge hakkında bazen şehirler merkeze alınarak doğrudan bilgi aktarmakta, bazen de mintikanın yakınında cereyan eden tarihi olaylara dolaylı bir şekilde değinmektedir.

Tez kaynaklarına değinirken araştırma kapsamında konu hakkında kaleme alınan önceki tez çalışmalarından büyük ölçüde istifade edildiğini belirtelim. Bu bağlamda özellikle iki çalışmayı zikretmekte fayda vardır. Birincisi Bauirzhan Abishevîç Baytanaev'in *Drevni i Srednevekovi İspidjab (Древний и средневековый Испиджаб)* başlığında İsficab şehri hakkında yazılan doktora tez çalışmasıdır. Bu tezde Orta Sirderya havzasının en büyük merkezi İsficab şehri, tarih, arkeoloji, mimarî ve ekonomi bakımından kapsamlı bir şekilde ele alınmıştır. Mezkur çalışma bize özellikle İsficab hakkında yazılan Sovyet ve Rus tarihçilerinin eserlerine ulaşmada önemli derecede yardımcı olmuştur. Ayrıca araştırmacı Bauirzhan Baytanaev'in yürüttüğü arkeolojik çalışmalarından elde edilen bilgilerden istifade edilmiş ve bu tezde sunulmuştur. İkinci tez Yunus Akyürek'in *Fergana Bölgesinin İslam Tarihindeki Yeri* başlığındaki doktora tezidir. Fergana bölgesi Orta Sirderya havzasıyla doğrudan ilişkili olmasa da, iki bölgenin coğrafi olarak birbirine yakınlığından dolayı, çoğunlukla aynı tarihî ve siyasî

kaderi paylaştığı söyenebilir. Dolayısıyla araştırma aşamasında Orta Sirderya havzasının tarihiyle ilgili bölümde Yunus Akyürek'in tezi yol gösterici olmuştur.

Tezde ilki Arapça ve Farsça, ikincisi de Türkçe, Kazakça ve Rusça eserler olmak üzere birincisi ana diğeri ise ikinci nitelikli kaynaklar olarak kullanılmıştır. Bölgenin siyasî olayları hakkındaki ana kaynakları çoğunlukla Arapça kaynaklar oluşturmaktadır. Bu bağlamda tezin birinci bölümündeki Emevîler ve Abbâsîler dönemi kısmında Taberî'nin (ö.310/923) *Târîhu'r-Rusül ve'l-Mülûk*, İbnü'l-Esîr'in (ö.630/1233) *el-Kâmil fi't-Târîh'i* gibi klasik tarih kitaplarından büyük ölçüde istifade edilmiştir. Ayrıca Yakubî'nin (ö.283/897) *Târîhu'l-Yakubî'si*, İbn Kesir'in (ö.774/1373) *El-Bidâye ve'n-Nihâye'si*, Kudame b. Cafer'in (ö.336/948) *Kitâbü'l-Harac ve Sinâ'ati'l-Kitâbe'si* ve Gerdizî'nin (ö.452/1061) *Zaynü'l-Ahbâr*'ından yararlanılmıştır. Nârşahî'nin (ö.347/959) *Târîhu Buhârâ'sı* da Orta Asya'ya İslam'ın gelişi, Müslüman komutanlar tarafından yürütülen İslamlaşma hareketlerine ilişkin ve Buhara merkezli olarak Orta Asya'nın IX-X. asırlardaki genel durumuna göz atma bakımından verimli kaynak olmuştur. Ayrıca Emevîler'in Orta Asya'daki fütuhâtı üzerine yazılan İngiliz tarihçisi Gibb H. A. R.'ın (1895-1971) *Orta Asya'da Arap Fütuhâtı* adlı eseri ana kaynaklara ulaşmamızda yardımcı rol oynamıştır.

Bölgenin coğrafi durumuna değinilirken IX-X. yüzyıllarda zirvesine ulaşan Arap coğrafyacılığının önde gelen temsilcilerinin eserlerinden sıkça iktibas edilmiştir. Bunlar Mes'ûdî'nin (ö.344/956) *et-Tenbih ve'l-İşrâf*, İstahrî'nin (ö.345/957) *el-Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, İbn Havkal'in (ö.377/988) *Kitâbü Sûreti'l-Arz*, Hurdâzbih'in (ö.299/912) *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Mukaddesî'nin (ö.380/991) *Ahsenü't-Tekâsim* adlı eserler olarak sıralanabilir. Bu Müslüman seyyahlar Hilafet'in en kuzey sınırlarında yer alan Orta Asya ve Sirderya havzalarına seyahat ederek burada gördüklerini, şehirleri, insanları, gündelik hayatı, yolları, coğrafyayı vb. özellikleri kaleme aldıkları kitaplarda tavsif etmişlerdir. Arap coğrafyacılarının eserleri Orta Sirderya havzasında bulunan şehirlerin sayılarını ve isimlerini ortaya çıkarmakta önemli rol oynamaktadır. Ancak adı geçen coğrafyacılar, Mâverâünnehir'in Buhara ve Semerkand gibi büyük şehirleri hakkında geniş bilgi verirken, Orta Sirderya havzasının yerleşim yerleri hakkında kısa bilgiler aktarmakla yetinmiştir. Bununla birlikte İbn Havkal, eserinde incelediğimiz bölgenin önemli merkezlerinden İsficab hakkında kapsamlı bilgiler aktarmıştır. Orta Sirderya havzası şehirleri arasındaki mesafeleri ortaya çıkarmada daha

çok Mukaddesî'nin *Ahsenü't-Tekâsim*'i ile İbn Hurdâzbih'in *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*'inden istifade edilmiştir. Ayrıca bu kaynaklara ulaşmada Orta çağ Arap coğrafyacılarının Türkler hakkında yazdıkları metinleri bir kitaba derleyen Ramazan Şeşen'in *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri* adlı eseri faydalı olmuştur.

Harezmsahlr dönemi, Moğollar ve Otrar Faciası olayı hakkında Alâeddîn Ata Melik Cüveynî'nin (ö.681/1283) *Târih-i Cihân Güşa* adlı eserinden önemli derecede istifade edilmiştir. Moğolların yönetiminde bir devlet adamı olan Cüveynî, Moğolların ortaya çıkışı, askeri seferleri ve o dönemde Orta Sirderya havzasında cereyan eden siyasî olaylar hakkında kıymetli bilgiler vermiştir. Ayrıca bölgeyle ilgili farklı konularda Osman b. Muhammed el-Cüzcânî'nin (ö.660/1262) *Tabakât-ı Nâsiri*, Muhammed b. Ahmed Nesevî'nin (ö.647/1249) *Sîretü-s Sultan Celaleddîn Mengübertî*, yazarı meçhul olan Çince *Moğolların Gizli Tarihi* kitabı ve Gregory Ebü'l-Farac'ın (ö.684/1286) *Ebü'l-Farac Tarihi* eserleri kullanılmıştır.

Orta Sirderya havzasında ekonomik, sosyal hayat, şehircilik ve mimarî hayat kaleme alınırken ağırlıklı olarak ikincil kaynaklardan, özellikle de şarkiyatçıların eserlerinden yararlanmıştır. Bunların çoğunu XX. yüzyılda Sovyetler döneminde yazılan Rusça kaynaklar oluşturmaktadır. Sovyet-Rus şarkiyatçıları eserlerini oluştururken klasik kitaplara ve yoğun olarak da son arkeolojik kalıntılara dayandırmışlardır. Bunlar hassaten Orta Sirderya havzasının şehirleri üzerine yazılan Baypakov'un (1940-2018) *Srednevekoya Gorodskaya Kultura Yuzhnogo Kazahstana i Semireçia (Средневековая городская культура Южного Казахстана и Семиречья)*, bölgenin ekonomik hayatı hakkında bilgi veren Ageeyeve ve Patsevitiç'in *İz İstorii Osedlih Poselenii i Gorodov Yuzhnogo Kazakstana (Из истории оседлых поселений и городов Южного Казахстана)* ve Smirnova'nın *Oçerki iz İstorii Sogda (Очерки из истории Согда)*, Orta Asya'nın araştırdığımız dönemdeki şehirleri, yaşamı ve sosyal hayatı hakkında kapsamlı bilgi aktaran Sovyet yazarları Belinsky, Bentovitiç ve Bolşakov'un *Srednevekovi gorod Srednei Azii (Средневековый город Средней Азии)* ve Orta Asya şehirlerinin mimarî özellikleri hakkında önemli bilgiler aktaran Pugaçenkova, Rempel'in *İstoriya İskusstv Uzbekistana (История искусства Узбекистана)* adlı eserleridir. Bunların dışında Orta Asya Türklerinin gerek tarihi ve gerekse kültürel yapısı konusunda büyük eserler bırakan Barthold'un (1869-1930)

Moğol İstilasına Kadar Türkistan, Otçet (Отчет), Orta Asya Tarih ve Uygarlık gibi eserlerinden yararlanılmıştır. Barthold'un kitapları, Klyaşorni ve Sultanov'un *Gosudarstvo İ Narodı Evrazijskih Stepei (Государство и народы Евразийских степей)*, Tolstov'un (1907-1976) *Po drevnem deltam Oksa i Yaksarta (По древним дельтам Окса и Яксарта)*, Jean-Paul Roux'un (1925-2009) *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, Julius Wellhausen'in (1844-1918) *Arap Devleti ve Sukûtu* adlı eserleri araştırma için önemli ikincil kaynak olmuşlardır.

Tezin Orta Sirderya havzasında yetişen âlimlerden bahsedilen kısmında da ana kaynaklara ulaşılmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda klasik tabakat kitaplarından İbn Ebî Useybia'nın (ö.668/1270) *Uyunû'l-Enbâ fi Tabakâti'l-Etubbâ*, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz ez-Zehebî'nin (ö.697/1298) *Siratu A'lami'n-Nübelâ*, Ebü'l-Abbas Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebû Bekir b. Hâllikân'ın (ö.680/1282) *Vefeyâtü'l-'Ayân ve Enbâ'ü Ebnâi'z-zamân*, Ebû S'ad Abülkerim b. Muhammed b. Mansur et-Temîmî es-Sem'ânî'nin (ö.561/1166) *el-Ensâb*, İsmail Paşa el-Bağdadî'nin (ö. 1920) *Hediyetü'l-Ârifîn Esmâü'l-Müellifîn ve Eserü'l-Müsannifîn*, Taşköprîzâde'nin Orta Asya Hanefî fıkıhçıları hakkında yazdığı *Tabakâtü'l-Fukâhâ*, Ebû Muhammed Abdulkadir b. Muhammed el-Kureşî el-Hanefî'nin (ö.774/1373) *el-Cevâhir el-Mudiyye fi Tabakâti'l-Hanefiyye* ve Ebü'l-Fidâ Zeynuddîn Kâsım b. Kutlûbuğa es-Sudanî'nin (ö.878/1474) *Tâcü't-Tarâcim* adlı eserlerinden istifade edilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

COĞRAFİ KONUM, ŞEHİRLER VE İSLAM ÖNCESİ TARİHİ

I- SİRDERYA NEHRİ VE MAVERAÜNNEHİR

Sirderya hakkında ilk bilgilerin yer aldığı eski Yunan kaynaklarında nehrin adı “Jaxartes/Yaksart” olarak geçmektedir. Ayrıca eski Yunan edebiyatında Sirderya nehri “Tanayıs” ismiyle de anılmakta olup bu kelimenin eski “Dona” kelimesinden türediği söylenmiştir. Antik yazılarda Sirderya’ya Skif köklü “Silis” denildiğine de rastlanmaktadır. Buna dayanarak nehrin günümüzdeki isminin buradan kaynaklandığı ileri sürülebilir.¹

Yaksart adının kökeni hakkında kesin bir bilgiye ulaşılamamaktadır. Bununla birlikte tarihçi İ. Marquart Çin kaynaklarına dayanarak Yaksart kelimesinin “Gerçek inci nehri” anlamına gelen Çince “Çin-çu-ho” kelimesinden türediğini ileri sürer.² Ptolomey, Büyük Yaksart kavminin aynı isimdeki nehir boyunda yaşadıklarından bahseder. Eğer “Yaks” kelimesiyle ilgili varsayım doğru ise Yaksart isminin bir Doğu Sarmat kavmi olan Yaksamatlardan türediği ileri sürülebilir. Nitekim Yaksamat kelimesinin “Yaks kavmi” ve Yaksart’ın ise “Yaks diyarı” anlamına geldiği söylenebilir. Hint-İran köklerine kadar dayanan bu ismin uzun zamanlar kullanıldığı görülmektedir. Zira Bîrûnî (973-1048) zamanında bile Yaksart ismi “Haşart”, “Hasart” şeklinde zikredilmeye devam edilmiştir.³

Orta asırlarda Araplar tarafından Sirderya “Seyhun”, Amuderya ise “Ceyhun” diye isimlendirilmiştir. Bu ikisi Orta Doğu’daki Dicle ve Fırat nehirlerine benzetiliyor ve bunların Cennet’in nehirleri olduğu şeklinde efsaneler vardı. Guy Le Strange bu isimleri Arapların, Yahudilerin Genesis (Yaratılış) kitabında adı geçen Gihon ve Pison nehirlerinin değiştirilmiş formu olarak aldıklarını ileri sürer.⁴ Fakat Seyhun ve

---

¹ Guy Le Strange, *Lands of Eastern Caliphate*, Cambridge University Press, Cambridge 1905, s. 433.

² Sergei Pavlovitç Tolstov, *Po Drevnem Deltam Oksa İ Yaksarta (Po drevnim del'tam Oksa u Yaksarta)*, İzdatelstvo Vostočnoj Literaturi, Moskova 1962, s. 18.

³ Tolstov, a.g.e., s. 18.

⁴ Le Strange, a.g.e., s. 434.

Ceyhun'un gerek yazılış gerekse telaffuz şekillerinin adı geçen nehir isimlerinden çok farklı olmalarından dolayı bu varsayımı kabul etmek zordur.

Klyaştorniy, Sirderya'nın "ulu su", "büyük ırmak" manasına geldiğini ileri sürer ve bu anlamlarının Sirderya'nın aşağı yatağıyla ilgili kullanıldığını söyler. Fakat Moğol istilasına kadarki dönemde İslamî edebî eserlerde Sirderya'nın aşağı yatağına Nehrû Şâş⁵ denildiği göz önüne alındığında bu varsayımın doğru olmadığı ileri sürülebilir. Eski literatürlerde rastlanmayan Sir ve Sirderya kelimelerini Moğolların ortaya çıkardığı ve Moğol istilasından sonra yaygınlaştığını söyleyebiliriz. Nitekim XVI. yüzyılda İranlılar Sirderya'ya Hocend Suyu (Âb-ı Hocen), Moğol ve Özbekler ise Sir Suyu (Âb-ı Sir) demişlerdir.⁶ Ayrıca kaynaklarda Sirderya'nın Gul Zariyun, İnçi-Uguz şeklinde isimlerine de rastlanır.⁷

Orta Asırlar'da nehirler isimlerini geçtikleri şehirlere göre de alıyordu. Nitekim Sirderya "Şâş Nehri"⁸, "Özgend Nehri"⁹, "Benakit Nehri"¹⁰ isimleriyle de tanınmıştır. İbn Hurdâzbih Çinli "K'an k'it" kelimesine dayanarak Sirderya'yı "Kankar" şeklinde kaydetmiştir. Muhtemelen bu isim nehrin sadece orta kısmı için verilmiştir.¹¹

Sirderya, Narın ve Karaderya nehirlerinin birleştiği noktadan başlar. Narın Nehri Kırgız Alatau Dağı'nın güney kıyılarından gelen Başkavun ve Kökek nehirlerinden oluşur. Kara-Derya'ya birleşinceye kadar birçok ırmak ve pınar nehre katılır.¹² Taşburun Dağı'ndan başlayan Karaderya'nın ana kaynaklarını Kara-Kulca ve Tar nehirleri oluşturmaktaydı. Nehirlerle birleştikten sonra Özkend'i sulaması onun "Özkend Nehri" diye isimlendirilmesine sebep olmuştur.¹³

---

⁵ Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTKB, Ankara 2001, s. 104.

⁶ Faruk Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, TTKB, Ankara 1994, s. 87.

⁷ Baypakov K.M., *Srednevekoaya Gorodskaya Kultura Yujnogo Kazahstana i Semireçia (Средневековая городская культура Южного Казахстана и Семиречья)*, Almatı 1986, s. 10.

⁸ Ebû İshak el-İstahrî, *el-Kitabü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Leiden 1967, s. 344; Ebû'l-Kâsım b. Havkal en-Nasibî, *Kitâbü Süreti'l-Arz*, Leiden 1939, s. 467; Şeşen, a.g.e., s. 104.

⁹ Minorsky V., *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Mağrib*, (Çev. Abdullah Duman/Murat Çağrı), İstanbul 2008, s.25.

¹⁰ Yakub el-Hamevî, *Mu'cemül-Buldan*, Beyrut 1957, s. 496.

¹¹ Yunus Akyürek, *Fergana Bölgesinin İslam Tarihindeki Yeri ve Önemi (VIII.-XIII. Yüzyıllar Arası)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, U.Ü.S.B.E., Bursa 2008, s. 17.

¹² Mahanbetov K., *Sır Ömrü Tarihi (Сыр өңірі тарихы)*, Almatı, 1998, s. 11

¹³ Akyürek, a.g.t., s. 18.

Fergana Vadisi'nin doğusundan batısına hareket ederek ilerleyen Sirderya'nın yatağı yol boyunca irili ufaklı nehirlerin eklenmesiyle genişlemektedir. Bu nehirlerden Hursab Nehri aynı isimdeki şehrin yanında onunla birleşir. Üş, Kuba, Hatlam, Parak, Ürest, Cidgil, Çirçik, Keles nehirleri de Sirderya'ya katkıda bulunur. Orta Sirderya Havzası'ndaki Sirderya'ya en son dökülen nehirlerden birisi de Aris Nehri'dir. Bu nehirler birleşerek Sirderya/Çaç Nehri'ni oluşturur.¹⁴ Sonra Sirderya nehri kuzeye yönelerek Bab, Ahsiket, Hocend, Benaket, Çac şehirlerinin sınırlarından geçer. Oradan kuzey-batıya kıvrılıp Bunket, Sütkend şehirlerine uğrar ve Farab'a akar. Daha sonra Sabran hududunu geçtikten sonra Oğuz Türklerinin sınırına varır. Arkasından el-Karyetü'l-Hadise'den 2 konak uzaklıkta yer alan Harezmi/Aral Gölü'ne dökülür.¹⁵

Antik dönem Yunan yazarları ve bazı Orta çağ tarihçileri Sirderya'nın Hazar Denizi'ne döküldüğünü zannediyorlardı. Hatta Ptolomey'in yaptığı haritada Yaksart'ın Aral'a döküldüğü gösteriliyordu. Çünkü onlar Hazar Denizi ile Aral Gölü'nün bitişik olduğunu düşünüyorlardı. Bu yanlış bilgiler İbn Hurdâzbih, Mes'ûdî, Yakubî gibi orta çağda yaşayan bazı coğrafyacıların o bölgeyi tanımlaması sırasında karışıklıklara yol açıyordu. Ama İstahri, İbn Rust gibi sonraki Müslüman coğrafyacılar Hazar Denizi ve Aral Gölü'nün ayrı ayrı sular olduğunu yazmaya başladılar.¹⁶

Bu dönemde Sirderya'ya adı geçen nehirlerin birçoğu sadece kışın dökülürdü. Sirderya, suyunun bolluğu açısından Orta Asya'da Amuderya'dan sonra ikinci nehirdir. İlkbaharda buzlar eridiği zaman nehrin yatağı çoğu zaman taşar.¹⁷ Bununla birlikte suyu çoğaldığı vakit bile Ceyhun'un ancak üçte biri büyüklüğüne ulaşır.¹⁸

Sirderya Nehri günümüzde Tacikistan, Özbekistan ve Kazakistan devletlerinin sınırlarından geçmektedir, Nehri'n Narin'le birleştiği noktadan Aral Gölü'ne kadar olan uzunluğu 2.800 kilometreden fazladır. Sirderya o bölgede şehirlerin oluşmasında ve tarımın gelişmesinde büyük rol oynamıştır. Nehrin hayati önemi ve havzasındaki bolluk

---

¹⁴ Minorsky, a.g.e., s. 72-73.

¹⁵ İbn Havkal, a.g.e., s. 512; Şeşen, a.g.e., s. 104.

¹⁶ Tolstov, a.g.e., s. 20

¹⁷ Mahanbetov, a.g.e., s. 11.

¹⁸ İbn Havkal, a.g.e., s. 512.

hakkında Ruzbihan şöyle demektedir: “Bu nehir 300 taş¹⁹ aktıktan sonra Kara-Korum topraklarında kaybolur. Nehir havzası boyunca bol bol yem ve kamışlar büyümektedir. Ekinleri sulamak için nehirde bir çok arklar yapılmıştır. Dünyanın hiçbir ülkesinde Sirderya kadar faydalı nehir yoktur. Etrafında büyüyen bitkilerin bolluğu ve vahşi kuşların çokluğu açısından Sirderya’ya denk gelecek dünyada bir yer bulunamaz. O her türlü hayvan için faydalıdır. Onun türlü türlü renge boyanan havzasında farklı farklı kuşlar, vahşi eşekler, saygalar ve benzer hayvanlar yaşıyor. Üstelik arasından rüzgârlar ve ruhların bile geçemediği ormanlar ve ardıçlar büyüyor. Sirderya, yakasındaki uzun ağaçlar gibi gökyüzüne uzanan Türkistan şehirlerinin arasından akıyor.”²⁰

Mâverâünnehir adı Müslümanların VIII. asırda bölgeyi ele geçirmesinden sonra verilen bir isimdir. Kelime Ceyhun nehrine izafeten “Nehrin ötesinde kalan bölge” anlamına gelmektedir.²¹ Bölgenin ismi Batılı kaynaklarda “Transoxania”, bazı Türk eserlerinde ise “Çay Ardı” olarak geçmektedir.²²

Emevîler ve Abbâsîler döneminde Horasan Eyaleti; Horasan ile birlikte Sistan, Harezm ve Ceyhun’dan Taraz’a kadar olan bölgeyi kapsayan Mâverâünnehir’den müteşekkildi. Valiler de Horasan ile Mâverâünnehir’i birlikte yönetirlerdi. Mâverâünnehir kesimine Haytal (Heftal) denilirdi. Sâmânîlerin merkezden ayrılarak bağımsızlıklarını kazandığı IX. asrın ortalarından itibaren Mâverâünnehir ayrı bir eyalet olarak zikredilmeye başladı.²³ Zaten Mâverâünnehir tabirinin bu asırda Farsça kaynaklarda kullanılmaya başlaması da bunu destekler niteliktedir.²⁴

Mâverâünnehir’in sınırlarına gelecek olursak, X. asırdaki Arap coğrafyacıları bölgenin sınırlarını net bir şekilde belirleyememişlerdir. Mesela İbnü-l-Fakîh Mâverâünnehir’i Horasan sınırları içinde saymakta iken, Ebü’l-Fidâ’ya göre ise batıda Harezm’den başlayarak Bedaşan’a kadar uzanmaktadır.²⁵ Sadece İstahrî bölgenin

---

¹⁹ Orta Asya’da fersahın yerine kullanılan uzunluk ölçü birimi. Ölçme sırasında büyük taşlar kullanıldığı için “taş” ismi verilmiştir.

²⁰ *Proşloe Kazakstana V İstoçnikah İ Materyalah (Прошлое Казахстана в источниках и материалах)*, (Ed: Asfendiyarov S. D., Kunte P.A), Moskova 1935, s. 104.

²¹ Osman Gazi Özgüdenli, “Mâverâünnehir”, DİA, Ankara 2003, c. 28, s. 177.

²² Özgüdenli, a.g.m., c. 28, s. 177.

²³ Şeşen, a.g.e., s. 2

²⁴ Özgüdenli, a.g.m., c. 28, s. 177.

²⁵ Zekeriya Kitapçı, *Türkistan’ın Müslüman Araplar Tarafından Fethi*, Yedikubbe Yayınları, Konya 2005, s. 110.

hududunu dikkatli bir şekilde açıklamıştır. Ona göre Mâverâünnehir'in doğusunda Pamir dağları ve Rast yer alır. Ayrıca Hint topraklarıyla düzgün bir sınıra sahip olan Huttel de bu yöndedir. Batısında ise Taraz'dan Farab ve Biskend'e²⁶ kadar Guzziye ve Hazleciyye (Hazluc/Karluk) ülkeleri bulunmaktadır. Suğd, Semerkand ve Buhara çevresinden Aral Gölü'ne kadarki topraklar da batı kısmına girer. Kuzeyinde Fergana'nın en uzak noktasından Taraz'a kadar dosdoğru bir hat üzerinde Hazleciyye Türkleri bulunur. Güneyinde ise Bedahşan'dan Aral Gölü'ne kadar düzgün bir hat üzerinde Amuderya Nehri mevcuttur.²⁷

Mukaddesî (ö. 381/991'den sonra) Mavereennehir'i 6 küreye²⁸ ve 4 nahiyeye²⁹ ayırır. Küreler olarak Fergana, İsficab, Şâş, Uğruşane, Soğd ve Buhara'yı sayar. Nahiyelere ise İlak, Kiş, Nesef ve Sağaniyan'ı dâhil eder.³⁰

Wellhausen da bölgeyi 6 kısma ayırmayı tercih etmiştir. O Mâverâünnehir'in en doğuda Huttel, sonra Saganiyân, ortada Sogdiyana, onun doğusunda dağlık Uruşane, kuzeyinde ise Türk topraklarının sınırında olan Şâş ve Fergana'dan oluştuğunu yazar.³¹

Özetleyecek olursak Müslüman coğrafyacıların Mâverâünnehir bölgesinin coğrafi sınırlarını Amuderyâ'nın, Sirderyâ istikametindeki doğu ve kuzey kesimleri olarak belirlediğini söyleyebiliriz.

Eski coğrafyacılar Ekvator'un kuzeyini Ekvator'dan Kuzey Kutbu'na doğru yedi iklime (kuşağa) bölerler, her iklimi doğudan batıya doğru ele alırlardı.³² Buna göre Orta Sirderya havzası şehirleri beşinci iklimde yer alıyordu. Beşinci iklim doğu Türklerinin ve Ye'cuc'un ülkesinden başlar, kabileleriyle bilinen doğu Türklerinden geçerek Kaşgar'a, sonra Balasagun, Raşt, Fergana, İsficab, Şâş, Uruşane, Semerkand, Buhara, Harezm, Hazar Denizi'nden Bâbü'l-Ebvâb'a ve batıya doğru uzanırdı.³³

---

²⁶ Aslında Sütkend şehridir. Bkz. Vassilij Viladimiroviç Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (çev. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara 1990, s.191.

²⁷ Ebû İshak el-İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, Leiden 1967, s. 286; İbn Havkal, a.g.e., s. 467.

²⁸ Küre orta bir şehir ve ona bağlı yerlerdir. Bkz. Şeşen, a.g.e., s. VIII.

²⁹ Nahiyeye küçük bir şehir ve çevresidir. Bkz. Büyük Türkçe Sözlük, Birlik Yayınları, s.748.

³⁰ Şemsüddin Ebû Abdullah Muhammed Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsim fi Ma'rifeti'l-Akâlîm* (thk. M.J. de Goeje), Leiden 1906., s.261 vd.; Şeşen, a.g.e., s.253.

³¹ Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukûtu*, (cev: Fikret Işıltan), Ankara 1963, s. 205; Akyürek, a.g.t., s. 14.

³² Şeşen, a.g.e., s.VIII.

³³ Şeşen, a.g.e., s. 205.

II- ORTA SİRDERYA HAVZASININ ÖNEMLİ ŞEHİRLERİ

Son dönemdeki bazı oryantalistler dışında gerek orta asır Arap coğrafyacılarının eserlerinde gerekse diğer tarih kitaplarında “Orta Sirderya havzası” terimi geçmemektedir. Bölgeyi araştıranlar o civarda bulunan şehirler hakkında bilgi vermişler ve bunun üzerinden tarihi yazmışlardır. Bu kısımda eserlerde adı geçen şehirler üzerinden hareket edilerek bölgenin coğrafi sınırları belirlenmeye çalışılacaktır.

Orta Sirderya havzasının sınırlarını batıda Sıgnak şehri, doğuda Yedisu’da yer alan Taraz, kuzeyde Moyun-kum çölü ve güneyde ise Şâş şehri oluşturmaktadır.

Orta Sirderya havzasındaki yerleşim yerleri Mâverâünnehir’in orta ve güney bölgelerindeki şehirlerinden çok sonra ortaya çıkmaya başladı. Bölgede Soğd ve Harezmi şehirlerine benzer müstahkem kaleleri olan şehirler ancak M.S. V-VI. yüzyıllarda tezahür etmiştir.³⁴

A- İsficab

Orta Sirderya havzasının en büyük şehri ve vilayet merkezi İsficab’dır.³⁵ Fars kaynaklı eserler İsficab kelimesinin eski Soğd dilinde “Beyaz Su” anlamına geldiğini zikreder. Ayrıca şehir için “Beyaz şehir” anlamına gelen el-Medînetü’l-Beydâ tamlaması da kullanılır.³⁶

Barthold, İsficab şehrinin yerli geleneğe dayanarak şimdiki Sayram köyünün yerinde olduğunu ileri sürmüştür.³⁷ Son arkeolojik araştırmalar da bunu ispatlamıştır.³⁸

Yakut el-Hamevî İsficab’ın beşinci iklimde yer aldığını ve uzunluğunun 98 derece, eninin ise 39 derece ve 50 dakika olduğunu yazar.³⁹ Yakut ayrıca İsficab’ın

---

³⁴ A.M. Belinsky, İ. B. Bentovitç, O.G. Bolşakov, *Srednevekovi Gorod Srednei Azii (Средневековый город Средней Азии)*, Leningrad 1973, s.192.

³⁵ Mukaddesî, a.g.e., s. 272; Barthold, a.g.e., s. 189.

³⁶ Baytanaev Bauirzhan Abişevitç, *Drevni i Srednevekovi İspidjab (Древний и средневековый Испиджаб)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Almatı 2008, s. 44.

³⁷ Barthold, a.g.e., s. 189

³⁸ Baytanaev, a.g.t., s. 93.

³⁹ Yâkût el-Hamevî, a.g.e., s. 179; Rus oryantalistler şehrin 28 hektar alanı kapsadığını belirtir. Bkz. Belinsky- Bentovitç-Bolşakov, a.g.e., s. 192.

kendi bölgesindeki en yeşil, en temiz ve en zengin yer olduğunu ve Horasan ile Mâverâünnehir’de sadece İsficab’dan haraç alınmadığını zikretmiştir.⁴⁰

İbn Havkal İsficab’ın Binkes’in üçte biri kadar olduğunu belirtir.⁴¹ İsficab şehri, Kuhendiz (kale) ve rabadtan (dış mahalleler) oluşuyordu. Fakat kuhendiz harab olmuştu, şehir ve rabad ise ayakta idi.⁴² Şehrin Nujkent, Farhan, Şakirana ve Buhara adında dört kapısı vardı. Ayrıca her kapıda Nâkşibendîler, Buharalılar, Semerkandlılar ve Kara-Teginliler isminde 4 tane ribat bulunuyordu. Mukaddesî şehirde toplam 1700 ribatın mevcut olduğunu zikreder.⁴³ Ovada yer alan şehir kilden inşa edilmişti. İsficab’la ona en yakın dağ arasındaki mesafe yaklaşık 3 fersahtı. Çarşıları, hükümdarın sarayı, cami ve hapishane şehrin iç kısmında yer almaktaydı.⁴⁴

Arap coğrafyacılarından Orta Sirderya havzasına seyahat edenlerin hemen hemen hepsi İsficab’ın Türkistan’la hudut olduğunu kaydederler. Buna dayanarak, X. asırda İsficab’a kadar olan bölgenin Mâverâünnehir’in kuzeyini teşkil ettiğini, İsficab’ın ötesindeki toprakların ise Türklerin yaşadıkları yerler olarak bilindiğini söyleyebiliriz.

İsficab’ın bölgede diğer şehirlere göre hızla gelişmesi ve vilayet merkezi rolünü üstlenmesinin sebebi onun verimli Badam Nehri’nin kıyısında bulunmasıdır. Daha önemli ikinci sebep ise şehrin uluslararası ticaret yolu üzerinde yer almasıdır. Nitekim kervanların bir bölümü İsficab’ı geçerek Taraz’a, oradan Doğu Türkistan’a, bir diğer kısmı ise Otrar’ı geçerek batıya Sirderya nehri kıyısındaki şehirlere yönelirdi. İsficab’a uğrayan üçüncü ticaret rotası ise kuzeye, Baba Ata, Kumkent, Sozak şehirlerine giden güzergahtır.⁴⁵

Müslüman tarihçiler ve coğrafyacılar nezdinde bölgenin önemi Mâverâünnehir’in diğer bölgeleri kadar olmamıştır. Bu yüzden Orta Sirderya havzasında bulunan şehirler hakkındaki bilgilere orta asırda yazılan eserlerde çok rastlanmaz. İsficab’ın çevresindeki şehirlerle ilgili detaylı olmasa da bazı bilgileri

---

⁴⁰ Yâkût el-Hamevî, a.g.e., s. 179; İbn Havkal, a.g.e. s. 510

⁴¹ İbn Havkal, a.g.e. s. 510

⁴² *İstoria Kazahstana v Arabskih Istoçnikah (История Казахстана в арабских источниках)*, (ed: M.A. Kul-Muhammed, M.M. Tazhin), Daik Press, Almatı 2010, c. II, s. 91

⁴³ Mukaddesî, a.g.e., s. 272

⁴⁴ *İstoria Kazahstana v Arabskih Istoçnikah*, c. II, s. 91.

⁴⁵ Baypakov, a.g.e., s. 168.

Mukaddesî vermiştir. O, İsficab'dan bahsederken irili ufaklı 50 şehrin ona ait olduğunu yazar.⁴⁶

İsficab'ın kuzey batısında Otrar Vahası'nda Farab vilayeti yer almaktaydı. Keder ise Farab'ın merkeziydi. Burası çorak bir bölge olup Seyhun Nehri'nden gelen vadi boyunca koruluklar ve tarlalar bulunurdu.⁴⁷

Farab ismindeki şehrin ise müstahkem çarşıları, kalesi ve camisi vardı. Mukaddesî'ye göre oradan 70.000 askerlik bir ordu çıkabilirdi.⁴⁸ Mes'ûdî'ye göre, her sene Farab ve civarındaki 30 fersahtan daha geniş bir sahayı Sirderya yatağından taşan su basardı. Bu mevsimde yüksek noktada bulunan köyler ve çiftlikler arasında ulaşım ancak kayıklarla gerçekleştiriliyordu.⁴⁹

Yakut el-Hamevî Farab'ın uzunluğu ve genişliğinin bir günlük yoldan az olduğunu kaydeder. Şehir Türk ülkeleriyle sınırdı ve Balasagun'a yakındı.⁵⁰ İbn Fakîh'e göre Farab'da birisi Müslümanlara diğeri Karluk Türklerine ait olan iki ileri karakol bulunmaktaydı.⁵¹ Bir şehirde iki rakip tarafın karakollarının bulunması Farab'ın Müslümanlarla Türkler arasında bir nevi sınır hattı teşkil ettiğini gösterir.

Farab'ın çevresinde olan ve sonradan Farab'ın merkezi durumuna gelen diğeri bir şehir de Otrar idi. Çin kaynaklarında Otrar ismi U-TI-LA-RH olarak geçer.⁵² Şehrin etrafında ona tabi Kuyruk-töbe, Altıntöbe, Pışakçıtöbe, Mardan-Kuyruk ve Kökmardan gibi irili ufaklı yerleşim birimleri yer almaktaydı.⁵³ Otrar şehri 1218 yılında Harezmşah valisi tarafından 450 Moğol tüccarının katledildiği ve tarihte "Otrar Faciası" adıyla kaydedilen olayla tanınmıştır.

---

⁴⁶ Mukaddesî, a.g.e., s. 262.

⁴⁷ İbn Havkal, a.g.e. s. 510; Yâkût el-Hamevî, a.g.e., s. 225; Şeşen, a.g.e., s. 243.

⁴⁸ Mukaddesî, a.g.e., s. 272; Şeşen, a.g.e., s. 257.

⁴⁹ Muratbek Darıbay, *Otrar Bölgesi ve İslam Tarihindeki Önemi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2011, s. 6. 30 fersahın yaklaşık 180 kilometre olduğu düşünülürse bu rakamın biraz abartılı olduğu söylenebilir.

⁵⁰ Yâkût el-Hamevî, a.g.e., s. 225

⁵¹ *İstoria Kazahstana v Arabskih İstoçnikah*, c. II, s. 72.

⁵² Kurşat Yıldırım, *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, İstanbul 2013, s.383.

⁵³ Ebü'l-Hasan Ali b. el-Hüseyn Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, Leiden 1967, s. 46; Darıbay, a.g.t., s. 5.

Farab'ın şehirlerinden birisi de Otrar'ın güneyinde Sirderya'nın sol yakasında yer alan Süt kent'dir. İslam'ı kabul eden Oğuz ve Karluk Türkleri oraya yerleşmişlerdi.⁵⁴

İsficab'ın batısında Kencide bölgesinin merkezinde, Üsbanikent yer alıyordu. Bu şehirle İsficab arası iki günlük yoldu.⁵⁵ İdrisî (1099-1165) Farab ile Kencide arasını bereketli yaylaların kapladığını, buralarda daha önce İslam'ı kabul eden Oğuzların yaşadığını kaydeder.⁵⁶ İsficab vilayetine dâhil olan Üsbanikent önemli şehirler arasında yer alıyordu. Temiz ve müstahkem olan şehirde cami ve çevresinde binalar bulunmaktaydı.⁵⁷ Yakut Üsbanikent'in İsficab şehirlerinden olduğunu ve aralarında bir günlük mesafe bulunduğunu zikreder. Büyük edebiyatçı Ebû Nâsır Ahmed b. Zahir b. Hatim b. Rüstem el-Üsbanikentî (879-950) bu şehirden çıkmıştır.⁵⁸

Üsbanikent'in batısında Keder'in aşağısında iki fersahlık bir mesafede Sirderya kıyısında Vesic yer alıyordu.⁵⁹ Burası da Farab⁶⁰ şehirlerinden idi. Vesic korunaksız küçük bir yerleşim yeri olmasına rağmen şehri güçlü bir emir yönetiyordu. Mantık kitabının yazarı Ebû Nâsır el-Fârâbî bu şehirde yetişmiştir.⁶¹ 951 yılında Vesic'de doğan Ebû Nâsır el-Fârâbî Dımaşk'te vefat etmiştir. Yuhanna b. Ceylan'ın öğrencilerindendir.⁶² Vesic'in kalesi XII. yüzyılda hâlâ ayakta idi.⁶³

İsficab Vilayeti'nin kuzey batısında araları az mesafede olan irili ufaklı birçok şehir yer almaktaydı. Onlardan Hurluğ orta boyutta bir şehir olup korunaksızdı. Şehrin çarşısı olmasına rağmen kuhendizi (kale) yoktu.⁶⁴ Mukaddesî İsficab'ın yakınında bulunan Cumuşlağ'u'nun geniş alana ve camiye sahip büyük bir şehir olduğunu yazar.⁶⁵ Zikredilen bu iki şehri İsficab ile Üsbanikent arasında zikrederek konumlarını açık bir

---

⁵⁴ Barthold, s. 191.

⁵⁵ Barthold, a.g.e., s. 91.

⁵⁶ *İstoria Kazahstana v Arabskih İstoçnikah*, c. II, s. 106.

⁵⁷ Mukaddesî, a.g.e., s. 272; Şeşen, a.g.e., s. 257.

⁵⁸ Yâkût el-Hamevî, a.g.e., s. 171.

⁵⁹ *İstoria Kazahstana v Arabskih İstoçnikah*, c. II, s. 93.

⁶⁰ İbn Havkal'da Farab şehri Barab olarak geçer. Bkz. İbn Havkal, a.g.e. s. 510.

⁶¹ İbn Havkal, a.g.e. s. 510; Şeşen, a.g.e., s. 243.

⁶² Yâkût el-Hamevî, a.g.e., s. 225.

⁶³ Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr Sem'ânî, *el-Ensâb*, Beyrut 1988, , c. V, s.203.

⁶⁴ Mukaddesî, a.g.e., s. 273

⁶⁵ Mukaddesî, a.g.e., s. 273

şekilde vermez. Bununla beraber Mukaddesî şehirleri her zaman coğrafi sırasıyla saymaz. Mesela Vesic, Keder'den önce zikredilir, hâlbuki burası daha alt taraftadır.⁶⁶

İsficab'ın kuzey batısında Şavgar şehri bulunur. Mukaddesî şehrin geniş ve müstahkem olduğunu ve şehirden ayrılan yerde çarşısı ve camisi olduğunu kaydeder.⁶⁷ Belhî'nin (850-934) verdiği bilgilere göre Şavgar gayri müslimler diyarına yakın olduğu için bazen düşmanlar tarafından akınlara maruz kalıyordu. Bir keresinde Nasr b. Ahmed 300.000 askerle bu akınlardan birini durdurmak amacıyla Şavgar tarafına yürümüştü.⁶⁸ Şehir XII. yüzyıla kadar Şavgar sonra Yesi ismini almıştır. Burası Türkler arasında İslam dininin yayılmasında büyük rol oynayan tasavvuf âlimi Hoca Ahmed Yesevî'nin doğduğu, yaşadığı ve vefat ettiği yerdir. Şehir sonraki dönemlerde Ahmed Yesevî'ye nispeten Pîr-ı Türkistan olarak tanınmaya başladıysa da sonradan önündeki "Pîr-ı" kelimesi düşerek sadece "Türkistan" şeklinde kalmıştır. Şehir 35 hektarlık bir alanda kurulmuştu. Kalesi ve dört kapısı vardı. Kapılara şehri ortasından kesen 3 ana sokak bağlanmaktaydı.⁶⁹

Şavgar'ın kuzey doğusunda 25 kilometrelik bir mesafede Karnak şehri yer alıyordu. Burası Ahmed Yesevî türbesinde bulunan Taykazan'ın⁷⁰ yapıldığı yer olarak tanınmaktadır. Karnak ismi ilk kez XI. asırda Mahmud Kaşgarî'nin Oğuz şehirlerini sayması sırasında geçer.⁷¹

Karnak'ın batısında Şavgar'ın ise kuzeyinde Savran şehri yer almaktaydı. Savran ard arda gelen 7 surla çevrili büyük ve müstahkem bir şehirdi. Camisi ise şehrin içindeydi. Savran büyüklüğü açısından İsficab'a yaklaşırdı.⁷² Mukaddesî Savran'ın Guz (Oğuz) ve Kimeklerle sınır olduğunu zikreder.⁷³ Oğuzlar Savran'a barış ve anlaşma yapmak, sulh zamanında ticaret yapmak için gelirlerdi.⁷⁴ Savran'dan sonra Turar Rizah şehri gelirdi. Turar Rizah müstahkem kaleye sahip küçük bir şehirdi. Şavgar'ın kuzey doğusunda yer alan Şagilcan şehrinin ismi Mukaddesî'de geçer. Mukaddesî Şagilcan'ın

---

⁶⁶ Barthold, a.g.e., s. 191.

⁶⁷ Mukaddesî, a.g.e., s. 273

⁶⁸ *İstoriya Kazahstana v Arabskih İstoçnikah*, c. II, s. 91.

⁶⁹ Baypakov K., *Kazakstannın Ejelgi Kalaları (Қазақстанның ежелгі қалалары)*, Almatı 2007, s. 178.

⁷⁰ Ahmet Yesevî türbesinde bulunan tarihi büyük bir kazan/tenceredir.

⁷¹ Baypakov, a.g.e., s. 180.

⁷² Belinsky-Bentovitç-Bolşakov, a.g.e., s. 194.

⁷³ Mukaddesî, a.g.e., s. 274; Şeşen, a.g.e., s. 257.

⁷⁴ İbn Havkal, a.g.e. s. 510; Şeşen, a.g.e., s. 243.

Kimeklerle sınırdaki olup büyük ve müstahkem bir şehir olduğunu zikreder.⁷⁵ Son arkeolojik araştırmalar Şagilcan'ı şimdiki Türkistan (Şavgar) şehrinin kuzey doğusundaki Şaga yerleşim yeriyle bağdaştırmaktadır.⁷⁶

Mukaddesî Şavgar'ın kuzey istikametindeki Balac'ı zikrederken, onun duvarı yıkılan bir çarşıya ve camiye sahip küçük bir şehir olduğunu kaydeder.⁷⁷ Bu şehir hakkında bilgi çok az. Arkeolojik araştırmalar sonucunda şehrin 43 hektar genişliğe sahip olduğu ve içerisinde İslam'dan önce ateşperestlere ait bir mabedin bulunduğu ortaya çıktı. XI-XII. asırlarda Balac'da hızlı inşaat işleri yürütülmüştür. Nitekim bu dönemlerde çok sayıda binalar ve rabadlar zuhur etmiştir. Şehirde su kanalları iyi gelişmişti. Pınarlardan elde edilerek çukurlarda depolanan su, gelişmiş su kanalları vasıtasıyla şehre ulaştırılırdı. Şehristan'dan ise pişmiş tuğlalardan yapılan borular aracılığıyla çevresindeki diğer yerleşim yerlerine ulaştırılırdı.⁷⁸ Mukaddesî Balac'ı zikrederken Beruket ismindeki bir yerleşim yerine de değinir. Beruket ve Balac'ın, Türkmenlerin sınırında olduğunu yazar.⁷⁹

Orta Sirderya havzasına giren Dih Nucikent ise kalesi olan, çarşıya ve binalara sahip müstahkem fakat küçük bir şehirdi. Mukaddesî aslında Dih Nucikent'in büyük bir şehir olduğunu fakat İsmail b. Ahmed şehri fethettikten sonra küçüldüğünü zikreder.⁸⁰ VII. asırda Hindistan'a seyahati esnasında Orta Sirderya bölgesine uğrayan Çinli seyyah Xuan Zang, bu şehir hakkında bazı bilgiler vermiştir. O Nucikent'i prenslik olarak adlandırmakta ve çevresinin 1000 li⁸¹ olduğunu kaydetmektedir. Seyyah ayrıca Dih Nucikent arazilerinin bereketli, verimli olduğunu zikreder. Etrafında yüzlerce şehrin bulunduğunu ve her şehrin iç işlerinde bağımsız hareket eden hükümdarları bulunduğunu, bununla birlikte hepsinin Nucikent adlı prensliğe bağlı olduğunu yazar.⁸² Büyük ihtimalle seyyahın bölgeye uğradığı dönemlerde İsficab vilayet merkezi olarak bilinmemekteydi. Dolayısıyla Xuan Zang o mıntıkadaki yerleşim yerlerinin hepsinin Dih Nucikent'e bağlı olduğunu sanmıştır.

---

⁷⁵ Mukaddesî, a.g.e., s. 274; Şeşen, a.g.e., s. 257.

⁷⁶ Baypakov, a.g.e., s. 181.

⁷⁷ Mukaddesî, a.g.e., s. 274.

⁷⁸ Baypakov, a.g.e., s. 260.

⁷⁹ Mukaddesî, a.g.e., s. 274.

⁸⁰ Mukaddesî, a.g.e., s. 272; Şeşen, a.g.e., s. 257.

⁸¹ 1 li yaklaşık 250 metredir.

⁸² Baytanaev, a.g.t., s. 49.

X. yüzyılda Mâverâünnehir'in diğer bölgelerinde şehir kültürünün duraklamasına rağmen Orta Sirderya Havasında yeni şehirler gelişmeye hâlâ devam ediyordu. Nitekim bu şehirler Mahmud Kaşgarî, el-İdrisî ve Moğol istilasî dönemi tarihçileri tarafından zikredilmektedir. Karnak, Karaçık, Aşnas (Asnas), Barçanlıgent (Kız kala) ve Sıġnak bu şehirlerdendir.⁸³

İdrisî (1099-1165), Ebû Zeyd el-Belhî (850-934) gibi bazı Arap coğrafyacıları İsficab, Farab, Taraz'ı da Şâş sınırlarına sokmuştur.⁸⁴ Mukaddesî'nin ise İsficab'ın özerk vilayet, Taraz ve Farab gibi birçok şehrin de ona bağlı olduğunu yazdığını yukarıda zikretmiştik. Araştırmakta olduğumuz dönemde Orta Sirderya havzası mahalli şehir-devletçiklerden ibaret olduğundan, bölgenin sınırlarını net bir şekilde belirleyecek tek hükümdar yade tek devlet olmamıştır. Yukarıdaki sınır karışıklığına muhtemelen bu faktör neden olmuştur. Büyük olasılıkla ne İsficab ne de Şâş birbirine bağlıydı. İkisi de etrafındaki onlarca yerleşim yerlerini içine alan büyük merkezler sayılıyordu.

Orta Sirderya havzasındaki şehirlerden bahsederken Şâş'a değinmeden geçmemek gerekir. Ne ilginçtir ki, Orta Sirderya havzasını ziyaret eden Arap coğrafyacıları bölgenin diğer şehirlerini detaylı bir şekilde ele aldıkları kadar Şâş'ı ele almamıştır. İbn Hurdâzbih, İstahrî, Mukaddesî ise Şâş'ın diğer şehirlerle arasındaki mesafelerini kaydetmekle yetinmiştir. Şâş hakkındaki az çok bilgileri İbn Havkal'dan alıyoruz. Ona göre Şâş⁸⁵ düz bir ovada yer alan genişliği iki günlük yol olan bir şehirdi.⁸⁶ Çin kaynaklarına göre Şâş'ın genişliği 10 metrakare li (yaklaşık 5,76 kilometre kare) idi.⁸⁷ Şehir bir taraftan Şâş Vadisi'yle, bir taraftan da İsficab ile arasındaki Demir Kapı'yla hudut teşkil ediyordu. Şehrin evleri geniş, duvarları balçık sıvalıydı. İçinden nehir geçtiği için yemyeşil olan şehir, Mâverâünnehir'deki en temiz yerleşim yerlerinden birisi sayılırdı. İbn Havkal ayrıca Şâş'ın birçok geniş ve mamur

---

⁸³ Belinsky-Bentovitç-Bolşakov, a.g.e., s. 195.

⁸⁴ *İstoria Kazahstana v Arabskih İstoçnikah*, c. II, s. 917

⁸⁵ Şâş veya Şi Taşkent Devleti'nin kurucusu olan Taş isimli hükümdarın Çince çevirisidir. Yani Çince taşa "şi" denilmekteydi. Bu kelime Çince farklı farklı hiyerogliflerle yazıldığı için, Orta Asya'ya "Şâş" olarak geçmesi muhtemeldir. Ayrıntı için bkz. Hodjaev A., "Svedeniye Kitayıskih İstoçnikov o Gosudarstve Çaç (Taşkent)" (*Сведение китауских источников о государстве Чач (Ташкент)*), *Problemi Drevnei i Srednevekovoy İstory Çaç*, Baskı 3, Saarbrucken 2015, s. 22.

⁸⁶ İbn Havkal, a.g.e., s. 507.

⁸⁷ Hodjaev, a.g.m., s. 12.

köylere sahip olduğunu zikreder.⁸⁸ Mukaddesî'ye göre bu şehirdeki kasaba ve köylerin sayısı 50'ye ulaşıyordu.⁸⁹ Şâş, Karahanlı Bilge Kadir Han zamanında Türk şehirlerinin arasında İslam'ı resmen kabul eden ilk şehir olup,⁹⁰ kuzeydeki gayri müslim Türklere karşı en büyük sınır garnizonu sayılmıştır.⁹¹

B- Taraz

İsficab'ın kuzey doğusunda 26 fersahlık⁹² bir mesafede bölgenin ikinci ana noktası ve en az İsficab kadar önemli Taraz şehri yer alıyordu. Talas nehrinin kıyısında çok eskilerden beri insanlar yerleşmeye başlamıştır.⁹³ Taraz hakkında ilk bilgiler IV. yüzyıla ait Bizans eserlerinde yer alır. Bölgeye VII. asırda seyahat eden Çinli seyyah Xuan Zang da oradaki Türk Kağan'ı hakkında bilgi vermiştir.⁹⁴ Kaynaklarda Taraz şehrinin Buhara asıllı şahıslar tarafından inşa edildiği geçer. Nişaburî'ye göre Taraz'ın eski ismi Hamukent idi. Hamu eski Buhara dilinde "asilzade", "kent" ise şehir anlamına geliyordu.⁹⁵

Orta Sirderya havzasının batı ucunda yer alan Taraz şehrinin ticaret merkezi olduğunu orta asırda yaşayan Arap coğrafyacıları da kaydeder.⁹⁶ İbn Havkal Taraz'ın göçebe Karluklarla sınır olduğunu, Müslümanların Taraz'ın ötesine geçemediğini zikreder.⁹⁷ Mukaddesî Taraz'ın müstahkem, bir çok bahçelere sahip, mamur ve çevresinde hendeği olan büyük bir şehir olduğunu kaydeder. Ayrıca şehrin kapısının önünden büyük bir nehir aktığını, mamur bir ribatı ve çarşısı olduğunu zikreder.⁹⁸

Bir diğer şehirde Taraz'ın 32 kilometre uzağında ve güney istikametinde yer alan Atlah'tır. 751 yılında Araplarla Çinliler arasında geçen ve Orta Asya'nın tarihi

---

⁸⁸ İbn Havkal, a.g.e., s. 507.

⁸⁹ Mukaddesî, a.g.e., ss. 264-265.

⁹⁰ Şeşen, a.g.e., s. 208.

⁹¹ İbn Havkal, a.g.e., s. 507.

⁹² Ebü'l-Kâsım Ubeydullâh b. Abdillâh b. Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Leiden, 1967, s. 27; Şeşen, a.g.e., s. 185.

⁹³ Vassilii Viladimiroviç Barthold, *Otçet (Отчет)*, San Peterburg 1897, s.14.

⁹⁴ Baypakov, a.g.e., s. 107.

⁹⁵ Barthold, *Otçet*, s. 14.

⁹⁶ İbn Havkal, a.g.e. s. 511; Şeşen, a.g.e., s. 257.

⁹⁷ İbn Havkal, a.g.e. s. 511.

⁹⁸ Mukaddesî, a.g.e., s. 272.

serüvenini değiştiren Atlah (Talas) Savaşı burada gerçekleşmiştir.⁹⁹ Mukaddesî Atlah'ın etrafı surlarla çevrili, bostanlı ve merkeze yakın (herhalde merkez olarak Taraz'ı kastetmiştir) büyük şehir olduğunu zikreder. Camisi olduğunu ve çarşılarının rabadlarda yer aldığını kaydeder.¹⁰⁰ Son arkeolojik araştırmalar Atlah'ın coğrafyacıların eserlerinde geçen Cuvantöbe şehriyle aynı yerleşim yeri olduğunu ortaya koymuştur.¹⁰¹

Mukaddesî Taraz'ın yakınında yer alan Çiğil adında küçük bir şehirden bahseder. Çiğil kuhendizi ve çarşısı olan müstahkem bir şehirdi.¹⁰² Halkı çiftçilikle uğraşır.¹⁰³ Çiğil'in sağında yarım fersahlık bir mesafede Behlu yer alırdı. Mukaddesî Behlu'nun Barshan'dan daha büyük bir şehir olduğunu zikrederek beş rustakı (nahiyesi), bir kuhendizi olduğunu ve camisinin çarşısında bulunduğunu yazar.¹⁰⁴

Taraz'dan 3 fersah mesafede Aşağı Barshan (Nuşcan) vardı.¹⁰⁵ Mukaddesî Barshan'ın Taraz'dan iki sayhalık mesafede yer aldığını zikreder. Ayrıca etrafında harap olan bir şehir bulunduğunu yazar.¹⁰⁶ Barshan'ın şehristanı (asıl şehri) ve surları vardı. Şehristanın birisi batıya ikincisi doğuya açılan iki kapısı ve her kapıda birer minaresi mevcuttu.¹⁰⁷ Mukaddesî Taraz'ın yanında yabancıların oturduğu küçük Şilci şehirden bahseder. Ona göre dağlar arasında yer alan bu şehirde 10.000 İsfahanlı yaşardı. Şehrin kuhendizi ve camisi vardı fakat onlar şehrin dışındaydı.¹⁰⁸

Taraz'ın doğusunda ise Kulan yer almaktaydı. Kulan Çin kaynaklarında Çü-lan olarak geçer.¹⁰⁹ Kulan, camisi olan korunaklı bir şehirdi. Yakut el-Hamevî Kulan'ın güzel bir şehir olduğunu Türk ülkeleriyle sınırı bulunduğunu kaydeder.¹¹⁰ Mukaddesî Kulan'ın Taraz yolu üzerinde bulunmasına rağmen nüfusunun azaldığından söz eder.¹¹¹

---

⁹⁹ Baypakov, a.g.e., s. 119.

¹⁰⁰ Mukaddesî, a.g.e., s. 272.

¹⁰¹ Baypakov, a.g.e., s. 119.

¹⁰² Mukaddesî, a.g.e., s. 274.

¹⁰³ Baypakov, a.g.e., s. 119.

¹⁰⁴ Mukaddesî, a.g.e., s. 274; Şeşen, a.g.e., s. 257.

¹⁰⁵ Hurdâzbih'te Aşağı Barshan "Aşağı Nuşcan" olarak geçer. Bkz., Hurdâzbih, a.g.e., s. 28; Tomasçek Nuşcan'ı Barshan olarak okunmasını tavsiye eder. Bkz. Barthold, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, İstanbul 2010, s. 65.

¹⁰⁶ Mukaddesî, a.g.e., s. 274.

¹⁰⁷ Baypakov, a.g.e., s. 119.

¹⁰⁸ Mukaddesî, a.g.e., s. 274; Şeşen, a.g.e., s. 257.

¹⁰⁹ Barthold, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, s. 64.

¹¹⁰ Yâkût el-Hamevî, a.g.e., c. IV, s. 494.

¹¹¹ Mukaddesî, a.g.e., s. 274.

İbn Hurdâzbih Taraz'ın etrafındaki şehirlerden bahsederken Kulan'ın zengin bir yerleşim yeri olduğunu zikreder.¹¹² Kulan'ın doğu istikametinde 4 fersahlık mesafede Mirki yer alıyordu.¹¹³ Mirki, İbn Hurdâzbih'in eserinde Birki olarak geçer.¹¹⁴ Mukaddesî şehrin orta büyüklükte, korunaklı olduğundan ve eskiden kilise olan sonradan camiye çevrilen bir mabedin bulunduğu bahseder.¹¹⁵

Mirki'nin güney batısında Balasagun yakınlarında Ordu şehri bulunuyordu. Bu şehir hakkında sadece Mukaddesî bilgi vermiştir. Mukaddesî'ye göre Ordu Türkmenlerin hükümdarının oturduğu küçük bir yerd. Hükümdarın kendisi kuhendizde otururdu. Bu hükümdar İsficab sahibine (emirine) hediyeler gönderirdi. Mukaddesî Ordu'nun surla çevrildiğinden ve onun etrafında da içi suyla dolu hendeklerin bulunduğu bahseder.¹¹⁶ Buna göre şehrin üst seviyede korunaklı olduğunu tahmin edebiliriz.

Mukaddesî'nin eserinde Taraz'ın batısındaki isimleri geçen diğer şehirler de şunlardır: Haran, Sus, Kul, Tekabket, Behlu. Mukaddesî bunlardan Haran'ın nüfusunun çoğunun gayri müslim olmasına rağmen hükümdarının Müslüman olduğunu yazar. Haran surla çevrili idi ve içinde dihkânın¹¹⁷ oturduğu kale vardı. Ayrıca Mukaddesî'de Tekabket isminde bir şehir de geçer. Tekabket yarısı gayri müslim olan büyük bir şehirdi. Demek ki X. asırda İslam Taraz'a kadar yayılmış, ancak onun ötesinde pek güç kazanamamıştı. Mukaddesî Su, Kul ve Tekabket şehirlerinin Gümüş Madenleri Dağları'na yakın olduğunu yazar.¹¹⁸

III- ŞEHİRLERARASI MESAFELER ve BÖLGENİN İKLİMİ

A- Mesafeler

Kaynaklarda incelediğimiz bölgedeki şehir, kasaba ve köy gibi yerleşim birimlerinin aralarındaki mesafelerin belirlenmesinde gün, fersah, mil ve berid gibi

---

¹¹² İbn Hurdâzbih, a.g.e., s. 28.

¹¹³ Baypakov, a.g.e., s. 139.

¹¹⁴ İbn Hurdâzbih, a.g.e., s. 29.

¹¹⁵ Mukaddesî, a.g.e., s. 274.

¹¹⁶ Mukaddesî, a.g.e., s. 274.

¹¹⁷ Dihkân "ağa" anlamındadır. Bkz. Şeşen, a.g.e., s. 257.

¹¹⁸ Mukaddesî, a.g.e., s. 274.

farklı ölçü birimleri kullanılmıştır. Anlaşıldığı kadarıyla bir insanın katedebileceği günlük mesafe yaklaşık 40 km'dir. 1 fersah 5752.8 metredir. 1 berid ise 4 fersaktır (23 km.). Bunları km. cinsinden hesaplırsak yerleşim yerleri arasındaki mesafeleri şöyle belirtebiliriz:

Binkes'ten İsficab'a kadar 160 km, İsficab'tan Üsbanikent'e 80 km, Arsubanikent'ten Farab'ın merkezi Keder'e kadar 80 km, Keder ve nehir arası 2876 metre, Keder'den Şavgar'a 40 km, Şavgar'dan Savran'a¹¹⁹ 40 km idi. Vesic nehrin (Sirderya'yın) batı kıyısında Keder'in alt istikametinde 11.5 km. uzaklıkta yer alırdı. Farab¹²⁰ ise nehrin doğu vadisinde kalıyordu.¹²¹

Şâş'tan gümüş madenine kadar 40 km'dir. İlak ve Bilankenk'tin mesafesi de aynıdır. Buradan Demir Kapısı'na¹²² 3.2 km, Demirkapıdan Kubal'a 11.5 km, Kubal'dan Garkerd'e 34.5 km, buradan İsficab'a 5.7 km, Şâş'tan İsficab'a 74.7 km,¹²³ İsficab'tan Şarab'a 23 km, buradan Beduhket'e 28.7 km, Beduhket'ten Tamtac'a¹²⁴ 23 km, buradan Abarcac'a 23, Abarcac'dan nehir boyundaki menzile¹²⁵ 34.5 km. Menzil'den Şavgar'a yarım gün, Şavgar'dan Taraz'a 46 km,¹²⁶ İsficab'tan Garkird'e 46 km. ve Garkird'den Binkes'e 40 km'lik mesafe vardı.¹²⁷

Menzil'den Cuviket'e 28.7 km, Cuviket'ten Taraz'a 17.2 km, Taraz'dan İsficab'a 149.5 km,¹²⁸ Taraz'dan aşağı Barshan'a 17.2 km, oradan Kasrabas'a 11.5 km, Kasrabas'tan Kulsub'a 23 km, oradan Çuksub'a 25.7 km, Çuksub'tan Kulan'a 23

---

¹¹⁹ Orijinalinde Sabran.

¹²⁰ Orijinalinde Barab.

¹²¹ İstahrî, a.g.e., s. 345.

¹²² Demir Kapı kelimesi Arapça'daki "Babü'l-Hadid" sözünden gelmektedir. Farsçası ise "Daryahanin"dir. Kelime "Dağlı Geçit, Tepeler arasında doğal sınır" anlamlarına gelmektedir. Özbekler ve Kazaklar buna Darbaza demiştir. Bu yerleşim yeri zamanımıza kadar gelmiştir. Günümüzde Güney Kazakistan'daki Sariağaç şehrinin kuzey istikametinde 5 km'lik mesafede yer almakta olup aynı ismi taşımaktadır. Bkz. Baytanaev, a.g.t., s. 90.

¹²³ İbn Fakîh Şâş ile İsficab arasının 20 fersah olduğunu kaydeder. Bkz. *İstoria Kazahstana v Arabskih istoçnikah*, c. II, s. 70.

¹²⁴ Barthold, Tamtac'ın şimdiki Çimkent eyaletine ait Tulkibaş şehri olduğunu iler sürür. Bkz. Barthold, *Otçet*, s.10.

¹²⁵ Barthold, Menzil'in "Durak" veya "İstasyon" anlamına geldiğini yazar. Buradan yola çıkarak Menzil'in kervanların dinlendiği bir yer olduğu ileri anlaşılır. Bkz. Barthold, *Otçet*, s. 9.

¹²⁶ 1 berid 2 fersaha denk gelir. Bkz. Barthold, *Otçet*, s. 9.

¹²⁷ Mukaddesî, a.g.e., s. 342; İbn Hurdâzbih, a.g.e., s. 27.

¹²⁸ Barthold, İsficab'tan Taraz'a kadar bulunan şehirlerarası mesafeyi sayarak iki şehir arasındaki mesafenin aslında 31 fersah olduğunu söyler. Bkz. Barthold, *Otçet*, s. 9.

km'lik mesafe bulunmaktaydı,¹²⁹ Kulan'dan Mirki'ye 24 km.¹³⁰ ve Aşağı Nuşcan'ın¹³¹ şehirlerinden Taraz, Semerkand'ın sol istikametinde 373.8 km. uzaklıktaydı.¹³²

İbn Hurdâzbih'in zikrettiği gümüş madeni ve demir kapısı Şâş ve İsficab yollarının şimdiki posta yolunun doğu tarafından geçtiğini ve Turbat dağından geçen rotaya uygun düştüğünü gösterir.¹³³

İstahrî, Beduhkent'ten Taraz'a 2 günlük (80 km.) yol olduğunu kaydeder. Bu yol boyunca ne kervansaray ne de mesken vardı.¹³⁴ Harezmi'den İsficab yakınına kadar olan kısım Oğuz Türklerinin, İsficab'tan Fergana'nın en uzak ucuna kadar olan kısım ise Karlukların sınıırıydı.¹³⁵

B- İklim

Bölgenin iklimine gelecek olursak Orta Sirderya havzası bir taraftan Orta Asya ile Sibiryaya, bir taraftan da Orta Asya ile Oral arasında, vahalar ile steplerin bitiştiği noktada yer almaktadır. Bulunduğu coğrafi konum bölgenin ekonomi ve siyasî hayatını asırlar boyunca etkilemiştir.

Sirderya'nın orta bölgesindeki ovalarda Orta Asya'nın diğer yerlerinde olduğu gibi hava ılık, yağış azdır. Dağlık bölgelerde ve dağ eteklerinde ise nemli bir hava durumu hâkimdir. Yaşam için en uygun yer olarak deniz seviyesinden 500-1000 metre yükseklikte olan dağ etekleri sayılır. Bu yerleri kaplayan açık kırmızı topraklar ve bol su kaynakları çiftçilik ve bağcılıkla uğraşmayı son derece elverişli hale getirir. Ufak ve yüksek dağlı olan platolarda ise yalnız sulama yoluyla tarım yapılabilir.

Orta Sirderya havzasının büyük bölümünü stepler, yarı çöl veya çöller kaplar. Sulama temin edildiği takdirde bölge çiftçilik için gayet bereketli ve elverişlidir. Su sıkıntısının yaşanmadığı nehir kenarlarında tarım faaliyetleri oldukça gelişmiştir.

---

¹²⁹ İbn Hurdâzbih, a.g.e., s. 27; Şeşen, a.g.e., s. 185.

¹³⁰ *İstoria Kazahstana v Arabskih Istočnikah*, c. II, s. 110.

¹³¹ Mukaddesî'de Barsahan olarak geçer. Bkz. Mukaddesî, a.g.e., s.363.

¹³² Kudame b. Cafer, *Kitabü'l-Harac ve Snâ'ati'l-Kitabe*, Bağdat 1981, s. 196.

¹³³ Barthold, *Otçet*, s. 9.

¹³⁴ İstahrî, a.g.e., s. 337.

¹³⁵ Şeşen, a.g.e., s. 215.

Bölgede yılın dört mevsiminde de otlaklar kullanılmaktadır. Nitekim sürüler yıl boyunca yaylalarda yayılabilir. Bölgenin belirtilen özelliklere sahip olması erken zamanlardan itibaren yerleşimin nehir vahalarında ve dağ eteklerinde gelişmesine imkân tanımıştır. Ayrıca bu durum özellikle göçebe ve yerleşik hayat yaşayan kavimlerin uzun süre bir arada yaşamalarını mümkün kılmıştır. Orta Sirderya havzasının hava şartları, Türkistan'ın diğer bölgelerine benzemesine rağmen bölgede hava sıcaklığının aniden düşüşü ve yükselişi açısından farklılık arz etmektedir. Kışın hava sıcaklığının sıfırın altında 25-30 dereceye kadar düşmesi, yazın ise 40-45 dereceye kadar yükselmesi söz konusudur.¹³⁶

IV- ORTA SİRDERYA HAVZASI'NIN İSLAM ÖNCESİ TARİHİ

M.Ö. VII. asırdan M.S. VII. yüzyıla kadar Orta Sirderya havzası hakkında bize ilk yazılı bilgileri eski Yunan ve Çin kaynakları vermektedir. O dönemlerde siyasî olayların merkezi daha çok aşağı Türkistan, Yedisu ve şimdiki Moğolistan toprakları olmuştur. Dolayısıyla Orta Sirderya havzası, adı geçen bölgelerden uzaklığından dolayı bu olaylarda ikincil rol oynamıştır. Böylece çoğu zamanlarda Orta Sirderya havzasının halkı merkezden yönetilmek yerine, bölgeye hâkim olan imparatorlukların etkisi altında varlığını devam ettiren bir toprak olmuştur. Arap-Müslüman ordusunun Orta Sirderya havzasına gelişine kadar bölgeyi tamamen hâkimiyeti altına alan veya dolaylı bir şekilde etkisi altında bulunduran devletler sırasıyla Sakalar, Kanglı Devleti, Hunlar, Batı Türk Kağanlığı ve Türgişlerdir. Bu ülkeler arasında sadece Kanglı Devleti'nin bölgeye tamamen hâkim olup, başkenti Biten'i Sirderya'nın Orta bölgesinde inşa ettiği görülmektedir.

Burada Orta Sirderya havzasında yaşayan kavimleri yöneten devletlerin siyasî tarihi ve bölgeyi siyasî açıdan etki altına alan komşu devletlerle ilişkilerine değinilecektir.

A- Sakalar

Arkeolojik bilgiler insanların Afrika, Hindistan, Çin ile birlikte Orta Sirderya havzasında 500 bin yıl önce yaşamaya başladığını ortaya koymuştur. Bölgenin tabiat

---

¹³⁶ Baypakov K.M, *Srednevekoya Gorodskaya Kultura Yujnogo Kazahstana i Semireçia*, Almati 1986, s.7.

şartlarının insan yaşamı için gayet elverişli olması bunun nedeni olarak gösterilir.¹³⁷ Orta Sirderya havzasında M.Ö. binli yıllardan itibaren bölgede ortaya çıkan ilk sakinler Saka kavimleridir. Herodot gibi antik dönem tarihçileri onları İskit diye adlandırmıştır. Sakalar Perslerle aynı zamanda yaşadıkları için onlarla yakın ilişkiler içindeydi. Nitekim Ahameni döneminde yazılan kayıtlar Sakaların genel olarak Haumagavarta Sakaları, Tigrahaud Sakaları ve Tiad Paradraya Sakaları olarak üçe ayrıldıklarını aktarır. Orta Sirderya havzasında yaşayanlar Tigrahaud Sakaları idi.¹³⁸

Çinliler genelde Orta Asya, özelde Sirderya'nın Orta bölgesinde yaşayan kavimler hakkında ilk bilgileri M.Ö. 138-126 yılları arasında seyahat eden Çinli elçi Çan Çun'un yazılarından almıştır. Çan Çun o sıralarda Orta Sirderya havzasında Kanglı Devleti'nin hâkim olduğunu zikretmiştir. Bununla birlikte kaynaklar Orta Asya hakkında bilgi verirken Türkleri kendilerinden aşağı saymıştır.¹³⁹

Sakalar M.Ö. VI-II. asırlarda Tyanşan'dan Altay-Pamir civarlarında geniş bir bölgede yaşadılar. Kuzeye doğru genişlerken bozkır halklarıyla karşılaşan Persler Orta Asya'nın batısındaki Massagetler'i, Karadeniz'deki İskitler'in hepsini Saka olarak adlandırdı. Sakalar birkaç boydan ve boy birliklerinden meydana gelen karışık etnik bir gruptu. Saka boylarına Yaksart,¹⁴⁰ Massagetler, İssedon, Sakaravak, Dailar, Astak, Kimak, Arimaspı ve Asi adlı kavimler girmektedir.¹⁴¹ Sakaların içinde Sirderya Havzası'nda yaşayan Amirgi Sakaları, daha çok bilinen bir boydu. Bunlar M.Ö. VI. asırdan itibaren güneye doğru ve yukarı Hindistan'a kadar olan bölgelere yayılmış ve oralara kültürlerini taşımışlardır.¹⁴²

Sakalar tarih sahnesine çıktıklarından beri komşu devletlerle hep savaş halinde olmuştur. Şöyle ki M.Ö. VIII-VII. yüzyılda Sakalar, Kimmeri ve İskit akınlarını püskürttü ise de ondan sonra Perslerin akınlarına maruz kaldılar. Ahameniler birkaç kere Sakaları hâkimiyetleri altına almak istedi iseler de başarılı olamadılar. Hatta

---

¹³⁷ Mahanbetov K., *Sır Önürü Tarihi*, Almatı, 1998, s. 17.

¹³⁸ *Kazakistan Tarihi. Köne Zamannan Bügünge Dein* (Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін), (ed: Akişev K.A, Baypakov K.V vd.), Almatı 1996, c. I, s. 158.

¹³⁹ Asfendiayarov S.D., Kunte P.A., *Proşloe Kazahstan v İstoçnikah i Materialah*, c. I, Moskova 1935, s.17

¹⁴⁰Yaksart boyunun Sirderya Havzası'nda yaşamasından dolayı esi Yunanların nehre "Yaksart" ismini vermesi muhtemeldir.

¹⁴¹ Mahanbetov, a.g.e, s. 21.

¹⁴² İgor Pyankov, "Sakalar", (çev. Zülfiye Veliyeva), Türkler, Ankara 2002, c. I, s. 611.

M.Ö.530 yılında Ahameni padişahı Kir, Sakalarla savaşırken öldürüldü. Fakat onun halefi I. Dari döneminde Persler Sakaları tamamen hâkimiyetleri altına almayı başardılar.¹⁴³ Bazı kaynaklar ise Sakaların Persler tarafından itaat altına alınmasının Kir döneminde gerçekleştiğini kaydeder.¹⁴⁴ Kir, Sirderya'nın Massagetlerin yaşadıkları alana geçip nehre yakın bir yerde, o zamandaki Pers İmparatorluğu'nun en doğudaki şehri Kiropolis'i¹⁴⁵ inşa ettirmiştir.¹⁴⁶ İranlıların Sakaları hâkimiyeti altına alması şaşırtıcı bir olay değildir. Zira bu topraklar uzun zamandır etnik dokularını korumalarına rağmen büyük ölçüde İranlılaşmıştı.¹⁴⁷ Hangi dönemde itaat altına alındıkları kesin olmasa da Sakaların Ahameni Devleti'ne tabi olarak vergi ödemek zorunda kaldıkları, bunun dışında padişahlara hediyeler de götürdükleri bilinmektedir. Nitekim Amirgi Sakalarının, Pers hükümdarlarına at, silah ve süs eşyaları sunduğu resimler Ahameni başkenti olan Persepolis kabartmalarında mevcuttur. Ayrıca tıpkı boyunduruk altına alınan her raiyet gibi Sakalar da Pers birlikleri arasında onlarla birlikte Yunanlılara karşı yapılan savaşlara katılmışlardır. Ancak M.Ö. V-IV. asırlardan itibaren Ahamenilerin hâkimiyetinin zayıflaması üzerine II. Artaksreks döneminde Sakalar, artık Perslere siyasi açıdan tam bağlı değil de onların askerî müttefikleri olarak kalmışlardır.¹⁴⁸

M.Ö. 330-337 senelerinde Makedonyalı İskender Tirmiz üzerinden Sirderya'yı geçerek Orta Sirderya bölgesinde bulunan Taşkent'e kadarki bölgeyi istila etti. İskender geldiğinde yukarıda da zikredildiği gibi Sakalar Perslerden bağımsız bir hayat geçiriyorlardı. Bu karşılaşmada İskender bir Saka askerinin attığı okla yaralanarak Aris nehrinin ötesine geçmeden geri döndü.¹⁴⁹

İskender'in askerleri Yaksart (Sirderya) nehrine ulaşıncaya kadar Yunanlılar Sakaları Asya İskitleri olarak tanıyorlardı. Ancak Sirderya'ya yaklaşım Sakaların nehrin ötesinde de hâkimiyet kurduklarını öğrenince Saka boylarının coğrafi konumunu tayin etmede zorluk çektiler. İskender'in varisleri birinci Selevkiler döneminde komutan

---

¹⁴³ Mahanbetov, a.g.e., s. 23.

¹⁴⁴ Pyankov, a.g.m., s. 612.

¹⁴⁵ Bu şehrin Uratepe şehri olduğunu söyleyenler de vardır. Bkz. Francis Henry Skrine, *The Heart of Eurasia*, London 1899, s. 4.

¹⁴⁶ Skrine, a.g.e., s. 4.

¹⁴⁷ Jean-Paul Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, (çev. Lale Arslan), İstanbul 1999, s. 66.

¹⁴⁸ Pyankov, a.g.m., s. 612.

¹⁴⁹ Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981, s. 38; Muhammet B. Aşan, "Yesi ve Çevresinde Sakalar", *Türkler*, Ankara 2002, c. I, s. 629.

Demodam M.Ö. III. asırda Sirderya nehrinin ötesine seferler düzenledi. Bu seferler esnasında Taşkent vahası sınırlarında ve İskitya'da Antiohiya adlı yeni kentler inşa edildi. Bu sıkı temaslar sayesinde Yunanların Sirderya'nın Orta bölgesinde yaşayan kavimler hakkında bilgileri arttı.¹⁵⁰

M.Ö. II. yüzyılda büyük göçler başladı. Strabon'un aktardığına göre bu göçler sırasında Yaksart'ın kuzeyinden gelen göçebeler Baktra'yı Yunan krallarının elinden aldı.¹⁵¹ Çin kaynaklarında da M.Ö. II. yüzyılda bozkır halklarının farklı yerlere göç ettikleri hakkında bilgiler bulunmaktadır. Bu kaynaklardan Sakaların Hunların baskısı üzerine Yüe-çilerin Davan (Fergana) üzerinden batıya gittikleri ve Dah (Baktriya) topraklarını istila ettikleri anlaşılmaktadır.¹⁵²

M.Ö. I. asırda Aşağı Hindistan'a ve İran'a göç eden Sakaların genellikle Sirderya Havzası'nda yaşayan Amirgi Sakaları olduğunu belirtmek gerekir. Geride kalanlar ise Amuderya Sakalarıydı. Sakalar güneye yayılırken onların yerlerini Gomodotların akrabaları olduğu düşünülen Komedi Sakaları doldurdular. Onlar genellikle İpek Yoluna yerleştikleri için tanınmışlardır. Komedi Sakaları Yaksart'ın güney kaynağından Karadağ ve Daraz'ı (Taraz) içine alan topraklarda yaşıyorlardı. Eski adlarını ve kültürlerini korumalarına rağmen Komedi Sakaları, VI-VIII. yüzyılda Türgiş hakanları zamanında Türkleşmişlerdir.¹⁵³

Sakalar paleontolojik bilgilere göre fizikî görünüş olarak kısmen Moğol tipli, geniş yüzlü idiler ve biraz da Avrupalılara benziyorlardı. Onlar aynı zamanda şimdiki Kazak, Kırgız, Özbek, Karakalpak, Tajik ve Afganistan, Hindistan, Çin'in bazı boylarının kökenleri olarak sayılmaktadır.¹⁵⁴

B- Kanglılar

M.Ö. II. yüzyılda başlayan büyük göçler Orta Asya'da yeni devletlerin kurulmasına ortam sağladı. Bulardan biri de Taşkent vahası, Janaderya, Kuanderya vadilerinin eski yataklarını, Yedisu'nun güney batı kısmını ve Orta Sirderya havzasının

---

¹⁵⁰ Pyankov, a.g.m., s. 613.

¹⁵¹ Roux, a.g.e., s. 95.

¹⁵² Pyankov, a.g.m., s. 613.

¹⁵³ Pyankov, a.g.m., s. 615

¹⁵⁴ Amanjolov K., *Türkü Halklarının Tarihi (Түркі халықтарының тарихы)*, Almatı 2005, s.26; Pyankov, a.g.m., s. 615

tamamını içine alan Kanglı Devleti'dir. Kanglı Devleti hakkındaki bilgilerin neredeyse tamamı Çin kaynaklarında bulunmaktadır. Eski Çin kaynakları Kanglıların Davan'ın (Fergana) kuzey batısında 2000 Li¹⁵⁵ mesafede yaşadıklarını, 20.000 askeri bulunan Yüe-çiler gibi genellikle göçebe olduklarını ve güneyde Yüe-çilerin¹⁵⁶ doğuda ise Hunlar'ın hâkimiyetini tanıdıklarını zikreder.¹⁵⁷ Halbuki bu durumun M.Ö. I. yüzyılda değiştiği görülmektedir. Çin kaynaklarında Yüe-çilerin 100-200 bin, Kanglıların ise 90 bin¹⁵⁸ askerinin olduğu, I. asırdan itibaren Kanglı askerî gücünün 120 bine yükseldiği ve Yüe-çilerinki ise 100 bine azaldığı zikredilir.¹⁵⁹

Çin Han İmparatorluğu'nun verdiği bilgilerde de Kanglıların Orta Sirderya havzası ve Karadağ çevresinde yaşadıkları kaydedilmektedir. “Kanglı” ismi Avesta'da ve eski Hindistan destanı Mahabharata da geçmektedir. Genel olarak “Kanglı” kelimesi “temiz, iyi, asil ulular” anlamına gelmektedir.¹⁶⁰ Kanglıların yöneticilerine “Han” denirdi. Başkentleri ise “Biten” idi.¹⁶¹ Kanglılar ülkesi beş devletçikten meydana gelmekteydi ve her birini küçük hanlar yönetiyordu.¹⁶² Bu devletlerin isimleri şöyleydi: Su-hsieh (Sogd ya da Kiş), Fu-mo (Kuşaniya), Yü-ni (Taşkent), Çi (Buhara) ve Ao-çien.¹⁶³ Kanglıların zirvede olduğu zamanlarda onların hâkimiyetine ayrıca Harezmi, Zarafşan, Katta Kurgan yakınları, Kaşkaderya ve Şahrısabz da girmişti.¹⁶⁴

Çin'in eski elyazmalarını tercüme eden Rus Rahip Biçurin bu ülke hakkında şu bilgileri vermiştir: “Kanglı yöneticileri kibirli ve kabadırlar, hiçbir elçi önünde baş eğmezler. Onlar Çin elçilerini Vusun elçilerinden aşağı oturturlar. Ayrıca yemek ilk önce (Kanglı) prensleri ve zevatına sunulur ve arkasından elçilere dağıtılır.”¹⁶⁵

---

¹⁵⁵ 1 “Li” yaklaşık 250 metredir.

¹⁵⁶ Yüe-çi kelimesi Kuşan'nın Çin'ce teleffüzüdür. Ayrıca onlara Toharlılar da denilirdi. Kuşan ismi siyasî bir terimdir. Tohar kelimesi etnik bir gruba aittir. Bkz. Barthold, *Four Lessons On The History Of Central Asia*, (çev. V. And T. Minorsky), Leiden 1956, s. 5.

¹⁵⁷ *Kazakistan Tarihi: Köne Zamannan Bügünge Dein*, c. I, s. 273.

¹⁵⁸ Kurşat Yıldırım vd., *Çin kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, İstanbul 2013, s. 98.

¹⁵⁹ *Kazakistan Tarihi: Köne Zamannan Bügünge Dein*, c. I, s. 274; Yıldırım vd., a.g.e., s.98.

¹⁶⁰ Amanjolov, a.g.e., s. 64.

¹⁶¹ Japon bilim adamı Sirotori Biten, günümüzdeki Türkistan şehri olduğunu ileri sürer. Bkz. Amanjolov, a.g.e., s. 63.

¹⁶² Amanjolov, a.g.e., s. 63.

¹⁶³ Yıldırım, a.g.e., s.98.

¹⁶⁴ Barthold, a.g.e., s. 5.

¹⁶⁵ Amanjolov, a.g.e., s. 64.

Kanglı-Çin ilişkisine bakıldığında, iki devletin arasının gergin olduğu görülmektedir. M.Ö. I. yüzyılın ortalarında Yedisu'da hâkimiyet kuran Çin destekli Vusun Devleti, Kanglıların doğu sınırlarını sürekli tehdit ediyordu. Bu arada Hun Devleti de ikiye bölünmüş olup Kuzey Hun'u Çji-Çji Güney Hun'u ise Huhanye yönetiyordu. Güney Hun Şanyu'su¹⁶⁶ Huhanye Çin'le anlaşıp barış ilan etti. Çji-Çji ise güney Hun Devleti'ni istila etmenin peşindeydi. Şanyu, Ugan, Giyangun, Dinlin'i zaptetmesine rağmen o da Çin destekli Vusun Devleti'ne karşı duramadı. O yüzden Çji-Çji ikisinin de ortak düşmanı olan Vusun-Çin tehdidine karşı Kanglılarla ortaklık kurdu. Kanglı hükümdarı şanyu Çji-Çji'yı kızıyla evlendirip ortaklıklarını akrabalık bağıyla güçlendirerek devletinin doğu tarafından ona yer ayırdı. Fakat Çji-Çji Vusunlara bir kaç başarılı akın yapmasına rağmen genel olarak kendi üzerine aldığı mesuliyeti¹⁶⁷ yerine getiremedi. Bundan dolayı iki hükümdar arasında anlaşmazlık giderek arttı. Kanglılara kızan Hun hükümdarı ise kendi eşi olan Kanglı hanının kızını asilzadelerle birlikte Talas nehrine attı. Bunun üzerine Kanglı hükümdarı Çji-Çji'yle arasındaki antlaşmayı bozarak onu sarayından kovdu.¹⁶⁸

Yalnız kalan Çji-Çji Talas Nehri'nin kıyısına giderek Fergana ve Parfiya'dan aldığı vergilerden istifade ederek orada kendisi için bir şehir inşa ettirdi. Şehrin inşaatı iki yıl sürdü. Düşmana karşı korunaklı olması için surlarla çevirdi. Çji-Çji güçlendikten sonra Vusunlar üzerine yeniden sefer başlattı. Batı sınırlarının tehdit altında olmasından endişelenen Çin imparatoru ilk önce rakibini diplomatik metotlarla etkisiz hale getirmek istedi de bunda başarılı olamadı. Çji-Çji'nin Vusun ve Kanglı devletlerini istila ettikten sonra sıranın kendisine geleceğinin farkında olan Çin'in tedirgin olması doğaldı. Bunun üzerine Çin imparatorunun askerî çözüme başvurmadan başka bir çaresi kalmadı. Çok gecikmeden Çin askeri, İpek yolunu iki rotadan takip ederek Kaşgar, Fergana, Çatkal, Şanaş ve Talas'ı geçerek Çji-Çji'nin kalesini kuşattı. Şanyu askerlerinin kahramanca direnişine rağmen kale sonunda düştü. Çji-Çji, içinde yakınlarının da bulunduğu 1518 kişiyle birlikte öldürüldü.¹⁶⁹

---

¹⁶⁶ Hunların hükümdarına "büyüklük ve genişlik" anlamına gelen Şanyü denilirdi. Bkz. Salim Koca, "*Büyük Hun Devleti*", Türkler, Ankara 2002, c. I, s. 689.

¹⁶⁷ Şartlar hükmünce Çji-Çji Kanglıların doğu sınırlarını koruması gerekiyordu.

¹⁶⁸ *Kazakistan Tarihi: Köne Zamannan Bügünge Dein*, c. I, s. 275.

¹⁶⁹ *Kazakistan Tarihi: Köne Zamannan Bügünge Dein*, c. I, s. 276.

Bundan sonra bir süreye istikrar kazanan Kanglı-Çin ilişkisi I. asırda yine gerginleşti. Bu kez Kanglı Devleti o sıralarda Çin hâkimiyetinde olan Doğu Türkistan'daki Kaşgar hükümdarının Çin'e karşı başlattığı isyanını destekleyerek asker gönderdi. Ama Kanglılarla aralarında akrabalık bağları olan Kuşanlıların Çin tarafını tutması üzerine, Kanglı askerleri Doğu Türkistan'dan çekilmeye mecbur kaldı.¹⁷⁰

Kanglıların komşularıyla ilişkileri sadece savaşlarla sınırlı kalmıyordu. Bölgede uluslararası ticaret iyi derecede gelişme göstermişti. Kanglılar komşu devletlere altın, gümüş, kıymetli hayvan derileri vb. ihraç ederlerdi.¹⁷¹ Ayrıca Orta Asya halkının çoğunluğu gibi tarımla uğraşırlardı.¹⁷²

III-V. asra ait Çin kaynaklarında Kanglıların Seyhun-Ceyhun arasındaki ve Aral Gölü bölgesindeki arazilerini kaybederek birkaç devlete bölündüğü kaydedilir. Kanglı ismi son kez V. asırda Çin kaynaklarında Çin imparatoruna gelen elçiler arasında zikredilir. Artık bu asırdan sonra Kanglı Devleti yıkılmaya yüz tutmuştur. Yerine gelen küçük beylikler ise Eftalitler Devleti'nin etkisi altında kalmıştır.¹⁷³

C- Şi Devleti

Kanglı Devleti Maymarh, Kiş, Kibut, Kuşaniya, Buhara, Küçük Buhara, Nahşab, Unah ve Amol olarak 9 küçük beyliğe ayrılmıştı.¹⁷⁴ Bunlardan ayrı olarak içine Orta Sirderya havzasını ve batıda Taraz'ı içine alan Şi¹⁷⁵ Devleti ortaya çıkmıştı. Bu devletin başkenti şimdiki Taşkent olan Şâş şehri idi. Çinli seyyah Huan Zang'a göre Şi Devleti'nin genişliği 1600-1700 Li'ye yakındı (yaklaşık 868-925 km²). Başkenti Şâş şehrinin genişliği ise 20 Li (yaklaşık 11,5 km²) idi. Devletin doğuda Türk diyarlarıyla, batıda Boşi Devleti'yle, güney-batıda ise Semerkand beyliği ve güneyinde Fergana ile sınırı bulunuyordu. Orta Sirderya havzasında İstahrî'ye göre 27, Makdisî'ye göre 34 şehir Şi Devleti'nin sınırlarına giriyordu. Kanglı Devleti'nin yıkılışının hemen ardından ortaya çıkan Şi Devleti, VIII. asrın sonralarına doğru Arapların bölgede tam olarak hâkimiyet sağlamasına kadar ayakta kalabilmiştir. Şi Devleti Çin'le diplomatik

---

¹⁷⁰ *Kazakistan Tarihi: Köne Zamannan Bügünge Dein*, c. I, ss. 275-276.

¹⁷¹ Amanjolov, a.g.e., s. 63.

¹⁷² Barthold, a.g.e., s. 5.

¹⁷³ *Kazakistan Tarihi: Köne Zamannan Bügünge Dein*, c. I, s. 277.

¹⁷⁴ Hodjaev, a.g.m, s. 10.

¹⁷⁵ Şi adı devletin kurucu hanedanın ismine atıfla verilmiştir. Bkz. Hodjaev, a.g.m, s. 22.

ilişkilerini Çin hanedanı Suy döneminde (581-618) kurmuştur.¹⁷⁶ Şililerin Çin'e hediyelerle birlikte sıkça heyetler gönderdiği kaydedilmektedir. Buradan yola çıkarak Şi Devleti'nin dönemin en güçlü devletlerinden olan Çin'in siyasî etkisi altında olduğu tahmin edilebilir. Nitekim Tan imparatoru Suan Suzun (712-755) bir heyetin başında sarayına gelen Şi hükümdarının oğlu Nasyu Çibişi'ye "Huayhua Van" (Özenli olan Bey) lakabı ile "Demir Sertifika" vermiştir. Bu sertifika hanzadeye ve onun torunlarına Çin imparatoru tarafından verilen affi simgeliyordu. Böylece Çin tek taraflı olarak Şi'yi kendi hâkimiyetine aldığını ifade etmiş olabilir. Fakat buna rağmen Şi Devleti hiçbir zaman Çin'in fiili vassalı olmamış, iç ve dış siyaseti kendisi belirlemiştir. Şaş merkezli olan Şi Devleti'nin bazı hükümdarlarının isimleri Soğd, İran kökenlidir. Bu yüzden onların Fars asıllı oldukları ileri sürülmüştür Ancak bu devleti Türk-Eftalit asıllı hanedanlar yönetmiştir. Bu hanedanlar devleti kendileri yönetmesine rağmen zaman zaman Göktürklerin, Türgişlerin son olarak da İslâm Devleti'nin siyasî etkisi altında kalmıştır.¹⁷⁷ Devlet işlerinde ve resmi yazışmalarda o devirde yaygın olan Soğd dili kullanılıyordu.¹⁷⁸

D- Göktürk Devleti

II-V. yüzyıllar arasındaki kavimler göçü Orta Asya ile Doğu Avrupa'nın etnik ve siyasî yapısına büyük değişiklikler getirmiştir. V. asırdan itibaren Türk asıllı Tele (Tirek) boylarının çoğu Kuzey Moğolistan'dan Orta Sirderya havzasını içine alan Doğu Avrupa'ya kadar olan yerlerde yerleşmeye başlamışlardır.¹⁷⁹

Göktürk Devleti'nin yükselişi esnasında Sirderya'nın Orta bölgesinin etnik yapısını Soğdlular ve Türkler oluşturuyordu. Nitekim VI. asırlarda Orta Sirderya havzası ve Yedisu bölgesinde Soğdlular ve Türklerin yaşadığı onlarca irili ufaklı

---

¹⁷⁶ Hodjaev, a.g.m, ss. 12-18.

¹⁷⁷ Hodjaev, a.g.m, ss. 19-22.

¹⁷⁸ Şamdiddin Kamoliddin, "Etničeskaya Situatsia v Çaçskom Oazise v Epohu Rannego Srednevekoviya (Этническая ситуация в Чачском Оазисе в эпоху раннего Средневековья)", *Problemi Drevnei i Srednevekovoy İstory Çaçı*, Baskı 3, Saarbrücken 2015, s. 37.

¹⁷⁹ *Kazakistan Tarihi: Köne Zamannan Bügünge Dein*, c. I, s. 298.

şehirler bulunmaktaydı. Bu malumatı Çin kaynakları kadar Bizans kaynakları da kaydeder.¹⁸⁰

Türk kağanlıklarının ortaya çıkmasından önce Orta Asya’da yüzlerce Türk boyunu hâkimiyeti altına alan Altay Dağ’ı merkezli Avarlar’ın Juan-Juan Devleti ve onun güney batısında yer alan Eftalitler Devleti bulunuyordu.¹⁸¹ 552 yılında Juan-Juanlar Devleti’ni yıkıp yerine Türk kağanlığının temelini atan Bumin Kağan çok geçmeden batıya askerî seferler başlattı. Nitekim 555 yıllarında batıya, iç Türkistan’a ilerleyerek Orta Sirderya havzası dâhil Aral Gölü’ne kadar olan yerleri zaptetti.¹⁸² Bu bölgede Göktürkler, Eftalitler ile çatışmaya girdi, fakat onlara üstünlük sağlayamadı. Güçlü Eftalitler Devleti’ni diz çöktürmek için Göktürlere askerî müttefik gerekiyordu. Bu ittifakı Türkler uzun süredir Eftalitlere düşmanlık besleyen Sasanilerden buldu. Eftalitler Perslere vassalı gibi davranıyordu ve her yıl vergi alıyordu. Kuzey batıda Eftalitlere düşmanca tavır takınan Türk kağanlığının ortaya çıkması Persleri sevindirdi. Dolayısıyla Türkler Sasanilere, Eftalitlere karşı işbirliği teklifini önerdiğinde onlar bu öneriye icabet etmekte gecikmediler. Nitekim Türkler ile Persler arasında yapılan antlaşma doğrultusunda Sasani hükümdarı Husrev I. Anuşirvan 564 yılında Eftalitlerin hâkimiyetinde olan Toharistan’ı istila etti. Ardından Türk Kağan’ı Silzibulğa 563-567 yıllarında Akhunlar Devleti’ne son verdi.¹⁸³

Eftalitler bozguna uğratıldıktan sonra eski iki müttefik arasında ekonomik çıkarlar sebebiyle anlaşmazlık meydana geldi. Özellikle doğudan batıya uzanan İpek yolunun kimin kontrolünde kalacağı meselesi başlıca problemdi. Türkler bu problemi barışçıl yollarla çözmek istiyordu. Bundan dolayı Soğdiyana’dan Bizans’a giden ipek taşımacılığı hakkında İranlılarla bir antlaşma yapmak üzere Sasanilere Soğdlu tüccar Maniah başkanlığında bir kervan gönderildi. Fakat bu diplomatik sefer tam anlamıyla başarısızlıkla sonuçlandı. Persler Türklerin gönderdiği ipeği satın alıp, bu malları tüccarların gözü önünde yaktılar. Bu olay Türkler ve İranlıları çatışmalarla neticelenen

---

¹⁸⁰ Babayarov G., Dosimbaeva A., Zholdasbekov M., *Zapadni Turksky Kaganat (Западный тюркский Казанат)*, Atlas, Astana, 2013, s. 112.

¹⁸¹ Babayarov-Dosimbaeva-Zholdasbekov, a.g.e., s. 113.

¹⁸² Larissa Baratova, “Orta Asya’daki Türk Kağanlığı”, Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, c. II, s.143.

¹⁸³ *Kazakistan Tarihi: Köne Zamannan Bügünge Dein*, c. I, s. 299.

krize sürükledi.¹⁸⁴ Bunun üzerine Türkler Perslerin rakibi olan Bizanslılar ile ilişki kurmayı denedi. 558 yılında yine Maniah yönetimindeki kervan Hazar Denizi kıyılarını takip ederek Kafkasya'dan Bizans'a ulaştı. Bu diplomatik ilişki Bizanslılarla Türklerin Sasanilere karşı bir askerî ittifak kurmasıyla sonuçlandı.¹⁸⁵

603 yılında iç karışıklardan dolayı Türk kağanlığı ikiye bölündü. Orta Sirderya havzası Başkenti Suyab olan Batı Türk Kağanlığı'nın hâkimiyetinde kaldı.¹⁸⁶ Batı Türk Kağanlığı topraklarının iki türlü yönetme şekli bulunuyordu. Yedisu bölgesi, Yıldız Vadisi ve Cungar ovaları genellikle göçebelerle meskûn olan kağanlığın merkezden yönetilen ana topraklarıydı. Bunun dışındakiler ise dolaylı siyasî etki altında olan ülkelerdi. Bunlar çoğunlukla başlarında kendi hanedanlıkları bulunan yarı göçebe halklardı. Nitekim Batı Türk Kağanlığı döneminde Orta Sirderya havzasının ikinci kategoriye girip kağanlığın vassal ülkesi olduğu görülmektedir.¹⁸⁷ Farab, İsficab, Şaş gibi Orta Sirderya havzasında yer alan şehirler ayrıca Fergana, Uruşane, Soğd, Buhara, Toharistan ve Harezmi Batı Türk Kağanlığı'nın vassalları olarak sayılırdı.¹⁸⁸ Batı Türk Kağanlığı bu vassal ülkeleri hâkimiyeti altında tutmak için birkaç yönetim şekline başvurmuştu. Birincisi, Kağan oğullarını hâkimiyeti altındaki bölgelere göndererek vassallarını merkezden yönetiyordu. İkincisi ise, yerel vassal hanedanlara "Elteber" diye bir unvan vererek toprakların yönetimini kendilerine bırakıyordu. Fakat onları kontrol altında tutmak için yanlarına kendi temsilcisi olan Tudun adlı memurunu bırakıyordu. Ancak sonraki dönemlerde bu da yeterli olmadı. Bunun üzerine Kağan vassal hükümdarları kendisine daha da bağlamak için, onlarla kız alıp vermek suretiyle akrabalık kurma yoluna başvurdu. Bazen de güvenlerini kazanmak için onları merkezi hükümette yüksek makamlara tayin ediyordu.¹⁸⁹ Genel olarak Batı Türk Kağanlığı'nda Hun imparatorluk konfederasyonu gibi üç yönetim kademesi bulunuyordu. Bunlar:

1. Kağan ve saray memurları.
2. Kağanlık sınırlarındaki tüm kabileleri yöneten Kağan'ın temsilcileri.

---

¹⁸⁴ Baratova, a.g.m., s.144.

¹⁸⁵ Baratova, a.g.m., s.144.

¹⁸⁶ *Kazakistan Tarihi: Köne Zamannan Bügünge Dein*, c. I, s. 277.

¹⁸⁷ Babayarov-Dosimbaeva-Zholdasbekov, a.g.e., s. 113.

¹⁸⁸ Babayarov-Dosimbaeva-Zholdasbekov, a.g.e., s. 118.

¹⁸⁹ Babayarov-Dosimbaeva-Zholdasbekov, a.g.e., s. 122.

3. Yerel kabile liderleri.¹⁹⁰

Talas Nehri'nin batısı ve Orta Sirderya havzasında Tele, Kak Ade, Hece, Bohu, Beygan, Cuyhay, Hebeysi, Hiyaso, Emo ve Keda gibi kabileler yaşıyordu.¹⁹¹

Batı Türk Kağanlığı VII. asrın ortalarından itibaren içten çürümeye başladı. 651 yılında ise Aşin Halu tarafından yönetilen Batı Türk Kağanlığı Çin ordusuna mağlup oldu. Bundan sonra Çinliler eski Türk kağanlığının topraklarını prensliklere böldüler ve kendilerinin tayin ettikleri Türk kökenli memurlarla yönetmeye başladılar.¹⁹²

Batı Göktürk Kağanlığı döneminde Soğdların Orta Sirderya havzasına göçlerine değinmeden geçmemek gerekir. Zira Doğu İran dillerinden biri olan Soğd dilinde konuşan¹⁹³ bu kavmin Orta Sirderya havzasında şehirciliğin ve zanaatkârlığın gelişmesinde büyük payı vardır.

Tarihçiler Soğdluların ana toprakları olan Soğd bölgesinden kuzeye doğru göç etmesinin iki nedeni olduğunu ifade eder. Birincisi Soğdların Buhara'da hükümdar olan Abruy adlı zalim bir idarecinin baskısına maruz kalması, ikincisi ise Barthold'a göre ticarî amaçlar idi.¹⁹⁴ Bu etkenlerden dolayı onlar yukarı Türkistan'a gelerek orada daha sonra tüccarlar şehri olarak tanınacak Hamuket (Taraz) şehrini inşa ettiler.¹⁹⁵

Göktürkler, Soğdların bölgede kentler inşa etmelerine iki şartla izin verdiler. İlk olarak çiftçi, zanaatkâr ve tüccar nüfusa sahip olacak şehrin inşası ülkenin gerçek sahipleri olan Göktürkler için fayda sağlamalıydı. İkinci şart ise bu gelenleri Abruy'un ağaları tarafından sıkıştırılan çiftçiler, zanaatkârlar izlemeliydi.¹⁹⁶

Soğdların Sirderya'nın Orta bölgelerine ve Yedisu'ya göç etmelerinin diğer bir sebebi de Arapların aktif bir şekilde Mâverâünnehir'i fetih hareketleriyle ilişkilendirilebilir. Çünkü bazen Arapların bazen Türklerin eline geçen bir taraftan da Çin tehdidine maruz kalan ve sürekli çatışma meydanı haline gelen bölgede ticarî hayat olumsuz etkileniyordu. Soğdların Orta Sirderya havzası ve Yedisu'ya göç etmesi bu

---

¹⁹⁰ Babayarov-Dosimbaeva-Zholdasbekov, a.g.e., s. 116.

¹⁹¹ Babayarov-Dosimbaeva-Zholdasbekov, a.g.e., s. 114.

¹⁹² Baratova, a.g.m., s.145.

¹⁹³ Boris İ. Marşak, "Türkler ve Soğdlular", Türkler, Ankara 2002, c. II, s. 299.

¹⁹⁴ Bilindiği gibi Soğdlular genellikle ticaretle uğraşırlardı.

¹⁹⁵ *Kazakistan Tarihi: Köne Zamannan Bügünge Dein*, c. I, s. 304

¹⁹⁶ Marşak, a.g.m., s. 302.

bölgelerin sadece nüfusunu artırmakla kalmadı aynı zamanda şehirleşme, keramik, zanaatkârlık ile çiftçiliğin gelişmesinde önemli rol oynadı. Yazı ve şehir kültürünü geliştirdi. Nitekim Göktürk Kağanlığı'nın resmi yazışmaları Soğdca ve Hint alfabesiyleydi. Üstelik Kağan'ın kâtipleri de Soğdlu memurlardı.¹⁹⁷ Soğd yazısının bölgeye girmesi Budizm dininin, mimarîsinin ve sanatının yayılmasını da beraberinde getirmişti. Bununla birlikte Soğdlar Sirderya'nın Orta Havzalarına ve Yedisu'ya yerleştikten sonra bir süre daha kendi kültürleri ve dillerini korudular. Ancak zamanla Türk kültürünü benimsemeye ve Türkçe konuşmaya başladılar. Nitekim Mahmud Kaşgarî XI. asırda Soğdluların arasında Türkçe bilmeyen olmadığını kaydetmektedir. Soğdluların Türkistan sosyo-kültürel sahasındaki ağırlıkları, özellikle VII-VIII. yüzyıllarda etkili olmuştur.¹⁹⁸

Batı Türk Kağanlığı'nın 651 yılında yıkılmasının ardından Türklerin 690'lı yıllara kadar Çin hâkimiyetinde kaldığını görüyoruz. Göktürk Devleti'nin son Kağan'ı Aşena Ho-lou 656-658 yılları arasında ülkesinin bağımsızlığı için giriştiği mücadelede Çinlilere yenik düşünce, Batı Göktürk Devleti'nde bulunan boylar da Çin'in hâkimiyetini kabul etmek zorunda kaldılar.¹⁹⁹

E- Türgiş Devleti

VII. yüzyılın ikinci yarısında Çin'in Güney doğusunda yer alan Tibet Krallığı'nın güçlenmesi ve Çin İmparatorluğu'na tehdit oluşturması Türklerin yeniden bağımsızlık kazanmasına dolaylı bir şekilde katkı sağlamıştır.²⁰⁰

Çinlilere karşı ayaklanmayı, eski Batı Göktürk Devleti'nin ana çekirdeğini oluşturan On Oklar grubu Türgiş boyunun lideri U-Çe-le üstlendi.²⁰¹ 686 yılında Çin, Issık Gölü'nün batısında yaşayan boyları yönetmek için Türk şefi Aşena Hou-çe-lo'yı (Hu-Çe-Lo) gönderdi. Fakat o halka sert davrandığından ülkeyi iyi idare edemedi. Sonuçta II. Göktrük Devleti'nin kurucusu Kutluk Kağan'ın hücumlarına dayanamayan Hu-Çe-Lo Çin'e sığındı. Bu olayı iyi değerlendiren Ou-tçe-le (U-Çe-Le) Batı Türklerini

---

¹⁹⁷ Marşak, a.g.m., s. 303.

¹⁹⁸ *Kazakistan Tarihi: Köne Zamannan Bügünge Dein*, c. I, s. 305.

¹⁹⁹ Hüseyin Salman, "Türgişler", *Türkler*, Ankara 2002, c. II c., s. 731.

²⁰⁰ Salman, a.g.m., s. 731.

²⁰¹ Faruk Sümer, *Oğuzlar*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1999, s.30.

kendi etrafına toplamayı başardı. Böylece ayaklanmada aktif rol üstlenen Tu-Lu kabilesine ait Türgiş boyuna nispetle Sarı Türgiş Devleti kurulmuş oldu.²⁰²

Batı Türklerinin Çinlilere galip gelerek yeniden özgürlüğe kavuşmasında birkaç etkenin önemli rol oynadığı görülmektedir. Ayaklanmayı idare eden U-Çe-le'nin bağlı olduğu Tu-Lu grubunun dördüncü boyu Türgişler, On Okların en kalabalık oymağından değildi. Ekonomik açıdan da onlardan üstün sayılmıyordu. Fakat On Okların bir arada yaşamaları, birbirleriyle temas kurmalarını ve haberleşmelerini hayli kolaylaştırmıştı. Üstelik II. Göktürk Devleti'nin askerî yardımları da Çinlilere karşı bu devrimin başarıya ulaşmasında etkili oldu. Bu arada U-Çe-le'nin şahsi liderlik vasıflarını da göz ardı etmemek gerekir.²⁰³ U-Çe-Le 691 yılında beklenmedik şekilde II. Göktürk Devleti'ne karşı Çinlilerle ittifak kurmuş ve Suyab'ın yanında gerçekleşen çatışmada Kutluğ Kağan askerini yenerek onları bölgeden kovmuştur.²⁰⁴ U-Çe-Le'nin Çinlilere karşı mücadelesinde kendisine destek veren Doğu Türklerine karşı takındığı düşmanca tavrın sebebi, Çinlilere karşı kazandığı zaferden sonra Doğulu birliklerin bölgede kalmasını istememesi olarak açıklanabilir.

Doğu Türklerine karşı işbirliği yapmasına rağmen Çin'de hükümdar hanedanı Tanlar, Türgişleri yeniden itaat altına alma fikrinden hiçbir zaman vazgeçmemişti. Nitekim kendisine sığınmış olan Hu-Çe-lo idaresinde batıya asker göndermeyi devam etti. Ama bu askerî faaliyetler U-Çe-Le'nin dirayetli yönetimi sayesinde her seferinde sonuçsuz kaldı.²⁰⁵

698 yılından itibaren II. Göktürk Devleti'ne akınlarından bunalan Çin imparatorluğu, Türgişleri ve Kırgızları ittifak kurmaya çağırdı. Bu kez de Türgişler olumlu cevap verdi. Durumu öğrenen Doğu Türk Devleti'nin hükümdarı Kapgan Kağan buna kızarak batıya bir sefer başlattı. Sefer neticesinde Bolçu savaşında U-Çe-Le yenilerek, kendisi ve devletinin ileri gelenlerinden elliye yakın kişi esir düştü.²⁰⁶ Bu

---

²⁰² Salman, a.g.m., s. 731.

²⁰³ Salman, a.g.m., s. 731.

²⁰⁴ Daulethan A., *Ejelgi Jane Orta Gasırlardagi Türküler (Ежелгі жне Орта гасырлардагы түркілер)*, Almatı 2011, s. 25.

²⁰⁵ Daulethan, a.g.e., s. 28. İki rakip arasındaki II. Göktürk Devleti aleyhine kurdukları ittifak geçiciydi. Her iki taraf da kendi çıkarlarını göze alarak antlaşmışlardı. Yolları ayrılınca eski düşmanlıklarına geri döndüler.

²⁰⁶ Salman, a.g.m., s. 731.

sefer esnasında Kapgan Kağan On Okları hâkimiyeti altına aldığı gibi Orta Sirderya havzasındaki Altı Çöb,²⁰⁷ Suğdak ve Buhara'ya kadar giderek Mâverâünnehir Türklerine de gücünü gösterdi.²⁰⁸

Bundan sonraki dönemde U-Çe-Le'nin yerine gelen halefleri siyasette onun kadar başarı gösteremediler. Üstelik Çin'in sürekli kışkırtmaları sebebiyle Kapgan Kağan da Batı Türklerine akınlarını devam ettirdi. Neticede 715 yılında Sarı Türgişlerin kağanlığına son verildi.²⁰⁹

Kapgan Kağan'ın baskılarına rağmen 715 yılında Kara Türgiş kabileleri Kiu-pi-Çe'e oymağının lideri Sou-lou (Su-lu) etrafında toplanabildi. Yavaş yavaş On kabilenin boyları da ona katılmaya başladı. Bunun sayesinde az vakitte yanına 200 bin asker toplamayı başardı. Su-lu Tegin'in karargâhı Taraz şehrindeydi. 716 yılında Kapgan Kağan'ın ölümünden sonra ise kendisini Kağan ilan etti. Bu arada ülkeleri zaten karışıklıklar içinde bulunan II. Göktürk Devleti'nin bazı kabileleri de ona itaatlerini sunmaya başladı.²¹⁰

Su-lu Kağan dirayetli ve zeki bir hükümdardı. Onun kendisini Kağan ilan ettiği 716 yılında II. Göktürk Devleti'nde Bilge Kağan saltanata geçmişti. Su-lu Kağan onun kızını alarak oğluna da kendi kızını vererek akrabalık yoluyla ilişkilerini güçlendirdi. Güneydeki Tibet Krallığıyla da aynı siyaseti yürüttü. Nitekim Tibet hükümdarının kızıyla evlenerek onunla da dostane ilişki kurmayı başardı. Komşularıyla aralarını iyileştirdikten sonra eski düşmanı Çin'e yöneldi. Çin Kuzey İpek Yolunu kontrolü altında tutuyordu. Su-lu'nun maksadı bu ticaret fırsatın ele geçirmektir. Başlangıçta seferden başarı sağlayamayan Su-lu, Tibet-Çin düşmanlığından istifade ederek 719 senesinde Çin'in elinden Tokmak şehrini aldı. Tokmak, Tang İmparatorluğu'nun dört garnizonundan biriydi ve şehir İpek Yolunun geçiş güzergâhında bulunduğu için stratejik önem arz ediyordu. Böylece Kara Türgişler Kuzey İpek Yolunu ele geçirmiş oldular.²¹¹

---

²⁰⁷ Altı Çöb İsficab, Şâş bölgeleri olabilir. Bkz. Sümer, a.g.e., s.33.

²⁰⁸ Sümer, a.g.e., s.33.

²⁰⁹ Salman, a.g.m., s. 734.

²¹⁰ Daulethan, a.g.e., s. 55; Salman, a.g.e., s. 735.

²¹¹ Salman, a.g.m., s. 735.

Hulefâ-yı Râşidin Döneminde (632-661) Müslüman Araplar'ın Horasan'daki fetihleri Orta Sirderya havzasıyla dolaylı da olsa ilişkilidir. Hz. Muhammed (s.a.s.)'in vefatından sonra Hz. Ebû Bekir Döneminde (632-634) Müslümanlar daha çok iç meselelerle uğraşmak zorunda kaldılar. Nitekim Hz. Ebû Bekir, Ridde hareketlerini, kabile ayaklanmalarını bastırmakla meşgul olduğundan, Arap Yarımadası haricine fetih hareketleri başlatmaya fırsat bulamadı. Fakat kendi hilafeti sürecinde iç problemleri büyük ölçüde çözerek Hz. Ömer'e istikrarlı bir ülke bıraktı.²¹²

Selefinden istikrarlı bir İslam devletini teslim alan Hz. Ömer, fetihleri Arap Yarımadası dışına çıkarmakta geç kalmadı. Mâverâünnehir'e İslam'ın yayılması açısından 642 yılında gerçekleşen Nihavend Savaşı çok önemlidir. Bu savaşta 150 bin Pers askerine komutanlık eden Sasani komutanı Firuzan ile Numan b. Mukarrin komutasındaki Müslümanlar karşı karşıya geldiler. Bu tarihî savaşta Müslüman Araplar Sasani İmparatorluğu'nun son askerî gücünü yok etmeyi başarıp büyük bir zafer kazandılar.²¹³ Nihavend Savaşı Arap-Fars mücadelesinin dönüm noktası olmuştur. Bundan sonra Farisîler Araplara hiçbir zaman ciddi bir güçle karşı koyamadılar. Bu tarihî zafer ise öneminden dolayı İslam kaynaklarında "Fetihlerin Fethi" olarak kaydedilmiştir.²¹⁴

Savaşı kaybettikten sonra Perslerin son hükümdarı III. Yezdücerd kuzeye doğru gitti ve Ceyhun'u aşarak Türk diyarına sığındı.²¹⁵ Ahnef b. Kays komutasındaki Müslümanlar, Ceyhun Nehri'ni geçerek III. Yezdücerd'i takip etmek için Hz. Ömer'den izin istediler. Ama halife, Müslümanların nehrin öte tarafına geçmelerini kesin bir şekilde yasakladı. Bunun üzerine komutan Ahnef b. Kays Belh'te kaldı.²¹⁶

Bu arada III. Yezdücerd komşu ülkeleri Araplara karşı direnmek için aktif bir şekilde yardıma çağırıyordu. Perslerin yardım talebine olumlu cevap veren Türk Kağan'ı To-lou, Orta Sirderya havzasındaki Taşkent, Fergana ve Semerkand'dan

---

²¹² Zekeriyâ Kitapçı, *Türkistan'ın Müslüman Araplar Tarafından Fethi*, Yedikubbe Yayınları, Konya 2005, s.92; Nesimi Yazıcı, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, s. 32.

²¹³ Ebû Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, Dar Suaydan, Beyrut, c. IV, ss. 114-116; Ebû Hüseyin Ahmed b. Yahya Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, Beyrut 1987, s. 425; Âdem Apak, *Anahatlarıyla İslam Tarihi*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2007, s. 136;

²¹⁴ Belâzurî, a.g.e., s. 428; Apak, a.g.e., s. 138.

²¹⁵ Kitapçı, *Türkistan'ın Müslüman Araplar*, s. 94.

²¹⁶ Taberî, a.g.e., c. IV, s. 168.

topladığı askerlerle yanına Yezdücerd'i de alarak Müslümanları durdurmak için Ceyhun'u geçti. Ancak Ahnef b. Kays Türk askeri Belh'e geldiğinde artık oradan çekilmiş bulunuyordu.²¹⁷

Burada Türklerin Perslerin yardımına koşmasının iki nedeni olduğu söylenebilir. Bunların ilki, Türk hükümdarları Perslerin yenilmesinden sonra sıranın kendilerine geleceğini tahmin ediyorlardı. İkincisi, Soğdlular Türk askerlerinin hizmetini altın, gümüş ve cariyelerle ödemek suretiyle savaşa teşvik etmişlerdi.²¹⁸

Müslümanların sayısı az olduğundan dolayı düşmanla savaşmak istemeyen komutan Ahnef, bazı harp hilelerine başvurdu. Diğer taraftan Türk Kağan'ı da Çin'in kendilerine arkadan saldırabileceği endişesini taşıyordu. O nedenle Kağan Müslümanlarla savaşa girmeden Ceyhun'un ötesine geri döndü.²¹⁹ Böylece Türklerle Müslüman Arapların ilk buluşması çatışmasız sonuçlanmış oldu.

Türklerle birlikte Ceyhun'un öbür tarafına çekilen Yezdücerd bundan sonra da Horasan'ı geri almak niyetinden vazgeçmemiş, Hz. Ömer'in vefatına kadar topladığı az bir askerle Müslümanların kuzey sınırlarına taciz saldırıları yapmaya devam etmiştir. Fakat Ceyhun'a kadar tüm Horasan İslâm ordusunun kontrolündeydi ve bunu önceki Pers kralının zayıf akınları etkilememiştir.²²⁰ Son Pers kralının Araplara karşı taciz saldırıları da sığındığı evde bir değirmenci tarafından öldürülünceye²²¹ kadar devam etmiştir.

Sasani İmparatorluğu'nu (224-651) yıkan Müslümanların, nehri geçerek Mâverâünnehir'i de fethedebilecek askerî güce sahip olduğu söylenebilir. Bununla birlikte Hz. Ömer'in, Horasan'da hâkimiyetlerini koruyan Müslüman ordusunun Ceyhun'u geçmesine izin vermemiştir. Bunun iki nedeni olduğu söylenebilir: Birincisi Hz. Ömer'in, Müslüman askerinin nehri geçip onun ötesinde çatışmalarının tehlikeli ve

---

²¹⁷ Yazıcı, a.g.e., s.33; Kitapçı, *Türkistan'ın Müslüman Araplar*, s. 96-99.

²¹⁸ Nazira Nurtazina, *İslam v İstorii Srednevekovogo Kazahstana (İslam в истории средневекового Казахстана)*, Farab, Almatı 2000, s. 61.

²¹⁹ Taberî, a.g.e., c. IV, ss. 169-170; İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed, *El-Kâmil fi't-Târîh*, c. III, Beirut, 1965, ss. 34-36; Yazıcı, a.g.e., s.33; Kitapçı, *Türkistan'ın Müslüman Araplar*, ss. 96-99.

²²⁰ Taberî, a.g.e., c. IV, ss. 167-177; Belâzurî, a.g.e., ss. 436-455; Apak, a.g.e., s. 144.

²²¹ Taberî, a.g.e., c. IV, s. 293; Belâzurî, a.g.e., ss. 440-442.

riskli olacağını düşünmesi,²²² ikincisi ise kendileri gibi göçebe ve cesur olan Türklerle savaşmaktan çekinmesidir.²²³

---

²²² Çünkü Irak'ta gerçekleşen "Köprü Savaşı'nda" komutanların yanlış taktikleri sonucu çok sayıda Müslüman askeri Fırat nehrinde boğularak şehit olmuştu. Bu olay Müslümanların Irak'taki ilk ve son mağlubiyetiydi. Hz. Ömer halife olarak Müslümanların canları ve mallarından endişe ediyordu. Bkz. Belâzürî, a.g.e., ss. 351-353; Apak, a.g.e., s s. 124-125.

²²³ Taberî'de geçen rivayete göre Hz. Ömer Ahnef b. Kays ordusunun Ceyhun'a ulaştığını duyunca etrafına "Keşke Horasan'a bir ordu göndermeseydim, keşke bizimle Horasan arasında ateşten bir deniz olsaydı" diye yakınmıştı. Buna şaşırın Hz. Ali ona niye bu kadar endişelendiğini sorduğunda Hz. Ömer "Çünkü oranın halkı (Türkler) oradan çıkarak dünyaya 3 defa yayılarak istila edecektir. Üçüncüsü onların son akını olacaktır. Bu akınların Müslümanların üzerine gelmesinden ziyade Horasan ehlinin üzerine gelmesi benim için daha evladır" şeklinde cevap vermiştir. Bu rivayet onun Türkler hakkında daha önce bilgi sahibi olduğunun ve onların iyi bir savaşçı halk olduklarının farkında olduğunu gösterir. Bkz. Taberî, a.g.e., c. IV, s. 168; Kitapçı, Türkistan'ın Müslüman Araplar, ss. 95-96.

İKİNCİ BÖLÜM

İSLAM HÂKİMİYETİ DÖNEMİNDE SİRDERYA

Orta Asya'nın merkezinde, Türkistan ile Mâverâünnehir'in ortasında stratejik bir noktada yer alan Orta Sirderya havzası, bölgenin tarihinde önemli rol oynamıştır. İlk olarak Soğdluların sonrasında ise Müslümanların ticarî faaliyetleri sayesinde Sirderya'nın orta boyundaki şehirler gelişerek mimarî ve ekonomik açıdan de oldukça ileri seviyeye ulaşmıştır. Bununla birlikte İpek Yolu'nun ana hattında yer alan bu mıntıka Müslümanların ve Çinlilerin de mücadele alanına dönüşmüştür. Müslümanlar bölgeye ulaşınca karşılarında ilk önce Türk Kağanlarını bulmuşlardır. Daha sonra Sirderya Orta kesimi ve Yedisu'da hâkimiyet kurmak için Tang İmparatorluğu'yla rekabet etmek zorunda kaldılar. Atlah Savaşı'nda Çinlilerin etkisiz hale getirilmesiyle birlikte Orta Sirderya havzası Müslümanlar ile gayri müslim Türklerin mücadele meydanı haline geldi. Arap coğrafyacıları da bu bölgeyi cihat bölgesi diye adlandırırlar.

VIII-XIII. yüzyıllar arasındaki dönemde Orta Sirderya havzası tarihi olayların merkezi olmaktan ziyade mıntıkaya hâkim olan devletlerin bir parçası haline gelmiştir. VIII. asırdan Moğolların istila ettiği XIII. kadar bölgede yönetim sık sık el değiştirerek sırasıyla Türkişler, Karluk-Oğuzlar, Sâ mânîler, Karahanlılar, Karahıtaylar son olarak da Harezmsahların eline geçmiştir. Görüldüğü gibi bu dönemde Orta Sirderya havzası yaklaşık bir asırlık Karahıtay yönetimi hariç, büyük ölçüde Müslüman hâkimiyetinde kalmıştır. Hâlbuki Orta Sirderya havzası Mâverâünnehir'in diğer şehirleri gibi hemen İslam yönetimine girmemiştir. Zira aşağı yukarı iki asır süren bu süreç Sâ mânîler döneminde tamamlanmıştır. İslam hâkimiyetini kabul ettikleri zamanlarda bile bölge şehirleri merkeze bağlı kalmakla birlikte belli bir seviyede bağımsızlıklarını da korumuşlardır. Başka bir ifadeyle Karahanlıların ortaya çıkmasına kadar Orta Sirderya havzasında tek bir devlet olmayıp, bölge yerel hanedanlar tarafından yönetilen şehir-devletçiklerden ibaret olmuştur.

I. MÜSLÜMANLARLA İLK TEMASLAR VE HULEFÂ-YI RAŞİDİN DÖNEMİ

Hız. Ömer döneminde batıda Mısır fethedilip, doğuda Sasani imparatorluğu yıkılırken, kuzeyde Bizans İmparatorluğu topraklarının büyük kısmını Müslümanlara bırakmak zorunda kalmıştı. Bu fetih hareketleriyle Hız. Osman devrinde Hulefâ-yı Raşidin döneminin en geniş sınırlarına ulaşıldı.²²⁴

Hız. Ömer'in şehit edilmesinden sonraki yıllarda Horasan ve Toharistan'da Müslümanlara karşı umumi ayaklanmalar zuhur etmiştir. Bu ayaklanmalara Türkler de katılmıştır. 650-651'i takip eden yıllarda Abdullah b. Amir'in kumandasındaki kuvvetler isyanları bastırarak daha önce fethedilen yerleri geri almayı başarmıştır.²²⁵ Zaten o sıralarda siyasî birlikten yoksun olan Orta Sirderya bölgesindeki Taşkent havzası ve onun güneyindeki Buhara, Semerkand, Beykent, Uğruşane, Fergana, Aharun, Şuman gibi küçük beylikler 651 yılından itibaren devamlı Müslümanların saldırılarına maruz kalmıştır.²²⁶

Hız. Osman döneminde Horasan ve Toharistan'daki fetih hareketleri eski hızını kaybetmesine rağmen, Müslümanların daha önce fethettikleri topraklara muhafaza ettiği söylenebilir.²²⁷

Bazı rivayetlerde Hız. Osman döneminde Muhammed b. Cerir kumandasında 2.700 sahabiden oluşan askerî bir birliğin Ceyhun'u geçerek İç Türkistan'a bir akın düzenlediği zikredilir. Yalnız bu seferde Muhammed'in kendisi dâhil tüm sahabe şehit olmuştur. Onların birçoğunun mezarının Kasan ve Safid Buldan civarında olduğu zikredilmektedir.²²⁸

Özetle, Hulefâ-yı Râşidîn döneminde Müslüman Arapların Türkistan topraklarına ulaşabilmelerine ve Türklerle ilk kez irtibat kurmalarına rağmen, Hilafet ordusu Sirderya'nın orta bölgelerine kadar gidememiştir.

---

²²⁴ Apak, a.g.e., s. 208.

²²⁵ Hakkı Dursun Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1976, s.8.

²²⁶ Yazıcı, a.g.e., s. 33.

²²⁷ Yıldız, a.g.e., s.8.

²²⁸ Zekeriya Kitapçı, *Türkler Nasıl Müslüman oldu?*, Yedikubbe Yayınları, Konya 2004, ss. 199-200. Müslümanların ancak VII. asrın sonlarında Ceyhun'u geçip cihatta buldukları dikkate alındığında bu rivayetin ne kadar doğru olduğu kuşku hale gelmektedir.

II. EMEVÎLER DÖNEMİ

Orta Sirderya havzası Mâverâünnehir'in bir parçasını oluşturduğundan, tarihi mezkûr bölgeyle sıkı bir irtibata sahiptir. Bu nedenle Emevîlerin Mâverâünnehir ile siyasî münasebetlerini konuyla ilişkilendirerek incelemek, olayın tamamının görülmesine yardımcı olacaktır.

Emevîler döneminde (661-750) genelde Mâverâünnehir özelde Orta Sirderya havzasının siyasî şekli yeni bir renk kazanmıştır. Türkler ve Soğdluların İslâm'ı ilk tanınması ve Müslümanlarla temas kurması da bu döneme tekabül etmiştir. Başlangıçta Emevîlerin bölgeyle ilgili fetihleri küçük akınlar üzerinden gerçekleşmiştir. Müslümanlar vur kaç şeklindeki saldırılarla bölgeye ciddi tehlike oluşturmaktan ziyade, sanki kendilerinin de bölgede var olduklarını bölgenin hükümdarlarına hissettirmek istiyorlardı. Nitekim Mavereünnehir'e planlı fetih hareketleri meşhur Ziyad b. Ebih'in H. 44 (665) senesinde Horasan'a vali atanmasıyla başlamıştır.²²⁹ Mâverâünnehir'i de içine alan Horasan bölgesinin Irak genel valiliğinden bölünerek özerk vilayet haline gelmesi,²³⁰ ilk Arap kabilelerinin Horasan'a yerleştirilmesi de Ziyad döneminde gerçekleşmiştir.²³¹ Ziyad'dan sonra yönetime gelen valiler de onun başlattığı faaliyetleri devam ettirmişlerdir. Emevîlerin valileri Mâverâünnehir üzerinde genellikle küçümsenemeyecek bir nüfuza sahip olmuştur. Fakat Müslüman yöneticiler Buhara, Semerkand, Baykend gibi bölgelerin önemli merkezilerini haraç karşılığında birçok kere itaat altına almalarına rağmen, yerli halk fırsat buldukça isyan etmiştir. Bu sebeple Emevî valileri bölgeyi İslâm Devleti'nin hâkimiyetine kesin bir şekilde sokamamışlardır. Bunun nedeni Müslüman komutanların parlak zaferler kazanmalarına rağmen, itaat altına alınan halklara karşı yürüttükleri başarısız siyasetlerinin neticesi olarak açıklanabilir. Üstelik bir kaç yılda sık sık değişen valilerle isyana yatkın halkı sürekli itaat altında tutmak oldukça zordu.

H. 85-96 (705-715) yılları arasındaki Kuteybe b. Müslim'in Horasan'da valiliği sürecinde bölgede İslam hâkimiyeti en geniş sınırlarına ulaşmıştır. Nitekim Kuteybe'nin

---

²²⁹ Belâzurî, a.g.e., s. 567.

²³⁰ *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, (Ed: Hakkı Dursun Yıldız), Çağ Yayınları, İstanbul 1992, c. II, s. 304.

²³¹ Wellhausen, a.g.e., ss. 197-198

H. 94 (713) yılında kuzeye yaptığı seferde Orta Sirderya havzasındaki şehirlerden İsficab²³² ve Şâş²³³ zapt edilmiştir. Yerli halklardan Soğd ve Türklerin İslâm'ı benimsemeye başlaması, bu süreci hızlandırmak amacıyla Arap kabilelerinin Mâverâünnehir'e yerleştirilmeleri de bu döneme tekabül eder.²³⁴ Kuteybe'den sonra Mâverâünnehir'de yerli etnik unsurların Batı Türk Devleti'nin yardımıyla bölgede bir süre hâkimiyeti ellerine geçirmelerine rağmen, Emevîlerin son valisi Nasr b. Seyyar döneminde Müslümanlar bölgeyi yeniden kontrol altına almayı başarmışlardır.²³⁵

Emevîlerin Mâverâünnehir'de fetih hareketleri hanedanın kurucusu Muaviye b. Ebû Süfyan döneminde başlamıştı. Hz. Ali ve Muaviye arasındaki siyasî çekişmeler esnasında, hilafetin dış politikası ihmal edilerek fetihler durdurulmuştu. Neticede patlak veren isyanlar Horasan'daki Müslüman nüfuzunu zayıflatınca, Müslümanlar fethettikleri toprakların büyük bir kısmını kaybetmişti.²³⁶ Yeni halife içerideki sükûneti temin ettikten sonra, kaybedilen toprakları geri almak ve yeni fetihlerde bulunmak amacıyla Horasan-Mâverâünnehir, Anadolu ve Kuzey Afrika olarak üç yönde seferler başlatmıştır.²³⁷

Muaviye döneminde Horasan idarî yönden Basra valiliğine bağlıydı.²³⁸ İslâm Devleti'nin doğu sınırlarını genişletmek üzere Basra valiliğine getirilen Abdullah b. Âmir, Horasan ve Sicistan'a bir sefer düzenledi. Bölge halkı karşı koyamayacaklarını fark edince cizye vermeye razı olup antlaşma yaptı (H.40/M.661). Daha doğuya yönelen Abdullah b. Semure Kabil, Belh ve Büst şehirlerini ele geçirmek suretiyle Sicistan bölgesini kontrolü altına aldı.²³⁹

Mâverâünnehir'deki asıl fetih hareketleri Ziyad bin Ebih'in Basra valiliğine getirilmesiyle gerçekleşti (H.44/M.665).²⁴⁰ Nitekim onun vali olarak atanmasıyla

---

²³² Belâzurî, a.g.e., s. 593;

²³³ Taberî, a.g.e., c. VI, s. 483; İbnü'l-Esir, a.g.e., c. IV, s. 581; Kitapçı, *Türkistan'ın Müslüman Araplar*, s. 243.

²³⁴ Nârşahî, a.g.e., s. 77; Kitapçı, *Türkler Nasıl Müslüman oldu?*, s. 88; Kurt, a.g.m., c. IV, s. 282.

²³⁵ İrfan Aycan, İbrahim Sarıçam, *Emevîler*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2005, s. 82.

²³⁶ Gibb H. A. R., *Orta Asya'da Arap Fütuhâtı*, (çev: M. Hakkı), Evkaf Matbaası, İstanbul 1930, s. 14.

²³⁷ *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, c. II, s. 303; Âdem Apak, *Anahatlarıyla İslam Tarihi (Emevîler Dönemi)*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2008, s. 65.

²³⁸ 2005Aycan-Sarıçam, a.g.e., s.23

²³⁹ Belâzurî, a.g.e., ss. 557-561; Ahmed b. Ebû Yakub Yakubî, *Târîhu 'l-Yakubî*, Beyrut, c. II, s. 117-118;

²⁴⁰ Belâzurî, a.g.e., s. 576.

birlikte Müslümanlar doğuda planlı seferler düzenlemeye başladı. Onun üç yıllık valilik döneminde emri altındaki komutanlar Ceyhun'u aşarak Türklere karşı başarılı mücadeleler verdi.²⁴¹ Ziyad, ileride Mâverâünnehir'e yapacağı akınlarda kolaylık sağlayacağı için Muaviye'i ikna ederek Müslümanların askerî karargâhını Kufe ve Basra'dan Merv şehrine taşıdı.²⁴²

Ziyad'ın Horasan valisi el-Hakem b. Ömer el-Gıfârî, aşağı Toharistan ile Garcistan'ı fethetmek için bir sefer düzenledi. Bu yolculuk esnasında el-Gıfârî Amuderya'yı geçti ve Çağanyan'a kadar ilerledi.²⁴³ Onun vefatından sonra bölgede ayaklanma çıkmasına rağmen Horasan'ın yeni valisi Rebi b. Ziyad el-Hârisî duruma hâkim olmayı başardı. Ayrıca Belh'i savaşız zapt ettikten sonra, çevresinde Türklerin yaşadığı Kuhistan bölgesine de bir sefer düzenleyerek burayı da itaat altına aldı.²⁴⁴ Diğer bir Müslüman birliği de akınlara devam ederek kuzeyde Amul ve Zamm şehirlerini ele geçirdi ve Harezm'e kadar ilerledi. Bütün bu seferler gösteriyor ki, Ziyad ve komutanları arasında bir fetih planı yapılmış ve buna göre hareket edilmişti.²⁴⁵

Ziyad valiliği döneminde yönetimle alakalı önemli tasarruflarda bulundu. Bunlardan biri de Horasan vilayetinde gerçekleştirdiği idarî değişikliklerdi. O Horasan'ı Merv, Abarşehr (Nişabur), Merv er-Ruz ve Herat olarak dört bağımsız bölgeye ayırdı. Üstelik Ziyad Horasan'da İslâm hâkimiyetini güçlendirmek ve muhtemel isyanlara karşı kullanmak için bölgeye 25 bin Basralı ve 25 bin Kufeli olmak üzere toplam 50 bin kişiyi yerleştirdi.²⁴⁶

Ziyad b. Ebih'in vefatından sonra Horasan bağımsız bir vilayet haline geldi. Halife Muaviye Doğu'daki en önemli vilayet olan Horasan'a Ziyad'ın oğlu Ubeydullah'ı atadı (53/673). Çok genç olmasına rağmen²⁴⁷ Ubeydullah babasının yolunu takip etti ve başarılı sonuçlar elde etti.²⁴⁸

---

²⁴¹ Apak a.g.e., 67; Melek Yılmaz Gömbeyaz, *Ziyad b. Ebih (Hayatı-Şahsiyeti-Devlet Adamlığı)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, U.Ü.S.B.E., Bursa 2015, s. 164

²⁴² Nesimi Yazıcı, *Türk-İslam Devletleri Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, s. 34.

²⁴³ Belâzurî, a.g.e., s. 576; Gibb, a.g.e., s. 15; Gömbeyaz, a.g.t., s. 165.

²⁴⁴ Taberî, a.g.e. c. V, s. 286; Gömbeyaz, a.g.t., s. 168.

²⁴⁵ *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, c. II, s. 303.

²⁴⁶ Belâzurî, a.g.e., s. 577; Wellhausen, a.g.e., s. 198; Gömbeyaz, a.g.t., s. 167.

²⁴⁷ Ubeydullah vali atandığında 25 yaşlarındaydı.

²⁴⁸ *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, c. II, s. 304.

Ubeydullah vali olarak atanmasının üzerinden çok geçmeden yirmi dört bin askerle nehri aşarak Mâverâünnehir'in siyasî ve kültürel merkezi Buhara üzerine yürüdü (54/674). Ubeydullah Ceyhun'u düzenli askerle geçen ilk Emevî valisiydi.²⁴⁹ Genç vali Buhara yolunda Ramisin'i²⁵⁰ ve bölgenin ticarî merkezi olan Baykend'in bir bölümünü fethetti. Müslüman askerinin yaklaşmakta olduğunu öğrenen Buhara melikesi Kabac Hatun, Ubeydullah'ın güçlü ordusuna karşı koyamayacağını anlayarak barış teklif etti. Sulhu kabul eden Ubeydullah, Buhara'dan her biri iyi okçu olan iki bin Türk gencini de alarak Basra'ya döndü.²⁵¹

Muaviye, H.56 (676) yılında hizmetlerinden dolayı mükâfat olarak Ubeydullah'ı daha önemli bir konum olan Basra valiliğine atadı. Yerine ise uzun zamandır Horasan valisi olmayı arzu eden Said b. Osman b. Affan'ı tayin etti.²⁵²

Said b. Osman, vilayeti teslim aldıktan sonra Mâverâünnehir'in en az Buhara kadar siyasî ve ticarî açıdan önem arzeden merkezi Semerkand'ı zapt etmeyi düşünmeye başladı. Fakat Buhara melikesi Kabac Hatun'un eskiden yapılan antlaşmayı bozarak onların arkasından vurabileceğinden endişeleniyordu. Nitekim onun şüphesinin boşa olmadığını sonraki olaylar gösterdi. Said askeriyle birlikte nehri geçince ilk önce barış teklif eden Kabac Hatun, Kiş, Nesev, Soğd'dan yüz yirmi bin asker toplamayı başardı ve ona karşı koymaya karar verdi.²⁵³ Yalnız Hatun'un kalabalık ama dağınık kuvvetlerinin tecrübeli Müslüman askeri üzerinde üstünlük kazanma şansı düşüktü. Nitekim Said komutasındaki birlikler müttefik Türk askerini yenerek zafer kazandı ve Müslümanlar ikinci kez Buhara'ya girdi.²⁵⁴ Ardından Said başlangıçtaki hedefi olan Semerkand üzerine yürüdü. Ne ilginçtir ki, bu kez Buhara melikesi Kabac Hatun kendisine destek vermeye karar verdi. Said şehri 3 gün kuşattıktan sonra Semerkand halkı teslim olmaya razı oldu. Vali 700.000 dirhem miktarında para ve on beş²⁵⁵

---

²⁴⁹ Belâzurî, a.g.e., s. 577.

²⁵⁰ Baykend'e ait bir köydür.

²⁵¹ Taberî, a.g.e., c. V, ss. 297-298; Gibb, a.g.e., s. 18; Yunus Akyürek, a.g.t., s. 56; Ubeydullah bu 2000 Türkü Basra'daki "Buharalılar mahallesi" olarak anılacak bir semte yerleştirmiştir. Bkz. Kitapçı, *Türkler Nasıl Müslüman oldu?*, s.84.

²⁵² Taberî, c. II, s. 308; Kitapçı, *Türkistan'ın Müslüman Araplar*, s. 124.

²⁵³ Belâzurî, a.g.e., s. 578; Gibb, a.g.e., s. 18.

²⁵⁴ Yakubî, a.g.e., c. II, s. 237.

²⁵⁵ Belâzurî rehinelere sayısının 40 ya da 80 olduğunu da belirtir. Bkz. Belâzurî, a.g.e., s. 579.

asilzadeyi rehine almak şartıyla Semerkandlılarla bir antlaşma yaptı.²⁵⁶ Said, Semerkand'dan dönerken yolda Amuderya'nın havzasında yer alan önemli ticaret merkezi Tirmiz kalesini kısa süreli bir muhasaradan sonra fethetti.²⁵⁷ Böylece o Soğd ile Çağanyan'ın fethini birleştirmiş oldu.

H. 60 (680) yılında halife Muaviye b. Ebû Süfyan vefat etti. Yerine vasiyeti üzerine veliaht Yezid b. Muaviye halife ilan edildi.²⁵⁸ Yezid'in Horasan'la ilgili hayata geçirdiği ilk icraatı, bölgede İslâm Devleti'nin menfaatlerini korumakta aciz kalan Eslem b. Ziyad'ı azledip yerine meşhur Ziyad'ın oğullarından Selm b. Ziyad'ı Horasan ve Sicistan valisi olarak atamak oldu.²⁵⁹ Selm, valiliği sürecince en az babası ve kardeşi kadar başarılı olmuştur. Ayrıca o Ceyhun'un ötesinde kışlayan Emevîlerin ilk valisiydi.²⁶⁰

Selm, Horasan'a kendisiyle birlikte el-Mühelleb b. Ebû Sufra ve Abdullah b. Hakim gibi tecrübeli komutanları getirmişti. Selm, babasının yolunda olduğunu göstermek için fazla zaman kaybetmeden askerî seferler başlattı. Bunun için Irak'tan zorla asker toplattı.²⁶¹ Yeni vali fetihlerine batıdan başladı. İlk önce Harezmi²⁶² üzerine yürüyerek burayı ele geçirdi ve ahalisiyle yüklü miktarda vergi karşılığında barış antlaşması yaptı. Harezmi seferinden sonra, selefleri gibi Ceyhun'u aştı ve Semerkand üzerine yürüdü. Maksudı bölgeyi yeniden itaat altına alarak vergiye bağlamaktı. Bu seferde Semerkand'ı barış yoluyla zapt eden Selm,²⁶³ 'Aşa Hemdan'ın komutasındaki birliği Hocend'e, kendisi ise ikinci bir askerî birliğin başında Buhara'ya yöneldi. Selm, bu sefer esnasında Buhara isyanını bastırarak melikesi Kınık Hatun'u vergiye bağlamış oldu.²⁶⁴ Fakat Hocend'e gönderdiği birlikler başarı sağlayamadı.

---

²⁵⁶ Belâzurî, a.g.e., s. 579. Gibb, Said tarafından fethedilen şehrin Semerkand omayıp Kiş olduğunu ileri sürer. Çünkü Marquart'ın ıspat ettiğine dayanacak olursak Kiş o dönemde Soğd diye tesmiye edilirdi. Bkz. Gibb, a.g.e., 18.

²⁵⁷ Belâzurî, a.g.e., s. 579; Apak, a.g.e., s. 69.

²⁵⁸ İbnü'l-Esîr, a.g.e., c. IV, s. 14.

²⁵⁹ Taberî, a.g.e., c. V, s. 471; Kitapçı, *Türkistan'ın Müslüman Araplar*, s. 126.

²⁶⁰ Barthold, *Moğol İstilasında Kadar Türkistan*, s. 198.

²⁶¹ Gibb, a.g.e., s. 19.

²⁶² Fetihler esnasında yerli melikler her sene Harezmi civarında toplanıyordu. Bu toplantıda onlar aralarındaki antlaşmazlığı barış yoluyla çözerek ortak düşmanları Müslümanlara karşı tek cephe kurma konusunda bir birlerine söz verirdi. Bkz. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 199.

²⁶³ Taberî a.g.e., c. V, s. 474.

²⁶⁴ Gibb, a.g.e., s. 20; Kitapçı, *Türkistan'ın Müslüman Araplar*, s. 127.

Onlar karşı tarafla olan çatışmada ağır kayıplar vererek çekilmeye mecbur kaldılar.²⁶⁵ Bu seferden sonra Selm b. Ziyad karargâhı Merv'e döndü. Fakat kendisi bölgeyi terk ettikten sonra Soğdluların asker toplayarak isyana kalkıştıkları haberini alan Selm, Ceyhun'u tekrar geçerek oraya yeni bir askerî sefer düzenledi. Bu sefer esnasında Soğd Bendun'unu (hükümdar?) öldürdüğü rivayet edilir.²⁶⁶

Selm b. Ziyad'dan sonra Horasan'da Temim Kabilesi'nden Abdullah b. Hâzim vali oldu (63/683).²⁶⁷ Abdullah hilafetin içinde istikrarsızlığın yer aldığı ve Horasan'da durumların karışık olduğu bir zamanda bu görevi üstlenmişti. Bu sıralarda Herat Türkleri İslâm hâkimiyetine başkaldırmış, etrafını yakıp yıkarak Nişabur'a kadar ilerlemişlerdi.²⁶⁸ Ancak yeni vali marifetli komutanlarının sayesinde bu problemlerin üstesinden gelmeyi başarmıştı.

Abdullah b. Hâzim H. 71 (691) yılına kadar Horasan'da tek başına vali olarak kaldı. Hatta kendi adına sikke bile bastırıldı.²⁶⁹ Bununla birlikte yeni halife Abdülmelik'e biat etmeyi reddedip Hicaz'da hilafetini ilan eden Abdullah b. Zübeyr'e sadakatini bildirdi. Ancak bir taraftan Horasan'daki isyancıların lideri Bahir b. Varka el-Sarimî'nin akınları ve diğer taraftan halife Abdülmelik'in çabaları sonucunda bir savaşta öldürüldü. Abdullah b. Hâzim'in katledilmesinden sonra Abdülmelik Horasan'a Bükeyir b. Visah'ı vali olarak atadı.²⁷⁰ Yalnız Bükeyir b. Visah bu makamda uzun süre kalamamıştır. Çok geçmeden halife onun yerine Ümeyye b. Adbullah'ı atadı. Ümeyye, Buhara ve Tirmiz'e bazı akınlar yapmakla yetinmiş, valiliği sırasında dikkat çeken bir fetih hareketi kaydedilmemiştir.²⁷¹ Ümeyye başlangıçta Ceyhun'un ötesine başarılı bazı seferler düzenlemesine rağmen bu başarıyı devam ettirememiş, üstelik Horasan'daki nüfuzu da zayıflayarak halk arasındaki itibarını kaybetmiştir. Bunu fark eden Haccac onu görevinden azledip yerine Ezdli Mühelleb b. Ebi Sufra'yı atamıştır (77/697).²⁷²

---

²⁶⁵ Belâzurî, a.g.e., s. 581; Gibb, a.g.e., s. 19.

²⁶⁶ Belâzurî, a.g.e., 582.

²⁶⁷ Taberî, a.g.e., c. V, s. 546.

²⁶⁸ Wellhausen, a.g.e., s. 203.

²⁶⁹ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 199.

²⁷⁰ Taberî, a.g.e., c. VI, s. 176.

²⁷¹ Yunus Akyürek, "Mâverâünnehir Fethi", Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. XXII, s. 97.

²⁷² Wellhausen, a.g.e., s. 203.

Mühelleb H. 79 (699) yılında Kiş'e bir sefer düzenledi. Belh nehrini geçerek şehre ulaşan Mühelleb, oğlu Yezid'e Huttel kalesini ele geçirmesini emretti. Kendisine yüklenen mesuliyeti yerine getiren oğlu, Huttel melikini vergiye bağladı. Mühelleb'in kendisi ise kuşatıp da fethedemediği Kis'te iki sene kaldı. Fakat Merv'de vekil bıraktığı diğer bir oğlu Muğire'nin ölüm haberi kendisine ulaşınca yerine Yezid'i vekil bırakarak Merv'e döndü. Ancak yoldayken Mer er-Ruz yakınlarına geldiğinde 76 yaşında vefat etti (82/702).²⁷³

Babasının ölümünden sonra Yezid, halife Abdülmelik'e babasının vefatını haber verdi. Ayrıca babasının bölgenin valiliğine kendisini vasiyet ettiğini bildirdi. Bunun üzerine Irak genel valisi Haccac'ın da görüşünü alan Abdülmelik, Yezid b. Mühelleb'i Horasan'a vali atadı.²⁷⁴

Yezid'in valiliği döneminde Tirmiz'deki isyancı lider Musa b. Abdullah Mâverâünnehir'deki Yezid'in vergi tahsildarlarını kovup vergileri kendisi almaya başladı. Yerli meliklerin desteğini alan Musa bir süre Mâverâünnehir'de merkezden bağımsız hayat yaşamayı başardı. Onun özerk idaresine ancak Yezid'in halefi döneminde son verilebildi.²⁷⁵

Yezid görevi esnasında çok kere Fergana, Harezmi ve Ceyhun'un ötesine seferler düzenlemesine rağmen onun tek başarısı Badgis ile Nizek kalelerini fethetmek oldu.²⁷⁶ Şahsi yetersizlikleri ve asabiyet merkezli uygulamaları itibarını kaybetmesine yol açtı. Neticede Haccac onu görevinden azlederek yerine üvey kardeşi Mufaddal b. Mühelleb'i tayin etti (84/704).²⁷⁷ Aslında Haccac, Mühelleb ailesini Horasan yönetiminden tamamen azletmek istiyordu. Fakat Tirmiz'deki isyancı Musa ve Mühelleb ailesi Kays kabilesinden ki muhtemelen bundan dolayı birbirinin sempatisini kazanmıştı. Bu nedenle onları bir süre orada tutarak isyancılara karşı yumuşak bir politika izlemeyi düşünüyordu.²⁷⁸ Fakat Mufaddal seleflerinden farklı bir politika yürüterek Musa'nın üzerine önemli hareketler düzenledi. Nitekim Soğd ihşidi ve Huttel melikinin desteğini

---

²⁷³ Taberî, a.g.e., c. VI, ss. 325-326; İbnü'l-Esîr, a.g.e., c. IV, s. 472; Yakubî, a.g.e., c. II, s. 272.

²⁷⁴ Taberî, a.g.e., c. VI, 355.

²⁷⁵ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 199-200.

²⁷⁶ Taberî, a.g.e., c. VI, ss. 386-388.

²⁷⁷ Taberî, a.g.e., c. VI, s. 393; İbnü'l-Esîr, a.g.e., c. IV, s. 502; Wellhausen, a.g.e., s. 204.

²⁷⁸ Wellhausen, a.g.e., s. 204.

alan Mufaddal, Musa'yı bertaraf etmeyi başardı ve Tirmiz'i ele geçirdi.²⁷⁹ Yalnız bu onun son icraatı olmuştu. Valilik görevini üstlenmesinden dokuz ay sonra Haccac onu azletti. Bölgede farklı makamlarda oturan diğer kardeşleri de aynı akıbete uğradı. Hatta eski vali Yezid tutuklanarak hapse atıldı.²⁸⁰

H. 84 (704) yılında 13 yıldır halife olan Abdülmelik b. Mervan vefat etti. Yerine birinci veliaht Velid b. Abdülmelik halife ilan edildi.²⁸¹ Velid babasından istikrarlı, bütünlüğü sağlanmış büyümeye hazır bir devlet devraldı. Bundan sonra o, kendine kalan devletin sınırlarını genişletmek ve sosyal refahı arttırmakla mükelleftir. Halife Velid'in on yıllık kısa bir hükümdarlık süresinde İslâm âlemi tarihinin en büyük fetihlerine şahitlik etmiştir. Nitekim hilafetin sınırları bu dönemde doğuda Çin sınırlarında olan Kaşgar'a, batıda ise Fransa içlerine kadar uzanmıştır.²⁸² Orta Sirderya havzasının İslâm Devleti tarafından fethedilmesi de Velid'in halifeliği zamanında gerçekleşmiştir.

Velid babasından kalan Haccac b. Yusuf es-Sekafî gibi marifetli devlet adamlarının tecrübelerinden faydalanmak için onları yerlerinde bıraktı. Nitekim Velid tarafından geniş yetkiler verilen Haccac, Emevîlerin doğu politikasını kendisi belirlemiştir.²⁸³

A. Kuteybe b. Müslim'in Valiliği Döneminde Bölgenin Siyasî Durumu

H. 85 (705) yılında Haccac, Kuteybe b. Müslim el-Bahilî'yi Horasan'a vali olarak tayin etti.²⁸⁴ Kuteybe kuzeyli Kays Aylan'ın bir kolu olan Bahile kabilesinden geliyordu. Bahileliler Araplar arasında pek de önemli görülmeyen bir kabileye nispet ettiği için politik açıdan da nüfuza sahip değillerdi.²⁸⁵ Velid böyle bir aileden üst kademe devlet adamları atayarak muhtemelen kabileler arası dengeyi sağlamaya çalışmıştır.

Sıradan bir kabileden çıkmasına rağmen Kuteybe üstün zekâyâ sahip marifetli bir liderdi. Düşmanlarının zayıf taraflarını kendi lehine kullanmayı iyi bilen kurnaz bir

²⁷⁹ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 200.

²⁸⁰ Wellhausen, a.g.e., s. 204; Gibb, a.g.e., s. 25.

²⁸¹ Taberî, a.g.e., c. VI, s. 423; İbnü'l-Esîr, a.g.e., c. IV, s. 522.

²⁸² Apak, a.g.e., s. 166.

²⁸³ Aycan-Sarıçam, a.g.e., s. 607; Apak, a.g.e., s. 167; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, c. II, s. 382.

²⁸⁴ Belâzurî, a.g.e., s. 590; Taberî, a.g.e., c. VI, s. 424; Yakubî, a.g.e., c. II, s. 285; Apak, a.g.e., s. 169.

²⁸⁵ İsmail Yiğit, "Kuteybe b. Müslim b. Amr el-Bahilî", *DİA*, c. XXVI, s. 490.

kişiliğe sahipti. Fakat gerektiğinde rakiplerini ödüllendirmeyi ve övgü yağdırmayı da eksik etmiyor, bazen de korku salmaktan geri kalmıyor, amacına ulaşmak için her metodu kullanıyordu. Önemli şahısları kendi safına çekmede oldukça ustaydı.²⁸⁶ Başarılı siyaseti sebebiyle Kuteybe b. Müslim'in ismi genelde Mâverâünnehir'in özelde Orta Sirderya havzasının gerçek fatihi olarak tarihte kalmıştır.²⁸⁷

Kuteybe vali olarak atandığı zaman bu eyalette tehlikeli iki sınır bölgesi bulunuyordu. Bunlardan birincisi dağlık bir mıntıkada merkezi Belh olan Toharistan, ikincisi ise daha tehlikeli olan Mâverâünnehir'di. Her iki bölgede de Türkler hâkim unsuru oluşturuyordu.²⁸⁸ Kuteybe, asıl hedefi olan Mâverâünnehir'e sefer düzenlemeden Toharistan'ı emniyete almak istiyordu. Bu nedenle Ceyhun'u geçerek Belh üzerine yürüdü. Belh hükümdarı Nizek Tarhan, Arap askerlerine karşı koyamayacağını bildiği için barış istedi. Teklifi kabul eden Kuteybe, Nizek'le antlaşma yaptıktan sonra karargâhı Merv'e geri döndü (85/705).²⁸⁹

Toharistan'ın emniyete alınmasının ardından Müslümanlar için Mavereaünnehir'e bir yol açılmıştı. Bu durumdan istifadeyle Kuteybe yanına Nizek Tarhan'ı da alarak bölgenin önemli ticaret şehirlerinden Baykend'e bir sefer düzenledi.²⁹⁰ Müslümanların yaklaşmakta olduğunu duyan Baykend halkı Soğdlulardan ve civar şehirlerden yardım istedi. Bunun üzerine İslâm ordusu Soğd-Türk müttefik gücüyle karşı karşı gelmeye mecbur kaldı. İki taraf arasındaki çatışmanın ne kadar şiddetli olduğu Kuteybe'nin iki ay boyunca merkezle bağlantısının kesilmesinden anlaşılabilir. Hatta Irak genel valisi Haccac camilerde ona dua edilmesini emretti. Neticede Kuteybe komutasındaki askerler müttefik güçlerini mağlup ederek Baykend'e girmeyi başardı. Ardından iki taraf arasında barış antlaşması yapıldıktan sonra Kuteybe buraya bir vali tayin ederek şehirden ayrıldı.²⁹¹ Fakat onun şehirden ayrılmasını fırsat bilen Baykendliler valiyi askerleriyle birlikte katlettiler. Bunu yolda duyan Kuteybe Baykend'e hızla geri döndü ve şehri tekrar ele geçirdi ve itaatsizliklerinden dolayı şehir

---

²⁸⁶ Roux, a.g.e., s. 182.

²⁸⁷ *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, c. II, s. 383.

²⁸⁸ *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, c. II, s. 383.

²⁸⁹ Taberî, a.g.e., c. VI, s. 424; Gibb, a.g.e., s. 28.

²⁹⁰ Belâzurî, a.g.e., s. 591.

²⁹¹ Taberî, a.g.e., c. VI, s. 430; Belâzurî, a.g.e., s. 591; Ebû Bekir Muhammed b. Cafer Nârşahî, *Târîhu Buhârâ*, Dar el-Maarif, Kahire 1993, s. 71; Apak, a.g.e., s. 170.

halkını şiddetli bir şekilde cezalandırarak savaşçıları idam ettirdi. Birçok ganimet topladı ve²⁹² tahrip olan şehrin tamir edilmesini emretti.²⁹³

Kuteybe, Baykend'in fethinden bir yıl sonra bölgenin diğer merkezleri olan Tumuşkes²⁹⁴ ile Ramisene'yi savaşmadan ele geçirdi (88/707).²⁹⁵ Araplar'ın gittikçe kuvvetlendiğini bağımsızlıklarına tehdit olarak gören Soğdlular ve Türkler, Kuteybe'ye büyük bir darbe vurmaya planladılar. Bu amaçla onlar Türgişlerin yardımıyla iki yüz bin²⁹⁶ asker topladılar. Fakat kurnaz ve tecrübeli kumandan Kuteybe, meydan savaşı yapmadan düşmanı yıpratarak, çatışmayı uzatmak suretiyle müttefik güçlere galip gelmeyi başardı. Tirmiz ve Belh üzerinden başkenti Merv'e döndü.²⁹⁷

Kuteybe ardından da H. 90 (709) yılında bundan önce Müslümanların ele geçirdiği fakat her fırsat bulduğunda itaatsizlik eden Buhara'yı son kez ve kesin bir şekilde fethetmek için yola koyuldu. Buhara meliki Verdhan Hudat'ı gafil avlayan Kuteybe, iki gün iki gece savaştıktan sonra şehri fethetti. 200 bin dirhem savaş tazminatı ve şehirde belli bir sayıda Arap kuvveti bulunması şartıyla barış antlaşması imzalandı.²⁹⁸

Buhara'nın fethinden sonra Kuteybe, Semarkand üzerine yürümeyi planladı. Durumdan haberdar olan Semerkand hükümdarı Nizek Tarhan Müslümanların güçlü ordusuna karşı koyamayacağını anlayınca, Kuteybe ile müzakere yapmaya başladı. İki taraf arasında cizye ve rehineler karşılığında bir barış antlaşması yapıldı (90/709).²⁹⁹ Kuteybe bundan sonra Merv'e döndü.

Nizek Tarhan Müslümanların bölgede giderek artan nüfuzunu kendisi için tehdit olarak görüyordu. Nitekim H. 90 (709) yılında Toharistan'a firar ederek orada

---

²⁹² Müslüman askerler şehrin silah depolarında çok sayıda silah ve savaş aletleri buldular (Baykend'deyken Müslüman askerlerinin sadece 350 zırhı vardı). Kuteybe, bu silahları Haccac'dan izin aldıktan sonra askerlerine dağıttı. Bkz. Taberî, a.g.e., c. VI, s. 432; Gibb, a.g.e., s. 30.

²⁹³ Taberî, a.g.e., c. VI, s. 430; Nârşahî, a.g.e., s.74; Gibb, a.g.e., s. 29.

²⁹⁴ Taberîde Numuşkes olarak geçmektedir. Bkz. Taberî, a.g.e., c. VI, s. 432.

²⁹⁵ Taberî, a.g.e., c. VI, s. 432; Belâzurî, a.g.e., s. 591; Gibb, a.g.e., s. 30; Apak, a.g.e. s. 170.

²⁹⁶ Gibb, Bahilî'den rivayet edilen bu sayının abartılı olduğunu ileri sürer. Bkz. Gibb, a.g.e., s. 30.

²⁹⁷ Taberî, a.g.e., c. VI, s. 439; Gibb, a.g.e., ss. 30-31.

²⁹⁸ İbnü'l-Esîr, a.g.e., c. IV, s. 535; Taberî, a.g.e., c. VI, s. 439; Belâzurî, a.g.e., s. 591; Nârşahî, a.g.e., ss. 75-76; Gibb, a.g.e., s. 31; Apak, a.g.e. s. 170. Buhara'yı fethettikten sonra Kuteybe şehrin yarısını Arap sakinlerine tahsis etmiştir. Ayrıca şehirde cami yaptırmış ve halkı burada Cuma namaz kılmaya davet etmiştir. Bkz. Nârşahî, a.g.e. s.77.

²⁹⁹ Yakubî, a.g.e., c. II, s. 286; Taberî, a.g.e., c. VI, s. 445; Apak, a.g.e., s. 170.

Kuteybe'ye karşı bir isyan hareketi başlattı. Hatta Belh, Merv er-Ruz, Talekân, Faryab ve Cüzcan hükümdarlarıyla anlaşarak asker topladı. Durumdan haberdar olan, kendisi o sıralarda Mâverâünnehir'de bulunan Kuteybe isyancılara karşı bir birlik gönderdi. Fakat isyancılar Müslüman askerleriyle karşı karşıya gelmeden dağıldılar. Kuteybe, isyancıların lideri Tarhan'ı tutuklayarak Haccac'a gönderdi. Ardından Haccac'ın emriyle idam ettirildi (91/710).³⁰⁰

H. 91 (710) yılında Kuteybe, Toharistan topraklarında yer alan Şuman, Kiş ve Nesef şehirlerini kesin bir şekilde fethetti. Ardından kendisine şiddetle direnen Faryab şehrini ele geçirdi. Aynı zamanda kardeşi Abdurrahman da Soğd bölgesinde bazı fetihlerde bulundu.³⁰¹ Bundan sonra Kuteybe Buhara'ya döndü. Bu sıralarda şehrin ileri gelenleri Buhara'nın yönetimi için birbiriyle mücadele etmekteydi. Nitekim bu hâkimiyet mücadelesinde Kuteybe Tüğşade adlı birisinin tarafını tuttu ve ona rakiplerini bertaraf etmekte destek verdi.³⁰²

İslâm ordusunun Toharistan'ı hâkimiyeti altına almış olmasına rağmen, eskiden isyancı Nizek Tarhan'la işbirliği yapan Sicistan hükümdarı Rutbil, Müslümanlara karşı tehdit oluşturuyordu. Haccac'dan Rutbil'i itaat altına alması emrini alan Kuteybe, Mâverâünnehir fetihlerini bir süre durdurarak H. 92 (711) yılında Sicistan üzerine yürüdü. Yalnız iki taraf çatışmaya girmeden Rutbil Müslümanlara haraç ödemeye razı oldu. Ardından Kuteybe Sicistan valisi olarak İbn Abdullah b. Amir el-Leysî'yi atadı.³⁰³ Bu olaydan yaklaşık bir yıl sonra Kuteybe'nin emriyle kardeşi Abdurrahman Harezmi³⁰⁴ üzerine bir sefer düzenledi ve ülkeyi İslâm idaresine sokmayı başardı.³⁰⁵

Harezmi'nin fethinden sonra orada sağlanan başarılar ve toplanan bolca ganimetler Kuteybe'yi yeni fetihlerde bulunmaya teşvik etti.³⁰⁶ Bu arada sıra Semerkand'a gelmişti. Nitekim bir önceki Semerkand seferinde Müslümanlarla haraç karşılığında

---

³⁰⁰ Taberî, a.g.e., c. VI, s. 463; Yakubî, a.g.e., c. II, s. 287; Belâzurî, a.g.e., s. 591; Akyürek, a.g.t., 64.

³⁰¹ Taberî, a.g.e., c. VI, ss. 461-464; Apak, a.g.e., s. 171; Wellhausen, a.g.e., s. 207.

³⁰² *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, c. II, s. 385.

³⁰³ Taberî, a.g.e., c. VI, s. 468; Yakubî, a.g.e., c. II, s. 286; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, a.g.e., c. II, s. 385; Apak, a.g.e., s. 172.

³⁰⁴ Aslında Harezmişah, iktidar mücadelesinde bulunan kardeşi Hurrezad'a karşı kendisine yardımcı olunacaksa, İslam Devleti'ne harac ödeyeceğini açıklayarak elçi göndermişti. Ayrıntılı bilgi için bkz. Gibb, a.g.e., s. 37.

³⁰⁵ Taberî, a.g.e., ss. 469-471; Gibb, a.g.e., s. 37; Apak, a.g.e., s. 172.

³⁰⁶ Gibb, a.g.e., s. 37.

sulh yapan Tarhun, tebaası tarafından intihara mecbur edilmiş, yerine ise Gürek İhşid gelmişti. Muhtemelen bu zatın anlaşmayı bozması Müslümanların Semerkand seferine çıkmasına meşru bir altyapı sağlamış oldu.³⁰⁷ Nitekim Kuteybe b. Müslim Semerkand'ı son ve kesin bir şekilde fethetmek için hazırlıklara başladı. Düşmanı yanıltmak için öncelikle kardeşi Abdurrahman'ın komutasında 20 bin kişilik öncü kuvveti gönderdi. Kendisi ise Buhara, Harezm ve Horasan'dan topladığı 30 bin kişilik askerî birliğin başında Semerkand'a yürüdü.³⁰⁸

Kuteybe seferini gizli tutmasına rağmen Semerkand hükümdarı Gürek kendisine yaklaşmakta olan Emevî ordusunun haberini aldı. Bunun üzerine o Orta Sirderya havzasında yer alan Şâş hükümdarı, Fergana ve bölgedeki diğer meliklerden yardım istedi ve böylece bir ordu oluşturabildi. Ancak ona rağmen müttefik Türk kuvvetleri Buhara ile Semerkand arasındaki Arbinan denilen yerde Kuteybe'nin birliklerine mağlup olmaktan kurtulamadı.³⁰⁹ Bunun üzerine Gürek savaşta yenilen askeriyle Semerkand'a çekilerek şehrin savunmasını sağlamlaştırmaya başladı. Kuteybe şehre yaklaşınca Şâş hükümdarının gönderdiği birlikler Semerkand'a yetişti. Fakat Şâş'tan gelen yardımcı kuvvetler, Salih b. Müslim tarafından geri püskürtüldü. Semerkandlılar Kuteybe'nin şehri kuşatan askerlerine bir süre direndikten sonra barış teklif etmeye mecbur kaldılar.³¹⁰ Yapılan antlaşmaya göre Semerkandlılar bir kereye mahsus olmak üzere 30 bin köle vermek ve her yıl haraç ödemek üzere anlaştılar. Üstelik şehirde bir cami inşa edilecekti ve ondan sonra Kuteybe askerleriyle Semerkand'ı terk edecekti. Bununla birlikte, antlaşma gereğince Kuteybe cami inşası bitinceye kadar şehirde kalarak, orada ilk cuma namazını kıldı. Fakat şartlar sona erdiğinde bile Kuteybe antlaşmaya uymayarak şehirde Müslüman birlikler bırakacağını açıkladı. Böylece eski antlaşmayı tek taraflı feshederek yeni barış sözleşmesi yaptı. Neticede Kuteybe şehre Abdullah b. Müslim adında birisini vali tayin ederek onunla birlikte büyük bir askeri birlik bıraktı. Ayrıca Buhara'da da olduğu gibi Semerkand'a da Arap kabilelerini

---

³⁰⁷ Wellhausen, a.g.e., s. 207.

³⁰⁸ Taberî, a.g.e., c. VI, ss. 472-473; Kitapçı, *Türkistan'ın Müslüman Araplar*, s. 230. Aycan-Sarıçam, a.g.e., s. 62.

³⁰⁹ Taberî, a.g.e., c. VI, s. 473.

³¹⁰ Taberî, a.g.e., c. VI, s. 475.

yerleştirdi. Bundan sonra karargâhı Merv'e döndü (93/712).³¹¹ Böylece Mâverâünnehir'in en önemli siyasî ve ticarî merkezlerinden Semerkand dördüncü ve son kez Müslümanların hâkimiyetine girmiş oldu.

Kuteybe'nin ilk antlaşmayı bozarak şehirde birlik bırakmasının sebebi belki de eski tecrübelerine dayanmaktaydı. Çünkü bundan önce Müslümanlar neredeyse üç kez haraç karşılığında Semerkandlıları itaat altına almışlardı. Fakat her defasında fırsat buldukça isyan ediyorlar ve Müslümanların Mâverâünnehir'i tamamen kontrol altına almasını engelliyorlardı. Kuteybe'nin seleflerinin hatalarından ders çıkararak şehre asker yerleştirmek suretiyle, stratejik merkezi avucunda tutma çabası oldukça mantıklıdır.

Semerkand'ın fethinden sonra Kuteybe için Orta Sirderya havzasına yeni bir güzergâh açılmış oldu. O Semerkand'ın stratejik konumundan faydalanarak valiliğinin geri kalan üç yılı boyunca buradan kuzeye seferler düzenledi.³¹² Nitekim H. 94 (713) yılında Buhara, Kiş, Nesef ve Harezmi'den de topladığı yirmi bin askerle yola koyuldu. Kuteybe muharip Türk unsurunun Orta Sirderya havzasındaki Şâş üzerine yürütmesine emir vererek kendisi asıl kuvvetleriyle Fergana yönüne ilerledi.³¹³ İlk kez Sirderya'yı geçen Kuteybe, Ferganalılarla olan savaşta onlara galip gelmeyi başardı. Sonra Kaşan'a geldi. Burada Şâş'ta düşmanlarını mağlup eden askerleri de kendisine katıldı. Ardından birleşen ordu Kaşan'ı kolaylıkla ele geçirebildi.³¹⁴

Belâzuri ile Taberî rivayetlerinden Kuteybe'nin o sıralarda umumi karargâhını Şâş'a taşıdığı anlaşılmaktadır. Bu karargâh üzerinden fatih kumandan H. 95 (714)'te Mâverâünnehir'in kuzeyindeki Orta Sirderya havzasındaki önemli şehirlerden olan İsficab'a bir sefer düzenledi. Bu sefer neticesinde Kuteybe'nin tecrübeli ordusu İsficab'ı³¹⁵ zorlanmadan zaptetti.³¹⁶

---

³¹¹ Taberî, a.g.e., c. VI, ss. 475-480; Belâzurî, a.g.e., s. 592; İbnü'l-Esîr, a.g.e., c. IV, ss. 573-574; Gibb, a.g.e., ss. 38-39; Wellhausen, a.g.e., s. 207; Apak, a.g.e., ss. 172-173.

³¹² Wellhausen, a.g.e., s. 207.

³¹³ Taberî, a.g.e., c. VI, s. 483; İbnü'l-Esîr, a.g.e., c. IV, s. 581; Kitapçı, *Türkistan'ın Müslüman Araplar*, s. 243.

³¹⁴ Taberî, a.g.e., c. VI, s. 484; İbnü'l-Esîr, a.g.e., c. IV, s. 581.

³¹⁵ İsficab'ın ele geçirilmesi hakkında tarihi dayanağı olmamakla birlikte yerli tasavvuf erbabı arasında bazı efsaneler mevcuttur. Bir efsanede Hz. Ali torunlarından İshak Bab'ın İsficab'a / Sayram'a seferinden bahsedilmektedir. Efsanede onun İsficab'a geldiğinde orada 60 bin Hristiyan ailesinin

Son askerî seferlerinde Kuteybe'nin amacının Tiyanşan dağlarının kuzey kenarı boyunca Turfan'dan İli Vadisi'ne, oradan Tokmak ve Taraz arasından Şâş ve Semerkand'a giden önemli ticaret yolunu kontrol altına almak olduğu anlaşılıyor. Fakat daha önemli sebebi ise kuzeyden gelebilecek muhtemel Türk akınlardan Mavereaünnehir'i korumak, bir başka ifadeyle düşmanın geçeceği güzergâhı kapatmaktı.³¹⁷

Haccac'ın arzusu köklü uygarlık ve derin tarihe sahip Çin'in bir an önce fethedilmesi idi. Bu amaçla o güneyden ilerleyen Sind fatihi Muhammed b. Kâsım ile kuzeyden hareket eden Kuteybe'ye hitaben, hangisi Çin'i ilk fethederse bölgenin valiliğini ona vereceğini vadedmişti. Bunun için Kuteybe ile Muhammed arasında gizli bir rekabet olduğu tahmin edilebilir.³¹⁸ Bu büyük arzular Haccac'ın H. 95 (714) yılında vefat etmesiyle³¹⁹ suya düşmüş oldu. Kuteybe, yöneticisi ve siyasette rehberi olan Haccac'ın ölüm haberini Şâş'tayken aldı. Bunun üzerine fetihleri hemen durdurdu. Birliklerini terhis ederek Buhara, Kiş ve Nesef'e gönderdi. Kendisi ise Merv'e döndü.³²⁰ Velid b. Abdülmelik hilafetin sınırlarını iç Asya'ya kadar götüren ve kanla kazanılan

---

yaşadığı zikredilir. Bu sıralarda şehri Bait-Dara Kurkuz isminde birisi yönetiyordu. İshak Bab hükümdar Kurkuz'u İslam'a davet eder. Fakat 70 kuşaktan beri Hristiyan olduklarını ifade eden hükümdar, İshak'ın önerisi katî bir şekilde reddeder. Bunun üzerine Müslümanlar onlarla üç gün üç gece savaşır. 20.000 Hristiyan ve 5.000 Müslümanın öldüğü çatışma sonucunda, İslam ordusu zafer kazanır. Kurkuz Sulhan adlı bir yere kaçar. İshak Bab onu arakasından takip ederek oraya ulaşır ve düşmanla yine bir gün bir gece savaşır. 30.000 hristiyanın öldüğü ve 7.000 Müslümanın şehit düştüğü ikinci savaşta İshak Bab, Bait-Dara Kurkuzu yakalar ve idam ettirir. Bundan sonra bölgede İslam yaygınlaşır. Ardından İshak Bab Sayram'a gelir ve burada ganimetleri saklamak için kale yaptırır. Bundan sonra İshak Bab 100.000 askerle Şâş üzerine bir sefer düzenleyerek şehri zapteder. Yeni ele geçirilen şehrin halkını kılıçtan geçirir ve güçle onlara İslam'ı kabul ettirir. Ardından Şâş'a Hadrat İmam Bakra Kaffala ve Şeyh Çınarlık adlı şahısları halifenin adına vali tayin eder. Efsanenin devamında İshak Bab'ın bölgede bazı fetihlerde bulunarak bir kaç şehri zaptettiği ve İslam'ı yaygınlaştırdığı anlatılır. İslam adına Müslüman ordusunun 30 yıl zırhlarını çıkarmadan gece ibadet, gündüz cihat ettiği söz edilir. Savaşların ardından İshak Bab Mekke, Medine, Şam, Yemen, Şamat (?), Rum, Mısır'a seyahet eder. Sonra Sayram/İsficab'a döner ve orada Kâbe'ye benzer bir camii inşa ettirir. Ardından oğullarından birini Sayram'a vali tayin eder. Bkz. M. H. Abuseytova, Mekemtas Mirzahmetov, B. M. Babadjanov, *İslamizatsia İ Sakralniye Radoslovniye v Sentralnoy Azii (İslamizasyon ve sakralniye rodoslovniye v Sentralnoy Azii)*, Daik-Press, Almatı-Bern-Taşkent-Blumington, s. 111. İshak Bab Orta Asya'ya İslam'ı yaymak üzere gelen ve şu an Kazakistan'da "Hoca" diye adlandırılan yerli halkla asimilasyon olan Arap asıllı boyun dedesi olarak bilinir. Bu kabilenin temsilcileri toplum gözünde kıymetlerini artırmak ve dedelerinin adlarını yüceltmek amacıyla bu tür efsaneleri uydurmuş olabilirler

³¹⁶ Belâzurî, a.g.e., s. 593; Apak, a.g.e., s. 173.

³¹⁷ Gibb, a.g.e., s.44.

³¹⁸ Barthold, *Moğol İstilasına kadar Türkistan*, s. 201.

³¹⁹ Taberî, a.g.e., c. VI, s. 493.

³²⁰ Taberî, a.g.e., c. VI, s. 492; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, c. II, s. 387.

ganimetleri merkeze su gibi akıtan meşhur komutanını teselli etmek istiyordu. Bu nedenle o Kuteybe'ye Horasan'ı Irak'tan ayırarak özerk vilayet yaptığını ve kendisini oraya vali atadığını bildirdi. Üstelik fetihleri devam ettirmesini bunun için Çin sınırında olan Kaşgar'a yürümesini emretti.³²¹ Fakat Kuteybe'nin askeri bitmez tükenmez savaşıardan usanmıştı ve seneler boyunca elde ettikleri ganimetlerden faydalanmak istiyordu. Artık ordu içerisinde Kuteybe'ye karşı memnuniyetsizlikler ortaya çıkmaya başladı.³²² Daha sonra H. 96 (715) yılında Kuteybe, Velid'in emri üzerine son kez yola çıkarak Kaşgar üzerine sefer düzenledi. Amaç Fergana-Kaşgar ticaret yolunu emniyete almaktı. Bundan önceki sayısız zaferleri gibi bu defasında da Kuteybe, yönetimini hayal kırıklığına uğratmadı. Sefer neticesinde Kaşgar ele geçirildiği gibi Fergana da tamamen Emevî Devleti'nin hâkimiyetine girmiş oldu.³²³

H. 96 (715) yılında Velid b. Abdülmelik vefat etti.³²⁴ Yerine veliaht kardeşi Süleyman b. Abdülmelik geçti.³²⁵ Haccac'dan sonra son destekçisi olan Velid'in vefat etmesi Kuteybe için felaketle sonuçlandı. O şeref ve onurunun doruğundayken aniden yere düştü. Şöyle ki, halife Velid kardeşi Süleyman'ın yerine oğlu Abdülaziz'i veliaht ilan etmek istiyordu ve bu girişimine Haccac ile Kuteybe destek vermişti (Haccac bir yıl önce vefat ederek Süleyman'ın kanlı intikamından kurtulmuştu).³²⁶ Fakat halife bu fikrini gerçekleştirmeden hayata veda etti. Dolayısıyla Kuteybe Süleyman'ın kendisinden nefret ettiğini ve onu sadece görevinden almakla yetinmeyeceğini biliyordu. Bu nedenle hızla harekete geçerek Fergana camiinde halifeyi tanımadığını ilan etti. Böylece halifeye karşı isyan başlatmış oldu. Yalnız askerlerinden beklediği desteği alamadı. Bunun üzerine orada bulunan kabile reislerine hakaret etti, ağır sözler sarfetti. Bu konuşması kabile liderlerinin ona karşı düşmanca tavır takınmalarına sebep oldu. Üstelik komutasındaki askerler de uzun yıllardır süren savaşıardan yorulmuştu ve şimdi de hilafetin ordusuna karşı direnmek istemiyorlardı. Sonuçta Ezd³²⁷ ve Temim

---

³²¹ Gibb, a.g.e., s. 44.

³²² Gibb, a.g.e., s. 45.

³²³ Ebû Muhammed Ahmed el-Kufî b. A'sem, *el-Fütûh*, Darü'l-Edvâ, Beyrut 1991, s. 165; Taberî, a.g.e., c. VI, s. 500; Apak, a.g.e., s. 173; Kitapçı, Türkistan'ın Müslüman Araplar, s. 246 vd.

³²⁴ Taberî, a.g.e., c. VI, s. 500.

³²⁵ Taberî, a.g.e., c. VI, s. 505; İbn A'sem, c. VII, s. 166.

³²⁶ Taberî, a.g.e., c. VI, s. 506; Wellhausen, a.g.e., s. 209.

³²⁷ Kuteybe Horasan valisi iken Ezdli olan Mühelleb ailesine olumsuz tavır sergilemişti. Bkz. Wellhausen, a.g.e., s. 210.

kabileleri liderliğinde Kuteybe'ye karşı komplo hazırlandı. Bir gece çadırına saldıran isyancı askerler, sadık adamları ve yakınlarıyla birlikte Kuteybe'yi de katlettiler (96/715).³²⁸

Kuteybe'nin sukûtuyla Müslümanların Mâverâünnehir'de fetihlerin çeyrek asra kadar durdurulması bir yana,³²⁹ Emevîlerin yıllardır tesis ettiği, hudutlar üzerine kurduğu hâkimiyet ağır bir darbe yemiş oldu.³³⁰ Nitekim Kuteybe'nin ölümünden bir yıl sonra Orta Sirderya havzası ve Fergana Emevîlerin hâkimiyetinden çıktı.³³¹ Araplar sadece büyük şehirlerde tutunabildikleri halde, kuvvetleri zayıf olan yerlerden dışlandı.³³²

Özetle, Kuteybe'nin yaklaşık on yıl yaptığı valiliği sırasında Emevî İslâm Devleti'nin sınırları daha önceden Arapların ayak dahi basmadığı yerlere kadar genişlemiştir.³³³ Nitekim o, valiliği süresince her yıl düzenlediği askerî seferler neticesinde Soğd, Toharistan ve Sirderya'nın Orta Havzası'ndaki on altı yerleşim yerini³³⁴ zaptetmeyi başarmıştır. Bu şehirleri hâkimiyeti altında tutmak için Kuteybe, her türlü yönteme başvurmuştur. Hatta o, devletin maslahatı için Semerkand olayında gördüğümüz gibi verdiği sözden bile geri dönmüştür.³³⁵

Kuteybe b. Müslim el-Bâhili'nin fetih hareketlerinde seleflerine göre daha başarılı olmasının arka planında bazı etkenler mevcuttu. Bunlardan biri onun karşısında duracak inanç ve etnik açılarından birlik sağlamış, düzenli orduya sahip bir devletin bulunmayışydı. Sadece ileri gelen asilzadelerin yönettiği mahalli, bir başka deyişle birbirinden bağımsız şehir devletçikleri mevcuttu. Bu hükümdarların en kuvvetlileri bile

---

³²⁸ Taberî, a.g.e., c. VI, ss. 506-516; Yakubî, a.g.e., c. II, s. 296; İbn A'sem, c. VII, s. 181; Belâzurî, a.g.e., 596; Wellhausen, a.g.e., s. 211; Gibb, a.g.e., s. 46; Apak, a.g.e., 174; Akyürek, a.g.t, s. 70; Kuteybe'nin katledilmesi olayı hakkında geniş bilgi için bkz. Wellhausen, a.g.e., ss. 209-211.

³²⁹ Gibb, a.g.e., s. 46.

³³⁰ Wellhausen, a.g.e., s. 211.

³³¹ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s.201; Roux, a.g.e., s. 184

³³² Roux, a.g.e., s. 184.

³³³ Kitapçı, *Türkistan'ın Müslüman Araplar*, s. 255.

³³⁴ Belh, Kiş, Nesef, Baykend, Buhara, Ramisene, Tumuşkes, Semerkand, Harezm, Firyab, Şuman, Kaşan, Fergana, Şâş, İsficab, Kaşgar.

³³⁵ Belâzurî, a.g.e., s. 592; Taberî, a.g.e., c. VI, ss. 475-480; İbnü'l-Esîr, a.g.e., c. IV, ss. 573-574; Gibb, a.g.e., ss. 38-39; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, c. II, ss. 386-387; Apak, a.g.e., ss. 172-173; Wellhausen, a.g.e., s. 207.

tebaası gibi “dihkân”³³⁶ diye anılıyordu.³³⁷ O dönemde Orta Asya’da Müslümanlara karşı ciddi güç oluşturabilecek tek ülke Batı Türk Devletiydi. Fakat o sıralarda Batı Türkleri Doğu Türk devletiyle mücadele ettiği için güney batısında ilerleyen düşmanına pek fazla vakit ayıramamıştı.³³⁸ Siyasî birliktelikten yoksun olan bölge, Orta Asya’ya kadar nice devletleri diz çöktürerek gelen, ilâ-yı kelimetullah, cennet sevgisi ve ganimet arzusuyla motive olan, dirayetli komutanın emrindeki tecrübeli Müslüman ordusunun karşısında durması neredeyse imkânsızdı.

Kuteybe b. Müslim, parlak bir sistem kurmasını içinde bulunduğu siyasî ortama borçluymuştu. Kuteybe’nin başarısına en az onun kadar marifetli olan seleflerinden Ziyad b. Ebih de ulaşabilirdi. Fakat o dönemde Emevî Devleti çalkantılı zamanlar geçiriyordu ve halifeler fetihler gerçekleştirmek yerine içte çıkan isyanları bastırmakla meşguldü. Dolayısıyla Abdülmelik’in iç istikrarı sağlayarak oğlu Velid’e sağlam bir devlet bırakması Kuteybe’nin başarılarına dolaylı bir etkisi olmuştur. Bu sayede Kuteybe görevlerini yalnızca birkaç yıl sürdüren seleflerinin aksine valilikte on yıl kalabilmiştir. Buna ek olarak halife Velid ile Haccac’ın Kuteybe’yi büyük ölçüde desteklemesi onun arkasına bakmadan tehlikeli ama başarılı adımlar atmasında önemli bir rol oynamıştır. Nitekim Haccac’ın ölümünü Şaş’tayken duyduğunda Kuteybe şaşırıp kalmıştı. Ardından seferlerini hemen durdurarak askerlerini nasıl dağıttığını ve kendisini tekrar toplamak için Velid’in destek mektubuna nasıl ihtiyaç duyduğu görülmüştü.³³⁹

B. Kuteybe b. Müslim’den Sonra Siyasî Durum

Kuteybe’nin vefatını takip eden bir kaç senede Mâverâünnehir’deki siyasî durum genel olarak şöyle bir görüntü sergilemekteydi: Toharistan ve Çağaniyan İslâm Devleti’nin bölünmez bir parçası haline gelmişti. Buhara ve Soğdiyana ise tam olarak İslâm hâkimiyetine girmese de, Müslümanların nüfuzu orada tedricen artıyordu. Fakat bölgede Araplara karşı düşmanlık hâlâ hissediliyordu. Nitekim Semerkand ve Kiş gibi şehirler güçlü askerî garnizonları sayesinde elde tutulmaktaydı. Harezm ise stratejik

---

³³⁶ Dihkân sözü Sasaniler’den Orta Asya’ya geçen bir kelimedir. Asli Farsça dih (köy) ile -ğan nisbet ekinden meydana gelen “dihgân” olup “dihkân” şeklinde Arapça’ya geçmiştir. İdari teşkilatta köy reisi, şehir ve yöre beyi anlamına gelmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Faruk Sümer “*Dihkân*”, DİA, c. IX, s. 289.

³³⁷ Barthold, *Moğol İstilasında Kadar Türkistan*, s. 195.

³³⁸ Barthold, *Moğol İstilasında Kadar Türkistan*, s. 202.

³³⁹ Taberî, a.g.e., c. VI, s. 492.

açından çok önem arzemesine de tamamen Emevîlerin hâkimiyetine girmişti. Orta Sirderya havzası ve nehrin öte tarafındaki ülkelerin durumu diğerlerinden biraz farklıydı. Bölge Batı Türk Kağanlığı ile Çinlilerin desteği sayesinde bağımsız ve Müslümanlara düşman olarak kalmışlardı. Uğruşane’de tam bir hâkimiyet sağlanmasa bile Müslüman ordusunun oradan geçmesini engelleyecek güçleri bulunmuyordu. Özetle, Mâverâünnehir’deki Emevî hâkimiyetini kabul eden şehir-devletlerdeki yönetim yerli yöneticilerin ellerine bırakılmıştı. Fakat gerçek yönetim, halife tarafından atanan genel valilerin elindeydi.³⁴⁰

Kuteybe’nin bertaraf edilmesinde aktif bir rol oynayan ve ondan sonra Horasan valiliğini üstlenen Veki b. Hasan b. Ebû Sud, bu makamda fazla kalamadı. Valiliğinin dokuzuncu ayında halife Süleyman b. Abdülmelik onu görevinden azlederek aynı zamanda Irak valisi olan Yezid b. Mühelleb’in yönetimine Horasan vilayetini de ekledi.³⁴¹ Ezd kabilesinden olan Yezid böylece H. 85 (705) yılından sonra ikinci kere Horasan yönetimini eline geçirmiş oldu. Onun, kendisine bu vilayeti de tahsis ettirmek doğrultusunda halifeyi ikna etmek için, Abdullah b. Ahtam adlı hitabeti ve ikna kabiliyeti yüksek birisine yirmi bin dirhem verdiği söylenir.³⁴² Yezid, Horasan valilerinin karargâhı Merv’e geldikten sonra Mâverâünnehir’de kendi ailesinin varlığını güçlendirmeye başladı. Bu amaçla o bölgenin önemli merkezleri olan Buhara ve Semerkand’a oğlu Muaviye’yi, Toharistan’a (muhtemelen Çağaniyan da dahil) yeğeni Hatim b. Kabis’i vali atadı.³⁴³

Yezid, Kuteybe’nin yaptığı büyük fetihlerin gölgesinde kalmamak için selefinin gidemediği yerleri özellikle de Cürcan ve Taberistan taraflarına kadar olan yerleri ele geçirmek istiyordu. Kuteybe birkaç defa Irak-Horasan yolunu emniyete almak maksadıyla bu bölgeye sefer düzenlemek için Haccac’a müracaat etse de o buna müsaade etmemişti.³⁴⁴ Yezid, şimdi elinde fırsat varken bu gayeyi gerçekleştirmek için Kufe, Basra ve Şam’dan topladığı yüz bin (rakam mübalağalı olabilir) askerle Cürcan-

---

³⁴⁰ H. A. R., Gibb, *Arab Conquest in Central Asia*, London 1923, s. 56.

³⁴¹ Taberî, a.g.e., c. VI, s. 523; Belâzurî, a.g.e., s. 597; Wellhausen, a.g.e., s. 212.

³⁴² O. G. Bolşakov, *İstoriya Halifata (История халифата)*, Vostochnaya Literatura, Moskva 2010, c. IV, s. 127.

³⁴³ Bolşakov, a.g.e., c. IV, s. 128.

³⁴⁴ Francis Henry Skrine, Edward Denison Ross, *The Heart of Eurasia*, London, 1899, s. 68.

Harezm arasında yer alan Dihistan ve Kūhistan üzerine yürüdü.³⁴⁵ Taberî burada genellikle Türklerin yerleştiğinden söz eder.³⁴⁶ Yezid'in güçlü ordusu Dihistan'ı çok zorlanmadan ele geçirmeyi başardı ve halkıyla yıllık üç yüz bin dirhem haraç karşılığında barış yapıldı.³⁴⁷ Bundan sonra Merv'e dönen Yezid, kışı orada geçirdikten sonra Taberistan üzerine yürüdü.³⁴⁸ Onun yaklaşmakta olduğunu duyan İspahbaz, barış teklifi sundu. Fakat güç kullanarak zaptederse daha büyük ganimet elde edeceğini zanneden Yezid onun teklifini reddetti. Ama sonuç Yezid'in beklediği gibi olmadı. Bir taraftan dağlık bölgede Taberistan askerleri tarafından ordusunun bozguna uğratılması, bir taraftan da Cürcan'da çıkan isyan Yezid'i tamamen çaresiz hale getirdi. Neticede Yezid diplomasiye başvurarak Hayyan el-Nabatî adlı bir şahsın vasıtasıyla İspahbaz'la sulh akdetmek zorunda kaldı. Bundan sonra tekrar Cürcan'a döndü ve orada çıkan isyanı bastırdı. İsyancıların lideri Merzuban'ı ise idam ettirdi (98/717).³⁴⁹ Ardından geçici ve pek parlak olmayan başarılarını bir mektupla halife Süleyman'a bildirdi.³⁵⁰

H. 98 (717) yılında Süleyman b. Abdülmelik iki yıl beş aylık hilafetinden sonra vefat etti.³⁵¹ Süleyman'ın yönetimi sürecince olumsuz siyasetine karşılık yaptığı önemli faaliyetler de mevcuttu. Bunlardan biri kendi oğulları ve yeğenleri hilafet makamını beklerken ulemanın tavsiyesi üzerine amcasının oğlu Ömer b. Abdülaziz'in kendisinden sonra halife olmasını vasiyetidir.³⁵² Nitekim onun isteği üzerine Ömer b. Abdülaziz vefatından sonra halife oldu.³⁵³

Medine'de ilmi meclislerde ve âlimler arasında yetişen Ömer b. Abdülaziz, çok kısa süren hilafeti sırasında seleflerinden farklı olarak yumuşak siyaset yürütmüştür. Yaptığı olumlu icraatları sebebiyle düşmanları tarafından bile saygı görmüştür. Adaleti ve takvasından dolayı bazıları Hz. Ömer'e nispeten onu ikinci Ömer diye

---

³⁴⁵ Skrine, Ross, a.g.e., s. 68; Kitapçı, *Türkistan'ın Müslüman Araplar*, s. 267.

³⁴⁶ Taberî, a.g.e., c. VI, s. 532.

³⁴⁷ Skrine, Ross, a.g.e., s. 68.

³⁴⁸ Bolşakov, a.g.e., c. IV, s. 129.

³⁴⁹ Belâzurî, a.g.e., ss. 467-475; Taberî, a.g.e., c. VI, ss. 532-545; Wellhausen, a.g.e., ss. 212-213; Bolşakov, a.g.e., c. IV, ss. 128-131; Aycan-Sarıçam, a.g.e., s.70; Apak, a.g.e., s. 196;

³⁵⁰ Wellhausen, a.g.e., s. 213

³⁵¹ Taberî, a.g.e. , c. VI, s. 546; İbnü'l-Esîr, a.g.e., c. V, s. 37.

³⁵² Apak, a.g.e., s. 197.

³⁵³ Taberî ,a.g.e., c. VI, s. 550; İbnü'l-Esîr, a.g.e, c. V, s. 38.

isimlendirmiştir.³⁵⁴ Ömer'in halifelik koltuğuna oturduktan sonra ilk yaptığı icraatlardan birisi, geniş bir coğrafyada yürütülen fetih hareketlerinin durdurulması olmuştur. Bu bağlamda o İstanbul kuşatmasını sürdürmekte olan Mesleme b. Abdülmelik'e kuşatmayı kaldırarak başkente dönmesi emrini vermiştir.³⁵⁵ Ayrıca Ömer Horasan valisi Yezid Mühelleb'i Mâverâünnehir'de yaptığı seferlerde topladığı ganimetler hakkında yanlış bilgiler verdiği için görevinden azlederek yerine Cerrah b. Abdullah'ı atamıştır.³⁵⁶ Fakat yeni vali Haccac'ın mizacına daha yakın bir zattı. Tebaayı kılıç ve kırbaçla yönetmek gerektiği prensibine inanmıştı. Bunun üzerine Ömer bu sert huylu valiyi de görevinden azletmiştir³⁵⁷ ve onun yerine görev bilinciyle hareket eden Abdurrahman b. Nuaym el-Kuşeyri'yi atamıştır (100/719).³⁵⁸ Yeni vali Abdurrahman'ın zamanında Soğdlular, Türklerin yardımıyla isyan etti. Bu ayaklanma Said b. Abdülaziz'in valiliği sırasında da sürmüştür.³⁵⁹

Halife Ömer b. Abdülaziz İslâm'ı fetihlerle değil daha barışçıl yollarla yaymayı düşünüyordu. Bu bağlamda daha önce Haccac döneminde Müslüman olan mevaliden cizye tahsil etme uygulamasını ortadan kaldırdı.³⁶⁰ İkinci Ömer İslâm hâkimiyetini kabul eden hükümdarların İslâm'ı benimsemesine de gayret gösterdi. Bu amacını gerçekleştirmek için Mâverâünnehir'deki hükümdarlara İslâm'a davet mektupları gönderdi. Mektuplarda İslâm'ı kabul ettikleri takdirde kendilerinden cizye alınmayacağını üstelik maaş tahsis edileceğini bildirdi.³⁶¹ Ömer b. Abdülaziz'in yeni uygulamaları kısa zamanda semeresini gösterdi. Nitekim eskiden İslâm'ı kabule yanaşmayan Mâverâünnehir'deki hükümdarlar ve kabile liderleri bu dönemde yeni dini benimsemeye başladılar.³⁶² Bu arada Ömer'in dini hislerinden faydalanmak isteyen hükümdarlar da olmuştur. Örneğin Soğd hükümdarı Gürek Müslüman olduğunu, bu yüzden de Semerkand valiliğinin kendisine bırakılmasını istemiştir. Ömer onun istediğini kabul etmemekle birlikte Soğdluları ve Arapları da kırmayacak bir karar

---

³⁵⁴ Apak, a.g.e., s. 198.

³⁵⁵ İbnü'l-Esir, a.g.e. c. V, s. 43.

³⁵⁶ İbnü'l-Esir, a.g.e. c. V, s. 49.

³⁵⁷ Taberî, a.g.e., c. VI, ss. 558-561; İbnü'l-Esir, a.g.e. c. V, s. 49; Barthold, *Moğol İstilasında kadar Türkistan*, s. 204.

³⁵⁸ Taberî, a.g.e., c. VI, s. 58; İbnü'l-Esir, a.g.e. c. V, s. 50; Wellhausen, a.g.e. s., 214.

³⁵⁹ Taberî, a.g.e., c. VI, s. 606; Barthold, *Moğol İstilasında Kadar Türkistan*, s. 204.

³⁶⁰ *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, c. II, s. 403.

³⁶¹ Belâzurî, a.g.e., s. 599; Apak, a.g.e., s. 205.

³⁶² Belâzurî, a.g.e., ss. 599-600; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, c. II, s. 403.

almıştır. Zaten o sırada Semerkand'ın valisi bir mevali olan Süleyman b. Ebi es-Sarî idi.³⁶³ Ayrıca Mâverâünnehir'in büyük merkezlerinde Kuteybe ve selefleri dönemlerinde yerleştirilen Arapların, Merv'e dönmelerini emretti. Fakat Horasan valisi Abdurrahman artık o yerlere alışan Arapların Mâverâünnehir'i terketmek istemediklerini halifeye bildirdi. Bunun üzerine halife güç kullanma yoluna başvurmadan onların kararlarına anlayış gösterdi.³⁶⁴

Ömer b. Abdülaziz iki buçuk yıllık kısa süren halifelik görevinden sonra H. 101 (720) yılında vefat etti. Bazı kaynaklarda onun yumuşak siyasetinden memnun olmayan Emevîler tarafından zehirlenerek öldürüldüğü rivayet edilir.³⁶⁵

Ömer'den sonra hilafete Yezid b. Abdümelik geçti. Yezid, âlim ve adil olan selefi Ömer'in tam zıddıydı. Zamanının çoğunu eğlenceyle ve avla geçirirdi. Onun döneminde Ömer zamanında silinmeye başlayan kabilecilik anlayışı tekrar güçlenmeye başladı.³⁶⁶ Yeni halife Yezid'in ilk yaptığı icraatlardan biri selefinin tayin ettiği valileri görevinden azletmek oldu. Bu bağlamda o Horasan valiliğine Said b. Abdülaziz el-Hârîsî'yi getirdi (101/720).³⁶⁷ Said, Müslümanların hâkimiyetindeki Mâverâünnehir'de Türklerin ve Soğdluların ayaklanmaya başladığı sırada göreve geldi. Arapları tek başlarına bölgeden kovup çıkaramayacaklarının farkında olan Soğdlular, kuzey doğudaki Türgiş Kağan'ı Su-Lu'ya³⁶⁸ kendilerini desteklemesi için elçi gönderdi. Kağan bu fırsattan yararlanarak Kur-Sul adlı kumandanının komutanlığında Mâverâünnehir'e bir birlik gönderdi. Kur-sul'un komutasındaki askerler ve ona yardımda bulunan yerel Soğd-Türk müttefik güçleri Semerkand üzerine yürüdü. Vali Said b. Abdülaziz çatışmaların başlarında müttefik güçlere üstünlük sağlamasına rağmen sonraki savaşları kaybederek Semerkand'a çekilmek zorunda kaldı. Ancak müttefik güçler şehri kuşatma imkânları olmadığı için geri döndü.³⁶⁹ Bu mağlubiyeti ve

---

³⁶³ Gibb, a.g.e., ss. 47-48.

³⁶⁴ Taberî, a.g.e., c. VI, s. 568; Apak, a.g.e., s. 206; Gibb, a.g.e., s. 47.

³⁶⁵ Yakubî, a.g.e., c. II, s. 308; Taberî, a.g.e., c. VI, s. 573; Apak, a.g.e., s. 207.

³⁶⁶ Wellhausen, a.g.e., 153; Apak, a.g.e., ss. 208-209.

³⁶⁷ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 204.

³⁶⁸ Kağan Su-Lu bundan sonra uzun yıllar Müslümanları bölgede rahat bırakmayacaktı. İslam ordusuna yaptığı zararların ağırlığından Araplar ona "Eziyet verici" anlamına gelen "Ebû Muzahim" denilen lakap da takmıştır. V. V. Barthold, *Oçerk İstory Semireçiya (Очерк истории Семиречья)*, Frunze 1943, s. 19.

³⁶⁹ Gibb, a.g.e., ss. 51-52; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 204.

yerli Arapların memnuniyetsizliğini doğuran tavırlarından dolayı Said, H. 102 (721) yılında görevinden azledildi. Yerine Said b. Amr el-Haraşî getirildi.³⁷⁰

Said b. Amr el-Haraşî, Türklerin çekilmesinden sonra onlara destek verenlere gaddarca muamele etmeye başladı. Onun yürüttüğü bu siyasetten memnun olmayan Soğdlular ve bilhassa tüccarlar ve zengin dihkânlar vatanlarını terk ederek Fergana'ya göç etmeye karar verdiler.³⁷¹ Fergana meliki onlara İsfara bölgesinden yer vereceğini vadettiği halde onların amacını vali Said'e bildirerek hıyanet etti. Bu zengin kesimin bölgeyi terk etmesi Soğd şehirlerinin ekonomik durumunu çok olumsuz etkileyebilirdi. Bundan dolayı gidenleri geri döndürmek, aksi halde cezalandırmak amacıyla onları takip eden Said, kaçan Soğdluları Hocend'te kuşattı. Said, şehrin direnmemesi halinde kendilerine dokunulmayacağını söylemesine rağmen sözünden dönerek teslim olan Soğdluları kılıçtan geçirdi.³⁷²

Said, valiliği sürecince Mâverâünnehir'de aktif fetih hareketlerinde bulunmadı ve işin sonunda kendisini azletmek için Irak valisi İbn Hubeyre'ye rica etti.³⁷³ Bunun üzerine İbn Hubeyre Haccac'ın yetiştirdiği kadrolardan Müslim b. Said el-Kilâbî'yi Horasan'a vali olarak atadı.³⁷⁴ Müslim de selefleri gibi bölgedeki Müslüman nüfuzuna karşı Soğd-Türk isyanına yönelik mücadeleyi devam ettirmiştir. Bu bağlamda o H. 105 (724) yılının ilkbaharında Fergana üzerine yürümeyi göze aldı. Fakat Kuteybe'nin Toharistan'da bulunan kardeşi Amr b. Müslim'in liderliğinde toplanan Ezd ve Rebia kabileleri ona destek vermeyi reddettiler. Müslim, bunlara karşı Nasr b. Seyyar'ın komutasındaki birliği gönderdi. Nasr, asileri Belh yakınlarında mağlup ederek onları itaat altına aldı.³⁷⁵ Bu arada Müslim, Afşina üzerine yürüyerek burayı barış yoluyla ele geçirdi ve hükümdarını vergiye bağladı.³⁷⁶ Bundan sonra asıl amacı olan Fergana seferine çıktı. Buhara bölgesine geldiğinde halife II. Yezid'in öldüğünü haber almasına rağmen seferine devam etti. Fakat Hocend üzerinden Türk diyarlarına geldiğinde

---

³⁷⁰ Taberî, a.g.e., c. VI, s. 620; Gibb, a.g.e., s. 52

³⁷¹ Taberî, a.g.e., c. VI, s. 521; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, c. II, s. 416.

³⁷² Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 205; Gibb, a.g.e., s. 53.

³⁷³ Gibb, a.g.e., s. 54.

³⁷⁴ Taberî, a.g.e., c. VII, s. 18; Wellhausen, a.g.e., s. 215; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, c. II, s. 416.

³⁷⁵ Wellhausen, a.g.e., s. 216.

³⁷⁶ Taberî, a.g.e., c. VII, s. 21.

Türkler tarafından baskına uğratarak mağlup edildi. Bu çatışmada kendisini zor kurtaran Müslim, Seyhun üzerinden kaçmaya muvaffak oldu.³⁷⁷

H. 105 (724) yılının Ramazan ayında 32 yaşında³⁷⁸ halifelik makamına oturan Hişam b. Abdülmelik, Emevîlerin kurucusu Muaviye b. Ebû Süfyan gibi uzun süre devlet başkanlığı yapan halifelerdendir. Onun dönemi devletteki iç karışıkların sosyal hayata hâkim olduğu, Araplar arasında Kelbîlik-Kaysîlik şeklindeki kabilecilik mücadelesinin güçlendiği bir devre olmuştur.³⁷⁹ Buna rağmen onun iktidarda bulunduğu H. 105-125 (724-743) yıllar Emevîlerin siyasî restorasyon dönemi olarak sayılır.

Hişam, halife olarak ilk tayinlerinden biri Irak genel valisi Kayslı Ömer b. Hübeyre'yi azlederek yerine Halid b. Abdullah el-Kasrî'yi³⁸⁰ atamak oldu.³⁸¹ Genel valilerin kendi kadrolarıyla gelmesi bu sıralarda âdete dönüşmüştü. Nitekim Halid, Müslim b. Said'i görevinden azlederek yerine kendi kardeşi Esed b. Abdullah'ı Horasan valiliğine getirdi (105/724).³⁸² Hişam'ın döneminde Irak valiliği İran, Umân, Bahreyn, Kirman, Sicistan, Kabul, Horasan ve Mâverâünnehir şehirleri ile Sind ve Pencab'ın bazı kısımlarını içine alıyordu.³⁸³

Bölgede merkez ile mevalinin arasında gergin bir atmosferin hâkim olduğunu gören yeni vali, ortamı yumuşatmak için yerli halkın hoşuna gidecek projelerle işe başladı. Bu bağlamda halkın memnun kalmadığı memurları azletti, yerlerine onların teveccühüne mazhar olan şahısları getirdi.³⁸⁴ Fakat bu defa da yerlilere iyi davranıp Araplara sert davranması, soydaşları arasında ona karşı nefret doğurdu. Üstelik valiliği sürecince Garcistan ve Huttel'e yaptığı tek askerî seferde de başarı sağlayamadı.³⁸⁵ Bir taraftan siyasî-idarî yetersizliği bir taraftan da Nasr b. Seyyar, Abdurrahman b. Nuaym gibi üst kademedeki komutanlarla arasının iyi olmaması onun görevinden azledilmesine

---

³⁷⁷ Taberî, a.g.e., c. VII, s. 21; Wellhausen, a.g.e., s. 216; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 205; Mevlüt Koyuncu, "Türkler ve İslam Dünyası", Türkler, Ankara 2002, c. IV, s. 344.

³⁷⁸ Bolşakov, a.g.e., c. IV, s. 164.

³⁷⁹ Apak, a.g.e., s. 215; İsmail Hakkı Atçeken, *Devlet Geleneği Açısından Hişam b. Abdülmelik*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2001, s. 35.

³⁸⁰ Bu zat II. Yezid'i oğlu yerine kardeşi Hişam'ı veliyaht belirlemesine ikna etmiştir. Dolayısıyla bu tayin ona bir mükafaat olarak algılanabilir. Bkz. Bolşakov, a.g.e., c. IV, s. 165.

³⁸¹ Belâzurî, a.g.e., s. 601; Gibb, a.g.e., s. 54; Atçeken, a.g.e., s. 151.

³⁸² Taberî, a.g.e., c. VI, s. 37; Belâzurî, a.g.e., s. 601.

³⁸³ Atçeken, a.g.e., s. 36.

³⁸⁴ Gibb, a.g.e., s. 67.

³⁸⁵ Taberî, a.g.e., c. VI, ss. 43-44.

neden oldu (108/727).³⁸⁶ Aynı senede halife Hişam onun yerine Eşres b. Abdullah es-Sülemî'yi tayin etti.³⁸⁷

Yeni vali hoşnutsuzlukları hâlâ devam etmekte olan Soğdluları teskin etmek için başlangıçta onları hoşnut edecek icraatlar gerçekleştirdi. Mesela, İranlı kâtabi Umayra'nın tavsiyeleriyle Ömer b. Abdülaziz zamanındaki gibi Müslüman olan mevaliden haraç alma işini durdurdu. İslam'ın yayılması açısından önemli adımlar atıldı. Camiiler inşa edilmeye başladı.³⁸⁸ Onun devrinde ilk defa Mâverâünnehir'de ribatlar inşa edilmeye başlandı. Ribatlar asıl işlevlerinin yanında kuzeyden gelen Türk hücumlarından korunmak için süvarilerin yerleştirildiği karakol rolünü de üstleniyordu.³⁸⁹ Eşres'in gönderdiği din bilginlerinin tebliği sayesinde Mâverâünnehir'de birçok insan İslam'ı kabul etmeye başladı. Fakat bu toplu ihtidaların sonucu Eşres'i de, yerli haraç amillerini de hiç memnun etmedi. Çünkü Müslümanlığı kabul edenlerin sayısı çoğaldığından devletin cizyeden elde ettiği kazançlar da hayli azalmıştı.³⁹⁰ Bu nedenle "Müslümanların kuvvetinin haraçta olduğuna" inanan Eşres, sonucu İslam Devleti için olumsuz neticelenecek kritik kararlar aldı. Buna göre yeni Müslüman olanların haraç ödememeleri için Kur'ân'dan bir sure bilmeleri, sünnet olmaları, şeriat farzlarını yerine getirmeleri gerekiyordu. Bu gruba dâhil olmayanlardan tekrar haraç alınmaya başlanacaktı. Buna karşılık yeni iman eden yerliler kendilerinin gerçekten de İslam'ı kabul ettiklerini, "Araplaştıklarını" ifade etseler de, bu sözlerine valilik tarafından itibar edilmedi.³⁹¹ Bu uygulama sonucunda Buhara, Semerkand merkezli umumi bir ayaklanma patlak verdi. Başlangıçta Araplar yerlilerin bu isyanını diplomatik yöntemlerle sakinleştirmesine rağmen, bu metot genel olarak isyanı sona erdirmeye yetmedi. Nitekim Soğdlular adet olduğu üzere kuzey komşuları Türkleri Müslümanlara karşı yardıma çağırdı. Buna icabet eden Türkiş hükümdarı Su-lu Kağan, Orta Sirderya havzası ve Fergana'dan topladığı askerlerle Mâverâünnehir'e yürüdü. Bu sefer neticesinde bölgedeki Buhara dâhil tüm şehirleri zapt ederek Arapları

---

³⁸⁶ Wellhausen, a.g.e., s. 216.

³⁸⁷ Taberî, a.g.e., c. VII, 52 vd.; İbnü'l-Esîr, c. V, s. 143; Belâzurî, a.g.e., s. 602.

³⁸⁸ Wellhausen, a.g.e., s. 217.

³⁸⁹ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 205.

³⁹⁰ Taberî, a.g.e. c. VII s. 55; İbnü'l-Esîr, c. V, s. 147; Belâzurî, a.g.e., s. 602; Wellhausen, a.g.e., s. 217; Atçeken, a.g.e., s. 154.

³⁹¹ Wellhausen, a.g.e., s. 217; Gibb, a.g.e., s.58; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 205.

Amuderya'nın ötesine sürdü. Neticede Müslümanların elinde sadece Semerkand ile Debusiye kaldı (109/728).³⁹²

Bu mağlubiyetten sonra Arapların aklı başına geldi. Eşres, Horasan'dan büyük ordu toplayarak Ceyhun'u geçmeye yöneldi. Fakat Türğişlerin birleşik kuvvetleri onların nehri geçmesine izin vermedi. Ayrıca Türk kuvvetleri bundan önce Amuderya'yı geçip orayı tahkim eden Katan b. Kuteybe komutasındaki küçük bir birliğı muhasara etti. Hatta Türğişler nehri geçerek Horasan'a hücum yapmaya cüret ettiyseler de birlikleri Sabit b. Kutna'nın komutasındaki süvariler tarafından geri püskürtüldü.³⁹³ Bu arada Eşres askeriyle birlikte nehri geçmeyi başardı ve Katan'la birleşerek Baykend üzerine yürüdü. Fakat Türkler onlara gelen su kanalını kapattılar. Bunun üzerine Müslüman askerler susuzluk problemiyle karşı karşıya kaldı. Eşres ve askerlerini, Haris b. Süreyc komutasındaki birliklerin kahramanca savaşarak kanal başında bekleyen Türkleri mağlup etmeleri ve suyollarını açmaları kurtardı.³⁹⁴ Bundan sonra Türk Kağan'ıyla şiddetli bir savaştan sonra Eşres, Buhara'ya kadar yürüyüp orada karargâh kurdu, Türkler ise Semerkand'a çekildi (110/729). Buradan vali, isyan başlatan Harezmi'e asker göndererek ayaklanmayı bastırdı. Bu arada bir Araplar tarafına bir Türkler tarafına geçen Semerkand meliki Gürek, Eşres'in Mâverâünnehir içlerine doğru ilerlemesi üzerine Müslümanlar safına katıldı.³⁹⁵ Bu olaylar cereyan ederken, Emevî ordusunun bir kısmı Eşres'in komutasındaki ana kuvvetten ayrılarak Müslümanların yoğun olarak yaşadığı Kemerce'de konuşlanmışlardı. Onları ele geçirmek isteyen Su-Lu Kağan'ın ordusu kuvveti şehri muhasara etti.³⁹⁶ Türk birliklerinin arasında son Sasani hükümdarı Yezdücerd'in torunu dedelerinin eski imparatorluğunu yeniden kurma hayalindeki Hüsrev de vardı. Muhasaracılar Kemerce'deki Müslümanlardan şehri teslim etmeleri hususunda bazı tekliflerde bulundularsa da onlar Kağan'ın önerilerini kesin bir şekilde reddederek direnmeye devam etti.³⁹⁷ Türk kuvvetleri şehri elli sekiz gün kuşattıktan sonra Gürek'in oğlu ve diğer prenslerin tavsiyesi üzerine Kağan, şehirdeki

---

³⁹² Taberî a.g.e. c. VII s. 56 vd.; İbnü'l-Esîr, c. V, s. 148 vd.; Gibb, a.g.e., s.58; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 206.

³⁹³ Gibb, a.g.e., s. 59.

³⁹⁴ Bolşakov, a.g.e., c. IV, s. 174; Wellhausen, a.g.e, s.218.

³⁹⁵ Gibb, a.g.e., s. 59; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, c. II, s. 420.

³⁹⁶ Taberî a.g.e. c. VII s. 60; İbnü'l-Esîr, c. V, s. 151; *Türkistan'ın Müslüman Araplar*, s. 290; Wellhausen, a.g.e., s. 218.

³⁹⁷ Taberî a.g.e. c. VII s. 62 vd.; İbnü'l-Esîr, c. V, ss. 151-152.

Müslüman birliklerin Semerkand ve Debusiye'ye çekilmelerine müsaade etti (110/729).³⁹⁸

Eşres, müttefik güçlerle Buhara vadisinde mücadele ederken halife Hişam önceden Hindistan'da görev yapan Cüneyd b. Abdurrahman el-Murrî'yi Horasan'a vali atadı ve Eşres'in yardımına gönderdi. Cüneyd'in bölgeye ulaşmasıyla durum Müslümanların lehine değişti, Türkler çekildi (110/729).³⁹⁹ Fakat Türkler Arapları Amuderya'nın ötesine sürüp çıkarma planlarından vazgeçmemişti. H. 112 (731) yılında Türğişler ve Soğdlular'ın Semerkand üzerine yürüdüğü haberini alan Cüneyd, şehri kurtarmak için o anda elindeki az askerle yola koyuldu. Fakat yoldayken Türğişlerin kurduğu pusuya düştü. Bu saldırıda Müslümanlar çok can kaybı vermesine rağmen, vali Cüneyd askerlerini toparlamayı başarıp savunma taktikine geçti ve daha sonra Kağan onları kuşatmaya aldı.⁴⁰⁰ Muhasara altında kalan kumandanını kurtarmak için yardıma koşan Semerkand valisi Sevra b. Hurr, Cüneyd'e ulaşmadan 4 fersah uzaklıkta Türğişlerin saldırısına uğradı. Vali Sevra'nın da şehit düştüğü bu çatışmada 12 bin askerinden sadece bir bin kişi kurtulabildi.⁴⁰¹ Bu arada Su-Lu Kağan Sevra'nın askeriyle uğraşırken Cüneyd kuşatmadan huruc ederek Semerkand'a ulaşmayı başarmıştı. Semerkand'da bir süre kalarak ordusunu düzenleyen Cüneyd, bölgedeki son gelişmeleri bir mektupla halife Hişam'a bildirdi. Bunun üzerine halife Basra ve Kufe'den topladığı yardımcı kuvveti Cüneyd'e gönderdi. Bu arada seferlerine durmaksızın devam eden Türkler, bu defa Kuteybe'nin oğlu Katan b. Kuteybe komutasındaki askerleri Buhara'da muhasara ettiler. Cüneyd bu gelişme üzerine zamanın darlığı nedeniyle merkezden gelmekte olan yardımcı kuvvetleri beklemek yerine komutasındaki az sayıda askerle Buhara'ya yürüdü. Yolda Türğişlerin bazı küçük birliklerini mağlup eden Cüneyd, Kağan'ın asıl kuvvetleriyle Buhara yakınlarındaki Tavavis denilen yerde karşı karşıya geldi. Savaşa hazırlıklı olan Cüneyd'in ordusu, Kağan'ın ordusunu yenerek Soğd topraklarından çekilmelerini sağladı ve Mihircan

---

³⁹⁸ Taberî a.g.e., c. VII ss. 64-65; İbnü'l-Esîr, c. V, ss. 152-154; Wellhausen, a.g.e., s. 218; Gibb, a.g.e., s. 60.

³⁹⁹ Taberî, a.g.e., c. VII, s. 67; İbnü'l-Esîr, a.g.e., c. V, s. 156; Belâzurî, a.g.e., s. 603; Wellhausen, a.g.e., s.2018.

⁴⁰⁰ İbnü'l-Esîr, a.g.e., c. V, ss. 162-164; Gibb, a.g.e., s. 62; Atçeken, a.g.e., s. 156.

⁴⁰¹ Kitapçı, *Türkistan'ın Müslüman Araplar*, s. 294 vd.; Gibb, a.g.e., 62.

Bayramı günü muzaffer olarak Buhara'ya girdi.⁴⁰² Merkezden gelen 20 bin kişilik takviye kuvvetiyle Çağaniyan'da buluşan Cüneyd, onları Semerkand'a gönderdi.⁴⁰³

H. 113-114 (732-733) yılları arasındaki Cüneyd'in icraatları hakkında kayıt yoktur.⁴⁰⁴ 734 yılında Cüneyd görevinden azledilerek yerine Asım b. Abdullah el-Hilali getirildi.⁴⁰⁵ Bu dönemde Mâverâünnehir'deki Arap hâkimiyeti mülayemet ve sertlik arasındaki politika yüzünden ağır bir şekilde sarsılmış durumdaydı.⁴⁰⁶ Yeni vali görevi alır almaz daha selefi döneminde ortaya çıkan aşağı Toharistan'daki Haris b. Süreyc'in isyanıyla⁴⁰⁷ karşı karşıya kaldı.⁴⁰⁸ Bu zat Cüzcan, Faryab, Telâkan prensleri ve ahalisiyle ittifak yaparak Belh'i zaptetti. Haris, daha ileri giderek Horasan valilerinin karargâhı olan Merv üzerine yürümeye bile cesaret etti. Fakat Asım harekete geçerek yerli halkı onunla işbirliği yapmaması konusunda tehdit etmesi üzerine müttelikleri Haris'i terketmeye başladı. Neticede 60 bin askerinden 3 bin askerle kalan Haris, Asım'la barış yapmaya mecbur kaldı.⁴⁰⁹ Bu yenilgiden sonra da isyana devam eden Haris bölgedeki yerli halkın desteğini büyük ölçüde almayı başardı. Asım'ın halefleri de onunla uğraşmak zorunda kalmıştır.⁴¹⁰ Emevî Devleti için Mâverâünnehir'deki bu zor dönemde merkezi hükümetin hâkimiyeti altında Kuteybe'nin Ceyhun ötesindeki fetihlerinden geriye sadece Buhara, Semerkand, Kiş şehirleri kalmıştı.⁴¹¹

---

⁴⁰² Taberî, a.g.e., c. VII, ss. 81-83; İbnü'l-Esîr, a.g.e., c. V, ss. 168-170; Kitapçı, *Türkistan'ın Müslüman Araplar*, s. 297; Gibb, a.g.e., s. 63.

⁴⁰³ Gibb, a.g.e., s. 63.

⁴⁰⁴ Wellhausen, a.g.e., s. 219.

⁴⁰⁵ İbnü'l-Esîr, a.g.e., c. V, s. 182; Atçeken, a.g.e., s. 158.

⁴⁰⁶ Wellhausen, a.g.e., s. 219.

⁴⁰⁷ Emevîler aleyhine ilk "siyah bayrağı" kaldıran Haris, eğer erken dönemde isyan etseydi ona Harici denilecekti (Haris Mürcie olarak ortaya çıkmıştı). Fakat onun maksadı ne kendisine ne de başkası adına halifelik veya hükümdarlık makamına biat toplamaktı. O yerlilerin adına vaat edilen Türk ve Soğdluların haklarının korunması, haraç alınma pratiğinin kaldırılması ve adaletin sağlanması uğurunda mücadelesini başlatmıştı. Bu cezbedici propagandasıyla yerlileri özellikle yeni Müslüman olanları hızla tarafına çekebildi. Asiler daha ziyade ana şehirler haricinde bulunan, ancak gevşek bir şekilde itaat altına alınmış olup son zamanlarda maddi menfaatleri bakımından İslam'ı kabul eden ve bu yönde reislerini takip etmiş bulunan Soğdlulardı. Başlangıçta Haris'in isyanı Emevîler hanedanına karşı değildi. Fakat Haris Hişam'ı Peygamberin sünnetine ve emirlerine dönmeye davet edince o buna kulak asmadı. Böylece Haris halifeye karşı bir tutum aldı ve mücadelesine hanedan aleyhi bir mahiyet kazandırdı. Bkz. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 206; Wellhausen, a.g.e., ss. 220-221.

⁴⁰⁸ *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, c. II, s. 420.

⁴⁰⁹ Gibb, a.g.e., s. 64.

⁴¹⁰ Gibb, a.g.e., s. 65.

⁴¹¹ Gibb, a.g.e., s. 66.

Asım, bir sene kadar süren valiliğinden sonra Horasan ile Irak vilayetlerini birleştirmek planı yüzünden H. 116 (735) yılında görevinden azledildi. Irak genel valisi Halid el-Kasri Asım'ın yerine kardeşi Esed'i tekrar valiliğe getirmeyi fırsat bildi ve öyle yaptı. Nitekim bu atamadan dolayı Esed'in kendisi de çok sevinmiş ve şeref duymuştur.⁴¹²

H. 117 (736)'yi takip eden yıllarda Esed, vilayetini ıslah ve tamir etmeye başladı. Bu bağlamda Mâverâünnehir'deki siyasi hadiselerden uzaklığı sebebiyle Horasan'ın başkentini Merv'den stratejik bir noktada yer alan Belh'e taşıdı. Nitekim Esed, Toharistan'daki Haris'e karşı birliklerini buradan göndermeye başladı. Bu yönde bazı başarılar elde ederek Bedahşan kalesini zaptetti.⁴¹³ Esed, H. 118 (737) yılında hâlâ itaat altına alınmamış olan ve Haris ile ittifak kuran Huttel'i cezalandırmak için bir sefer düzenledi. Bunun üzerine Huttel meliki, Kağan'dan yardım istedi. Yardım için Suyab'tan çıkan Kağan yoldayken Huttel meliki Türklerin yaklaşmakta olduğu haberini Esed'e bildirdi.⁴¹⁴ Esed, Su-Lu'yla savaşa girişmek istemeden karargâhı Belh'e geri döndü.⁴¹⁵ Fakat bundan sonra da Kağan ve müttetikleri Esed'i rahat bırakmadı. Su-Lu, Esed'e karşı kazandığı bazı zaferlerden cesaret alarak Arapları Belh civarından ve hatta Horasan'dan sürüp çıkarma ümidine kapılmıştı.⁴¹⁶ Buna izafeten isyancıların lideri Haris, Su-Lu Kağan'la buluşarak ona Toharistan'a bir sefer düzenlemesi tavsiyesinde bulundu. Bunun üzerine Kağan müttetiki Haris ve Uğruşane, Şâş, Soğd meliklerinin yardımıyla topladığı 30 bin askerle Belh üzerine yürüdü. Esed de Suriye ve civarından toplayabildiği birliklerle müttetik güçleri karşılamaya çıktı.⁴¹⁷ Hal böyleyken Kağan, Cürcan bölgesinin merkezine yakın bir yerde karargâh kurarak askerlerini etrafa seferlere göndermişti. Yanında sadece 4 bin askeri bulunuyordu. Cürcan melikinin gösterdiği gizli yolları takip eden Esed, Haristan yakınlarında Kağan'a ani saldırıda bulundu. Cürcan meliki de Türgiş kuvvetlerini arkasından vurdu. Beklenmedik bir anda iki taraftan gelen hücum Türkleri şaşkına çevirdi. Bu şekilde Esed, Kağan'ı ve onun

---

⁴¹² İbnü'l-Esîr, a.g.e., c. V, s. 186; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 207.

⁴¹³ Wellhausen, a.g.e., 222; Gibb, a.g.e., ss. 67-68.

⁴¹⁴ Çünkü Huttel meliki Türgişlerin ya da Müslümanların herhangi birilerinin kazanmalarını değil iki güç arasında dengeyi muhafaza etmek istiyordu. Bkz. Wellhausen, a.g.e., 223.

⁴¹⁵ Taberî, a.g.e., c. VII, ss. 113-121; İbnü'l-Esîr, a.g.e., c. V, ss. 200-203; Akyürek, a.g.t., s. 81.

⁴¹⁶ Kitapçı, *Türkistan'ın Müslüman Araplar*, s. 300.

⁴¹⁷ Gibb, a.g.e., s. 70.

müttefik güçlerini bir saldırıyla mağlup etmeyi başardı ve üstelik çokça ganimet elde etti.⁴¹⁸ Esed, geriye çekilen Kağan ve Haris'i Cazza'ya kadar sıkıştırdıysa da hava şartları düşmanı takip etmesine engel oldu.⁴¹⁹ Bundan sonra Belh'e dönen Esed, bu büyük zaferden dolayı şehir halkına oruç tutmalarını emretti. Ayrıca Horasan'dan hep kötü haber almaya alışmış olan halife Hişam'a bu beklenmedik zaferi bildirdi.⁴²⁰

Mâverâünnehir'de hâkimiyet kurma hayali suya düşen Kağan Su-Lu, bu hezimetten sonra Toharistan üzerinden Nevaket'e döndü. Bir yıl sonra Semerkand'a tekrar sefer düzenlemek için hazırlık yaparken kendi komutanlarından Baga Tarhan (Kur-Sul) tarafından katledildi 120(738).⁴²¹ Ardından Kağan'ın etrafındaki Türgiş orduları dağılarak birbiriyle savaşmaya başladılar. Artık Batı Türk Kağanlığı gerileme dönemine girmişti. Türgişlerin ortadan kalkması, döneminin iki büyük gücü olan Çin ile İslam Devleti'ni karşı karşıya getirmişti. Bununla birlikte Mâverâünnehir'deki hakimiyetini tekrar tesis etmekle meşgul olan Müslümanlar, bu dönemde Çinlilerle çatışmaya girmemişlerdir.⁴²²

Esed, H. 118 (737) yılının yazında Huttellilere karşı seferleri yeniden başlattı. Bu kere onların yardımına koşacak Türkler yoktu. Buna rağmen vali onları tamamen itaat altına alamadı. Huttel vadisinde yaptığı bazı baskınlarla yetindi.⁴²³ Esed H. 120 (738) senesinin başlarında aniden vefat etti.⁴²⁴ Esed'den sonra bölgeye vali atanan Cudey b. el-Kirmanî bir kaç ay geçmeden görevinden alındı. Yerine yaşlı olsa da Nasr

---

⁴¹⁸ Taberî, a.g.e., c. VII, s. 123; Wellhausen, a.g.e., s. 224; Kitapçı, *Türkistan'ın Müslüman Araplar*, s. 301. Atçeken, a.g.e., s. 159.

⁴¹⁹ Gibb, a.g.e., s. 71.

⁴²⁰ Taberî, a.g.e., c. VII, s. 124; Kitapçı, *Türkistan'ın Müslüman Araplar*, s. 301.

⁴²¹ İbnü'l-Esîr, a.g.e., c. V, s. 205; Taberî, a.g.e., c. VII, s. 125; Barthold, *Oçerk İstory Semireçiya*, s. 20; Wellhausen, a.g.e., s. 224; Atçeken, a.g.e., s. 159. Rivayetlere göre o hayatının son yılında (Müslümanlara karşı son savaşları kaybettiği için psikolojisi bozularak) etrafındaki adamlarına sert ve kaba davranmaya başlar. Üstelik eskisi gibi halkına seferlerde elde edilen ganimetleri de dağıtmaz olur. Bunun sonucunda yanındaki önemli kabileler dağılmaya başlar. Buna çok üzülen Su-Lu hastalanır. Durumdan faydalanarak ona uzun zamandır düşmanlık besleyen kendi adamları Domic ve Baga Tarhan kompo düzenler ve onu öldürür. Bkz. Mahanbetov, *Sır Önürü Tarihi*, s. 30; Zekeriya Candarbek, *"Nasab-nama" Nuskaları Jane Türkü Tarihi («Насаб-нама» нұсқалары және түркі тарихы)*, Almatı 2002, s. 76; Taberî'nin rivayetine göre ise Su-Lu bir gün Baga Tarhan ile nard oynarken oyunla ilgili ikisi arasında tartışma çıkar. Tartışma Kur-Sul'un Su-Lu'nun (bilip ya bilmeyerek) elini kırmasıyla sonuçlanır. Buna kızan Su-Lu onun da elini kıracağına yemin eder. Bundan dolayı (muhtemelen Kağan'ın sadece elini kırmakla yetinmeyeceğinden korkmuştu) kendi canı için endişe eden Kur-Sul, Kağan'ı bir gece öldürür. Bkz. Taberî, a.g.e., c. VII, s. 125.

⁴²² Gibb, a.g.e., s. 71.

⁴²³ İbnü'l-Esîr, a.g.e., c. V, s. 213.

⁴²⁴ İbnü'l-Esîr, a.g.e., c. V, s. 216; Wellhausen, a.g.e., s. 224.

b. Seyyar atandı.⁴²⁵ Nasr, Hişam için Horasan'a vali atanacak uygun özelliklere sahip bir kişiydi. Çünkü onun arkasında güçlü kabilesi veya köklü ailesi bulunmuyordu ki bu yüzden o arkasını halifeye dayandırmak zorundaydı. Üstelik hayatının yaklaşık 30 yılını Mâverâünnehir ve Horasan'da geçiren Nasr, bölgenin sosyal ve siyasî durumunu herkesten daha iyi biliyordu.⁴²⁶ Gerçekten de onun vali olduğu 10 yıl süresince Mâverâünnehir'de Abbâsî ihtilalı hariç tutulursa tam bir sükûnet içinde geçti. Bu yüzden onun dönemi halka Kuteybe'nin zamanını anımsatmıştı.⁴²⁷

Nasr'ın ilk icraatlarından birisi kendisine düşman olan selefinin amillerini cezalandırmadan azletmek, yerlerine ise Temim kabilesinden valiler atamak oldu. Ayrıca Toharistan'da bir karargâha ihtiyaç kalmadığı için başkenti Belh'ten tekrar Merv'e taşıdı.⁴²⁸ Bundan sonra yeni vali, Hişam'ın desteğiyle Mâverâünnehir'de son dönemlerde hayli zayıflayan Arap nüfuzunu yeniden tesis etmeye girişti. Bu bağlamda vali olarak ilk seferini Demir Kapı'sına yaptı. Burada Müslümanlara karşı isyan eden Şuman halkını tekrar itaat altına aldıktan sonra Merv'e döndü (121/739).⁴²⁹

Aynı yıl içinde Buhara, Semerkand, Kiş ve Nesef halklarından topladığı 20 bin askerle Orta Sirderya havzasındaki Şâş üzerine yürüdü.⁴³⁰ O sıralarda Şâş'ta isyancı Haris ile birlikte 4 bin çadırdan mürekkep bir yurdu yönetmekte olan Kur-Sul da bulunmaktaydı. Nasr'ın gelmekte olduğunu duyan Şâş meliki, Haris b. Süreyc ve Kur-Sul ona karşı koymaya karar verdiler. Fakat Kur-Sul daha savaş başlamadan önce Müslüman askeri hakkında bilgi toplarken, Nasr adamları tarafından yakalandı. Nasr, uzun zamandır Müslümanlara karşı mücadelede aktif bir rol oynayan bu kişiyi idam ettirdi.⁴³¹ Olaydan muhtemelen gözdağı alan Şâş meliki Nasr'la antlaşma niyetinde olduğunu bildirerek hediyeler sundu. Bunun üzerine Nasr isyancı Haris'in şehirden

---

⁴²⁵ Taberî, a.g.e., c. VII, s. 153; İbnü'l-Esîr, a.g.e., c. V, s. 226; Akyürek, a.g.t., s. 82; Nasr göreve tayin edildiğinde 74 yaşlarındaydı. Bkz: Atçeken, a.g.e., s. 160.

⁴²⁶ Gibb, a.g.e., s. 73.

⁴²⁷ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 208.

⁴²⁸ Wellhausen, a.g.e., s. 225.

⁴²⁹ Taberî, a.g.e., c. VII, s. 173; İbnü'l-Esîr, a.g.e., c. V, s. 236; Gibb, a.g.e., s. 74; Akyürek, a.g.t., s. 83.

⁴³⁰ İbnü'l-Esîr, a.g.e., c. V, s. 237; Kitapçı, *Türkistan'ın Müslüman Araplar*, s. 310; Atçeken, a.g.e., s. 163.

⁴³¹ Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut 1966, c. IX, s. 327. Taberî, a.g.e., c. VII, s. 175. Çin kaynaklarına göre Kur-Sul 744 yılında Çinlilerin gönderdiği bir Gök Türk prensi tarafından öldürülmüştür. Fakat Çinlilerin öldürttüğü şahıs Kur-Sul'un kendisi değil de yerine geçen yine Kur-Sul adında ve Baga Tarhan unvanında birisi olması muhtemeldir. Bkz. Kitapçı, *Türkistan'ın Müslüman Araplar*, ss. 312-313.

kovulması şartıyla barış imzaladı ve Şâş'a Nizek b. Salih'i vali atadı. Sözleşme gereği Haris, Farab'a sürgün edildi.⁴³² Zaten Nasr bu sefere Irak valisi Yusuf b. Amr'ın emri üzerine Haris'i etkisiz hale getirmek için çıkmıştı.⁴³³ Nasr, Şâş seferinden dönerken Fergana'ya bağlı Kuba kalesini zaptetti. Ardından Fergana melikini de Sirderya'ya geçmeye gerek kalmadan barış yoluyla itaat altına almayı başardı.⁴³⁴

Mâverâünnehir'deki hemen hemen her şehri yeniden İslam hâkimiyetine aldıktan sonra artık Nasr hükümet otoritesinin fiili olarak Mavereaünnehir'e yerleşmesine ve halkın sosyal refahının artmasına gayret gösterdi.⁴³⁵ Bu bağlamda selefleri dönemlerinde ağır vergilerden ve kendilerine yönelik adaletsiz davranışlar yüzünden Orta Sirderya havzasına, Şâş'a ve civar ülkelere göç etmeye mecbur kalan Soğdluların yurtlarına geri dönmelerini istedi. Zaten Kur-Sul'un katlinden sonra Türkler arasında çıkan kargaşadan endişe duyan Soğdlular, koydukları bazı koşulların⁴³⁶ Nasr tarafından kabul görmesinden sonra, Soğdiyana'ya geri dönmeye başladılar.⁴³⁷ Nasr, bir de adaleti sağlamak amacıyla Fergana seferinden döndükten sonra Merv Camii'nde okuduğu hutbede, vergi sisteminde reformlar gerçekleştireceğini halka duyurdu. Bu bağlamda Müslüman olduğu halde cizye ödemek zorunda kalan 30.000 mevali ve cizye ödemeyen 80.000 gayri müslim Nasr'ın adamları tarafından tespit edildi. Vali bunun gibi halkın memnuniyetsizliğine neden olacak adaletsizlikleri hemen giderdi, ayrıca vergi miktarları da tekrar gözden geçirildi.⁴³⁸

H. 125 (743) yılında halife Hişam'ın vefat etmesi Nasr'ın pozisyonunu zayıflatmasına rağmen o Horasan valiliğine devam etti. Hişam'ın halefi II. Velid onu azletmek istediye de bu fikrini gerçekleştiremeden kendisi vefat etti.⁴³⁹ Ondan sonra halifelikleri hızla geçen III. Yezid ve İbrahim b. Velid dönemlerinde de (125-126/743-744) Nasr konumunu muhafaza etti.

---

⁴³² Taberî, a.g.e., c. VII, s. 177; İbnü'l-Esîr, a.g.e., c. V, s. 237.

⁴³³ Kitapçı, *Türkistan'ın Müslüman Araplar*, s. 316.

⁴³⁴ İbnü'l-Esîr, a.g.e., c. V, s. 238.

⁴³⁵ Gibb, a.g.e., s. 76.

⁴³⁶ Mesele İslam'dan dönenleri cezalandırmama, ellerinden Müslüman esirleri hâkimin kararı dışında almama, dinlerine müsamaha gösterme v.b.

⁴³⁷ Taberî, a.g.e., c. VII, s. 192; Kitapçı, *Türkistan'ın Müslüman Araplar*, s. 319.

⁴³⁸ Wellhausen, a.g.e., s. 227; Barthold, *Moğol İstilasında Kadar Türkistan*, s. 208; Atçeken, a.g.e., s. 161.

⁴³⁹ İbnü'l-Esîr, a.g.e., c. V, ss. 269-270.

Bu arada eski Horasan valisi Cuday el-Kirmanî, Nasr'a karşı isyan başlattı (126/744). Bunun üzerine “*düşmanımın düşmanı dostumdur*” ilkesiyle el-Kirmanî aleyhine onun eski rakibi Haris b. Süreyc'le ittifak kurmaya çalıştı. Bu amaçla onu Merv'e davet edip hediyeler sunmasına rağmen Haris, ittifak kurmayı kesin bir şekilde reddetti. Bununla kalmayıp el-Kirmanî ile birlikte Nasr aleyhine cephe aldı.⁴⁴⁰ Üstelik el-Kirmanî, Nasr'ın birliklerini mağlup ederek Merv'i ele geçirmeyi başardı (128/746).⁴⁴¹ Nasr ise şehri terk ederek Nişabur'a çekilmek zorunda kaldı.

el-Kirmanî ile Haris arasındaki eski düşmanlıkların izleri hâlâ hatıralarından silinmediği için, aralarındaki ittifak çok sürmedi. Nitekim aralarında çıkan anlaşmazlık Merv'de meydana gelen çatışmada Haris'in katledilmesiyle sonuçlandı (128/746).⁴⁴²

Bir yıl sonra artık 80 yaşlarında olan Nasr, başkenti isyancıların elinden geri almak üzere Nişabur'dan Merv'e hareket etti (129/747). el-Kirmanî de askeriyle birlikte ona karşı koydu. Yalnız cereyan eden pasif çatışmalar sonuç vermedi. Bunun üzerine rakipler müzakerelere girişti. Neticede (el-Kirmanî'nin müzakereler esnasında Haris'in oğulları tarafından katledilmesine rağmen) iki taraf bir antlaşma imzaladılar. Bu yeni antlaşma ile Merv şehri Nasr'ın eline geçti (Ağustos 747). Fakat Nasr'ın şehri tekrar ele geçirmesinin sevinci uzun sürmedi.⁴⁴³ Bu arada artık durdurulamaz hale gelen Ebû Müslim Herat, Merv er-Ruz, Nesa gibi şehirleri zaptetmiş sıra Merv'e gelmişti.⁴⁴⁴ Nasr, gün geçtikçe güçlenmekte olan isyancılara karşı birçok kere halife Mervan b. Muhammed'ten (126-131/744-749) yardım istemesine rağmen, Şam ve Cezire'deki problemlerle meşgul olan halife onun isteğini yerine getirememişti.⁴⁴⁵ Durum böyleyken Ebû Müslim yalnız kalan Nasr'ın askerini yenerek H. 130 (748) yılının başlarında Merv'e girmeyi başardı.⁴⁴⁶ Nasr ise Serahs ve Tus üzerinden Nişabur'a çekildi.⁴⁴⁷ Böylece Horasan'daki Emevîlerin son valisi Nasr b. Seyyar, Abbâsî

---

⁴⁴⁰ Wellhausen, a.g.e., s. 230.

⁴⁴¹ İbnü'l-Esîr, a.g.e., c. V, ss. 342-344.

⁴⁴² Taberî, a.g.e., c. VII, s. 330 vd.; Bolşakov, a.g.e., c. IV, s. 250 vd.

⁴⁴³ Wellhausen, a.g.e., ss. 232-233.

⁴⁴⁴ *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, c. II, s. 431.

⁴⁴⁵ Brockelman, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, çev: Neş'et Çağatay, Ankara Üniversitesi Basım Evi, Ankara 1964, s. 93; Apak, a.g.e., s. 252.

⁴⁴⁶ İbnü'l-Esîr, a.g.e., c. V, s. 355; Taberî, a.g.e., c. VII, s. 377 vd.

⁴⁴⁷ Wellhausen, a.g.e., ss. 230-233.

tarafklararının takibinden Şehirde Őehire kaĀarken H. 130-131 (748-749) yıllarında Hemedân yakınlarında Sevad denilen bir yerde 85 yaşında eceliyle vefat etti.⁴⁴⁸

Son Emevî halifesi Mervan b. Muhammed'in H. 132 (AĀustos 750) yılında Mısır'da katledilmesiyle,⁴⁴⁹ 90 yıl boyunca İslam dŐnyasında hâkimiyet kurmuş olan, en parlak dönemlerinde sınırları doĀuda Āin'den batıda İspanya'ya kadar uzanan bu muazzam devlet tarihe karıŐmıŐ oldu. İslam tarihĀileri Emevî Devleti'nin ĀöküŐüyle ilgili genellikle dört neden gösterirler: 1. Devletin kuruluŐundan itibaren varlıĀını gösteren kabilecilik anlayışı. Nitekim bu dönemde asabiyet, İslam tarihinin başka devrinde olmadıĀı kadar sosyal ve siyasî hadiseler üzerinde tesir icra etmiştir. 2. Emevî hanedanı arasındaki iĀ ĀekiŐmeler ve iktidar kavgası. 3. Emevîlerin ArapĀılık politikası ve mevaliye karşı uyguladıĀı adaletsiz siyaset.⁴⁵⁰ 4. Emevî yönetiminin halkı rahatsız edecek ve onları hanedana karşı isyan ettirecek Kerbela, Hz. Ali taraftarlarına kŐtŐ davranış gibi hadiselere imza atması.⁴⁵¹

III. ABBÂSİLER DÖNEMİ

İslam tarihinde Emevîlerin son halifesi Mervan b. Muhammed'in H. 132 (750) yılında Mısır'da katledilmesiyle⁴⁵² birlikte başlayan döneme "Abbâsiler Devleti" adı verilir. Bu devlet fiilen H. 131 (749) yılından MoĀolların BaĀdat'ı istila ettiĀi 655 (1258) yılına kadar devam ederek 524 (M. 508) yıl hŐkŐm sŐrmüŐtŐr. Fakat dönemleri boyunca dŐnyevi ve uhrevi otoriteyi bir arada toplamıŐ olan Emevî halifelerinin aksine, Abbâsî monarŐileri tahta oturduktan sonra yaklaşık bir asır devletin gerĀek iktidarını ellerinde tutabilmiŐlerdir. Zira IX. asrın başlarından itibaren merkezi hŐkŐmetin gŐcŐ zayıflamıŐ, Kuzey Afrika ve Horasan gibi Mâverâünnehir'de de yeni devletler kurulmuş ve bu devletler hilafet bakımından BaĀdat'a baĀlı kalmakla beraber yönetim bakımından baĀımsızlıklarını sŐrdŐrmüŐlerdir.⁴⁵³

---

⁴⁴⁸ Yakubî, a.g.e., c. II, s. 342; İbnü'l-Esîr, a.g.e., c. V, ss. 238-239; Bolşakov, a.g.e., c. IV, s. 267 vd.

⁴⁴⁹ İbnü'l-Esîr, a.g.e., c. V, s. 424; Bolşakov, a.g.e., c. IV, s. 369.

⁴⁵⁰ Bu nokta Āok Önemlidir. Zira Abbâsî İhtilalı bir bakıma Arap olmayanların Araplara karşı yaptıĀı bir devrimidir.

⁴⁵¹ Apak, a.g.e., ss. 255-260; Aycan-SarıĀam, a.g.e., s. 95.

⁴⁵² Âdem Apak, *Anahatlarıyla İslam Tarihi (Abbâsiler DÖnemi)*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2011, s. VI, s. 37; Mahmud Şakir, *Hz. Adem'den BugŐne İslam Tarihi*, Kahraman Yayınları, İstanbul 1995, c. IV, s. 95

⁴⁵³ *DoĀuŐtan GŐnŐmŐze BŐyŐk İslam Tarihi*, c. III, s. 16.

Diğer taraftan Abbâsîlerin iktidara geçmesiyle Emevîler dönemindeki fetih siyaseti hızını kaybetmiştir. Nitekim Abbâsîler döneminde büyük çaplı askerî hareketlere nadiren rastlanmaktadır.⁴⁵⁴ Çünkü İslam Devleti'nin sınırları oldukça genişlemiştir. Dolayısıyla Abbâsî halifeleri yürüttükleri siyasette artık savaştan çok ilmi ve kültürel faaliyetlere ağırlık vermiştir.

Genel olarak Abbâsîlerin 5 asırlık iktidarını üçe ayırabiliriz. 1. Devirde (131-232/749-847) güç halifelerin elindeydi. 2. devirde (232-590/847-1194) güç artık halifelerinin elinden çıkmıştır. 3. devirde (590-655/1194-1258) ancak Bağdat ve civarında güç halifelerin ellerine tekrar geçmiştir.⁴⁵⁵ Abbâsî halifelerinin IX. asrın ortalarından itibaren dünyevî iktidarlarından mahrum kalmalarının asıl nedeni onların birtakım yanlış politika izlemeleridir. Mesela Abbâsîler ancak yerli halk arasından çıkan aristokratları yönetimine getirdiği zaman Horasan ve Mâverâünnehir'de tam istikrarın sağlanacağına inanıyordu. Nitekim öyle de yaptı. Fakat valiler bir süre sonra güçlenerek merkezden bağımsız siyaset yürütmeye başladılar.⁴⁵⁶ Bunun neticesi olarak tarih sahnesine Sâmânîler, Gazneliler, Harezemşahlar gibi devletler çıktı.⁴⁵⁷

Mevâlinin şansına Abbâsîler iktidara gelmesiyle Emevîlerin ağırlık verdiği Arapçılık siyaseti ortadan kaldırılmıştır. Çünkü Abbâsî hanedanı ihtilalin gerçekleşmesini nihai rol üstlenen mevâliye borçluydu. Bu devrimde İranlılar ve Soğdlularla birlikte Türklerin de katkısı olmuştur.⁴⁵⁸ Dolayısıyla ilk Abbâsî halifesi Ebü'l-Abbas çıkardığı bir kararname ile Müslüman olan mevâlinin üzerinden cizyeyi kaldırdığını ilan ederek uzun süre devam eden bu adaletsizliğe son vermiştir.⁴⁵⁹ Ayrıca Abbâsîler İslam Devleti topraklarındaki çeşitli milletleri başarılı bir şekilde yönetmek için Sasanilerin yönetim sistemini örnek almıştır.⁴⁶⁰

---

⁴⁵⁴ Hakkı Dursun Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, s. 32; Nesimi Yazıcı, *İlk Türk İslam Devletleri*, s. 35.

⁴⁵⁵ *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, c. III, s. 16.

⁴⁵⁶ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 214; Hasan İbrahim Hasan, *Târîhu'l-İslam es-Siyasi ve'd-Dini ve's-Sekâfi ve'l-İctimâi*, Kahire 1965, c. III, s. 2.

⁴⁵⁷ Şakir, a.g.e., c. IV, s. 102.

⁴⁵⁸ Hasan, a.g.e., c.II, s. 193.

⁴⁵⁹ Yazıcı, a.g.e., s. 35.

⁴⁶⁰ Hasan, a.g.e., c.III, s. 2; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 213.

İhtilal sonrası Müslümanların siyasî nüfuzu Türkiş ve Göktürk asıllı hükümdarlar tarafından yönetilen⁴⁶¹ Orta Sirderya havzasında⁴⁶² zayıflamıştır. Oysa Türklerin doğudaki hasımları Çinliler bölgeye göz dikmeye başlamıştır. Güney batıdan ilerleyen Araplar ile Batıdan gelen Çinliler arasında cereyan eden H. 133 (751) yılındaki Talas Vadisi'nde gerçekleşen Atlah Savaşı genelde Batı Türkistan özelde ise Orta Sirderya havzasının hangisinin hâkimiyeti altına gireceğini belirlemiştir. Orta Sirderya havzasının tarihi serüvenini değiştiren bu savaş üzerinde durmakta fayda vardır.

A- Talas (Atlah) Savaşı (751) ve Önemi

Orta Sirderya havzasında tarihinin dönüm noktasını teşkil eden Atlah Savaşı'yla ilgili kaynaklar Arapça ve Çince olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Olay hakkında ilk bilgi veren İbn Tayfur'dur (203-279/819-893). Fakat o sadece Ebû Müslim'in Ziyad b. Salih'i savaşa gönderdiği haberini vermekle yetinmiştir. Mukaddesî ve İbnü'l-Esîr ise savaşın detaylarına girmeden kısa bilgiler aktarmıştır.⁴⁶³ Fakat ne ilginçtir ki klasik İslam tarihçileri olan Taberî ve Yakubî'nin eserlerinde Atlah veya Talas Savaşı hakkında tek bir kelime yoktur. Belki o sıralarda Arap tarihçileri İslam Devleti'ndeki hanedan değişikliği sebebiyle ortaya çıkan siyasî olayları kaydetmekle meşgul olduklarından, devletin diğer bir ucunda olup bitenlere önem vermeye zaman bulamamışlardır.⁴⁶⁴ Çin kaynakları savaş hakkında daha detaylı ve daha düzgün bilgiler

---

⁴⁶¹ Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, s. 35.

⁴⁶² Orta Sirderya havzasının fethedilme süreciyle ilgili muhtemelen tarihi kaynaklardaki bilgilerin yetersizliğinden dolayı bir takım efsanevi mahiyetteki rivayetler de kaydedilmiştir. Bu rivayetlerin birisinde şöyle denilmektedir: Şam'da hükümdarlık eden İshak Bab, Hz. Ali'nin oğlu Muhammed Hanafiyye'nin beşinci torunudur. Onun küçük kardeşi Abdülcelil Bab Yemen'de hâkim olmuştu. Bir gün onların amcası Abdurrahim (muhtemelen Bağdat hükümdarı) ikisini yanına çağırır ve Fergana, Özkent ve Şâş ülkelerini fethetmek konusunda onlarla iştişarede bulunur. Neticede bu üçü 150 bin askerle Mâverâünnehir'e doğru yola koyulur, Şam, İsfahan, Tebriz, Mazenderan, Serahs, Belh, Tirmiz, Buhara, Semerkand üzerinden geçerek Fergana ve Özkent'e ulaşırlar. Buradaki gaddar melikleri itaat altına aldıktan sonra Şâş'a yönelirler. Fakat Şâş'a ulaşmadan buranın hükümdarı Nabtar, şehirden kaçarak Sayram'a (İsficab'a) sığınır. Şâş'ta Bakreddin Kaffâl isimli birisini amil olarak bıraktıktan sonra, Orta Doğu'dan çıkan müslüman ordusu üçe ayrılır. Abdurrahim, İshak Bab'ı Nabtar'ı kovalamak için Sayram'a, Abdülcelil'i Barçın, Çaharkent, Hasak, Tarsak ülkelerine gönderir. Kendisi de Sütkend yakınlarında nehirden geçip Otrar'a ulaşır. Sonra Arıs nehrinin kıyısında kale inşa ederek orada kalır. Ardından Müslüman askeri Saryam'daki Nabtar'ı etkisiz hale getirir ve buraya İshak Bab vali olarak tayin edilir. Sonra Taraz şehri fetdedilir, bu şehre Müslümanlar Beriket ismini verir. Candarbek, a.g.e., ss. 89-90.

⁴⁶³ Yazıcı, a.g.e., s. 37.

⁴⁶⁴ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 212.

vermiştir. Genel olarak Arap ve Çin kaynakları aynı bilgileri vermekte olup birbiriyle pek çelişmemektedir.

Abbâsîler hilafet makamına geçtiklerinde batı Türkistan'da Çin tehlikesiyle karşı karşıya kalmışlardır. Zaten Batı Türkistan asırlar boyunca Türkler ve Çinliler arasında mücadele meydanı haline gelmişti. Çinlilerin bu bölgede etkileri zaman zaman hissedilmişse de Batı Türkistan'da kurulan Göktürk ve Türgiş devletleri Çinlilerin muntıkayı tamamen hâkimiyeti altına almalarına engel olmuştur.⁴⁶⁵ Ancak 738 yılında Su-lu'nun kendi adamı Kur-sul tarafından katledilmesinden sonra Siyah Türgişler ile Sarı Türgişler arasında bölge hâkimiyeti için mücadele başlamıştır. Bu iç kavgalardan yıpranan Türgişler 746 yılından itibaren Altay ve Tarbağatay dağlarından Batı Türkistan'a göç etmekte olan Karluklara engel olamamış ve bu gelişmeden sonra Batı Türkistan'da otorite boşluğu oluşmuştur.⁴⁶⁶

Bu dönemde Çin'i Tang hanedanına (618-906) mensup kudretli imparator Hiuan-tsang (713-755) yönetiyordu.⁴⁶⁷ Çinliler 748 yılında batıya ilerleyerek Kuça'yı ve doğu Türkistan'ı zaptetmişlerdi.⁴⁶⁸ Bundan sonra Toharistan yabgusu Pamir'deki Gilgit ve Çitral vadilerindeki kendisine akınlar düzenleyen birkaç küçük hükümdara karşı Çin'den yardım istemiştir. Tang İmparatoru tarafından bu hâkimleri bertaraf etmek için gönderilen Çin'in Kuça valisi Kao Sien-thce,⁴⁶⁹ görevini başarılı bir şekilde yerine getirmiştir.⁴⁷⁰ Çin kaynaklarında Tang askerinin Tibetlere karşı Pamir'deki askerî seferlerde kendisinin kabiliyetini gösteren Kao Sien-tçe'nin, sonraki aşamada kuzeyde askerî hareketlere başlamaya emir aldığı kaydedilir. Nitekim 748 yılında Kao Tokmak şehrini zaptetmiştir. Yerlilerin Çinli işgalcilere karşı ayaklanmaları ise şiddetli bir şekilde bastırılmış, şehir yakılıp yıkılmıştır.⁴⁷¹

Bununla da yetinmeyen Tang'ın, askerî otorite boşluğu oluşan Orta Sirderya havzasına, genel olarak da batıya yayılması için resmî bir bahane gerekiyordu. Bunun

---

⁴⁶⁵ Yıldız, a.g.e., s. 32; Yazıcı, a.g.e., s. 36.

⁴⁶⁶ Candarbek, a.g.e., s. 91.

⁴⁶⁷ Yıldız, a.g.e., s. 32; Yazıcı, a.g.e., s. 36.

⁴⁶⁸ Osman Turan, *Türk Cihan Mefküresi Tarihi*, Nakışlar Yayınevi, İstanbul 1978, c. I, s. 215.

⁴⁶⁹ Kao Sien-thce uzağı görebilen tecrübeli bir komutandı. Kuça'nın genel valisi olarak Çin'in batı bölgesinin tek efendisi sayılırdı. Bkz, Roux, a.g.e., s. 190.

⁴⁷⁰ Gibb, a.g.e., s. 80; Roux, a.g.e., s. 190.

⁴⁷¹ Hodjaev, a.g.m, s. 20.

üzerine 750 yılında Kao Sien-tçe, Şâş meliki Bagatur Tudun'u⁴⁷² sınırı koruma görevini yerine getirmediği bahanesiyle,⁴⁷³ özür dilemesine rağmen Çin'e göndermiştir. Bagatur Tudun orada idam edilmiştir.⁴⁷⁴ Bagatur Tudun'un öldürülmesi ve Kao Sien-tçe'nin Şâş ahalisine kötü davranması maktul hükümdarın oğlunun civardaki Türklerden ve özellikle Karluklardan yardım istemesiyle sonuçlanmıştır.⁴⁷⁵ Çin tehlikesini hisseden Türkler, Şâşlılarla birlikte doğulu düşmanlarına karşı durmak istemişlerse de Çin'in kalabalık ordusuna karşı tek başlarına duramayacaklarını fark etmişlerdir. Bundan dolayı Abbâsîlerin Horasan valisi Ebû Müslim'i kendi kumandası altında Kuça, Karaşar, Hotan ve Kaşgar üzerine yürütmesine ikna etmeye çalışmışlardır.⁴⁷⁶ İbnü'l-Esîr'e göre Çinlilerin Orta Sirderya havzası üzerine yürütmesine Fergana İhşidi'nin Şâş melikine karşı kendilerinden yardım istemesi neden olmuştur.⁴⁷⁷ Bu rivayetin de dikkate alınması gerekiyor. Çünkü 712 yılında ilk defa Tang İmparatoru'ndan yardım isteyen Fergana'nın, Kuteybe tarafından fethi üzerine Kuça'ya kaçarak orada Çin'in hâkimiyetini kabul eden Fergana İhşidi olmuştur.⁴⁷⁸ Zaten Türkistan'daki Fergana, Buhara Türkleri VIII. asrın birinci yarısı boyunca Araplara karşı Çinlilerden çok defa yardım talebinde bulunmuşlardır. Fakat dikkatli bir siyaset yürütmekte olan Çinliler derhal harekete geçmemişlerdir. Çinlilerin Taşkent üzerine yürütmesinin arka planında diğer bir faktörün daha olduğu ileri sürülebilir. Şâş'ı o dönemde Göktürk şehzadeleri yönetiyordu. Dolayısıyla Şâş, güçlü bir ordu veya siyasî otoriteye sahip olmasa da Göktürk Kağanlık ailesi mensuplarının bulunması nedeniyle Çinlilere karşı Türkleri birleştirebilecek potansiyele sahipti. Çinlilerin bu tehlikeyi bertaraf etmek için özellikle Taşkent üzerine yürütmesi ihtimal dâhilindedir.⁴⁷⁹

---

⁴⁷² Bagatur Tudun Çin'in sadık vassalı sayılıyordu. Kendisine Çinliler tarafından "Adaletli Kral", "İlerlemeyi sağlayan kral" unvanları verilmişti. Bkz. Roux, a.g.e., s. 190.

⁴⁷³ Barthold, *Moğol İstilasına kadar Türkistan*, s. 211.

⁴⁷⁴ Roux, a.g.e., ss. 190-191; Yacıcı, a.g.e., s. 36; Hodjaev, a.g.m, s. 20

⁴⁷⁵ Yazıcı, a.g.e., s. 36.

⁴⁷⁶ Yıldız, a.g.e., s. 36; Gibb, a.g.e., s. 80.

⁴⁷⁷ İbnü'l-Esîr, a.g.e., c. V, s. 449. Gibb, Kao Sien-tçe'yin Pamir seferinden dönerken yolda Fergana İhşidi'nin yardım talebini aldığını, sonra da Kuça'ya dönmeden Taşkent üzerine yürüdüğü kanaatindedir. Bkz. Gibb, a.g.e., s. 80.

⁴⁷⁸ Yazıcı, a.g.e., s. 36.

⁴⁷⁹ Yıldız, a.g.e., s. 33-35.

751 yılında maktul Şâş melikinin oğlunun talebi üzerine Abbâsîlerin Horasan valisi Ebû Müslim, Ziyad b. Salih komutanlığında batıya asker göndermiştir.⁴⁸⁰ Fakat şunu da kabul edelim ki Abbâsîler sadece öldürülen hükümdar oğlunun ricası üzerine böyle bir tehlikeli sefere koyulmamışlardır. Gerçekçi yaklaşmak gerekirse İslam Devleti de doğu sınırlarını güvenceye almak istiyordu, üstelik Müslümanlar Orta Sirderya havzası ve Batı Türkistan'da Çin hâkimiyetinin yayılmasına seyirci kalamazdı.

Çin ve Arap kaynaklarında savaşın genel gidişatı hakkında hemen hemen aynı bilgiler kaydedilmekte olup sadece öldürülenler ile esir alınanların sayısı bakımından farklı bilgiler aktarılmaktadır. Buna izafeten Arap kaynakları Çinlileri istilâcı olarak gösterirken Çinli kaynaklar da tam tersine Arapları işgalci yerine koymaktadır.⁴⁸¹

Çin kaynaklarına göre Taşkent melikinin oğlu Çinlilere karşı Arapların desteğini almayı başardıktan sonra, Kao Sien-tçe, Çin ve vassal ülkelerden topladığı 30.000⁴⁸² askerle batıya yürümüş, 700 Li (406 km.) mesafeyi kattettikten sonra Taraz'a ulaşmış ve orada Araplarla karşı karşıya gelmiştir.⁴⁸³

Savaş hakkında bilgi veren tarihçi Makdisî ise olaya farklı bir zaviyeden bakmamıza imkân sağlar. Ona göre Ebû Müslim, Ziyad b. Salih'i Mâverâünnehir'de fetihlerde bulunmak için görevlendirmiştir. Ziyad askeriyle Taraz civarındaki Atlah'a ulaştığında Çinliler 100.000 askerle batıdan harekete geçmiştir. Bunun üzerine Abbâsîlerin Taraz'daki komutanı Said b. Humeyd şehri tahkim ederek savunma işlerine girişmiştir. Olayı duyan Ebû Müslim derhal Mâverâünnehir'den yardımcı kuvvetler toplayarak Said'e göndermiştir.⁴⁸⁴ Makdisî'nin rivayeti dikkate alınırrsa Ziyad'ın savaştaki rolünün ikincil olduğu ve gerçekleşen savaşı da Said'in kazanmış olduğu meselesi ortaya çıkar. Daha önemlisi Makdisî'nin eserinde Arapların Talas civarında askerî hareketler yürüterek Çin'i çatışmaya tahrik ettikleri sonucu ortaya çıkmaktadır.

---

⁴⁸⁰ İbnü'l-Esîr, a.g.e., c. V, s. 449; Semseddîn Ebû Abdullah Muhammed Mukaddesî, *Kitâbü'l-Bed've't-Târih*, c. II, s. 75. İslam tarihçileri askerlerin sayısı hakkında söz etmezler.

⁴⁸¹ Hodjaev, a.g.m, s. 21.

⁴⁸² Kao Sien-tçe'yn ne kadar askerle yola çıktığı tartışma konusudur. Çin kaynaklarında 20-70 bin arasında, Arap kaynaklarına ise 100 bin kişi olduğu zikredilir. Liu En-Lin, Çin ordusunun 70 bin olabileceği ihtimali üzerinde durmaktadır. Bkz. İbnü'l-Esîr, a.g.e., c. V, s. 449; Yıldız, a.g.e., s. 36.

⁴⁸³ Hodjaev, a.g.m, s. 21; Yıldız, a.g.e., s. 36.

⁴⁸⁴ Mukaddesî, a.g.e., c. II, s. 75.

751 yılının Temmuz ayında⁴⁸⁵ (133 Zilhicce) iki ordu Talas Vadisi'ndeki Atlah denilen yerde karşılaşmıştır. Beş gün süren çarpışmanın sonunda Müslümanlar Çinlileri büyük bir mağlubiyete uğratmışlardır.⁴⁸⁶ Savaş neticesinde Çinlilerden 50.000 kişi katledilmiş, 20.000'i ise esir düşmüştür.⁴⁸⁷ Makdisî 45.000 Çinlinin öldürüldüğünü ve 25.000'inin esir düştüğünü kaydeder.⁴⁸⁸ Barthold ise Çinli kaynaklardaki Kao Sientçe'nin askerinin 30.000 kişiden oluştuğu rivayetine dayanarak 50.000 kişinin öldürülmesinin imkânsız olduğu kanaatindedir.⁴⁸⁹

Çin kaynakları ve muhtemelen ona dayanan şarkiyatçılar Karlukların savaştan önce Çin safında yer alıp sonradan Araplar tarafına geçtiğini, bu şekilde Çinlilerin iki ateşin ortasında kalarak savaşı kaybettiklerini ileri sürerler.⁴⁹⁰ Diğer tarihçiler ise Karlukların başından beri Şâşlıların yanında yer aldığını hatta onların Ebû Müslim'i savaşa tahrik edenlerin arasında bulduklarını ileri sürmektedirler.⁴⁹¹ Barthold da Şâşlıların Issık Göl civarında yaşamakta olan Karluklarla dostane ilişkide oldukları, melikin katli olayından sonra Taşkent'in onları da yardıma çağırdığı fikrindedir.⁴⁹² Hadise hakkında net bir bilgi olmadığından hangi görüşün daha doğru olduğunu kestirmek güçtür. Batı Türkistan'da yaşamakta olan Karluklar, civarda olup biten siyasî hadiselerin dışında kalamazdı. Kanaatimce Karluklar Orta Sirderya havzasındaki Türklerin yanlarında olmak istemiş, fakat Çinlilerin güçlü ordusundan çekindiklerinden onlara karşı çıkmaya da cesaret edememiştir. Dolayısıyla başlangıçta Çinlilere onlarla birlikteymiş mesajını vermiş olabilirler. Fakat Araplar bölgeye ulaşip savaş başlayınca bunu fırsat bilerek Müslümanların tarafına hızla geçmiştir.

Tang ordusunun bu kadar stratejik önem taşıyan tarihi savaşı kaybetmesinde Çin'deki vaziyetin de etkisi olduğu öne sürülebilir. Çünkü harp başlamadan önce koşullar Çinliler lehine gibi gözükse de, hakikatte durum böyle değildi. Çin'in güney

---

⁴⁸⁵ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 211; Gibb, a.g.e., s. 80.

⁴⁸⁶ İbnü'l-Esîr, a.g.e., c. V, s. 449; Candarbek, a.g.e., s. 91; Turan, a.g.e., s. 216; Yıldız, a.g.e., s.35; Roux, a.g.e., s. 91.

⁴⁸⁷ İbnü'l-Esîr, a.g.e., c. V, s. 449.

⁴⁸⁸ Mukaddesî, a.g.e., c. II, s. 75.

⁴⁸⁹ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 212.

⁴⁹⁰ Hodjaev, a.g.m, s. 21; Gibb, a.g.e., s. 80.

⁴⁹¹ Yıldız, a.g.e., s. 36.

⁴⁹² Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 211.

batısında yer alan Yunnan'daki Nan-Çao⁴⁹³ hanedanının Tai dilini konuşan kralları 738 yılında güçlü bir devlet kurmayı başarmışlardır.⁴⁹⁴ Bu krallık Seçuan Çinlilerinin Tonkin'e⁴⁹⁵ inmelerine engel olmak istemiştir. Güneye genişlemeye niyetlenen Çinliler yolu zorla açmak isterken, Talas Savaşı'ndan iki ay önce Nan-Çaolarla gerçekleşen bir karşılaşmada 60.000 kayıp vermişlerdir. Yani Tang hanedanı VIII. asrın 50'li yıllarında iki cephede birden savaş yürütmek zorunda kalmıştır.⁴⁹⁶

Bu büyük yenilgiden sonra Çinliler Orta Asya'yla ilgili bin yıllık fikirlerinden vazgeçmiştir.⁴⁹⁷ Bu harp neticesinde Çin ve İslam kültürünün hangisinin genelde Mâverâünnehir'de özelde Orta Sirderya havzasında hâkim olacağı meselesi Müslümanlar lehine sonuçlanmış oldu.⁴⁹⁸ Yenilgiden sonra Çinliler başka bölgelerdeki Arapların hâkimiyetine karşı çıkan hükümdarları desteklemişlerse de, Müslümanlarla açık savaşa girişmeye cesaret edememişlerdir. Nitekim 752 yılında Uğruşane hâkimi Araplara karşı Çinlilerden yardım istemişse de ret cevabını almıştır.⁴⁹⁹

Bu tarihi savaş bölge ve dünya çapında birtakım sonuçlar doğurmuştur. Bunları şöyle sıralayabiliriz:

1. Savaştan önce iyice sarsılmış olan Türk unsurunun nüfuzu yeniden tesis edilmiştir. Özellikle savaşın kazanılmasında nihai rol üstlenen Karluklar, Göktürk ve Türgişlerden sonra Batı Türkistan'da bir devlet kurma imkânı bulmuştur. Şunu da söylemek gerekir ki Karluklar çatışma öncesi ve sonrasında da planlı bir siyaset yürütmüştür. Bu sayede 766 yılında bağımsız bir devlet kurmuşlardır.⁵⁰⁰

2. Sasani İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra karşı karşıya gelen Araplar ile Türklerin ilişkileri bir asra yakın karşılıklı mücadele şeklinde devam etmiştir. Bundan

---

⁴⁹³ VIII-IX yüzyıllarda Çin'in güneyinde ayakta olan birçok kabilein birleşmesiyle ortaya çıkan bir devlettir. Halkını Tibet-Birma dillerinde konuşan etnik gruplar oluşturuyordu. Bkz.http://www.chinabuddhismencyclopedia.com/en/index.php/Kingdom_of_Nanzhao. (22.04.2018)

⁴⁹⁴ Roux, a.g.e., s. 190; Candarbek, a.g.e., s. 92.

⁴⁹⁵ Çin'in güneyinde yer alan bir bölgedir. Şu anda Vietnam sınırlarının kuzey doğusundadır. Tonkin "Dong Kinh" isminden gelmekte olup Kırmızı Nehir'in verimli kıyılarında yer almaktadır. Bkz. <https://en.wikipedia.org/wiki/Tonkin> (22.04.2018)

⁴⁹⁶ Roux, a.g.e., s. 192.

⁴⁹⁷ Roux, a.g.e., 190; Candarbek, a.g.e., s. 92

⁴⁹⁸ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 212; Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihi*, Enderun Kitabevi, 3. Baskı, İstanbul 1981, s. 55.

⁴⁹⁹ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 212

⁵⁰⁰ Yıldız, a.g.e., s. 37; Yazıcı, a.g.e., 38.

dolayı İslam dini Türkler arasında çok rağbet görmemiştir.⁵⁰¹ Fakat bu savaşta iki milletin ortak düşmanlarına karşı birlikte savaşmaları Türkler ile Arapları birbirine yaklaştırmıştır.⁵⁰² Bunun sayesinde Türkler arasında İslamlaşma süreci özellikle gelişen ticaret yolları aracılığıyla hızlanmıştır.⁵⁰³ Türklerin İslamiyeti kabul etmesinin sonucu olarak Türkler, Abbâsîlerin askerî ve idarî hizmetine girmişler ve IX. asrın başlarından itibaren İslam Devleti'nin üst kademe mevkilerini işgal etmeye başlamışlardır.⁵⁰⁴

3. Talas Savaşı dünya kültür tarihi açısından da önem arz etmektedir. Bu savaş esnasında Çin'in kâğıt imalatçıları Müslümanlar tarafından esir edilmiştir.⁵⁰⁵ Arkasından bu Çinli zanaatkârların bilgisiyle ilk defa Sermerkand'ta kâğıt imalathanesi açılmış. Araplar yazı için daha önce Orta Doğu ve Mısır'da bitkiden imal edilen papirüsleri ve hayvan derilerinden yapılan parşömenleri kullanıyorlardı. Olayın ardından kâğıt imalatı tüm İslam dünyasına yayılmaya başlamıştır. Kâğıt imalatı Hârûn er-Reşîd döneminde Bağdat'ta 177-178 (794-795) yılında başlamıştır. Bunu Mısır, Şam, Tiberus, Hama, Trablusşam ve Yemen'de kurulan imalathaneler takip etmiştir. IX. yüzyıl başlarından itibaren artık İspanya'dan Hindistan'a kadar bütün İslam ülkelerinde kâğıt imalatı yapılmaktaydı. Sonradan İspanya aracılığıyla kâğıt Avrupa ülkelerine ihraç yoluyla girmiştir. Oysa Avrupa ülkeleri ancak XIII. asırda kâğıt üretimine başlamışlardır.⁵⁰⁶

Kâğıt imalatının İslam dünyasında gelişmesinin Abbâsîler devrinde ilim ve kültürün yükselmesine dolaylı bir etkisi vardır. Çünkü ucuz kâğıdın imal edilmesi kitapların çoğaltılmasını, diğer bir ifadeyle ilmin kolayca aktarılıp taşınmasına vesile olmuştur. Kâğıdın gelişmesi sayesinde kitapları ucuza istinsah eden yeni zanaatkârlık türü "Varrâkinler" ortaya çıkmıştır. Ardından kitapçılar çarşısı (Suku'l-Varrâkin) da kurulmuştur.⁵⁰⁷

---

⁵⁰¹ Yıldız, a.g.e., s. 37; Yazıcı, a.g.e., 37.

⁵⁰² Mahmut Karapınar, "Abbâsîler Dönemi Türklerin Siyasî Faaliyetleri", Türkler, Ankara 2002, c. IV, s. 352.

⁵⁰³ Barthold, *Oçerk İstori Semireçiya*, s. 21.

⁵⁰⁴ Yıldız, a.g.e., s. 38.

⁵⁰⁵ Kâğıt imalatı M.S. 105'te Çin'de Ts'ai Lun adındaki birisi tarafından icat edilmişti. Zamanla kâğıt imalatı bütün Çin'de yaygınlaştı. Çinliler kâğıt imalatının sırrını diğer ülkelere açmadan komşuları Semerkand ve İranlılara kendileri belirlediği fiyatlarla kâğıt satıyorlardı. Bkz. Yazıcı, a.g.e., s. 39.

⁵⁰⁶ Yıldız, a.g.e., s. 38; Yazıcı, a.g.e., s. 39.

⁵⁰⁷ Yazıcı, a.g.e., s. 39.

B- Talas Savaşı Sonrası Durum

Çinliler ve Müslümanlar ilişkisi bir süre sonra normale dönmüştür. 756 yılında Çin'in kuzey eyaleti kumandanı An Lu-Shan isyan edince⁵⁰⁸ İmparator Su-Tsung (756-762) Arap ve Uygurlardan yardım istemiştir. Bunun üzerine Müslümanlar 4.000 veya 10.000 civarında Çin'e yardımcı bir kuvvet göndermiş ve Abbâsî askerinin yardımıyla isyan bastırıldıktan sonra, Müslümanları Çin topraklarında kalmalarına da izin verilmiştir.⁵⁰⁹ Ayrıca 751 yılından sonraki zamanlarda Çin ile Orta Sirderya havzasındaki ülkelerin diplomatik ilişkileri kesilmemiş, sonraki yıllarda Şâş, Harezm, Fergana, Buhara ve Semerkand'dan Çin'e elçiler gönderilmesi devam etmiştir. Fakat maktul Şâş hükümdarı oğlunun 762 yılında Çin'e gönderdiği heyet en son olmuştur. Muhtemelen Tang İmparatorluğu'nun önemi, bu yıla kadar Çin'e 22 defa elçi göndererek zımnen Çinlilerin bölgedeki siyasî otoritelerini kabul eden Şâşlıların gözünden düşmüştür. Artık Orta Sirderya havzasında Müslümanların sözü geçerli olmuştur.⁵¹⁰

Bu dönemde doğuda Uygur ve batıda Hazarlardan başka kağanlık derecesine yükselen diğer bir Türk devleti yoktu.⁵¹¹ Ayrıca Türkiş Kağanlığı'nın 766 yılında tamamen yıkılmasıyla Mâverâünnehir'in kuzeyinde tarih sahnesine iki devlet çıkmıştır. Bunlar Yedisu ve Sirderya'nın doğusuna kadarki yeri sahiplenen Suyab merkezli Karluklar ve Sirderya'nın aşağı havzalarında ortaya çıkan Oğuz Devleti'dir.⁵¹² Müslümanlar bu iki devletin saldırılarından korunmak için Orta Sirderya havzasındaki hudut şehirler olan İsficab ve Şâş'ı tahkim etmişlerdir. Dolayısıyla kuzeydeki göçebe halklarına karşı en şiddetli çarpışmalar bu sınırlarda gerçekleşmiştir.⁵¹³

VIII. asrın ikinci yarısında Horasan ve Mâverâünnehir'de zaman zaman Abbâsî idaresine karşı isyanlar patlak vermiştir.⁵¹⁴ Bunların en büyüklerinden biri H. 137 (755)

---

⁵⁰⁸ Roux, a.g.e., s. 192.

⁵⁰⁹ Yazıcı, a.g.e., s. 39.

⁵¹⁰ Hodjaev, a.g.m, s. 22.

⁵¹¹ Turan, a.g.e., s. 217.

⁵¹² Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 217.

⁵¹³ İbn Havkal, a.g.e., s. 507; İstahrî, a.g.e., s. 290; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 217.

⁵¹⁴ Roux, a.g.e., s. 193. Turan, a.g.e., s. 216; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 216.

yılında Ebû Müslim'in halife Mansur tarafından idam edilmesinin⁵¹⁵ ardından Horasan'da patlak veren "Beyaz Elbiseler" (Arapça: el-Mübeyyeza, Farsça: Sepid-camegan) isyanıdır.⁵¹⁶ Bu girişimler aynı zamanda eski İran dinlerinden ilham alarak dinî bir veçhe kazanmıştır. Üstelik sonradan çıkacak olan Hürremiler ve Bâtıniler hareketine de ilham kaynağı olmuştur. Şu da bir gerçek ki Ebû Müslim'in taraftarları sadece intikam maksadıyla isyan etmemişlerdi. Bu hareket Farsların Arap hâkimiyetine karşı bir nevi karşı duruş ve ayaklanması olarak da algılanabilir.⁵¹⁷ Ebû Müslim'in yerine getirilen Horasan valisi Ebû Davud H. 139 (757) yılında isyancılar tarafından katledildi.⁵¹⁸ Fakat Ebû Müslim'in intikamı adına isyan başlatan Sünbad, Ustazsız gibi liderleri H. 152 (770) yılında halifenin çabaları üzerine bastırılmıştır.⁵¹⁹ Hâlbuki Beyaz Elbiseliler hareketi daha uzun süre halk arasında gizli yaşamaya devam etmiştir.⁵²⁰

VIII. asrın ikinci yarısında Mâverâünnehir'de görülen ikinci tehlikeli isyan da H. 159 (776) yılında başlayan Haşim b. Hâkim'in isyanı olmuştur. Bu zat taraftarlarına ulûhiyetin önce Hz. Âdem, Hz. Nuh, Hz. İbrahim, Hz. Musa, Hz. İsa, Hz. Muhammed ve Ebû Müslim'e, şimdi de kendisine hulul etmiş olduğunu söylemiştir. Belli bir noktaya kadar gizemli İran kültürünü iyi bildiğinden, Zerdüş geleneğinde gerçek bir ışık teolojisi oluşturmayı bilmiş ve Tanrı'nın kimi zaman peygamberlerde, Ebû Müslim'de ve şimdi de onda görüldüğünü söylemiştir.⁵²¹ Yüzünden yayılan nura insanların tahammül edemeyeceğini iddia eden Haşim, yüzünü her zaman yeşil bir örtü ile örtmüştür. Bundan dolayı "Peçeli" anlamına gelen "el-Mukanna" lakabına sahip olmuştur.⁵²² Bu sıralarda Mâverâünnehir'de çıkan isyanlara Türkler de yardım etmişlerdir. Fakat Emevîler dönemindeki gibi kuvvetli bir direniş olmamıştır. Nitekim Mukanna isyanını Semerkand, Buhara, Taşkent, Harezmi ve Huttal halkları ve mahalli

---

⁵¹⁵ Taberî, a.g.e., c. VII, ss. 489-495; Hasan, a.g.e., c.II, s. 101; Apak, a.g.e., c. IV, s. 74; İhsan Süreyya Sırma, *Müslümanların Tarihi*, Beyan Yayınları, İstanbul 2016, c. IV, s.31.

⁵¹⁶ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 21; Apak, a.g.e., c. IV, s. 77 vd.

⁵¹⁷ Şakir, a.g.e., c. IV, s. 132; Apak, a.g.e., c. IV, s. 77.

⁵¹⁸ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 215.

⁵¹⁹ Ebü'l-Hasen Ali b. Hüseyin b. Ali Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb ve Me'âdini'l-Cevher*, Kahire 1965, c. III, s. 306; İbnü'l-Esîr, a.g.e. c. V, s. 592; Apak, a.g.e., c. IV, ss. 77-79.

⁵²⁰ Candarbek, a.g.e., s. 119; Roux, a.g.e., s.193; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 214.

⁵²¹ Hasan, a.g.e., c.II, s. 106; Roux, a.g.e., s. 193; Sırma, a.g.e., c. IV, s. 57.

⁵²² Turan, a.g.e., s. 216; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 214; Hasan, a.g.e., c.II, s. 2; Roux, s. 193.

Türk hâkimleri de desteklemiştir⁵²³. el-Mukanna isyanı ancak H. 163-166 (780-783) yıllarında vali Museyyeb b. Zühayr tarafından bastırılmıştır.⁵²⁴ Bu son yenilgiyle Ebû Müslim'in arkadaşlarının başlattığı büyük isyanlar son bulmuştur.⁵²⁵

H. 190-194 (806-810) yılında Nasr b. Seyyar'ın torunu Rafi b. Leys'in isyanı patlak vermiştir.⁵²⁶ Rafi isyanına Fergana, Hocend, Uğruşane, Saganiyan, Buhara, Harezm, Huttel ahaliyle birlikte Orta Sirderya havzasından Şâşlılar da destek vermiştir. Fakat sonunda müttelikleri onu terk ettiği için isyanından vazgeçmiş ve halife Me'mun tarafından affedilmiştir.⁵²⁷

Halifelik makamını üstlendikten sonra Abbâsî halifesi Mehdî (136-168/754-785) itaatlerini sunmaları için Türkistan'ın mahalli hükümdarlarına, Semerkand tarhanına, Taşkent tudununa, Uğruşane afşinine, Fergana ihşidine, Sirderya ve Talas bölgelerindeki Oğuz ve Karluk yabgularına hatta Uygur hakanına kendisine hediyeler gönderilmesini emretmiştir. İslam hudutları uzağında kalan hakan ve yabgular hariç Şâş, Soğd, Fergana hükümdarları dahil diğer melikler de muvafakat cevabını vermişlerdir.⁵²⁸ Böylece Orta Sirderya havzasındaki ülkeler Abbâsîlerin bölgedeki siyasî otoritelerini resmen kabul etmişlerdir. Fakat burada merkeze doğru bağlılık değil de yarı vassallık ilişkisi söz konusudur.

Talas Savaşı ve ondan sonra zuhur eden isyanlar dışında Abbâsîler ile Orta Sirderya havzasında yer alan ülkeler arasında doğrudan bir ilişki, siyasî münasebetler kaydedilmemektedir. Yalnız IX. yüzyılın başlarında İslam ordusunun Orta Sirderya havzasına bir takım seferler düzenlediği görülmektedir.

Askerî seferler açısından Abbâsî halifeleri seleflerine göre daha pasif bir politika sergilemiştir. Bununla birlikte Araplara karşı Orta Sirderya havzasındaki ayaklanmaları aktif bir şekilde destekleyen Karluklara karşı, H. 196 (812) yılında Fazl b. Sehl

---

⁵²³ Roux, a.g.e., s. 193; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 217.

⁵²⁴ Roux, a.g.e., s. 194; Sırma, a.g.e., c. IV, s. 57. Mukanna'nın kaldığı kaleyi Müslümanlar muhasara etti. Bu kuşatmadan kurtulamayacağını anlayan Mukanna, hanımlarını zehirleyerek öldürdü. Kendisi de ateşe atlayarak öldü. Mukanna hayattayken kendi adamlarına eğer insanlar ona itaatsizlik arzederse semaya gidip meleklerden oluşan askerle birlikte gelerek onları cezalandıracağını söylüyordu. Bkz. Nârşahî, a.g.e., s; 109; Hasan, a.g.e., c.II, s. 107.

⁵²⁵ Roux, a.g.e., s. 194

⁵²⁶ İbnü'l-Esîr, a.g.e., c. VI, s. 195.

⁵²⁷ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, ss. 216-217.

⁵²⁸ Turan, a.g.e., s. 216.

komutasındaki birliklerin gönderildiği bilinmektedir. Otrar'a kadar ilerleyen Fadl, bu sefer neticesinde Karlukların hudut kalelerinin kumandanını katlederek Karluk yabgununun oğullarını esir almıştır.⁵²⁹ Yabgunun kendisi ise Kimeklere kaçmıştır.⁵³⁰ Bu sefere Müslümanlar tarafından kaç asker katıldığı, savaşın mahiyeti ve nerede gerçekleştiği hakkında hiç bir bilgi kaydedilmemiştir.

İbnü'l-Esir'de Müslümanların H. 194 (810) yılında Kulan şehrine bir sefer düzenledikleri, bunun neticesinde Sufi Şekik b. İbrahim Belhî'nin katledildiği kaydedilmektedir. Ayrıca Me'mun hilafet makamına geçtikten sonra Otrar meliki ödemekte olduğu haracı eda etmekten vazgeçmiş. Fakat halife Me'mun, veziri Fazl'ın tavsiyesi üzerine buna göz yummuş ve hatta şehrin bir yıllık haracını affetmiştir.⁵³¹

C- Abbâsî Halifeleri ve Türk Köleleri

Abbâsîler ihtilalinin hayata geçirilmesinde büyük rol oynayan İranlılar zamanla Bağdat sarayında yüksek mevkiler üstlenmeye, halifeyi etkilemeye başlamışlardır. Tabiatıyla bu durumu hazmedemeyen halifeler İranlılara denge oluşturacak etnik unsurları aramış ve neticede Türkler sahneye çıkmıştır. Türkleri ilk defa hizmete almaya başlayan kişi halife Mansur'dur (95-158/714-775).⁵³² O daire şeklinde planını bizzat kendisi çizdiği Bağdat'ta Horasan kökenli birlikler için ayrı kışlalar yaptırmıştı.⁵³³ İbn Havkal, Abbâsî halifelerinin askere özellikle Türkleri almasının nedeni olarak onların diğer halklara göre daha cesur ve savaşçı millet olduklarını gösterir.⁵³⁴ Mansur'dan sonra Türklerin İslam ordusundaki etkinliği güçlenmeye devam etmiş, hatta Hârûn er-Reşîd döneminde (169-193/786-809) saray muhafızlarının çoğunluğunu Türkler oluşturmuştur.⁵³⁵ Zamanla ordudaki anahtar makamları işgal eden Türkler, saraya nüfuz etmeye, halifeleri hal edip, yerlerine yenilerini tayin etmeye kadar varmışlardır.⁵³⁶

---

⁵²⁹ Baypakov, *Srednevekovaya Gorodskaya Kultura*, s. 40.

⁵³⁰ Daribay, a.g.t., s. 30.

⁵³¹ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 218.

⁵³² Karapınar, a.g.m, c. IV, s. 352

⁵³³ Yazıcı, a.g.e., s. 44.

⁵³⁴ İbn Havkal, a.g.e., s. 468. Diğer bölgelerden getirilen köleler bağ, bostan, tarlalar gibi insan gücü isteyen alanlarda istihdam edilirken Türkler genel olarak askerî hizmetlere girmiştir. Bunlardan başlangıçta köle statüsünde olanlar daha sonra ücretli askerlere dönüşmüştür. bkz. Yazıcı, a.g.e., s. 43

⁵³⁵ Karapınar, a.g.m, c. IV, s. 352

⁵³⁶ Hasan, a.g.e., c.III, ss. 7-8.

Halife Me'mun (197-217/813-833) döneminde Türklerin Bağdat'taki sayısı daha da artmıştır.⁵³⁷ Çünkü Me'mun'un, kardeşi Emin'le mücadelede galip gelerek halife olmasına İranlıların büyük yardımı olmuştur. Dolayısıyla İranlılara devlet kademelerinde yüksek makamlar vermeye mecbur kalmıştır. Fakat sonradan Farslı unsurların devlette giderek artan nüfuzundan endişelenerek onlara karşı dengeyi sağlayacak olan itaatkâr Türkleri hizmete almaya başlamıştır. Türk diyarlarından ücretli askerleri getirmesine kardeşi Mu'tasım yardımcı olmuştur. Bu sayede kısa sürede Türk birliklerin Bağdat'taki sayısı 18.000'e çıkmıştır.⁵³⁸ Nitekim İbn Havkal, Mu'tasım'ın Nuh b. Esed'e bir mektup yazarak Horasan ve Mâverâünnehir'den adam göndermesi hakkında talimat verdiğini kaydetmektedir.⁵³⁹

Ağabeyinin arkasından halife olan Mu'tasım zamanında Türkler Bağdat'ta Araplar ile birlikte en güçlü etnik unsur haline gelmiştir.⁵⁴⁰ Halife onları devletteki önemli görevlere tayin etmiş, vilayetlerden iktalar ayırmıştır.⁵⁴¹ Bu dönemde Türklerin Bağdat'taki sayısı 50.000'e ulaşmıştır.⁵⁴² Mes'ûdî de Mu'tasım'ın Türklerden asker almaktan hoşlandığını, Sirderya Havzasında yer alan Fergana, Uğruşane'den çok sayıda Türk getirttiğini kaydeder. Hatta bunlar Bağdat'ta çoğalarak yerli halkı rahatsız etmeye başladığında, halife başkentten dört fersah uzaklıkta Samarra şehrini inşa etmek zorunda kalmıştır.⁵⁴³

Bu dönemlerde köle ticareti gelişmiş, büyük şehirlerin hemen hemen hepsinde köle pazarları oluşmuştur. Mesela Basra'da "Sûku'n-Nahhâsîn", Samarra'da "Sûku'r-Rakîk", Bağdat'ta "Şâriu Dâri'r-Rakîk" gibi çarşılar köle piyasasında hizmet vermiştir.⁵⁴⁴

İslam kaynaklarında bu çarşılara Mâverâünnehir'den ve Orta Sirderya havzasından getirilen Türkler için Etrâk, Mevlâ, Gılmânu'l-Etrâk veya Memlûk isimleri

---

⁵³⁷ *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, c. III, s. 348.

⁵³⁸ Yazıcı, a.g.e., s. 45.

⁵³⁹ İbn Havkal, a.g.e., s. 467.

⁵⁴⁰ Apak, a.g.e., c. IV, s. 215.

⁵⁴¹ Hasan, a.g.e., c.III, s. 2.

⁵⁴² Hasan, a.g.e., c.II, s. 193.

⁵⁴³ Mes'ûdî, a.g.e., c. IV, s. 53; Hasan, a.g.e., c.II, s. 195.

⁵⁴⁴ Yazıcı, a.g.e., s. 43; Apak, a.g.e., c. IV, s. 238.

kullanılmıştır.⁵⁴⁵ Hilafet sarayına getirilen Türk köleler bazen satın alınıyor bazen de haraçlarını ödeyemeyen eyaletler tarafından para yerine gönderiliyordu.⁵⁴⁶ Bazı tarihçiler tarafından Türk kölelerin “Etrâk” veya “Gilmân” diye adlandırılması sebebiyle bunların köle olarak değil, hizmetçi olarak geldiğini ileri sürmeleri doğru görünmemektedir. Fakat onların ilk önce köle olarak getirilip de sonradan kendi maharetleri sayesinde ücretli asker veya komutanlıklara yükselmeleri söz konusudur. Fakat IX. yüzyılın ikinci yarısı halife Mütevekkil (232-246/847-861) döneminden itibaren Orta Asya’dan Türk askerler getirme uygulaması neredeyse durdurulmuştur. Böylece savaşlarda veya isyanları bastırırken ölenler sebebiyle Türk askerlerin sayısı azalmış, ilaveler de sağlanmamıştır. Halife Mutemid-Alellah (256-278/870-892) da Türklerin devlette aşırı güçlenmesinden endişe duymuş ve başkenti, Türkler için yapılan Samarra’dan tekrar Bağdat’a naklederek onların saraydaki etkisini zayıflatmıştır.⁵⁴⁷

IV. ORTA SİRDERYA HAVZASI’NIN GÖÇEBE TÜRK HALKLARI

A. Karluklar

751 (H. 133) yılındaki Atlah Savaşı’ndan sonra Orta Sirderya havzasında hâkimiyet fiili olarak ne Müslüman Arapların ne de Çinlilerin eline geçmiştir. Bu hadiseden sonra mahalli hanedanlar, savaşta galip çıkan Abbâsî hilafetinin bölgedeki otoritesini kabul etmiş görünse de İslam Devleti mıntıkaya fiilen hâkim olamamıştır. Orta Sirderya havzasında asıl hâkimiyet Türgiş Devleti’nin yıkılmasının ardından ortaya çıkan Türk kabileleri Karluklar ile Oğuzların eline geçmiştir.

Bu dönem hakkında bilgi veren coğrafyacılar, Harezmi’den İsficab’a kadar Oğuzların, İsficab’dan Fergana’nın en ücra köşesine kadar Karlukların yaşadığını kaydetmektedirler.⁵⁴⁸ Demek ki, bu dönemde birincisi güney-doğu ikincisi ise kuzey-batı tarafı olmak üzere Orta Sirderya havzası iki Türk kabilesi Karluk ve Oğuzlar tarafından yönetilmekteydi.

---

⁵⁴⁵ *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, c. III, s. 353.

⁵⁴⁶ *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, c. III, s. 354.

⁵⁴⁷ Apak, a.g.e., c. IV, s. 325 vd.

⁵⁴⁸ İbn Havkal, a.g.e., s. 467; Yâkût, a.g.e., c. V, s. 46; Şeşen, a.g.e., s. 145; *İstoriya Kazahstana v Arabskih İstoçnikah*, c. II, s. 90.

İlk olarak toprak açısından daha büyük olan ve bölgenin siyasî olaylarında daha aktif rol oynayan Karlukları ele alalım. Karluklar hakkında ilk bilgilere Çin kaynaklarında rastlanmakta olup belgelerde bunların 413 yılında Ka-lo-Uk olarak kaydedildiği belirtilmiştir.⁵⁴⁹ Fakat bir kabile olarak Karlukların tarih sahnesine çıkışı VI. yüzyılın sonuna tekabül etmektedir. Bu dönemde Karluklar “Üç Karluk”⁵⁵⁰ kabileler birliği altında Altay dağlarının batısında Zaisan, Alaköl, Uruntu gölleri ortasında, Kara Ertis nehrinin kıyısında ve Tarbağatay dağlarında yaşıyorlardı.⁵⁵¹ Orta çağ Müslüman coğrafyacıları İstahrî (v.957) ve Ebû Zeyd Belhî (850-934) Karlukların Tokuzoğuz, Kırgızlar, Oğuzlar ve Kimeklerle birlikte Türk kavimlerinden olduğunu ve birbirinin dillerini anladıklarını yazar.⁵⁵² Çin kaynakları da aynı şeyi kaydetmekte olup Karlukların kültür ve dillerinin Batı Türkistan’daki diğer Türk kavimlerine benzediğini söylerler.⁵⁵³

Soğdça Grr-Wgt, Moğolca Har-Lu-Ut, Müslüman coğrafyacılar tarafından Halluh, Harluh adıyla isimlendirilen Karluklar⁵⁵⁴ Türklerin en büyük kabilelerinden sayılırdı.⁵⁵⁵ Siyasî olarak da ilk önce Göktürk Kağanlığı’na, sonradan hangisinin daha güçlü olduğuna göre bazen Batı ve bazen de Doğu Türk Kağanlığı’na tabi olmuştur.⁵⁵⁶ Bu dönemde Karluklar’da iktidar hiyerarşisinin en üstünde genel başkan “Hiyelifa”

---

⁵⁴⁹ *Kazakistan Tarihi: Köne Zamannan Bügünge Dein*, c. I, s. 310

⁵⁵⁰ Üç Karlukların kabile birliği Meou-lo, Tçe-se, Ta-çe-li olarak üç kabileden oluşuyordu. Bkz. Aslan Turlibek, “*Karluktardın Sayasi Tarihi*” (*Қарлұқтардың саяси тарихы*), II. Uluslararası Türkoloji Kongresi: Günümüzde Türkoloji: Kurumu, Uygulaması ve Gelecek Görevleri, Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, c. II, s. 344.

⁵⁵¹ Sizdikov S. M., *Karluk-Karahana Memleketi* (*Қарлұқ-қарахан мемлекеті*), Almatı, 2015, s. 31; Minorsky, a.g.e., s. 286; Akişev, Baypakov, a.g.e., c. I, s. 306; Amanjolov K. R., *Turku Halklarının Tarihi*, c. I, Almatı, Bilim, 2005, s. 175; İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1977, s. 126; Klyashorni S. G., Sultanov T. İ., *Gosudarstva i narodi Evraziiskih Stepei* (*Государство и народы Евразийских степей*), Sankt-Petersburg, 2004, s. 112

⁵⁵² İstahrî, a.g.e., s. 9; Şeşen, a.g.e., s. 156; *İstoriya Kazahstana v Arabskih Istočnikah*, c. II, s. 87

⁵⁵³ Amanjolov, a.g.e., s. 175; Klyashorni-Sultanov, a.g.e., s. 113.

⁵⁵⁴ Karluk kelimesinin anlamı hakkında üç görüş bulunmaktadır: 1. Eski Türk edebiyatı Oğuz Kağan destanında “Karluk” kelimesi “Kar yığıntısı” anlamına gelmektedir. 2. Bazı fikirlere göre “Karluk” sözünün kökeni “Kar kıvılcımı” anlamına gelmekte olup muhtemelen onların kaldığı coğrafyadaki havanın soğukluğuna işaret etmektedir. 3. Doerfer, Karluk isminin “Yanlış kabile”, “Aile”, “Oba” anlamına geldiğini vurgulamaktadır. Bkz. Turlibek, a.g.m, s. 346.

⁵⁵⁵ Turlibek, a.g.m, s. 346

⁵⁵⁶ *Kazakistan Tarihi: Köne Zamannan Bügünge Dein*, c. I, s. 306; Karlukların Türk kağanlıklarıyla münasebetleri için bkz. Sizdikov S. M., *Karluk-Karahana Memleketi*, Almatı 2015, s. 31.

bulunuyordu. Bundan sonra kabileler birliğinin lideri “İlteber” ve arkasından da her kabilenin yöneticileri “Sagunlar” geliyordu.⁵⁵⁷

VII. asır ortalarından itibaren Karlukların Batı Türkistan’daki siyasî olaylara aktif bir şekilde katılmaya başladığı görülmektedir.⁵⁵⁸ 682 yılında Doğu Türk Kağanlığı ortaya çıktıktan sonra onların hâkimiyetini tanımamasına rağmen, sonraki dönemlerde Karluklar kendilerini itaatkâr tebaa olarak göstermemiştir. Geniş yaylaların özgürlük ruhunu kendilerinde barındıran bu göçebe millet, bağımsızlık uğrunda sadece VIII. yüzyılın ilk çeyreğinde üç kere merkeze karşı ayaklanmıştı. Onların bu hareketleri o dönemde güçlü olan Türk Devleti tarafından zorluk çekilmeden bastırılmıştır.⁵⁵⁹

Karlukların bağımsızlık uğrunda mücadelesi VIII. asrın ortasında bölgedeki vaziyetin değişmesiyle semeresini vermiştir. 742 yılında Karluklar, Uygur ve Basmıllar ile ittifak kurarak isyan etmiş ve Doğu Türk Kağanlığı’nın son Kağanı Kutluğ’a ve onun taraftarlarına galip gelmeyi başarmıştır. Bu üç kabilenin ayaklanmasını Çinlilerin de bir birlik göndererek desteklediği kaydedilmektedir.⁵⁶⁰ Olayların arkasından yıkılan kağanlığın bıraktığı siyasî boşluğu doldurmaya, tabiatıyla Doğu Türklerine son darbeyi vurmuş olan üç etnik unsur Basmıl, Uygur ve Karluklar çalışmıştır.⁵⁶¹ Hal böyleyken 744 yılında Karluklar Uygurlarla birleşerek bu sefer eski müttefikleri Basmıllara ağır darbe vurmuşlardır. Ardı ardına cereyan eden bu siyasî olaylardan en kazançlı çıkan Uygurlar olup aynı yılda Uygur Kağanlığı’nı kurmaya muvaffak olmuşlardır.⁵⁶² Dolayısıyla bu mücadelede daha başarılı çıkan Uygurların kabile lideri “Kağan” unvanını, Karlukların hükümdarı ise “Sağ (Batı) cephe yabgusu”⁵⁶³ lakabını almıştır.⁵⁶⁴

---

⁵⁵⁷ Sızdikov, a.g.e., s. 102.

⁵⁵⁸ Klyaştorni-Sultanov, a.g.e., s. 112.

⁵⁵⁹ *Kazakistan Tarihi: Köne Zamannan Bügünge Dein*, c. I, s. 306; Amanjolov, a.g.e., c. I, s. 176; Klyaştorni-Sultanov, a.g.e., s. 113

⁵⁶⁰ Sızdikov, *Karluk-Karahan Memleketi*, s. 90; Minorsky, a.g.e., s. 286; Turlibek, a.g.m, s. 345; Amanjolov, a.g.e., c. I, s. 176; Talas Omarbekov, *Kazak Türkülerinin Memlekettiliği: Kağanattar, Ulustar men Handıktar Bayanı (Қазақ түркілерінің мемлекеттілігі: қағанаттар, ұлыстар мен хандықтар баяны)*, Almatı, 2015. s. 35; Kafesoğlu, a.g.e., s. 126.

⁵⁶¹ Klyaştorni-Sultanov, a.g.e., s. 111.

⁵⁶² *Kazakistan Tarihi: Köne Zamannan Bügünge Dein*, c. I, s. 306; Omarbekov, a.g.e., s. 35; Turlibek, a.g.m, s. 345; Sızdikov, *Karluk-Karahan Memleketi*, s. 90; Kurşat Yıldırım, *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2013, s. 372.

⁵⁶³ Mahmud Kaşgarî’ye göre “yabgu” ünvanı “hakan’dan” iki seviye aşağıda sayılırdı. Yabgu kelimesinin anlamları için bkz. Minorsky, a.g.e., s. 288. Orhon yazıtlarında Karlukların hükümdarlarının adı “Elteber” olarak geçmektedir. Fakat Karluklarda bölgede soydaş halklarının aksine “yabgu”

Buna rağmen Doğu Türk Devleti'ni tarihe gömmede önemli rol oynayan Karluklar muhtemelen kendilerinin arka plana atıldığını hissetmiş, sadece sağ cephe Yabguluğu'yla yetinmek istememiştir. Nitekim kağanlık mirasından daha çok pay elde etmek amacıyla Karluklar bu defa da Tokuz-Tatarlarla birlikte Uygurlara karşı cephe almıştır. Fakat 750'li yıllarda Çin'in bölgeyi tehdit etmesi ve ardından Atlah Savaşı'nın gerçekleşmesi rakiplerin mücadelelerine bir süre ara vermeleriyle neticelenmiştir.⁵⁶⁵

751 yılında gerçekleşen Atlah Savaşı'nda Tang ordusunun Müslümanlara yenilmesinde Karlukların nihai rol üstlendiğine önceki bölümlerde değinmiştik. Oysa çok geçmeden Karluklar Çinlilerle diplomatik ilişkilerini yeniden canlandırmış, bu amaçla 752 yılında Çin İmparatoru'na elçi göndermiştir. Çinliler ve Karluklar arasında ilişkilerin geliştirilmesi Uygurlardan endişe duyan iki taraf için de iyi olmuştur.⁵⁶⁶

Bölgedeki fırtınalı dönem yatışınca eski rakipler arasında mücadele tekrar başlamıştır. Bu sefer daha çok müttefik kazanan Karluklar, Enisey Kırgızları, Basmıllar ve kalan Doğu Türkleriyle Uygurlara karşı yürümüştür. Fakat Uygur ülkesinin merkezinde iki yıl süren şiddetli savaş sonunda Uygurlar dağınık bir şekilde hareket eden müttefik güçleri geri püskürtmeyi başarmıştır.⁵⁶⁷ Ardından Karluklar tüm gücünü Yedisu, Çungarya ve Tarım Havzasında tutunmaya sarfetmiştir. Hâlbuki 756 yılında burada da yenilgiye uğramış ve Çungarya'yı Uygurlara terketmek zorunda kalmıştır.⁵⁶⁸ Sonuçta Karluklar, Doğu Türk Devleti'nin topraklarına aday olma fikrinden vazgeçerek batıya yönelmiştir. Doğu'daki mirastan umut kesen Karlukların bu adımlarıyla en azından Türkiş Devleti'nin mirasına hâkim olma fikrine kapıldığı ileri sürülebilir.⁵⁶⁹

Karluklar batıya doğru hareket ederken küçük Türkiş beylikleri ve Uygurların vassalları tarafından ufak tefek muhalefet görmüştür. Fakat Yedisu'da Karlukların en büyük rakipleri Oğuzlar olmuştur. Bununla birlikte Oğuz ve Karluklar arasındaki savaşlar hakkında çok az bilgi bulunmaktadır. Karluklarla mücadeleyi kaybettikten

---

kelimesini “Jabgu” olarak teleffüz ederlerdi. Bkz. Amanjolov K. R., *Turku Halklarının Tarihi*, c. I, Almatı, Bilim, 2005, ss. 175-176; Klyaçtorni-Sultanov, a.g.e., s. 113; Minorsky, a.g.e., s. 288.

⁵⁶⁴ *Kazakistan Tarihi: Köne Zamannan Bügünge Dein*, c. I, s. 306; Kafesoğlu, a.g.e., s. 127

⁵⁶⁵ Klyaçtorni-Sultanov, a.g.e., s. 113

⁵⁶⁶ Amanjolov, a.g.e., c. I, s. 177; Klyaçtorni-Sultanov, a.g.e., s. 114.

⁵⁶⁷ Klyaçtorni-Sultanov, a.g.e., s. 114

⁵⁶⁸ Turlibek, a.g.m, s. 346; Klyaçtorni-Sultanov, a.g.e., s. 114.

⁵⁶⁹ Minorsky, a.g.e., s. 286; Sizdikov, *Karluk-Karahan Memleketi*, s. 105.

sonra Oğuzlar VIII. asrın ikinci yarısında Sirderya'nın aşağı havzasına giderek orasını kendilerine yeni yurt edinmişlerdir. Başkent olarak da Sirderya kıyısındaki Yenikent şehrini belirlemişlerdir. Ne var ki, Batı Türkistan kabileleri üzerinde hakkı olduğunu göstermek amacıyla bu arada Oğuzların hükümdarı da Yabgu lakabını kullanmıştır.⁵⁷⁰

Böylece Karluk ve Oğuzların Sirderya'nın orta havzasına gelişi VIII. asrın ikinci yarısında gerçekleşmiştir.⁵⁷¹ Orta çağ kaynaklarında Türklerin Farab, Sutkend, Şâş, Taraz şehirleri arasında konargöçer şeklinde yaşadıkları, hayat biçimlerinin bedevilere benzediği kaydedilmektedir.⁵⁷²

Karlukların Batı Türkistan'daki tüm rakiplerine galip gelerek nihayet 766 yılında Suyab ve Taraz şehirlerini zaptetmesiyle Karluk Devleti resmen kurulmuş oldu.⁵⁷³

766-775 yıllarında Karluklar batıya ilerlemelerini devam ettirerek Kaşgardarya'yı zaptetmiş ve VIII. asrın sonuna doğru Fergana'da hâkimiyet kurmuşlardır.⁵⁷⁴ Ardından Karluklar eski düşmanı Uygurlarla tekrar mücadeleye başlamıştır. Bu amaçla Tibetlilerle ittifak kurarak zaman zaman Uygur topraklarında patlak veren isyanları desteklemişlerdir. Başlangıçta Uygurlara karşı bazı kazançlar elde eden Karluklar, VIII. yüzyılın sonralarına doğru mücadeleyi kaybetmeye başlamıştır. Hatta 803 yılında Karlukların gücünü kıran Uygurlar, Fergana üzerinden Orta Sirderya havzasına kadar ulaşmışlardır. Bu sefer Uygurların batı yönüne yaptığı en son başarısı olmuştur.⁵⁷⁵

IX. asrın başlarındaki savaşları kaybetmelerine rağmen Karluk Devleti'nin durumu genel olarak istikrarlı ve ekonomik olarak müreffeh olmuştur. Çünkü Karlukların hâkimiyeti altında Yedisu ve Sirderya Havzası'nın zengin şehirleri

---

⁵⁷⁰ Klyaştorni-Sultanov, a.g.e., s. 115; Akişev, Baypakov, a.g.e., c. I, s. 307.

⁵⁷¹ Sızdikov, *Karluk-Karahan Memleketi*, s. 118.

⁵⁷² Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Abdullah el-İdrisi, *Nüzhetü'l-Müstâk fi İhtirâki'l-Âfâk*, Kahire, 2002, c. I, ss. 517-518; Sızdikov, *Karluk-Karahan Memleketi*, s. 126; *İstoriya Kazahstana v Arabskih İstoçnikah*, c. II, s. 104.

⁵⁷³ Amanjolov, a.g.e., s. 178; Klyaştorni-Sultanov, a.g.e., s. 115; Minorsky, a.g.e., s. 287; Akişev, Baypakov, a.g.e., c. I, s. 307; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar*, s. 217; Omarbekov, a.g.e., s. 36; Kafesoğlu, a.g.e., s.127; Candarbek, a.g.e., s. 92.

⁵⁷⁴ *Kazakistan Tarihi: Köne Zamannan Bügünge Dein*, c. I, s. 307; Sızdikov, *Karluk-Karahan Memleketi*, s. 107.

⁵⁷⁵ Klyaştorni-Sultanov, a.g.e., s. 116; Turlibek, a.g.m, s. 346; Akişev, Baypakov, a.g.e., c. I, s. 308.

bulunuyordu ki bu durum onlara maddi refah sağlamıştır. Ayrıca İpek Yolu'nun Taraz'dan Issık Gölü'ne kadarki rotasının Karluklar tarafından kontrol edilmesi de onlara ekonomik kazanç sağlamıştır.⁵⁷⁶

Bazı rivayetlerde Karluk Yabgu'sunun halife Mehdî'nin çabaları üzerine 778-779 yıllarında Bağdat'a gelerek İslam'ı kabul ettiğinden söz edilmektedir.⁵⁷⁷ Fakat bu rivayete kuşkuyla bakılması gerekiyor. Çünkü Karluklar Orta Sirderya havzası ile Kuzey Mâverâünnehir'de Müslümanlara karşı çıkan isyanları aktif bir şekilde destekliyordu.⁵⁷⁸ Bunun neticesi olarak Abbâsî halifesi Me'mun (813-833) döneminde, halifenin yakın adamı Fazl b. Sehl tarafından 812-817 yılları arasında Otrar Havzası'na askerî sefer düzenlenmiştir. Bu sefer esnasında Karlukların sınır komutanı katledilmiş, Yabgu'nun ailesi Müslümanlar tarafından esir alınmış, Yabgu'nun kendisi ise Kimek topraklarına kaçmak zorunda kalmıştır.⁵⁷⁹ İdrisî de o dönemde Sirderya'nın ötesinde Türkler arasında Müslümanların çoğaldığını ve bundan dolayı İslam'ı kabul etmeyen soydaşlarının (muhtemelen Karlukların) rahatsız olduğunu kaydetmektedir.⁵⁸⁰ Barthold Türk milletleri arasında Müslümanların kültürel etkisinde en çok Karlukların kalmış olduğunu kabul etmekle beraber Karluk Yabgusu'nun İslam'ı kabul etmesi hakkındaki rivayete kuşkuyla bakmaktadır.⁵⁸¹ Üstelik Karluklar İsficab ve Fergana hattında İslam Devleti'nin Mâverâünnehir'deki temsilcisi konumundaki Sâ mânîlerle hep savaş halinde olmuştur.⁵⁸² Bütün bunlar en azından IX. asrın birinci yarısında Karlukların İslam'ı hâlâ benimsemediklerini göstermektedir.

Karlukların yaklaşık bir asırdır amansız şekilde mücadele ettikleri Uygurlar, 840 yılında Enisey Kırgızları ve Uygur Kağanlığı'nın isyancı komutanları tarafından yıkılmıştır.⁵⁸³ Bunun üzerine Türkler arasındaki üst otorite ve başkanlık Karluklara geçmiş, Göktürk hanedan ailesi Aşina soyundan gelen Karluk yabgusu Bilge Kül Kadir

---

⁵⁷⁶ Sızdikov, *Karluk-Karahan Memleketi*, s. 111.

⁵⁷⁷ Zekeriya Kitapçı, *İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hakanları*, Yedi Kubbe Yayınları, Konya 2004, s. 258; Candarbek, a.g.e., s. 93.

⁵⁷⁸ *Kazakistan Tarihi: Köne Zamannan Bügünge Dein*, c. I, s. 308.

⁵⁷⁹ Amanjolov, a.g.e., c. I, s. 179; Klyaçtorni-Sultanov, a.g.e., s.116; Turlibek, a.g.m, s. 346.

⁵⁸⁰ İdrisî, a.g.e., c. I, s. 518; *İstoriya Kazahstana v Arabskih İstoçnikah*, c. II, s. 105

⁵⁸¹ Barthold, *Oçerk İstorii Semireçiya*, s. 24

⁵⁸² Sızdikov, *Karluk-Karahan Memleketi*, s. 126.

⁵⁸³ Minorsky, a.g.e., s. 287; Klyaçtorni-Sultanov, a.g.e., s. 116; Omarbekov, a.g.e., s. 36; *Kazakistan Tarihi: Köne Zamannan Bügünge Dein*, a.g.e., c. I, s. 308; Turlibek, a.g.m, s. 346.

Han kendisini “Bozkırların kanuni hükümdarı” ilan ederek “Kara Han” unvanını almıştır.⁵⁸⁴ Karluk hükümdar ailesinin Türgiş Devleti’ni yöneten Aşina hanedanına mensup olması, onların bu makamı devralmasına kolaylık sağlamıştır. Çünkü artık bu dönemde son 300 yıl boyunca ayakta olan iktidar merkezi, diğer bir ifadeyle tek kağanlık düşüncesi ortadan kalkmıştı. Artık Türk kavimleri gözünde kim köklü hanedana veya aileye sahipse o itibar kazanıyordu. Nitekim bundan sonra Karluk hükümdarları “yabgu” lakabını geriye bırakarak “Kağan” unvanını kullanmıştır. *Hudûdü'l-Âlem'de* de yabgu kelimesinin Karluk hükümdarlarının eski unvanı olduğu kaydedilmektedir. Fakat Karlukların tüm Türk kabileleri üzerinde fiilî nüfuza sahip olduğunu ileri sürmek de doğru değildir. Büyük olasılıkla Karluk hükümdarının Kağan unvanı sembolik mahiyetteydi.⁵⁸⁵ Nitekim Karlukların hâkimiyetindeki Çiğil, Tuhsi ve Yagma gibi büyük kabileler merkezden yarı bağımsız hayat yaşamış, dolayısıyla kabile liderleri kendi otoritelerini güçlendirmeye çalışmıştır. Bu mesele Karluk Devleti’nde merkezi hükümetin otoritesinin zayıf olduğunu açığa vurmaktadır.⁵⁸⁶ Zaten Karluklar Devleti bir kabileden oluşan klasik devlet suretinde değil de Çiğiller, Halaclar, Azkişiler, Tuhsiler, Barshanlar gibi birçok kabileyi kapsayan, Hun ve Göktürk örneklerinde olduğu gibi konfederasyon şeklinde yönetilmiştir. Ayrıca Türkleşen Yedisu’daki Soğdlular da buna dâhil olmuştur.⁵⁸⁷

Karlukların Orta Asya’da hâkimiyet kurmayı başardıktan sonra devletin iç ve dış siyasetinde neler olup bittiği hakkında bilgiler yeterince kaydedilmemiştir.⁵⁸⁸ Şurası bir gerçek ki, Karlukların İslam topraklarına en yakın yerde yaşamaları onların diğer Türk kabilelerine göre İslam’ı daha çabuk benimsemelerini sağlamıştır. Bunun neticesi olarak Karluk yabgu ailesinden Bilge Kül Kadir Han 940 yılında ilk Türk İslam Devleti’nin temelini atmıştır.⁵⁸⁹

Karluklar en parlak dönemlerinde batıda Orta Sirderya havzasını, Güneyde Fergana ve Kaşgar’ı, Doğuda Yedisu, Kuzeyde Balkaş Gölü’ne kadar toprakları içine

---

⁵⁸⁴ Kafesoğlu, a.g.e., s. 128. Bu unvandan yol çıkarak bazıları Karahanlılar Devleti’nin bu tarihte ortaya çıktığını ileri sürmüştür. Bkz. Candarbek, a.g.e., s. 94.

⁵⁸⁵ Klyaçtorni-Sultanov, a.g.e., s. 117

⁵⁸⁶ *Kazakistan Tarihi: Köne Zamannan Bügünge Dein*, c. I, s. 307.

⁵⁸⁷ *Kazakistan Tarihi: Köne Zamannan Bügünge Dein*, c. I, s. 310.

⁵⁸⁸ Sızdikov, *Karluk-Karahan Memleketi*, s. 113

⁵⁸⁹ Amanjolov, a.g.e., s. 180; Klyaçtorni-Sultanov, a.g.e., s. 117.

alıyordu. *Hudûdü'l-Âlem*'de Karlukların doğuda Tokuzoğuzlar, güneyde Yağmalar ile sınır olup, Sirderya'dan Çu Havzası'na kadar sınırlarının ulaştığı, hatta bölgeye "Karluk Kapısı" denildiği kaydedilmektedir.⁵⁹⁰ Orta çağın seyyahları Fergana'dan sonra bütün Karlukların topraklarını geçip Tokuzoğuz ülkesine ulaşınca kadar 30 küsur gün sürdüğünü yazmaktadırlar.⁵⁹¹ Kudame, Barshan'dan Tokuzoğuzların şehrine kadar 40 günlük mesafe olduğunu,⁵⁹² ayrıca Kimeklerin yeri Taraz'ın kuzeyinde 80 günlük mesafede ve bu yolların çoğunlukla çöl ve sahralardan geçtiğini kaydetmektedir.⁵⁹³ Kudame'nin verdiği bilgilerden onun şimdiki Taraz'ın kuzey istikametinden başlayan Betpak Dala ve Moyunkum adlı çölleri kastettiği anlaşılmaktadır.⁵⁹⁴

B. Oğuzlar

X. asırda Hazar Denizi'nden Çin hududuna kadar olan geniş topraklar üç Türk unsurunun hâkimiyeti altındaydı. Bunlardan Hazar Denizi'nden Sirderya Orta Havzası'nı içine alan bölgeye kadar Oğuzlar,⁵⁹⁵ Fergana'nın doğusuna yirmi günlük mesafeye kadar Karluklar, oradan Çin'e kadar Tokuz-Oğuzlar yaşamaktaydı.⁵⁹⁶ İbn Fakîh, bu üçünden Oğuzların Kimekler ve Tokuzoğuzlar ile birlikte yöneticiler grubunu oluşturduğunu ve Türkler arasında büyük nüfuza sahip olduklarını kaydetmektedir.⁵⁹⁷ Yalnız Oğuzların Orta Sirderya havzasına ne zaman geldikleri belli olmasına rağmen, devletlerini ne zaman ve nasıl kurdukları hakkında kesin bir bilgi yoktur. Üstelik Oğuzların devlet teşkilatları, sosyal hayatı, daha da önemlisi siyasî tarihi doğru düzgün kaydedilmemiştir. Bununla birlikte Oğuzların bağımsız bir unsur olarak ortaya

---

⁵⁹⁰ Minorsky, a.g.e., s. 289.

⁵⁹¹ Şeşen, a.g.e., s. 164; Sizdikov, *Karluk-Karahan Memleketi*, s. 121

⁵⁹² Kudame, a.g.e., s. 195.

⁵⁹³ Kudame, a.g.e., s. 196; İstahrî, a.g.e., s. 9.

⁵⁹⁴ Sizdikov, *Karluk-Karahan Memleketi*, s. 127.

⁵⁹⁵ Oğuz kelimesinin kökeni hakkında farklı görüşler olmasına rağmen kabile manasına gelen "ok" ile eski Türkçedeki çoğul eki "z" nin birleşmesiyle ok+uz olarak "kabileler" anlamına geldiği bilinmektedir. Bkz. Kafesoğlu, a.g.e., s. 130. Oğuz kelimesinin diğer anlamları hakkında bkz. Omarbekov, a.g.e., s. 44.

⁵⁹⁶ Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi*, s. 62.

⁵⁹⁷ Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. İshak el-Hamezani İbn Fakîh, *Kitabü'l-Büldân*, Beyrut 1996, s. 634.

çıkmaları hakkında kaydedilen tarihi olaylarla birlikte efsanevi mahiyetteki rivayetler de vardır. İbn Fakîh'in aktardığı yağmur taşı efsanesi bunlardan en yaygındır.⁵⁹⁸

Oğuz kabilelerinin bölgeyi işgal etmesinden önce VII. asırda Aral Gölü'nden Sirderya Nehri'nin orta havzasına kadarki topraklarda Kangar isimli kabileler yaşamaktaydı. Kangarlar M.Ö. II.-M.S. V. asırlara kadar Orta Sirderya havzasında hâkimiyet kuran Kanglıların devamı olarak bilinmektedir. VII-VIII asırlarda ise Kangarların isimleri artık Peçenekler olarak anılmaya başlamıştır.⁵⁹⁹

VIII. asrın birinci yarısında yarı göçebe Peçenek-Kangar kabileleri Otrar⁶⁰⁰ merkezli Sirderya Havzası'nda kabileler konfederasyonunu kurmuştur. Peçenek kabileleri dönemin önde gelen toplulukları Soğdlular ve Batı Türkistan kabileleriyle kültürel-siyasî ilişkideydi. Bu alâkaların sonucu olarak VII. asrın ikinci yarısında Müslüman ordusu bölgeye ulaştığında, Peçenekler Mâverâünnehir'de Araplara karşı Türk-Soğdlu ittifakına dâhil olmuştur.⁶⁰¹

Malum olduğu üzere Oğuzlar eskiden Göktürklerin mahiyetinde ve sonradan da Göktürklerin akabinde ortaya çıkan Türk devletlerinin çatısı altında Yedisu bölgesinde yaşamaktaydı. Fakat VIII. asrın ikinci yarısında Türk devletlerinin yıkılmasıyla birlikte Doğu ve Batı Türkistan'da ortaya çıkan siyasî olaylar neticesinde Karluklara yenik düşen Oğuzlar, Sirderya Havzası'na yönelmeye başlamıştır.⁶⁰² *Hudûdü'l-Âlem'de* de 766 yılında Karlukların karargâhlarını Çu Vadisi'ne taşıyarak Yedisu bölgesini işgal ettikleri, bunun üzerine orada bulunan Oğuzların batıya göç etmek zorunda kaldıkları kaydedilmektedir.⁶⁰³

IX. asrın ortalarında Oğuzlar, eski rakipleri Kimek ve Karluklarla birleşerek, Orta Sirderya havzasının eski sakinleri Peçenek-Kangar kabileler konfederasyonuna son vermeye muvaffak olmuştur. Böylece Oğuzlar Orta Sirderya havzasından Aral Gölü'ne kadarki topraklara hâkim olmayı başarmıştır. Aynı asrın son çeyreğinde bu defa

---

⁵⁹⁸ “Yağmur Taşı” efsanesi hakkında detaylı bilgi için bkz. İbn Fakih, a.g.e., s. 639 vd.; Agadjanov, a.g.e., s. 122.

⁵⁹⁹ *Kazakistan Tarihi: Köne Zamannan Bügünge Dein*, c. I, s. 314.

⁶⁰⁰ Eski Türk metinlerinde “Kangu Tarban”.

⁶⁰¹ *Kazakistan Tarihi: Köne Zamannan Bügünge Dein*, c. I, s. 315.

⁶⁰² Agadjanov, S. G., *Oçerki İstorii Oguzov İ Turkmen Srednei Azii IX-XIII vv* (Очерки истории огузов и Туркмен Средней Азии (IX-XIII вв.)), İlim Yayınevi, Aşhabat 1969, s. 129.

⁶⁰³ Minorsky, a.g.e., s. 311; Barhold, *Orta Asya Türk Tarihi*, s. 49.

Hazarlar ile ortaklık kuran Oğuzlar Peçeneklere yine yıkıcı darbe vurarak Aral Gölü'nün kuzeyi, İdil ve Ural nehri arasındaki arazileri topraklarına katmışlardır.⁶⁰⁴ Böylece Peçenekler Sirderya boyunu terk etmek mecburiyetinde kalıp geri kalanları ise Oğuz kabilelerinin arasında karışmışlardır.⁶⁰⁵

VIII. yüzyılın ikinci ve IX. asrın birinci yarısında bölgede yaşanan yoğun siyasî olaylar özellikle Oğuzların Peçenek-Kangar odağıyla uzun süre mücadele etmesi, Oğuzların siyasî olarak toparlanmasını sağlamıştır ki bu Sirderya Havzası'nda bir Oğuz Devleti'nin kurulma sürecini hızlandırmıştır. Arap tarihçi ve coğrafyacıları da IX. yüzyılın sonu ve X. asrın başında Mâverâünnehir'de Oğuzların bir devleti olduğunu kaydetmektedirler.⁶⁰⁶ Oğuzların 766 yılında Karluklarla eş zamanlı olarak devlet kurdukları hakkında görüşler olsa da, Oğuz Yabgu Devleti hakkında ilk bilinen bilgiler IX. asrın sonu ile X. asrın başına aittir. Büyük olasılıkla Oğuzlar devletlerini bu dönemde kurmuşlardır.⁶⁰⁷ Fakat batı Oğuzları'nın devleti bu dönemin malum devletlerindeki teşkilatlanmış yapı gibi değil de, erken feodal kabilevi devlet suretinde olmuştur.⁶⁰⁸

X. asırda Oğuzların başkenti Yengikent (Arapça: “el-Karyetü'l-hadise”, Farsça: “Dih-i Nev”) veya diğer bir ismiyle Yeni Guziye şehri olmuştur. Yengikent'in başkent olarak belirlenmesinde coğrafi konumu önemli rol oynamıştır. Çünkü şehir Orta Asya'nın büyük tarım merkezleri olan Harezm ile Mâverâünnehir'in ortasında yer almaktaydı. Üstelik Kimek Ovası'yla Sarısu, Kengir, Esir ve Nura nehirlerinin kıyılarında giden kervan yollarının üstünde yer almaktaydı. Buna ilaveten Siğnak ve Güney Oral'a doğru giden ticaret yolları da buradan geçmekteydi.⁶⁰⁹

Zamanın diğer feodal ülkeleri gibi Oğuz Devleti'nde de bir hükümdarın hâkimiyet kurduğu tek merkezli sistem söz konusu değildi. İdrisî'nin aktardığı gibi Oğuzlarda birçok hükümdar vardı. Bu melikler müstahkem kalelerde oturur ve mal

---

⁶⁰⁴ *Kazakistan Tarihi: Köne Zamannan Bügünge Dein*, c. I, s. 315; Agadjanov, a.g.e., s. 129

⁶⁰⁵ Agadjanov, S. G., a.g.e., s. 129; Barhold, *Orta Asya Türk Tarihi*, s. 72.

⁶⁰⁶ *Kazakistan Tarihi: Köne Zamannan Bügünge Dein*, c. I, s. 316-318.

⁶⁰⁷ Agadjanov, a.g.e., s. 132.

⁶⁰⁸ Agadjanov, a.g.e., s. 102; Akişev, Baypakov, c. I, s. 317

⁶⁰⁹ Agadjanov, a.g.e., s. 134; Akişev, Baypakov, c. I, s. 316; Barhold, *Orta Asya Türk Tarihi*, s. 72.

mülklerini orada saklarlardı.⁶¹⁰ Dolayısıyla konfederasyon şeklinde olan Oğuz Devleti'nde Yabgu tam otoriteye sahip değildi.⁶¹¹ Sovyet yazarı Agadjanov da Oğuz ülkesinin ilk aşamada kabilelerin bir araya gelerek oluşturdukları konfederasyon şeklinde olduğunu ve ancak IX-X. asırlarda bir devlete dönüştüğünü ileri sürmektedir.⁶¹²

IX-X. yüzyıllarda Oğuz Devleti, siyasî ve sosyal yapısı açısından feodal devlete kadarki dönemden erken feodal devletine geçiş süreci niteliği taşıyordu. Böyle bir devlette hükümdarın hâkimiyeti kabile liderleri tarafından sınırlandırılıyordu. Devletin alâmetlerinden biri olan vergi sistemi de ancak XI. asır başlarında bir düzene koyulmuştu.⁶¹³

IX-XI. yüzyıllarda Oğuzların hükümdarı Yabgu unvanını taşımıştır. Yabguların “Kül Erkin” adında danışmanları vardı. Bu danışmanlar büyük nüfuza sahipti ve gerektiği zaman davalara da bakarak hâkimlik rolünü üstlenirlerdi.⁶¹⁴ Oğuz Yabguları resmî olarak seçildiği iddia edilmesine rağmen yabguluğun babadan oğula miras bırakılma uygulaması hâkimdi.⁶¹⁵ Diğer hükümdarlar da Kengeş denilen toplantılarda seçiliyordu. Bu Kengeşler eski halk toplantılarının değişmiş bir şekliydi. Fakat Kengeşler çok nadir çağrılıyordu ki bundan dolayı günlük hayatta Asilzadelerin Kengeşi daha etkindi.⁶¹⁶ Oğuz Devleti'nde yabguların otoritesine meydan okuyabilen başka bir grup da subaşılardı idi. Bunlar askerlerin genel komutanlığını yapıyordu.⁶¹⁷ Yabgu'nun veliahdına “İnal” adı veriliyordu. İnal'ı bir gerçek hükümdar olarak yetiştirmek için sonraki Orta Doğu'da kurulan Türk devletlerinde de adet olacağı üzere Atabekler tayin edilirdi.⁶¹⁸

---

⁶¹⁰ İdrîsî, a.g.e., s. 837; *Kazakistan Tarihi: Köne Zamannan Bügünge Dein*, c. I, s. 316; Agadjanov, a.g.e., s. 139.

⁶¹¹ Kafesoğlu, a.g.e., s. 133; Agadjanov, a.g.e., s. 40; *Sır Önrü Tarihi*, s. 37; Şeşen, a.g.e., s. 104.

⁶¹² Agadjanov, a.g.e., s. 128.

⁶¹³ Agadjanov, a.g.e., s. 145.

⁶¹⁴ Ahmet b. Fadlan, *Rihlatü İbnü'l-Fadlan*, Beyrut 2003, s. 67; Salim Koca, “*Sirderya (Ceyhun) Boylarından Anadol'ya: Oğuzlar (Türkmenler)*”, *Türkler*, Ankara 2002, c. IV, s. 529; Agadjanov, a.g.e., ss. 141-142. Minorsky, a.g.e., s. 312; Kafesoğlu, a.g.e., s. 133; *Kazakistan Tarihi: Köne Zamannan Bügünge Dein*, c. I, s. 316; Togan, a.g.e., s. 182.

⁶¹⁵ *Sır Önrü Tarihi*, s. 37.

⁶¹⁶ *Kazakistan Tarihi: Köne Zamannan Bügünge Dein*, c. I, s. 316.

⁶¹⁷ Togan, a.g.e., s. 183; Agadjanov a.g.e., s. 144.

⁶¹⁸ Akişev, Baypakov, a.g.e., c. I, s. 317.

965 yılında Oğuzlar Kiyev kralı Sviyatoslav'la Hazarlara karşı ittifak kurarak onları büyük mağlubiyete uğrattılar. Oğuzların Ruslarla birlikte Hazarlara karşı cephe almasının nedeni Hazarların Don ve Kara Deniz Havzası'ndaki yaylalarda Oğuzların sürülerinin yayılmasına engel olmasıydı. Üstelik Oğuzlar İdil kıyısıyla Avrupa ve Asya'yı bağlayan önemli ticaret yollarına hâkim olmayı amaçlıyordu.⁶¹⁹ Hazarları yendikten sonra güç kazanan Oğuzlar aynı asrın sonunda yine Rus krallarıyla birleşerek bu defa İdil Bulgarlarına ağır darbe vurdular. Rus kaynaklarında da Kral Vladimir'in 985 yılında Türklerle (Oğuzlar) ittifak kurarak Bulgarlara karşı yürüdüğü kaydedilmektedir.⁶²⁰ Yukarıdaki bilgilerden ve Türk olmayan komşu devletlerle kurdukları ilişkilerden yola çıkarak Oğuzların sadece savaşlarda değil aynı zamanda diplomasi ve dış siyasette de başarılı oldukları ileri sürülebilir.

X-XI. yüzyıldan itibaren Oğuz Devleti yıkılma sürecine girmiştir. Buna, iktidardakilerin toplanan vergileri zimmetlerine geçirmeleri ve buna bağlı olarak patlak veren isyanlar neden olmuştur. Oğuzların tarihi efsanelerine bakıldığında bu ayaklanmalar X. asrın ikinci yarısında Ali Han'ın yönetimine karşı başlamıştı. Bu arada Yabguların kendi aralarındaki anlaşmazlığını fırsat bilen Selçuk kabilesinin liderleri Yengikent'teki hükümete karşı isyan yürüterek Cend'i ele geçirdi. Fakat çok geçmeden Selçuklular Cend'i terkedip güneye doğru hareket ettiler. İsyancılar ise çok geçmeden bastırıldı. Ali Han'ın halefi Şahmelik döneminde Oğuz Devleti yeniden güçlenerek Harezm'i zaptetti. Oğuz Devleti isyanlar ve Selçuklulara karşı yürütülen mücadelede iyice yıprandı. 1043 yılında Oğuz Devleti'nin son yabgusu Şahmelik Selçuklular tarafından katledildi.⁶²¹ Son olarak da Oğuz Devleti XI. asrın ortasında Kıpçak kabilelerinin akınları sonucunda yıkıldı.⁶²² Bundan sonra Oğuz halkının bir kısmı Kıpçakların baskısıyla Doğu Avrupa'ya ve Anadolu'ya göç ettiği gibi birçoğu da Mâverâünnehir'deki Karahan Devleti ile Horasan Selçuklularının topraklarına sığındı. Kalanları ise Deşt-i Kıpçak Türk kabilelerinin arasında asimile oldu.⁶²³

---

⁶¹⁹ *Sır Önrü Tarihi*, s. 37; Akişev, Baypakov, c. I, s. 317; Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi*, s. 72.

⁶²⁰ *Kazakistan Tarihi: Köne Zamannan Bügünge Dein*, a.g.e., c. I, s. 317.

⁶²¹ *Kazakistan Tarihi: Köne Zamannan Bügünge Dein*, c. I, s. 317; Agadjanov, S. G., a.g.e., ss. 153-154; Kafesoğlu, a.g.e., s. 133; Togan, a.g.e., s. 183.

⁶²² Kafesoğlu, a.g.e., s. 133; Agadjanov, a.g.e., s. 158; *Sır Önrü Tarihi*, s. 40; *Kazakistan Tarihi: Köne Zamannan Bügünge Dein*, c. I, s. 317. Omarbekov, a.g.e., s. 48; Koca, a.g.m, c. IV, s. 530.

⁶²³ Agadjanov, a.g.e., s. 162; Kafesoğlu, a.g.e., s. 133.

Oğuzlar, en parlak dönemlerinde Orta Sirderya ve Aşağı Sirderya Havzası'nda yer alan Yengikent, Sıgnak, Karnak, Savran, Sütkend, Karaçık (Farab) ve Barçınılıkent şehirlerine hâkim olmuşlardı.⁶²⁴ Bu şehirlere dışarıdan gelerek yerleşen çokça millet de vardı. Mesela X. yüzyılda Yengikent, Cend ve Hora yerleşim yerlerinde yaşayanların çoğu Müslümanlardan oluşuyordu. Fakat Oğuzların ana bölümü ve hükümdarı da bu sıralarda daha İslam'ı kabul etmemişlerdi.⁶²⁵ İdrisî de Yengikent'te Müslümanlar yaşamasına rağmen (Müslüman olmayan) Oğuzların hâkimiyeti altında olduğunu vurgulamaktadır.⁶²⁶

Oğuzların kaç kabileden oluştuğu tam olarak belli olmasa da XI. asırda 22 kabilenin onlara ait olduğu bilinmektedir. Mahmud Kaşgarî, *Dîvân-ü Luğâti't-Türk*'te Oğuz kabilelerini şöyle sıralamaktadır: Kınık, Bayandır, İva, Salur, Efşar, Bektili, Bukduz, Beyat, İzğır, İmur, Karabulak, Alkabulak, İğdir, Üregir, Tütirka, Ulayöndülük, Tüger, Cebni, Becene, Juıllar, Jaruklüğ.⁶²⁷ Kaşgarî, bu isimlerin köken olarak her bir kabileyi kuran eski atalarının adlarından kaynaklandığını kaydetmektedir.⁶²⁸

Oğuzların kabilelerine “boy”, “oba” ve “gök” denilmekteydi. *Dîvân-ü Luğâti't-Türk*'te boyun kabileler, oba ve gökün bir aileden türeyen topluluklar için kullanıldığı kaydedilmektedir. Küçük kabilelerin büyük kabilelere girmesiyle ortaya çıkan teşkilata “İl” denilirdi. Bu “Halk”, “Devlet” anlamına geliyordu.⁶²⁹

Oğuzlar coğrafi olarak batıda İrgız, Volga, Jem, Oyul nehirlerinin ve Aralsor Gölü'nün sağ kıyısında, doğuda ise Balhaş Gölü'nün güney yakasına kadarki topraklara yerleşmişlerdi. Buna rağmen Sirderya'nın Orta havzası, Aral civarı, Karadağ eteği ve Çu çevrelerinde yoğun olarak yaşamışlardı.⁶³⁰ *Hudûdü'l-Âlem*'de Oğuzların İrtis ile Volga ve Hazar Denizi ile Mâverâünnehir aralarında yaşadığı kaydedilmektedir.⁶³¹ İstahrî, Oğuzların Hazarlar, Kimekler, Karluklar, Bulgarlar arasında ve İslam topraklarının sınırlarındaki Cürcan'dan Farab ve İsficab şehirlerine kadarki yerlerde

⁶²⁴ Koca, a.g.m, c. IV, s. 529.

⁶²⁵ Agadjanov, a.g.e., s. 38; *Kazakistan Tarihi: Köne Zamannan Bügünge Dein*, c. I, s. 319.

⁶²⁶ Şeşen, a.g.e., s. 104.

⁶²⁷ Mahmud Kaşgarî, *Dîvân-ü Luğâti't-Türk*, Daik-Press, Almatı 2005, s. 92; *Kazakistan Tarihi: Köne Zamannan Bügünge Dein*, c. I, s. 319; Kafesoğlu, a.g.e., s. 135; Agadjanov, a.g.e., s. 102.

⁶²⁸ Kaşgarî, a.g.e., s. 93.

⁶²⁹ *Kazakistan Tarihi: Köne Zamannan Bügünge Dein*, I, s. 320; Agadjanov, a.g.e., s. 104.

⁶³⁰ *Kazakistan Tarihi: Köne Zamannan Bügünge Dein*, c. I, s. 320; *Sır Önürü Tarihi*, s. 37.

⁶³¹ Minorsky, a.g.e., s. 312.

yaşadıklarını aktarmaktadır.⁶³² Böylece Oğuzlar kuzeyde Kimekler, güneyde Harezmi ve Sâmânîlerle komşu olup doğu sınırları ise Otrar ve Taraz'a kadar ulaşıyordu.⁶³³

Ortacağ coğrafyacıları Oğuzların topraklarını Yeni ve Eski Guziye olarak ikiye bölmüşler. İdrisî ve İbn Havkal'ın verdiği bilgilere göre eski Guziye Sirderya Nehri'nin güney taraflarından başlayarak Tyan-Şan Dağı'nın batısıyla, Çu nehri ve Sirderya Karadağ'ıyla sınırdı. Yeni Guziye ise Yengikent merkezli Sirderya'nın aşağı yataklarında kalıyordu. Araştırma konumuz Orta Sirderya havzası Eski Guziye sınırları dâhilindeydi.⁶³⁴

Oğuzlar göçebe, yarı göçebe, yerleşik ve yarı yerleşik olarak yaşamaktaydı.⁶³⁵ Bununla birlikte Oğuzların çoğu komşuları gibi göçebe hayat sürdürmelerine rağmen, onların bir kısmı şehirlere de yerleşmişlerdi. Mesela XI. asırda Oğuz kabilelerinin birçoğu Orta Sirderya havzasındaki Benaket, Karnak, Sütkend, Farab ve Sıgnak şehirlerinde yaşıyorlardı.⁶³⁶ Mahmud Kaşgarî konargöçer yaşamayan yerleşik hayat sürdüren bu tip Oğuzlara “yatak” denildiğini kaydeder.⁶³⁷

İbn Havkal, Sütkend'in Türklerin toplandığı bir şehir olduğunu ve burada bazı Oğuz ve Karluk kabilelerinin İslam hâkimiyetini tanıdığını kaydetmektedir. Ayrıca Farab,⁶³⁸ Şâş ve Kencide arasında Müslüman olan bin Türk ailesi yaşadığını yazmaktadır.⁶³⁹ Buradan Oğuzların İslam'ı kabul etmelerinin aşama aşama gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Nitekim XI. asrın ikinci yarısından itibaren İslam'ı kabul eden Oğuzların çoğalmasından dolayı Müslüman Oğuz Türklerine “Türkmen” denilmeye başlanmıştır.⁶⁴⁰ Bundan sonra İslam'ı kabul eden Oğuzların birçoğu İsficab, Şâş ve onun civarındaki köylere göç ederek orada hayatlarını yeniden kurmuştur.⁶⁴¹

Genel olarak İslam'ın Oğuzlar arasında yayılması VIII. asrın ikinci yarısından sonra onların kuzey Mâverâünnehir'e yerleşmeleriyle başlamıştır. Fakat Oğuzların

---

⁶³² İstahrî, a.g.e., s. 9; Şeşen, a.g.e., s. 156; *İstoriya Kazahstana v Arabskih İstoçnikah*, c. II, s. 87.

⁶³³ Agadjanov, a.g.e., s. 41.

⁶³⁴ Agadjanov, a.g.e., s. 133.

⁶³⁵ Koca, a.g.m., c. IV, s. 529; Agadjanov, a.g.e., s. 106

⁶³⁶ Agadjanov, a.g.e., s. 94; Kafesoğlu, a.g.e., s. 133; *Sır Ömrü Tarihi*, a.g.e., s. 40.

⁶³⁷ Agadjanov, a.g.e., s. 9.

⁶³⁸ Orijinalinde “Barab” olarak geçmektedir.

⁶³⁹ İbn Havkal, a.g.e., s. 511.

⁶⁴⁰ Omarbekov, a.g.e., s. 48.

⁶⁴¹ *Kazakistan Tarihi: Köne Zamannan Bügünge Dein*, c. I, s. 321.

arasında yeni dinin revaç görmesi uzun bir süreç almış ve düzenli bir şekilde olmamıştır. Hatta X. asırda batı Oğuzlarının arasında Müslüman olanların sayısı çok azdı. Buna karşılık Mâverâünnehir ile komşu olan doğu Oğuzları arasında İslam daha çok rağbet görmüştür. Oğuzların son dalgasının İslam'ı benimsemesi Selçukluların Sirderya Havzası, Amuderya ve Horasan'a askerî hareketleri esnasında gerçekleşmiştir.⁶⁴²

Özetle, VIII. asrın ortalarında Türk devletlerinin dağılmasıyla Orta Sirderya havzasını içine alan bölgede iki Türk devleti, Karluk ve Oğuzlar ortaya çıkmıştır. Karluklar X. asrın ikinci yarısında göçebelikten teşkilatlanmış bir devlete başarılı bir şekilde dönüşmüş ve yerini Karahanlılara bırakmıştır. Fakat Oğuzlar Selçukluların ortaya çıkışı ve Kıpçakların akını gibi şartlardan dolayı erken feodal devletinden feodal devlete dönüşme sürecini tamamlayamadan yıkılmış, yerini diğer Türk kavimlerine bırakmıştır. Buna rağmen Oğuzlar şimdiki Kazak, Karakalpak, Özbek, Kırgız gibi Türk milletlerinin oluşumunda katkı sağlamıştır.

V. ORTA SİRDERYA HAVZASINDA İSLAM HÂKİMİYETİNİN YERLEŞMESİ

A. Sâmânîler

Sâmânî Devleti (261-389/875-999) Orta Sirderya havzasının siyasî ve kültürel açıdan şekillenmesinde istisnai önem arz etmektedir. Zira bir buçuk asra yakın bir süre Mâverâünnehir'in tek hâkimi olarak kalan Sâmânîler, Orta Sirderya havzası ile İslam uygarlığı arasında bir nevi köprü olmuş, Türk-Müslüman ilişkisini yeni aşamaya taşımıştır. Bu dönem ayrıca Sirderya'nın orta boyunda yaşayan Türk kavimlerinin İslam toplumuna entegresinin güçlenmesi açısından da dikkat çekicidir. Özellikle ortaya çıkan savaşlar, ticaret ve Türk köle ihracatı bu sürecin hızlanmasında önemli rol oynamıştır. Sâmânîler döneminden itibaren önceden gayri müslimler olarak tanınmakta olan Türkler, artık Müslüman toplumunun dâhilinde sayılmıştır. Daha önemlisi Sâmânîler zamanında Türklerin Müslümanlarla kaynaşmasının sonucunda, İslam dünyasının liderliği Türklerin kurduğu devletlerin yönetimine geçmeye başlamıştır.

---

⁶⁴² Agadjanov, a.g.e., s. 116

Sâmânîlerin atası Sâmân Hudat, Zerdüşî dininin rahibi⁶⁴³ ve Sasani ordusunda komutanlık yapan Fars asıllı⁶⁴⁴ Behram Çubin adlı şahsın torunlarından sayılırdı.⁶⁴⁵ Nârşahî'nin yazdığına göre "Saman" kelimesi Sâmânîlerin atalarının gerçek ismi olmayıp çıktığı köye nispeten verilen bir lakaptır. Tıpkı Buhara'nın emirinin Buhar Hudat olarak isimlendirildiği gibi.⁶⁴⁶ Saman Hudat'ın Emevîler döneminde Horasan valisi Esed b. Abdullah'a gelerek İslam'ı kabul edip hizmetine girdiği bilinmektedir. Efendisine saygısından dolayı sonradan dünyaya gelen oğluna Esed ismini vermiştir.

Esed'in Nuh, Ahmed, Yahya ve İlyas olmak üzere dört oğlu vardır.⁶⁴⁷ Bu oğulları Rafî b. Leys'in isyanını (190-194/806-810) bastırmada önemli rol oynayarak halife Me'mun'un sempatisini kazanmışlardı.⁶⁴⁸ Bu isyana Orta Sirderya havzasındaki İslam nüfuzundan kurtulmak isteyen Şâş hükümdarı da olayı fırsat bilerek eli altındaki

---

⁶⁴³ Saman Hudat'ın Zerdüşî dininin mensubu olmayıp, Budist olduğu hakkında görüşler de vardır. Ayrıca bu fikri savunanlar Sâmânîlerin atalarının Saman köyünün kurucusu değil de oradaki Budizm mabedlerinin temelini atan kişi olduğunu ileri sürerler. Geniş bilgi için bkz. Şamsiddin Kamoliddin, *Proishozhdenie Samanidov*, Fransuzsky Institut İsledovaniı Sentralnoy Azii, 3. Baskı, Taşkent 2008, s. 57.

⁶⁴⁴ Genel kanaate göre Sâmânîlerin Fars asıllı olduğu fikri yaygındır. Bununla birlikte bu konuda geniş çaplı bir araştırma yapan Özbek bilim adamı Şamsiddin Kamoliddin, onların Türk asıllı olduğu kanaatine varmıştır. Kamoliddin, Sâmânîlerin atası Bahram Çubin'in eski köklü bir Türk ailesinden geldiğini ileri sürmektedir. "Behram Çubin" isminin Farsça olmasının nedenini ise o dönemde Türklerin arasında Zerdüşîlik'in yaygın olması dolayısıyla İranlı isimlerin Türkler arasında revaç görmesiyle açıklamaktadır. Ayrıca yazar konuya daha detaylı bir şekilde girerek Behram'ın İranlılaşmış Horasan Oğuzlarından olduğunu, torunu Sâmân'ın ise onun Türk kökenli Kağan ailesinden gelen hanımından doğduğu fikrini ileri sürmektedir. Konu hakkında geniş bilgi için bkz. Kamoliddin, a.g.e., s. 83 vd.

⁶⁴⁵ Abdülhay b. Dahhak b. Mahmud Gerdizî, *Zeynü'l-Ahbâr (Târih-i Gerdizî)*, (çev: Affaf es-Seyyid Zeydan), Kahire 2006, s. 208; Nârşahî, a.g.e., s. 90; İstahri, a.g.e., s. 292; Şihâbuddîn Ebû Abdullah Yâkût b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, Dârü Sâdır Beyrut 1957, c. III, s. 172; Makdisî, a.g.e., s. 338; Halil Edham, *Dua'l-İslamiye*, Milli Matbaa, İstanbul 1927, s. 176; Vassiliy Viladimiroviç Barthold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviye (Turkestan v epohu mongolskogo našestviye)*, Moskva, 1963, s. 267; Kamoliddin, a.g.e., s. 9.

⁶⁴⁶ Nârşahî, a.g.e., s. 90; Mevlânâ Minhâjü'd-Dîn Ebû Ömer'i-Osman, *Tabakât-ı Nâsirî*, (çev: Major H. G. Raverty, New Delhi), Oriental Books Reprint Corporation, s. 26.

⁶⁴⁷ Ebû Said Abdülhay b. Dahhak b. Mahmud Gerdizî, *Zaynü'l-Ahbâr*, (çev: Affaf es-Seyyid Zeydan), Kahire, 2006, s. 208; Nârşahî, a.g.e., s. 90; Abdurrahman b. Muhammed b. Haldûn el-Magribî, *Kitâbü'l-İber ve Divâni'l-Mübtedâi ve'l-Haber*, Beyrut 1971, c. III, s. 311; İbnü'l-Esir, a.g.e., c. VII, s. 279; Mevlânâ Minhâjü'd-Dîn, a.g.e., s. 27; Barthold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviye*, s. 267; Edham, a.g.e., s. 176. Nurtazina, a.g.e., s. 82; Bosworth C. E., *İslam Devletleri Tarihi*, (çev: E. Merçil, M. İspirli), Ünal Matbaası, İstanbul 1980, s. 127; Kamoliddin, a.g.e., s. 8.

⁶⁴⁸ Nârşahî, a.g.e., s. 111; Kamoliddin, a.g.e., s. 8; M. İshakov, Ş. Kamoliddin, G. Babayarov, *Zametki po İstory numizmatiki rannesrednevekovogo Çaçâ (III-VIII vv.) (Zametki po istorii numizmatiki rannesrednevekovogo Çaçâ (III-VIII vv.))*, Fransuzsky Institut İsledovaniı Sentralnoy Azii, 26. Baskı, Taşkent 2007, s. 25.

Türklerle birlikte katılmıştı.⁶⁴⁹ Ne ilginçtir ki, Horasan ve Mâverâünnehir’de Arap olmayan yerel aileye dayalı devletlerin tohumu Rafî b. Leys’in isyanını müteakiben ekilmeye başlamıştır.⁶⁵⁰ Nitekim halife Me’mun’un talebi üzerine Horasan valisi Gassan b. Abbad (203-205/819-821) Nuh’u Semerkand, Ahmed’i Fergana, Yahya’yı Şâş ve İlyas’ı ise Herat valisi olarak atadı.⁶⁵¹ Mevlana Minhâjü’l-Dîn, Yahya’nın Şâş ile birlikte İsficab⁶⁵² ve onun çevresini de devraldığını yazar.⁶⁵³ Fakat Sâ mânîler İsficab’ı çeyrek asır sonra fethedeceği için, bu dönemde Yahya’nın oraya hâkim tayin edilmesinin mümkün olmadığı aşikârdır.

Halife Me’mun’un doğu eyaletlerinin valiliklerini Fars asıllı unsurlara bırakma kararını, kardeşi Emin ile taht mücadelesinde kendisine yardım edenlere borçluluk duygusunun etkilediği aşikârdır.⁶⁵⁴ Şunu da belirtmek gerekir ki, Sâ mânîler ailesi Tahirilerden önce Mâverâünnehir’in valiliğini üstlenmesine rağmen başlangıçta Horasan Genel valiliğine bağlı olarak kalmıştır.⁶⁵⁵

Gerdizî, Esed’in oğulları arasında en dirayetlisi ve devlet işlerinde en başarılısının Ahmed olduğunu kaydeder.⁶⁵⁶ Dört kardeşten Orta Sirderya havzasına gönderilen Yahya, Şâş’a gelince burada Müslüman olan Oğuz ve Halac kabilelerinden Türklere rastladığı bilinmektedir.⁶⁵⁷ Kaynaklar Yahya’nın dirayetli, cesur ve devlet işlerinde çok başarılı birisi olduğunu kaydetmektedir.⁶⁵⁸ Yahya’nın Şâş’a vali olarak atanmasının daha IX. yüzyıl başlarında Orta Sirderya havzasının en güneyinin İslam hâkimiyetinde olduğunu göstermektedir. Demek ki, VIII. yüzyılın ikinci yarısındaki dalgalı dönemler esnasında Mâverâünnehir’in kuzeyindeki İsficab, Farab, Taraz gibi

---

⁶⁴⁹ İshakov-Kamoliddin-Babayarov, a.g.e., s. 25.

⁶⁵⁰ *Hudozhestvennaya kultura Sentranlnoy Azii i Azerbajjana IX-XV vekov (Художественная культура Центральной Азии и Азербайджана IX-XV веков)*, (ed: K. Baypakov, Ş. Pidayev, A. Hakimov) Semerkand-Taşkent 2013, c. IV, s. 180.

⁶⁵¹ Nârşahî, a.g.e., s. 112; İbn Haldûn, a.g.e., c. III, s. 311; İmamüddîn İsmail b. Ali Ebü’l-Fidâ, *Muhtasar fi Ahbari’l-Beşer*, Kahire 1998, c. II, s. 73; Gerdizî, a.g.e., s. 208; İbnü’l-Esîr, a.g.e., c. VII, s. 279; Barthold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviye*, s. 267; Bosworth, a.g.e., s. 127; Kamoliddin, a.g.e., s. 8.

⁶⁵² Orijinalinde İsfancab.

⁶⁵³ Mevlânâ Minhâjü’l-Dîn, a.g.e., s. 27.

⁶⁵⁴ Barthold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviye*, s. 266.

⁶⁵⁵ Skrine-Ross, a.g.e., s. 105; Barthold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviye*, s. 267.

⁶⁵⁶ Gerdizî, a.g.e., s. 208.

⁶⁵⁷ İshakov-Kamoliddin-Babayarov, a.g.e., s. 25.

⁶⁵⁸ Mevlânâ Minhâjü’l-Dîn, a.g.e., s. 28.

şehirlerin Müslümanların kontrolünden çıkmasına rağmen Şâş Abbâsîlere sadık kalmıştı. Bu bilgilerden yola çıkarak IX. asrın ilk çeyreğine kadar hilafetin Mâverâünnehir'deki en kuzey sınırının Şâş'a dayandığı ileri sürülebilir. Şâş'ın ötesindeki yerler ise Oğuzlar ile Karlukların topraklarında kalıyordu. Nitekim Sâ mânîler Mâverâünnehir'e hâkim olduktan sonra karşılaştıkları ilk problemlerden biri Orta Sirderya'da yaşayan göçebe Türklerin akınları olmuştur. Orta çağ Arap coğrafyacılı da Mâverâünnehir'in tümünün Dâru'l-Harp bölgesi olduğunu, en büyük cihadı oradaki Müslümanların yaptığını kaydetmektedirler.⁶⁵⁹ Dolayısıyla Mâverâünnehir, İslam dünyası ile gayri müslim Türkler arasında set fonksiyonu görüyordu. Sâ mânîler bu durumun farkında idiler. Onların, kuzey sınırlarını güvene almadıkları sürece sağlam bir devlet kurmaları da söz konusu değildi. Nitekim Sâ mânîler bir yandan jeopolitik güvenlik gereği diğer yandan da cihat etme arzusuyla kuzey sınırlarına seferler düzenlemede gecikmediler.

Sâ mânîler ailesinin Semerkand valisi Nuh b. Esed 840 yılında Orta Sirderya havzasına bir sefer düzenleyerek bölgenin en büyük ve en önemli şehri İsficab'ı fethetti.⁶⁶⁰ Nuh'un bu sefere çıkışında Şâş'ı yönetmekte olan kardeşi Yahya b. Esed'in Karluklara karşı kendisinden yardım istemesi etkili olmuştur.⁶⁶¹ Fakat Türk diyarının kapısı konumundaki bu şehrin kontrol altına alınması Sâ mânîler için sevindirici bir durum olmamış, aksine iki Türk kavminin karşı karşıya gelmelerine sebep oldu.⁶⁶² Dolayısıyla Sâ mânî yönetimi tedbirler almak zorundaydı. Belazuri kitabında Nuh'un bu amaçla, İsficab'da yerli halkın bağları ile tarlalarını da içine alan sur inşa edilmesini emrettiğini yazmaktadır.⁶⁶³ Böyle bir sur daha önce Şâş'ta yapılmıştı.⁶⁶⁴ Bununla birlikte sadece bir surla Türklerin akınlarından kurtulmak söz konusu değildi. Dolayısıyla Sâ mânî yönetimi kuzey sınırlarını güvenceye almak amacıyla bir takım yöntemlere daha başvurmuştur. Mesela, Nuh b. Esed, İsficab'ı merkezden doğrudan

---

⁶⁵⁹ İstahrî, a.g.e., 291; İbn Havkal, a.g.e., s. 427; Yâkût, *Mu'cem*, c. V, s. 46; Şeşen, a.g.e., s.163.

⁶⁶⁰ Belâzurî, a.g.e., s. 593; Klyaştorny S. G., Savinov D. G., *Stepniye İmperii Drevnei Evrazii (Stennye İmperii drevnei Evrazii)*, Sankt Petersburg, 2005. s. 119; Nurtazina, a.g.e., s. 88.

⁶⁶¹ Nurtazina, a.g.e., s. 88.

⁶⁶² Klyaştorni, Savinov, a.g.e., s. 119.

⁶⁶³ Belâzurî, a.g.e., s. 593; Volin S., *Svedeniye Arabskih İstoçnikov IX-XVI vv. O Doline Reki Talas i Smejnih Rayonah* (Сведения арабских источников IX-XVI вв. о долине реки Талас и смежных районах), İstitut İstori, Arheologi i Etnografi Akademi Nauk Kazahskoy SSR, 1960, c. VIII, s. 4.

⁶⁶⁴ Barthold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviye*, s. 270.

yönetmek yerine şehri eski hükümdar aile Kara Teginlere bıraktı.⁶⁶⁵ Böylece Sâmânîler topraklarındaki diğer yerleri sımsıkı avuçlarında tutarken, İsficab'ın hükümdarını daha yumuşak yönetim şekli olan vassallığa kabul etmiştir.

İkinci olarak Sâmânîler devletin en önemli geliri olan vergiden İsficab'ı muaf tutmuştur. Bölgede bizzat bulunan Arap coğrafyacıları da bir ağızdan Mâverâünnehir'de sadece İsficab'tan harac alınmadığını kaydetmektedirler.⁶⁶⁶ Sâmânîler bu istisnai adımları stratejik sebeplerle atmıştır. Zira onlar için kuzey sınırının ucunda oturan kendilerine sadık ve samimi bir müttefik gerekiyordu. Dolayısıyla İsficab'ın haracı onlar için ikinci planda olmuştur. Bir taraftan İsficab'ın uluslararası ticaret ve askerî güzergâhların geçtiği noktada bulunması Sâmânîler nezdinde onun stratejik önemini artırıyordu. İsficab'dan kuzeydeki geniş ovalarda yaşamakta olan Oğuzlara, doğuda Karluklara, kuzey-doğuda Kırgız ve Kimeklere yol açılmaktaydı.⁶⁶⁷

Sâmânîlerin İsficab hükümdarına geniş bağımsızlık sunma ve vergiden muaf tutma gibi diplomatik yöntemlerinin işe yaradığı görülmektedir. Nitekim Yakut Hamevî İsficab'ın haraca vereceği parayı sınırı korumak için silaha ve askere sarfettiğini kaydetmektedir.⁶⁶⁸ Ayrıca muhtemelen merkezin onlara gösterdikleri yumuşak politikanın neticesi olarak İsficab'ın yönetici ailesi Kara Tegin'ler de İslam'ı benimsemiş ve sonraki yıllarda Sâmânîlerin yönetimi altında yüksek mevkilerde hizmet etmişlerdir.⁶⁶⁹

Sâmânîlerin kuzey sınırlarını korumaya yönelik attığı adımlardan birisi de Türklere karşı Türkleri devreye sokmak olmuştur. Şöyle ki, bu maksatla onlar ana yurtlarını terk eden bazı Oğuz kabileleri ile anlaşarak onları yalnız göçebelerin yaşayabildiği İsficab'ın batı ve güney batı bölgelerine yerleştirmiştir. Bu hizmete karşılık onlar Sâmânî Devleti'nin kuzey sınırlarını korumakla yükümlü olmuştur.⁶⁷⁰

---

⁶⁶⁵ Klyaçtorni-Savinov, a.g.e., s. 119.

⁶⁶⁶ İbn Havkal, a.g.e., s. 510; İstahri, a.g.e., s. 333; Makdisi, a.g.e., s. 273; Yâkût, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. I, s. 179; Baytanaev, a.g.t., s. 47.

⁶⁶⁷ Klyaçtorni-Savinov, a.g.e., s. 119.

⁶⁶⁸ Yâkût, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. I, s. 179.

⁶⁶⁹ Klyaçtorni-Savinov, a.g.e., s.119.

⁶⁷⁰ Barthold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviye*, s. 317.

Bu arada İsficab vergilerden muaf tutulmasına rağmen merkeze bağlılığını göstermek amacıyla sembolik hediyeler gönderiyordu. Makdisî'nin verdiği bilgilere göre İsficab hükümdarı Sâ mânîlere 4 danek, 1 süpürgeyi hediyelerle birlikte gönderirdi.⁶⁷¹

Orta Sirderya havzasının diğer büyük merkezi Şaş ise Sâ mânîlerin hâkimiyeti altındaki diğer şehirler gibi merkeze haracı tam ödemekteydi. Nitekim Makdisî Mâverâünnehir şehirlerinin Sâ mânîlere gönderdiği vergilerin miktarlarını sıralarken Şaş'tan yıllık 180 bin Müseyyeb⁶⁷² miktarında haraç alındığını kaydetmektedir.⁶⁷³ Demek ki IX. yüzyılın birinci yarısında Orta Sirderya havzasında bulunan üç merkez İsficab, Şaş ve Taraz, Sâ mânîler açısından farklı statülere sahipti. Bunlardan birincisi vassal olduğu halde, ikincisi Sâ mânîlerin tam hâkimiyetini kabul etmişlerdi. Taraz ise daha çok göçebe Karlukların elinde olup Sâ mânîler oraya ancak asrın sonuna doğru ulaşacaktı.

Bununla birlikte Sâ mânîlerin hâkimiyeti altındaki toprakların hepsi merkezden yönetilmemekteydi. Mesela İsficab'da olduğu gibi Harezmi, Gazne, Guzgan, Sağanıyan, Huttal, Raşt da yerel hanedanlar tarafından yönetilmekteydi.⁶⁷⁴ Makdisî'nin aktardığına göre buraların hükümdarları merkeze vergi değil de hediyeler gönderirdi. Bunların arasında en çok özerkliğe İsficab, Harezmi ve Sağanıyan melikleri sahiptiler.⁶⁷⁵ Hatta İsficab hükümdarı Sirderya'nın doğusu ile Yedisu'nun batısındaki Sâ mânîlerin Türk kökenli tebaalarına da sözünü geçiriyordu. Makdisî, Ordu şehrinde yaşayan Türkmen melikinin İsficab hükümdarına sürekli hediyeler gönderdiğini yazmaktadır.⁶⁷⁶

Genel olarak IX. asrın ikinci yarısında Orta Sirderya havzasının şehirleri doğrudan Sâ mânîlerin hâkimiyetleri altında idi ya da öyle veya böyle siyasî etkisi altına

---

⁶⁷¹ Makdisî, a.g.e., s. 340; Barthold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviye*, s. 270.

⁶⁷² Makdisî bu dönemde Mâverâünnehir'de Muhammed, Müseyyeb, Ğitriş adlı üç kardeşin adına basılan Muhammedî, Müseyyebî ve Ğitrişî adında üç para biriminin kullanılmakta olduğunu aktarmaktadır. Bu sikkelerin renkleri siyah olup fakat beyaz sikkelere göre daha değerliydi. Bu para birimleri sadece Heytal'da (Mâverâünnehir'de) geçerli idi. Bkz. Makdisî, a.g.e., s. 340.

⁶⁷³ Makdisî, a.g.e., s. 339

⁶⁷⁴ Barthold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviye*, s. 292.

⁶⁷⁵ Makdisî, a.g.e., s. 337.

⁶⁷⁶ Makdisî, a.g.e. s. 275.

girmişti. Bununla birlikte İsficab, Şavgar, Şaş ve Farab gibi önemli şehirler Sâ mânîlerin siyasî merkezleri Semerkand ve Buhara'ya göre ikinci dereceli şehirler sayılırdı.⁶⁷⁷

Mâverâünnehir gibi Bağdat'tan uzak bölgelerin güçlü liderlerin yönetimi altında zamanla özerk yönetime dönüşmeleri kaçınılmaz bir süreçti. Nitekim IX. asrın ortalarından itibaren eski valilerin oğullarının babalarına göre daha serbest davranmaya başladıklarını görmekteyiz.

842 yılında kardeşlerden en büyüğü Nuh'un vefat etmesiyle birlikte hanedanın yönetimi Ahmed'e geçti. Yalnız Ahmed'in kendisi Fergana'da kalmayı tercih ederek Semerkand'a oğlu Nasr'ı gönderdi. 855 yılında Yahya'nın da vefatıyla beraber Orta Sirderya havzasında bulunan Şaş da Ahmed'in hâkimiyetine girmiş oldu.⁶⁷⁸ İsficab'ın kuzey batısında Oğuzları kontrol etmek için iyi bir noktada yer alan Otrar Vadisi ise ancak çeyrek asır sonra Nasr b. Ahmed zamanında zapt edilmiştir.⁶⁷⁹

Ahmed 864 (H. 249) yılında vefat edince ailenin büyüğü olarak geride Nasr kaldı. 875 (H. 261) yılında halife Mütamid, Nasr b. Ahmed'e Mâverâünnehir'in hükümdarı olduğuna dair menşur gönderdi.⁶⁸⁰ Arkasından Nasr b. Ahmed camilerde kendi adına hutbe okutturarak bağımsızlığını ilan etmiş oldu.⁶⁸¹ Bundan sonra Nasr Semerkand'da kalarak kardeşi İsmail b. Ahmed'i Buhara'ya gönderdi.⁶⁸²

İsficab'ın, Nasr b. Ahmed döneminde Kara Tegin adında bir Türk hükümdar tarafından yönetilmekte olduğunu belirtmiştik. Kaynaklar bu zatın hayırsever ve cömert olduğunu kaydetmektedir. Nitekim o şehirde kendisinin inşa ettirdiği çarşıdan kazanılan aylık 700 dirhemi fakirlerin yiyecek ve içeceklerine ayırırdı. Ayrıca çarşının yanında yaptırdığı bir de ribat vardı. Bu ribatın içinde kendisi, arkasından da 951 (H. 339) yılında vefat eden oğlu Mansur defnedilmiştir.⁶⁸³ Bazı tarihçiler Kara Tegin ailesinin Sâ mânî hanedanıyla akrabalık bağları olma ihtimalini ileri sürmüştür. Buna göre Kara

---

⁶⁷⁷ Nurtazina, a.g.e., s. 81.

⁶⁷⁸ Barthold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviye*, s. 268; Edham, a.g.e., s. 176.

⁶⁷⁹ Klyaçtorni-Savinov, a.g.e., s. 120

⁶⁸⁰ Nârşahî, a.g.e., s. 112; İbnü'l-Esîr, a.g.e., c. VII, s. 280; Edham, a.g.e., s. 176; Barthold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviye*, s. 268.

⁶⁸¹ Roux, a.g.e., s. 233.

⁶⁸² İbnü'l-Esîr, a.g.e., c. VII, s. 280; Ebü'l-Fidâ, a.g.e., s. 73.

⁶⁸³ Makdisî, a.g.e. s. 275. Barthold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviye*, s. 233.

Teginler Saman Hudat'ın Saman köyünde yaşadığı dönemde onun yakın adamları olan Türklerin torunlarıdır.⁶⁸⁴

Sâmânîler döneminde Orta Sirderya havzası ve Mâverâünnehir'den Bağdat'a çokça Türk asıllı askerler gönderildiğine önceden de değinmiştik. Köle olarak giden, sonra Bağdat sarayına kadar yükselen Türk unsurlarının varlığı Orta Sirderya havzasının işine gelmiştir. Nitekim halife Mu'tasım muhtemelen bu Türk zevatin çabası sonrası istemeyerek de olsa Şâş çevresinde yapılacak sulama hendeği için 2 milyon dirhem ayırmıştır. Bu su hendeği XIII. asra kadar ayakta kalmıştır.⁶⁸⁵

Bu arada İstahrî herhangi bir tarih vermeden Nasr b. Ahmed'in İsficab'ın batısındaki Şavgar'a seferinden bahsetmektedir. İstahrî bu sefere Nasr ile birlikte 300.000 kişinin katıldığını ve bundan 4.000'inin kaybolup sonradan orduyu zor bulduğunu kaydetmektedir.⁶⁸⁶ Muhtemelen yazar bu sayıları vererek Türklerin topraklarına sıradan birliklerle girilemeyeceğini, bunun için büyük orduya sahip olmak gerektiğini vurgulamak istemiştir. Zira İstahrî, Şavgar seferinden bahsetmeden önce Türklerin ne kadar güçlü ve savaşçı bir millet olduğundan bahsetmektedir. Bu sefer esnasında Şavgar'ın istila edildiğinde şüphe yoktur. Çünkü Otrar Vadisi'nin Nasr'ın iktidara gelişinden sonra kontrol altına alındığı bilinmektedir. Eğer Nasr'ın 864 (H. 249) yılında tahta oturduğunu düşünürsek büyük ihtimalle onun Orta Sirderya havzasına seferi 870'li yıllarda gerçekleşmiştir. Sefer esnasında ilk önce İsficab'ın batısındaki Farab, bir süre sonra da Oğuz topraklarının içindeki Şavgar fethedilmiştir. Böylece Sâmânîler IX. asrın ikinci yarısında Orta Sirderya havzasının neredeyse tamamına hâkim olmayı başarmıştır. Geriye sadece Taraz kalmıştır.

Sâmânî Devleti'nin sınırları genişlerken hanedan arasında ciddi anlaşmazlıklar da zuhur etmiştir. Şöyle ki, yıllık vergileri merkeze göndermediği için İsmail ile Nasr'ın arası açılmıştı. Bunun üzerine Nasr, Şâş hükümdarı kardeşi Yakub b. Ahmed'e birlikleri

---

⁶⁸⁴ Kamoliddin, a.g.e., s. 58.

⁶⁸⁵ Barthold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviye*, s. 271; Nurtazina, a.g.e., s. 89.

⁶⁸⁶ İbn Havkal, a.g.e., s. 427; Makdisî, a.g.e., s. 467; İstahrî, a.g.e., s. 291; *Mü'cemü'l-Büldân'da* Nasr b. Ahmed'in 300.000 askerle Şavgar'a değil de Uğruşane'ye çıktığı kaydedilmektedir. Bunun birlikte Mü'cem'de kaybolup sonradan orduyu bulan asker sayısı verilmemektedir. Bkz. Yâkût, *Mü'cemü'l-Büldân*, c. V, s. 46.

ve İsficab'dan⁶⁸⁷ da topladığı Türk askerleri ile birlikte İsmail'e karşı kendisine katılmasını talep etti. Aynı istek içeren mektubu Fergana'daki kardeşine de yazdı (885/271). Arkasından büyük bir orduyla Buhara'ya yürüdü. Fakat arabulucuların sayesinde kardeşler savaş yapmadan antlaşma yapabildiler.⁶⁸⁸

İbnü'l-Esîr, ikisi arasındaki problemin İsmail'in ağabeyi Nasr'a yazdığı mektuplarda ona emir tonunda hitap ettiğinden kaynaklandığı kaydetmektedir.⁶⁸⁹ Bazı yazarlar Ahmed'in adaleti ve halka yakınlığından dolayı ahalinin sevgisini kazandığı, bir taraftan da devlet işlerindeki başarısından dolayı Nasr'ın onu kıskandığını yazmaktadır. Fakat buna rağmen İsmail ağabeyine hep itaat ediyordu ve onun makamına göz dikmiyordu.⁶⁹⁰

İki kardeş arasında giderek artan anlaşmazlık savaşı kaçınılmaz kıldı. Neticede Nasr'ın başlattığı harp, 888 (H. 275) yılında İsmail'in galip gelmesi ve Nuh'un esir alınmasıyla sona erdi. Fakat İsmail büyük kardeşi Nuh'a iyi davrandı ve onun Semerkand'a gitmesine izin verdi.⁶⁹¹ Nasr, 892 yılının 21 Ağustos'unda ölünceye kadar hanedanın başkanı olarak kalmaya devam etti.⁶⁹² Bununla birlikte Nasr b. Ahmed'in İsmail'e karşı savaşı kaybettikten sonra Yedisu üzerinden Kaşgar'a kaçtığını, bu sayede Satuk Buğra Han başta olmak üzere Karlukların İslam'ı benimsemesinde büyük rol oynadığı görüşü de ileri sürülür.⁶⁹³ Hâlbuki klasik kaynaklar Nasr'ın Semerkand'da vefat ettiğini kaydeder. Üstelik Buğra Han'ın Nasr'ın vefatından yarım asırdan fazla bir süre sonra tarih sahnesine çıktığını hatırlarsak, bu görüşün gerçeği yansıtmadığını görürüz.

---

⁶⁸⁷ Orijinalinde İstijab.

⁶⁸⁸ Nârşahî, a.g.e., s. 118; Mevlânâ Minhâjü'd-Dîn, a.g.e., s. 30.

⁶⁸⁹ İbnü'l-Esîr, a.g.e., c. VII, s. 281.

⁶⁹⁰ Skrine-Ross, a.g.e., s. 106.

⁶⁹¹ Nârşahî, a.g.e., s. 121; İbnü'l-Esîr, a.g.e., c. VII, s. 282; Ebü'l-Fidâ, a.g.e., s. 73; Gerdizî, a.g.e., s. 208; İbn Haldûn, a.g.e., c. III, s. 312; Roux, a.g.e., s. 237; Skrine-Ross, a.g.e., s. 107.

⁶⁹² Nârşahî, a.g.e., s. 121. Skrine, Ross, a.g.e., s. 107.

⁶⁹³ Nurtazina, a.g.e., s. 83.

Nuh'tan sonra İsmail herhangi bir muhalefetle karşılaşmadan aile başkanı olarak seçildi. Ardından halife Mu'tadid de ona Mâverâünnehir'deki hâkimiyetinin geçerliliği hakkında menşur göndermede geç kalmadı (893/279).⁶⁹⁴

Sâmânî Devleti'nin gerçek kurucusu İsmail'dir.⁶⁹⁵ İsmail, ağabeyinin yerini alır almaz cihad ilan ederek Taraz üzerine yürüdü.⁶⁹⁶ Çünkü İsficab'ın çevresinde Sâmânîlerin hâkimiyetine girmeyen büyük merkezlerden sadece Taraz kalmıştı. Üstelik İsmail devletin sınırlarına sürekli akınlar yapan Türklere ders vermek istiyordu.⁶⁹⁷

Bilindiği gibi Taraz Abbâsîler döneminde Müslümanların doğuda ulaştığı en son nokta olmuştur. Batı Türkistan'daki Çin nüfuzunun kırıldığı 751 yılındaki Atlah savaşı da Talas Vadisi'nde gerçekleşmişti. Fakat sonradan Abbâsîler döneminde fetih hareketlerinin yavaşlaması ve Batı Türkistan'daki jeopolitik vaziyetlerin değişmesi, akabinde yeni bölgesel aktörlerin çıkması sonucunda VIII. yüzyılın ikinci yarısında Müslümanlar Taraz civarından çekilmek zorunda kalmıştı.

İsmail, Sâmânîler emiri olarak ilk seferini 893 (279) yılında Talas Vadisi'ne yaptı. Taraz'ın hükümdarı Oğulçak Tabgaç-han 30.000 kişilik orduyla Müslümanlara karşı çıkmasına rağmen hezimete uğradı. Neticede İsmail biraz zorlansa da Taraz'ı ele geçirmeyi başardı. Nârşahî, bu sefer esnasında Taraz melikinin mahiyetindeki birçok asilzadenin İslam'ı kabul ettiğini kaydeder. Arkasından İsmail şehrin en büyük kilisesini camiye çevirdi. Bilindiği gibi burada Nestûrîlik Hristiyanlığı M. S. IV. asırdan beri yayılmıştı ve İsmail gelmeden önce şehir ahalisinin çoğunu Hristiyanlar oluşturuyordu.⁶⁹⁸ Mes'ûdî'ye göre şehrin o dönemdeki hükümdarının ismi Tunkes idi. Mes'ûdî, bu ismin oradaki tüm meliklerin taşıdığı unvan olduğunu yazmaktadır. Cereyan eden savaşta melikin hanımı ile birlikte 15.000 esir alındı, 10.000 yakını da

---

⁶⁹⁴ Nârşahî, a.g.e., s. 122; Mevlânâ Minhâjü'd-Dîn, a.g.e., s. 30; Barthold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviye*, s. 282.

⁶⁹⁵ Nurtazina, a.g.e., s. 83.

⁶⁹⁶ Skrine-Ross, a.g.e., s. 109.

⁶⁹⁷ Necef, a.g.e., s. 191.

⁶⁹⁸ Nârşahî, a.g.e., s. 123; Taberî, a.g.e., c. X, s. 34; Nurtazina, a.g.e., s. 89; Barthold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviye*, s. 282; Roux, a.g.e., s. 237; Skrine-Ross, a.g.e., s. 109; Bosworth, a.g.e., s. 130; Klyaçtorni-Savinov, a.g.e., s. 121; Ekber E. Necef, *Karahanlılar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2005, s. 191. Akyürek, a.g.t., s. 99

katledilmiştir. Mes'ûdî bunların Karluklar olduğunu kaydeder.⁶⁹⁹ Bazı yazarlar İsmail'in başlangıçta Taraz'a değil de Karluk hükümdarının karargâhı Ordu şehrine sefere çıktığını yazarlar. Ordu'yu zaptedip Karluk hanını esir aldıktan sonra Taraz'a yönelmiştir. Taraz ile birlikte onun etrafındaki birçok kasaba da Sâ mânîlerin hâkimiyetine girmiş oldu. Bu kasabaların çoğunun surları yıkıldı.⁷⁰⁰ Muhtemelen bölgenin merkezden uzaklığından dolayı mıntıkanın tekrar Türkler tarafından ele geçirilme ihtimali yüksekti. Dolayısıyla İsmail, bölgeyi tekrar fethetmek zorunda kalacaksa en azından direnişi en aza indirmek istemiştir.

893'te yapılan sefer İsmail için oldukça verimli geçmiştir. Şöyle ki, Taraz seferinde bolca elde edilen ganimet Sâ mânîlere diğer beldelere seferler düzenlemek için maddi imkân sağlamıştır. Mesela Taberî bu sefer esnasında Sâ mânîlerin sayılamayacak binlerce elde ettiklerini ve her Müslüman askerine 1.000'er dirhem ganimet düştüğünü kaydetmektedir.⁷⁰¹ Ayrıca 893 yılında doğunun önemli bir ticaret merkezinin kontrol altına alınması 5 yıl geçtikten sonra İsmail'in güney batıya yaptığı başarılı seferlere dolaylı bir şekilde etkisi olmuştur.⁷⁰² Nitekim 900 yılında İsmail, Saffarilerden Amr b. Leys'i mağlup ederek Tahiriler ve Saffariler'den sonra Horasan'a hâkim olmuştur.⁷⁰³ Diğer taraftan Taraz savaşı, Sâ mânîlerin Batı Yedisu'ya yaptığı en son savaş olmuştur.⁷⁰⁴

İsmail, Taraz seferinden sonra ilginç bir adıma imza atmıştır. Şöyle ki, seleflerinin aksine o kuzey sınırlarda surlar yapmaktan ve onları tamir etmekten vazgeçmiştir. Bunun yerine İsmail "Buhara'nın surları benim" demiştir. Buradan kuzey Türklerinin onun için o kadar tehlike oluşturmadığı anlaşılmaktadır.⁷⁰⁵ Zira artık Sâ mânîler kuzey sınırlarında İsficab, Taraz gibi önemli şehirleri ellerinde bulunduruyordu. Üstelik İsficab ve Şaş hattındaki sınırın korunmasında artık Türklerden oluşan birlikler de aktif bir şekilde katılmaktaydı. Nitekim İstahrî, Sâ mânî ordularının

---

⁶⁹⁹ Mes'ûdî, *Müruc*, c. IV, s. 245; Necef, Karahanlılar, a.g.e., s. 192; Barthold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviye*, s. 282.

⁷⁰⁰ Klyaştorni-Savinov, a.g.e., s. 121.

⁷⁰¹ Taberî, a.g.e., c. X, s. 34.

⁷⁰² Klyaştorni, Savinov, a.g.e., s. 121.

⁷⁰³ Edham, a.g.e, s. 176; Bosworth, a.g.e., s. 130

⁷⁰⁴ Klyaştorni-Savinov, a.g.e., s. 120.

⁷⁰⁵ Klyaştorni-Savinov, a.g.e., s. 121.

hür ve köle Türk askerlerden oluştuğunu kaydetmektedir. Ayrıca bu askerler savaşlarda öldürülürse onların yerini dolduracak başkalarının kolayca bulunacağını yazmaktadır.⁷⁰⁶

Yeri gelmişken Türk asker köle ticaretinde Orta Doğu ve Mâverâünnehir ile birlikte Orta Sirderya havzasındaki Şâş ve İsficab şehirlerinin önemli rol üstlendiğinin altını çizelim. Mesela sadece İsficab bölgesinde yıllık 2.000 köle satışı gerçekleşiyordu. Bu kölelerin çoğunluğunu Oğuz, Kıpçak, Peçenek ve Slavlar teşkil ederdi.⁷⁰⁷

Sâmânî ordusundaki Türk savaşçılar hakkında İbn Fakîh'in verdiği bilgiler de ilgi çekicidir. O belli bir tarih göstermeden İsmail b. Ahmed'in 20.000 Müslüman askeri ile 60.000 kişilik Türk ordusuyla savaştığını kaydetmektedir. Savaşın devam ettiği esnada Sâmânî askerindeki bir grup Türk, İsmail'e gelerek düşman tarafındaki Türk ordusunun arasında akrabaları ve yakınlarının bulunduğunu, onların kendilerine uyarıda ve tehditte bulunduğunu aktarmıştır.⁷⁰⁸ Böylece Türk askerler Sâmânîler ile birlikte kendi kavmine karşı savaşmanın onlara haz vermediğini İsmail'e bildirmişlerdir. Sâmânîlerin askerlerinde Türklerin de bulunduğunu İstahrî de kaydetmektedir.⁷⁰⁹

Bu savaşın ne zaman ve nasıl geçtiği hakkında bilgimiz olmamasına rağmen mezkûr olayın ya İsmail'in Taraz'a giderken yolda gerçekleştiği ya da Taraz'ı zaptetme operasyonu ile ilgili olması muhtemeldir. Çünkü İsmail, Taraz seferinden sonra kendisi bizzat ordu başına geçerek Türk diyarlarında seferde bulunmamıştır. Bu rivayet İsmail'in döneminde Türklerin artık Sâmânîlerin ordusunun bir kısmını oluşturduğunu ispatlamaktadır.

Sâmânîlerin tüm çabalarına rağmen Türklerin vur-kaç taktiği sona ermemiştir. İsmail döneminde Türklerin son kere 904 yılında büyük askerî kuvvetle Mâverâünnehir'e akın ettiği bilinmektedir. Fakat göçebeler Sâmânîleri destekleyen gönüllü askerler tarafından geri püskürtülmüştür.⁷¹⁰

---

⁷⁰⁶ İstahrî, a.g.e., s. 292.

⁷⁰⁷ Nurtazina, a.g.e., s. 91.

⁷⁰⁸ İbn Fakîh, a.g.e., s. 642.

⁷⁰⁹ İstahrî, a.g.e., s. 291; Şeşen, a.g.e., 163.

⁷¹⁰ Roux, a.g.e., s. 238; Barthold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviye*, s. 317; Nurtazina, a.g.e., s. 89.

İsmail ile birlikte zirveye çıkan Sâ mânîler, devlet sistemi ve ekonomik refah sayesinde bir asra yakın ayakta kalabildi. İsmail'den sonra gelen emirler devlet işlerinde onun kadar başarılı olamamışlardır.⁷¹¹

İsmail b. Ahmed otuz yıllık hükümdarlığından sonra 907 (295) yılında hastalanarak Semerkand yakınlarındaki Zarman adlı yerde vefat etti.⁷¹² İsmail'den sonra hükümdarlık makamına gelen halefi Ahmed'in (294-301/907-914) Arapçayı resmi dil olarak ilan ve Arapça bilen devlet adamlarının yükselmelerini teşvik etmesi muhafız birliklerinin memnuniyetsizliğini doğurdu.⁷¹³ Neticede 913 (301) yılında kendi adamları tarafından katledildi ve yerine II. Nasr b. Ahmed (301-331/914-943) tahta oturtuldu.⁷¹⁴ Beyhakî, Nasr'ın iktidara geldiğinde sekiz yaşında olduğunu kaydeder⁷¹⁵. Emir'in küçük yaşta olmasından dolayı devlet yönetimini vezir Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed Ceyhani idare etti. Ceyhani, devletin istikrarını yeniden sağladı.⁷¹⁶

X. asrın birinci yarısından itibaren Sâ mânî Devleti'nde sık sık hanedan içi mücadele görünmektedir. İsmail'in kardeşi İshak'ın oğlu İlyas b. İshak'ın 922 (309) yılında Fergana'da bir isyan başlattı. Taraftarlarının sayısı çok olmasına rağmen, Sâ mânîlerin komutanı Ebû Amra Muhammed tarafından isyan kolaylıkla bastırıldı. İlyas'ın en yakın adamı Muhammed b. Hüseyin Taraz'a kaçtı. Ancak orada dihkânlar tarafından Buhara melikinın emiri üzerine katledildi. Barthold, X. asırda diğer bir İsficablı komutanın aynı ismi taşıdığını ve muhtemelen bu komutanın da İsficab asıllı olduğunu ileri sürmektedir.⁷¹⁷

943 (331) yılının 6 Nisan'ında II. Nasr tüberkülozdan hayatını kaybetti. Bazı rivayetlerde tıpkı babası Ahmed gibi onun da kendi adamları tarafından katledildiği

---

⁷¹¹ Barthold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviye*, s. 300.

⁷¹² Nârşahî, a.g.e., s. 129; Skrine-Ross, a.g.e., s. 112.

⁷¹³ Barthold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviye*, s. 300.

⁷¹⁴ Ebû'l-Fidâ, a.g.e., s. 97; Ebû'l-Fadl el-Beyhakî, *Târîhu'l-Beyhakî*, Beirut, 1982, s. 110; Gerdizî, a.g.e., s. 212; Nârşahî, a.g.e., s. 131; Makdisî, a.g.e., s. 337; Mevlânâ Minhâjü'd-Dîn, a.g.e., s. 35; Roux, a.g.e., s. 236.

⁷¹⁵ Beyhakî, a.g.e., s. 110.

⁷¹⁶ Gerdizî, a.g.e., s. 212 vd. Barthold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviye*, s. 300.

⁷¹⁷ Barthold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviye*, s. 301.

belirtilmektedir.⁷¹⁸ 3 günlük yas tutulduktan sonra Nasr'ın oğlu Nuh babasının yerine geçti (943/331).⁷¹⁹

Nuh b. Nasr'ın (331-343/943-954) zamanında Sâ mânî Devleti'nin yıkılma sürecine girdiği görülmektedir.⁷²⁰ Hükümet bir taraftan Harezm'de patlak veren ayaklanmalar, bir taraftan da Türklerin akınlarıyla baş etmek zorunda kalmıştır.⁷²¹ Maddi sıkıntılardan dolayı vergiler yükseltilmiş, hatta halktan bir yıllık vergi peşinen borç olarak alınmıştır ki bu borç hiçbir zaman geri ödenmemiştir.⁷²²

Bu dönemde Orta Sirderya havzasından gelen kadroların askerî alanda ön plana çıktığını görüyoruz. Mesela Nuh b. Nâsır askerinin başına İsficablı Mansur b. Karategin'i getirmiştir. Bu zat Merv'deki Ali b. Muhammed'in isyanını bastırmaya muvaffak olmuştur.⁷²³ Devlete verdiği hizmetlerinden dolayı Nuh, onu sonradan Horasan valiliğine getirmiştir. Maaşların ödenmediği ve devlette istikrarsızlığın hâkim olduğu devirde Mansur Horasan'daki Sâ mânî ordusunun disiplinini korumaya gayret göstermiştir. Fakat işlerin kötüye gittiğini görünce azledilmesini istemiş, ancak olumlu cevap alamamıştır. Sonuçta 951 yılında kendi eceliyle hayatını kaybetmiş, yerine eski isyancı Ebû Ali geçmiştir.⁷²⁴

Nuh, hayattayken oğulları Abdülmelik, Ahmed, Nasr ve Abdülaziz'i sırasıyla veliaht yaptı.⁷²⁵ Kendisi vefat edince önceden belirlendiği gibi Abdülmelik hükümdar oldu.⁷²⁶ Bazı tarihçiler tarafından dirayetli bir hükümdar olarak nitelenmesine rağmen gerçekte Abdülmelik yıkılmaya yüz tutan devleti kurtarmak bir yana kendisi de zayıf hükümdar görünümü sergilemiştir. Nitekim onun hayatının sonuna doğru gerçek iktidar muhafız birliklerinin başkanının elinde olmuştur. Abdülmelik iktidarı boyunca vezirleri ile birlikte askerlerin devletteki gücünü azaltmak için mücadele etmiştir. Ancak zamanla

---

⁷¹⁸ Ebü'l-Fidâ, a.g.e., s. 131; İbnü'l-Esîr, a.g.e., c. VIII, s. 401; Gerdizî, a.g.e., s. 217; Nârşahî, a.g.e., s. 134; Roux, a.g.e., s. 238.

⁷¹⁹ Nârşahî, a.g.e., s. 137; Makdisî, a.g.e., s. 337; İbnü'l-Esîr, a.g.e., c. VIII, s. 403; Mevlânâ Minhâjü'd-Dîn, a.g.e., s. 38; Barthold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviye*, s. 306.

⁷²⁰ Roux, a.g.e., s. 238; Edham, a.g.e., s. 176.

⁷²¹ Barthold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviye*, s. 306.

⁷²² Barthold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviye*, s. 307.

⁷²³ Nârşahî, a.g.e., s. 137.

⁷²⁴ Barthold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviye*, s. 308.

⁷²⁵ Gerdizî, a.g.e., s. 222.

⁷²⁶ Ebü'l-Fidâ, a.g.e., s. 145; Nârşahî, a.g.e., s. 139; Gerdizî, a.g.e., s. 222.

hükümette güçlenmiş askerî komutanların nüfuzunu kırmak o kadar da kolay olmamıştır.⁷²⁷

Abdülmelik 961 (349) yılında vefat etti.⁷²⁸ Arkasından isyanlar patlak verdi. Bu kargaşalar arasında emirin sarayı bile yağmalanıp ateşe verildi.⁷²⁹ Bu olayların arkasından Sâ mânîlerin Horasan valisi Alp Tegin ile vezir Bel'ami'nin inisiyatifi Sâ mânî hanedan üyeleri ve muhafız birliklerinin görüş birliğiyle tahta Mansur b. Nuh çıkarıldı.⁷³⁰

Yeni emirin dönemi içte çıkan isyanları bastırmakla geçmiştir. Mansur Sâ mânî Devleti'nin sınırlarında hanedanın iktidarını yeniden tesis etmede kısmen başarılı olmuştur. Mansur döneminin geri kalan kısmı genellikle istikrarlı geçmiştir. Sâ mânîlerin ünlü veziri Bel'ami onun döneminde de vezirlik yapmaya devam etmiştir. Bel'ami 974 (363) yılında vefat edince yerine Yusuf b. İshak geçti.⁷³¹ Mansur'un kendisi de 975 (364) yılının Haziranında vefat etmiştir.⁷³²

Mansur'un oğlu ve halefi Ebû Kâsım Nuh iktidara geldiğinde 13 yaşındaydı.⁷³³ Dolayısıyla onun yerine devleti annesi ve 977 yılında tayin edilen veziri Ebû Hüseyin Abdullah b. Ahmed Utbî yürütmüştür. Yeni vezir eskiden olduğu gibi bürokrasinin rolünü yükseltip askerilerin gücünü azaltmaya gayret sarfetmiştir.⁷³⁴

Utbî güney batıdan ilerleyen Buveyhilere karşı mücadele verirken 982 (371) yılında katledilmiştir. Bazı yazarlar Utbî'yi Sâ mânîlerin en son gerçek veziri olarak saymaktadır. Zira ondan sonra gelenler devlette söz sahibi olamamıştır.⁷³⁵ Bu dönemde devletin topraklarının büyük bir kısmı isyancıların eline geçmiştir. Merkezi hükümetin

---

⁷²⁷ Barthold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviye*, s. 309.

⁷²⁸ İbnü'l-Esîr, a.g.e., c. VIII, s. 535; Ebü'l-Fidâ, a.g.e., s. 148; Nârşahî, a.g.e., s. 139; Gerdizî, a.g.e., s. 224; Mevlânâ Minhâjü'd-Dîn, a.g.e., s. 41.

⁷²⁹ Ebü'l-Fidâ, a.g.e., s. 148; İbnü'l-Esîr, a.g.e., c. VIII, s. 535.

⁷³⁰ Gerdizî, a.g.e., s. 225; Nârşahî, a.g.e., s. 140; Mevlânâ Minhâjü'd-Dîn, a.g.e., s. 42; Barthold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviye*, s. 311.

⁷³¹ Gerdizî, a.g.e., ss. 225-228; Barthold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviye*, s. 312.

⁷³² Ebü'l-Fidâ, a.g.e., s. 170; Nârşahî, a.g.e., s. 140; Gerdizî, a.g.e., s. 228; Necef, a.g.e., s. 209.

⁷³³ İbnü'l-Esîr, a.g.e., c. VIII, s. 673; Ebü'l-Fidâ, a.g.e., s. 170; Nârşahî, a.g.e., s. 140; Gerdizî, a.g.e., s. 228; Mevlânâ Minhâjü'd-Dîn, a.g.e., s. 44; Necef, a.g.e., s. 209.

⁷³⁴ Nârşahî, a.g.e., s. 140; İbnü'l-Esîr, a.g.e., c. IX., s. 28; Barthold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviye*, s. 312; Akyürek, a.g.t., s. 102; Necef, a.g.e., s. 209.

⁷³⁵ Nârşahî, a.g.e., s. 152; Geridizi, a.g.e., s. 230; Barthold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviye*, s. 313.

gelirleri hayli azalmış ve hâkimiyet Türk unsurlarına geçmeye başlamıştır.⁷³⁶ Böylece X. yüzyılın sonlarına gelindiğinde artık Sâ mânî Devleti'nin tamamen içten çürüyerek düşmanları tarafından kolay lokma haline geldiği görülmektedir.⁷³⁷

X. asrın sonlarında İsficab Karahanlılar tarafından istila edilmiştir.⁷³⁸ İsficab'ın herhangi bir mukavemet gösterip göstermediği bilinmemektedir. Zaten merkezden uzakta özerk şehir-devlet olan İsficab'ın Sâ mânîlerin siyasî çevresinde kalmak için Karahanlılara karşı direnmesinin onlar için önemi yoktu.

Arkasından Karahanlı Devleti'nin batı kısmının hükümdarı Kılıç Buğra Hârûn 992 (382) yılında Sâ mânîlerin tüm güçlerini kırarak Buhara'ya girdi. Sâ mânîlerin ekonomik olarak ağır durumda olmasına rağmen Karahanlılar Buhara hazinesinde bol miktarda para bulmuştur.⁷³⁹

Başkentten çekilen Nuh, düşmanına karşı Amul'de ordu toplamak ve müttefikler aramakla meşgul iken iyi haber kendisine ulaştı.⁷⁴⁰ Zira Buğra Hârûn hastalığından dolayı Buhara'yı terk ederek Türkistan'a dönmek zorunda kalmıştı. Başkente ise Sâ mânî hanedanından Abdülaziz b. Nuh'u emir olarak bırakmıştı. Buğra Hârûn şehri terk ettikten sonra çok geçmeden 992 (381) yılının Ağustos'unda Nuh tekrar Buhara'ya girdi.⁷⁴¹ Buğra Hârûn ise Türkistan'a dönmeden yolda Koçkar Baş adlı yerde vefat etti.⁷⁴² İbnü'l-Esîr'in rivayetine göre Karahanlı ordusu Nuh'la ittifak kuran Türkmenlerin sıkıştırması neticesinde geri çekilmek zorunda kalmıştır.⁷⁴³

X. asrın son yıllarında Karahanlılar tekrar Sâ mânîlere saldırmaya başladılar. Nuh, önceden Karahanlıların Buhara'yı zapt etmesinde onlarla işbirliği yapan Faik ve Ebû Ali Simcuri ile de baş etmek zorundaydı. Onlarla tek başına mücadele edemeyeceğini anladığından, Gazne hükümdarı Sebuk Tegin'den yardım istedi. Bunun üzerine Güzgan, Saganıyan ve Belh emirlerinin desteğiyle büyük ordu toplayan Sebuk

---

⁷³⁶ Barthold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviye*, 314; Bosworth, a.g.e., s. 131.

⁷³⁷ Barthold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviye*, s. 315.

⁷³⁸ Barthold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviye*, s. 318; Necef, a.g.e., s. 209.

⁷³⁹ İbnü'l-Esîr, a.g.e., c. IX., s. 98; Ebü'l-Fidâ, a.g.e., s. 187; Gerdizî, a.g.e., s. 233; Nârşahî, a.g.e., s. 153; Edham, a.g.e., s. 176; Barthold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviye*, s. 320.

⁷⁴⁰ Nârşahî, a.g.e., s. 153; Barthold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviye*, s. 320.

⁷⁴¹ Gerdizî, a.g.e., s. 233; Ebü'l-Fidâ, a.g.e., s. 187; İbnü'l-Esîr, a.g.e., c. IX., s. 100; Barthold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviye*, s. 321; Skrine-Ross, a.g.e., s. 117.

⁷⁴² Gerdizî, a.g.e., s. 233; Ebü'l-Fidâ, a.g.e., s. 187; Mevlânâ Minhâjü'd-Dîn, a.g.e., s. 45.

⁷⁴³ İbnü'l-Esîr, a.g.e., c. IX., s. 100; Mevlânâ Minhâjü'd-Dîn, a.g.e., s. 45.

Tegin Mâverâünnahir'e ulaştı.⁷⁴⁴ Herat yakınlarında meydana gelen çatışmada Sâmânî ile Sebuk Tegin'in ordusu düşmanlarına üstün gelince Nuh Horasan vilayetini Sebuk Tegin'e bıraktı.⁷⁴⁵ Fakat aslında Nuh duruma hâkim değildi ve o Sebuk Tegin'in etkisi altında kalmıştı. Olaylardan sonra Sebuk Tegin, Karahanlılarla anlaşarak Sâmânî Devleti ile Karahanlılar arasındaki sınırı belirledi.⁷⁴⁶

Nuh 997 (387) yılının Haziran'ında vefat edince yerine oğlu veliaht Ebü'l-Hâris Mansûr geçti.⁷⁴⁷ Beyhakî'nin aktardığına göre Mansur dirayetli ve güçlü bir şahsiyetti. Fakat onun artık sonu belli olan devleti bu noktadan sonra kurtarması mümkün değildi.⁷⁴⁸

Mansur, Horasan vilayetinin tümünü kendisine isteyen Gazneli Mahmud'a karşı bir sefer düzenlerken Serahs'ta kendi adamları Faik ve Begtuzin'in entrikaları sonucunda 999 (389) yılının 1 Şubat'ında tahtan indirildi. Arkasından gözüne mil çekilerek Buhara'ya gönderildi. Onun mirasçısı olarak kardeşi Abdülmelik ilan edildi.⁷⁴⁹ Aynı yılın yazında Mâverâünnahir'de kalan yerleri zaptetmek için Karahanlı İlek Nasr Buhara'ya doğru yola çıktı. Sâmânîlerin talebi üzerine hatipler camilerde halkı hanedanı korumak üzere düşmana karşı durmalarını propaganda etse de, bu bir sonuç doğurmadı.⁷⁵⁰ Bitmez tükenmez savaşlardan yorulduğu için kendilerini kimin yönetecekleri halkın umurunda değildi.

999 (389) yılının 23 Ekim'inde Karahanlılar muhalefet görmeden Buhara'ya girdi ve Sâmânîlerin hazinelerine el koydu. Arkasından emir Abdülmelik ve hanedanın diğer üyeleri İlek Han tarafından Üzgend'e sürgüne gönderildi.⁷⁵¹ Sâmânî Devleti'nin

---

⁷⁴⁴ Nârşahî, a.g.e., s. 154; Ebü'l-Fidâ, a.g.e., s. 188; Skrine, Ross, a.g.e., s. 117; Barthold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviye*, s. 324; Necef, a.g.e., s. 271.

⁷⁴⁵ Ebü'l-Fidâ, a.g.e., s. 188.

⁷⁴⁶ Barthold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviye*, s. 324.

⁷⁴⁷ Beyhakî, a.g.e., s. 707; Ebü'l-Fidâ, a.g.e., s. 192; Gerdizî, a.g.e., s. 236; Nârşahî, a.g.e., s. 155; Mevlânâ Minhâjü'd-Dîn, a.g.e., s. 48; Barthold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviye*, s. 325; Skrine, Ross, a.g.e., s. 118; Necef, a.g.e., s. 272.

⁷⁴⁸ Beyhakî, a.g.e., s. 707.

⁷⁴⁹ Beyhakî, a.g.e., s. 707; Ebü'l-Fidâ, a.g.e., s. 194; Gerdizî, a.g.e., s. 236; Nârşahî, a.g.e., s. 155; Barthold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviye*, s. 327; Skrine, Ross, a.g.e., s. 118; Necef, a.g.e., s. 273.

⁷⁵⁰ Gerdizî, a.g.e., s. 237; Mevlânâ Minhâjü'd-Dîn, a.g.e., s. 50; Barthold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviye*, s. 328.

⁷⁵¹ Beyhakî, a.g.e., s. 709; Gerdizî, a.g.e., s. 238; İbnü'l-Esir, a.g.e., c. IX., s. 149; Ebü'l-Fidâ, a.g.e., s. 195; Edham, a.g.e., s. 176; Mevlânâ Minhâjü'd-Dîn, a.g.e., s. 52; Roux, a.g.e., s. 238; Skrine-Ross,

toprakları Amuderya'ya kadar Gaznelilerin, Mâverâünnehir ise Karahanlıların hâkimiyetine girdi. Böylece Amuderya'nın ötesindeki Sâ mânîler devleti tarih sahnesinden çekilmiş oldu.⁷⁵²

Buna rağmen Sâ mânîlerin son emiri Abdülmelik'in kardeşi İsmail, XI. asrın başında Üzgend'teki hapisten kaçarak isyan başlatmıştır. Başlangıçta çevresine Sâ mânî Devleti'ni ihya etme adına adamlar toplamayı başarmasına rağmen, ardı ardına gelen hezimetler sonucunda yanındaki askerleri onu terk etmiştir. Neticede kendisi de 1005 (395) yılının başında Merv taraflarında bir Arap kabilesinin lideri tarafından katledilmiştir.⁷⁵³

IX ve X. yüzyıllarda Orta Sirderya havzasında Sâ mânîlerin siyasî durumu hakkındaki malumatı şöyle özetleyebiliriz: İlk aşamada inisiyatif genellikle Orta Sirderya havzasında yaşayan Türklerin elinde olmuştur. Dolayısıyla IX. asrın ortasına kadar bölgede yaşayan Oğuz ve özellikle Karluklar Sâ mânîlerin sınır hatlarına sürekli akınlar düzenlemiştir. Bunun neticesi olarak 840 yılında Nuh b. Esed bölgeye bir sefer düzenleyerek İsficab'ı fethetmiştir. Yaklaşık çeyrek asır sonra Oğuz topraklarının içindeki Farab'ın da Sâ mânîlerin eline geçmesi ile birlikte Orta Sirderya havzası Taraz hariç Sâ mânîlerin kontrolü altına girmiştir. Bu dönemde merkezi hükümet Orta Sirderya havzasını (yani kuzey sınırlarını) güvende tutmak için Şaş'taki gibi İsficab'da da sur yapılmasına benzer birtakım önlemler almış ve bölgeyi sürekli göz önünde bulundurmuştur. Bununla birlikte Orta Sirderya havzasının en önemli merkezi İsficab'a coğrafi konumundan dolayı bazı ayrıcalıklar tanınmıştır. Asrın sonuna doğru iktidara İsmail'in gelmesiyle birlikte Türk ve Sâ mânî ilişkilerinde yeni safha açılmıştır. Nitekim İsmail 893 yılında Taraz'ı ele geçirdikten sonra kuzey komşularıyla münasebette diplomasiyi silaha tercih etmiştir. Bu bağlamda o surların inşaatını durdurmuş, Türklerden asker almaya önem vermiştir. X. asrın ikinci yarısında Sâ mânîlerin gerileme dönemine girip iç problemlerle uğraşmak zorunda kalması, Orta Sirderya havzasındaki

---

a.g.e., s. 118; Necef, a.g.e., s. 274. Richard N. Frye, *Bukhara The Medieval Achievement*, Mazda Publishers, 1997, s. 163

⁷⁵² Roux, a.g.e., s. 238; Barthold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviye*, s. 329; Necef, a.g.e., s. 275.

⁷⁵³ Nârşahî, a.g.e., s. 156; Edham, a.g.e., s. 176; İbnü'l-Esîr, a.g.e., c. IX., ss. 156-159; Mevlânâ Minhâjü'd-Dîn, a.g.e., s. 52; Barthold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviye*, ss. 330-332; Bosworth, a.g.e., s. 131; Necef, a.g.e., s. 281; Akyürek, a.g.t., s. 104.

şehirlerin özellikle İsficab'ın çok daha serbest hareket etmesine yol açmıştır. Nitekim Mukaddesî'nin Ordu şehrinin İsficab'a haraç ödediği hakkında verdiği rivayet⁷⁵⁴ bunu kanıtlar mahiyettedir.

X. asrın ikinci yarısında Faik'in emri sonucu Merki taraflarında bir ribatın inşa edilmesi Sâ mânîlerin o dönemde hala Türk ülkelerinde belli bir düzeyde nüfuza sahip olduğunu göstermektedir.⁷⁵⁵ Eskiden de merkeze vassal durumunda olan İsficab'ın Sâ mânîlerin son dönemlerine doğru bağımsızlığını kazanmış olması kuvvetle muhtemeldir. Ne var ki, X. asrın sonuna doğru savaş açma inisiyatifi yeniden Türklere geçmiştir. Fakat bu kez göçebe seleflerinin aksine teşkilatlanmış devlet haline gelen Karahanlılar, Gazneliler ile birlikte Amuderya'nın ötesindeki İran asıllı son uygarlığı tarih sahnesinden silmeyi başarmıştır.

B. Karahanlılar

Karahanlılar Devleti, Türkistan ve Mâverâünnehir'de hâkimiyet kuran ilk Müslüman-Türk devletidir (225-608/840-1212).⁷⁵⁶ “Karahanlılar” sözü tarihi bir terim olmayıp, Karahanlı hükümdarlarının unvanlarında “Kara” kelimesinin sık sık kullanılmasından dolayı, bu devlete müsteşrikler tarafından verilen bir isimdir.⁷⁵⁷

Karahanlıların kökeni hakkında birçok görüş bulunmaktadır. Bunlar içinde en yaygını Karahan hanedanının Uygurların bir kolu olan Yağma⁷⁵⁸ kabilesinden geldiği

---

⁷⁵⁴ Makdisî, a.g.e., s. 275.

⁷⁵⁵ Barthold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviye*, s. 317.

⁷⁵⁶ Omelyan Pritsak, “Kara-Hanlılar”, İslam Ansiklopedisi, İstanbul Milli Eğitim Basımevi, 1977, c. VI, s. 251; Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2002, s. 1.

⁷⁵⁷ Pritsak, a.g.m, s. 251; Genç, a.g.e., s. 1; Sızdikov, a.g.e., s. 169; Ara Altun, “Karahanlılar”, DİA, c. XXIV, s. 404; Karahanlı kelimesinin kökenleri hakkında geniş bilgi için bkz. Pritsak, a.g.m, s. 251.

⁷⁵⁸ Karahanlılar Devleti'nde genel olarak iktidar Karluk kabileler birliğine ait Çiğil ve Yağma kabilelerinin liderleri arasında paylaşılmıştır. Karahandardaki batı ve doğu olarak iki hükümdarlık sisteminin oturması buradan kaynaklanmaktadır. Merkezleri Kaşgar ve Balasagun olan doğu kısmının hâkimi büyük hükümdar sayılırdı. “Arslan Kara Hakan” unvanını alan bu Kağan Çiğil kabilesinden seçiliyordu. Başlangıçta merkezi Taraz sonradan Semerkand'a nakledilen batı kısmını ise Yağmalar yönetirdi. Batı kısmının hükümdar “Buğra Kara Kağan” ünvanını alırdı. Bkz. Klyaştorni, Sultanov, *Gosudarstvo i narodi Evrazii*, s. 118; Osman Aydın, “V/XI. Yüzyılda Mâverâünnehir'de Siyasî ve Kültürel Durum”, Uluslararası Serahsi Sempozyumu, DİB Yayınları, 2013, s. 48; Altun, a.g.m, s. 405.

hakkındaki görüşür.⁷⁵⁹ Karahanlı hükümdar ailesinin efsanevi kahraman Afrasiyab'ın soyundan geldiği hakkında da rivayetler vardır.⁷⁶⁰

Karahanlı hükümdarları Han unvanıyla birlikte ayrıca “Millete, yurda sahip çıkan” anlamına gelen “İlek” lakabını da kullanırlardı.⁷⁶¹

840 yılında Uygur Kağanlığı'nın Kırgızlar tarafından yıkılmasının ardından Uygurlara bağlı bir kabile olan Yağmalar güneye göç ederek ilk aşamada Karluklara ait Kaşgar ve Yedisu taraflarına yerleşmiş daha sonra İli Vadisi ve Taraz yakınlarına yayılmıştır.⁷⁶² Karahanlılar Devleti'nin ortaya çıkması batıda İsficab ve Yedisu'dan doğuda Kaşgar'a kadarki topraklarda gerçekleşen siyasî olaylarla doğrudan alakalıdır. Bu olayların en önemlisi Karluk Kağanlığı'nın bölünmesidir.⁷⁶³

Karahanlıların bilinen ilk hükümdarları Bilge Kül Kadir Han'dır.⁷⁶⁴ Pritsak, Bilge Kül Kadir Han'ın İsficab hükümdarı olduğunu ve şehri onun elinden 840 yılında Nuh b. Esed'in aldığını yazmaktadır.⁷⁶⁵ Eğer bu görüş doğrudursa Orta Sirderya havzasının siyasî ve kültürel merkezi İsficab'ın, IX. asrın birinci yarısına kadar Karahanlı ailesi tarafından yönetildiği anlaşılır. Dolayısıyla sonradan Sâmânîler adına İsficab'ı yönetecek olan Kara Teginler ailesinin de Karahanlı hanedanına mensup olması kuvvetle muhtemeldir. Çünkü Kara Teginler de Karahanlı hükümdarlarının sıkça kullandığı “Kara” unvanını kullanmıştır. Diğer yandan, kaynaklardan Sâmânîlerin İsficab'ı zapt ettikten sonra şehrin yönetimini mahalli Türk hükümdarına bıraktığını öğrenmekteyiz. Böylece Sâmânîlerin İsficab'ı ele geçirdikten sonra şehrin o anki meliki

---

⁷⁵⁹ Karahanlıların ayrıca Türkmen, Karluk-Yağma, Çiğil, T'uçü kökeni hakkında faraziyeler bulunmaktadır. bkz. Pritsak, a.g.m, s. 252; Altun, a.g.m, s. 405.

⁷⁶⁰ İbnü'l-Esîr, a.g.e., c. XI, s. 82; Skrine, Ross, a.g.e., s. 115; Necef, a.g.e., s. 184; Klyaçtorni-Sultanov, Gosudarstvo i Narodi Evrazii, s. 117; Genç, a.g.e., s. 3; Jürgen Paul, “Karahanlılar”, (çev: Şeyda Yılmaz), *Türkler*, Ankara 2002, c. IV, s. 460.

⁷⁶¹ Genç, a.g.e., s. 2; Pritsak, a.g.m, s. 251; Amanjolov, a.g.e., s. 180; Edham, a.g.e., s. 179; Roux, a.g.e., s. 244; Paul, a.g.e., c. IV, s. 460.

⁷⁶² Sızdikov, a.g.e., s. 170; Necef, a.g.e., s. 187; Genç, a.g.e., s. 4; Pritsak, a.g.m, s. 252; Aydınli, a.g.m, s. 48; Genç, a.g.e., s. 7.

⁷⁶³ *Kazakistan Tarihi: Köne Zamannan Bügünge Dein*, c. I, s. 398.

⁷⁶⁴ Amanjolov, a.g.e., s. 180; Pritsak, a.g.m, s. 253; Klyaçtorni, Sultanov, *Gosudarstvo i Narodi Evrazii*, s. 117; Sızdikov, a.g.e., s. 182; Zikriya Candarbek, “Otrardın karahandık bileüşileri” (*Отырардың қарахандық билеушілері*), Karabura Auliyenin Tağlımı Men Önegesi, Sempozyum, Ahmet Yesevi Kazak-Türk Üniversitesi, s. 20; Necef, a.g.e., s. 184; Genç, a.g.e., s. 8; *Kazakistan Tarihi: Köne Zamannan Bügünge Dein*, c. I, s. 398.

⁷⁶⁵ Pritsak, a.g.m, s. 253.

Bilge Kül Kadir Han'ı bir kenara iterek, kent'in yönetimini aynı soydan Kara Teginler ailesine teslim etmesi ihtimal dâhilindedir.

Bilge Kül Kadir Han'dan sonra onun iki oğlu Bazır Arslan Han Balasagun'da, Oğulçak ise Taraz'da kalmıştır. Fakat ikincisi 893 yılında İsmail'in Taraz'ı fethetmesi üzerine Kaşgar'a kaçmıştır.⁷⁶⁶ Bazır Arslan Han'ın ölümünden sonra Oğulçak (906-7-943/4) kendisini büyük Kağan ilan etmiş ve başkentini Kaşgar'a taşımıştır.⁷⁶⁷

Zamanla Sâ mânîler gibi büyük bir İslam Devleti'nin komşu gayri müslim devletçikleri kültürel ve inanç bakımından etkisi altına alması kaçınılmazdı. Nitekim öyle de oldu. Yaklaşık X. asrın ilk çeyreğinde Oğulçak'ın yeğeni Satuk Buğra Han'ın Sâ mânîlerin tesiriyle İslam'ı kabul ettiği bilinmektedir.⁷⁶⁸ Müslüman olduktan sonra Abdülkerim ismini alan Satuk, gayri müslim Türklere karşı savaş başlatmıştır.⁷⁶⁹ X. asrın ortalarına doğru Satuk Buğra Han, Sâ mânîlerin de yardımıyla Taraz ve Kaşgar'ı alarak amcası Oğulçak'a taht mücadelesinde galip gelmeyi başardı ve 942/3 yılında kendisini büyük Kağan ilan etti. Tarihçiler Karahanlılar Devleti'nin asıl tarihinin buradan başladığını yazarlar.⁷⁷⁰

Satuk'un Sâ mânîlerin desteğiyle gayri müslim Türkler ve amcası Oğulçak ile mücadele etmesi onların işbirliği içinde olduğunu gösterir. Dolayısıyla Satuk'un başlangıçta Sâ mânîler adına hizmet etmesi hatta İsficab örneğinde olduğu gibi Buhara'nın vassalı halinde olması da ihtimal dâhilindedir.

Bazı tarihçiler Satuk Buğra Han'ın Balasagun'u merkez tutarak Otrar ve Taraz'ı da yönettiğini ileri sürmektedirler.⁷⁷¹ Yalnız 893 yılında Sâ mânî İsmail'in Taraz'ı fethetmesinin ardından Karahanlıların şehri tekrar geri aldıkları hakkında bilgi yoktur. Üstelik Satuk amcası başta olmak üzere gayri müslimlere karşı savaştığında

---

⁷⁶⁶ Sizdikov, a.g.e., s. 182; Pritsak, a.g.m, s. 253; Necef, a.g.e., s. 249; *Kazakistan Tarihi: Köne Zamannan Bügünge Dein*, c. I, s. 398; Amanjolov, a.g.e., s. 181; Klyaştorni-Sultanov, *Gosudarstvo i narodi Evrazii*, s. 118; Altun, a.g.m, s. 405.

⁷⁶⁷ Necef, a.g.e., s. 194.

⁷⁶⁸ İbnü'l-Esir, Satuk'un rüyasında bir yaşlı adamın Türkçe "İslam'ı kabul et, kurtulacaksın" demesi üzerine Müslüman olduğunu kaydetmektedir. Bkz. İbnü'l-Esir, a.g.e., s. XI, s. 82.

⁷⁶⁹ Pritsak, a.g.m, s. 253; Genç, a.g.e., s. 8; *Kazakistan Tarihi: Köne Zamannan Bügünge Dein*, c. I, s. 399; Klyaştorni, Sultanov, *Gosudarstvo i narodi Evrazii*, s. 118; Edham, a.g.e., s. 179; Barthold, *Orta Asya Tarihi ve Uygarlık*, s. 104; Aydınli, a.g.m, s. 48; Bosworth, a.g.e., s. 141; Altun, a.g.m, s. 405.

⁷⁷⁰ *Kazakistan Tarihi: Köne Zamannan Bügünge Dein*, c. I, s. 399; Sizdikov, a.g.e., s. 182; Nurtazina, a.g.e., s. 123; Altun, a.g.m, s. 406.

⁷⁷¹ Skrine-Ross, a.g.e., s. 117.

Sâmânîlerin ona destek verdiği, onların müttefikler haline geldiğini göstermektedir. Dolayısıyla böyle bir durumda Satuk'un Sâmânîlere ihanet ederek topraklarını istila etmesi mantıksızdır. Bununla birlikte Satuk Buğra Han'ın Orta Sirderya havzasını ve Taraz'ı Sâmânîler adına yönettiği düşük olasılıkla söz konusu olabilir.

Satuk'un haleflerinden oğlu Baytaş Arslan Han Süleyman döneminde gayri müslim Türklere karşı savaşlar tüm hızıyla devam etmiştir. Muhtemelen onun bu çabaları netice vermiş olabilir ki, İbnü'l-Esîr 960 yılında Türklerden 200.000 çadırılık aile İslamiyeti kabul ettiğini kaydetmektedir⁷⁷². Aynı yıl Baytaş İslam dinini devletin resmi dini olarak ilan etmiştir.⁷⁷³ Nitekim Orta Sirderya havzasının ve Yedisu'nun İslamlaşma sürecinin tamamlanması da bu döneme denk gelmiştir. Zaten X. yüzyılın ikinci yarısında bölgeye gelen Makdisî Orta Sirderya havzasındaki İsficab, Taraz, Mirki, Kulan ve Atlah şehirlerinin tipik Müslüman kentleri olup her birinde en azından birer tane caminin bulunduğunu kaydetmektedir.⁷⁷⁴

Baytaş'ın oğlu Ali Arslan Han ile onun kardeşi Süleyman İlek'in oğlu Hasan Buğra dönemlerinde Karahanlı hanedanı ikiye ayrılmaya başlamıştır.⁷⁷⁵ Başlangıçta Ali Arslan Han'ın oğulları daha çok siyasî nüfuza sahip olduğu halde, daha sonra Hasan Buğra kolu üstünlük kazanmıştır.⁷⁷⁶

Orta Sirderya havzasının siyasî tarihi açısından X. asrın son çeyreği önem arz etmektedir. Zira bu dönemde Sâmânîler Devleti zayıflayarak bölge hâkimiyetini Karahanlılar'a kaptırmaya başlamıştır.

Bu dönemde Sâmânîlere karşı yıkıcı darbeler veren Karahanlı hükümdarı Ali Arslan Han (v.998) adına devletin batı kısmını kardeşi Kılıç Buğra Han Hârûn yönetmektedir. O, Sâmânîlerin eski Horasan valisi Ebû Ali Simcuri'nin daveti üzerine 990'da İsficab'ı, 992'de ise Semerkand ve Buhara'yı zaptetti.⁷⁷⁷ Fakat Kılıç Buğra

---

⁷⁷² İbnü'l-Esîr, a.g.e., c. VIII, s. 532.

⁷⁷³ Sizdikov, a.g.e., s. 182; Nurtazina, a.g.e., s. 123; *Kazakistan Tarihi: Köne Zamannan Bügünge Dein*, c. I, s. 399.

⁷⁷⁴ Makdisî, a.g.e., ss. 273-275; Nurtazina, a.g.e., s. 127.

⁷⁷⁵ Sizdikov, a.g.e., s. 182.

⁷⁷⁶ *Kazakistan Tarihi: Köne Zamannan Bügünge Dein*, c. I, s. 399; Sizdikov, a.g.e., s. 183.

⁷⁷⁷ Pritsak, a.g.m, s. 254; Skrine-Ross, a.g.e., s. 117; Genç, a.g.e., s. 10; Necef, a.g.e., s. 266; Amanjolov, a.g.e., s. 182; *Kazakistan Tarihi: Köne Zamannan Bügünge Dein*, c. I, s. 399; Roux, a.g.e., s. 244; Altun, a.g.m, s. 406; Bosworth, a.g.e., s. 141.

Hârûn buralarda tutunamayarak çekilmek zorunda kalmış ve dönüş yolunda vefat etmiştir.⁷⁷⁸

Olay sonrasında Sâmânîler Buhara ve Semerkand'ı geri almasına rağmen İsficab'ın Karahanlıların elinde kaldığı aşikârdır. Çünkü Sâmânîler bu dönemde düşmanlarını Sirderya'nın ötesine kadar kovacak güçte değildi.

Aslında İsficab'ın 980 yılında Ali Arslan Han tarafından istila edildiği söylenir. Fakat bu tarihten sonra şehir büyük olasılıkla tekrar elden çıkmıştır. Dolayısıyla Kılıç Buğra Han'ın 992 yılında İsficab'ı istila etmesi Karahanlıların şehri ikinci kere ve bir daha elden çıkarmamak üzere zaptettiği zamandır.⁷⁷⁹ Bununla birlikte Karahanlılar döneminde de İsficab Sâmânîler zamanında olduğu gibi ayrıcalıklı konumunu korumuş ve eskisi gibi yerli Türk hanedanı tarafından yönetilmeye devam etmiştir.⁷⁸⁰ Hatta bazı yazarlar İsficab'ın doğrudan Karahanlılar topraklarına girmeyip iki tarafın ilişkisinin dostane alakadan ibaret olduğunu ileri sürmektedirler.⁷⁸¹

Kılıç Buğra Han'dan sonra Karahanlıların batı kısmının idaresi Ali Arslan Han'ın oğlu İlig Han ismiyle tanılan Nasr b. Ali'ye geçmiştir. İlig Han Abbâsî halifesini tanıyan ve halifelerin isimlerini sikkelere ekleten ilk Karahanlı hükümdarıdır.⁷⁸² Nasr, X. asrın sonlarında Faik ve onun taraftarlarının teşvikiyle Sâmânîlere karşı mücadeleyi tekrar başlatmıştır. Neticede 999 (389) yılında Buhara ikinci ve son kere kesin bir şekilde ele geçirilmiştir.⁷⁸³

Karahanlılar, Sâmânîlerin eski topraklarını Amuderya hudut olmak üzere Gazneli Mahmud'la aralarında paylaşmalarına rağmen, Karahanlı hükümdarı İlig Han iç istikrarı sağladıktan sonra Horasan'a göz dikmeye başlamıştır. Şöyle ki, 1006 (396) yılında Nasr, Mahmud'un Hindistan'a seferini fırsat bilerek Horasan'a iki ordu gönderdi. Yalnız sefer onun planladığı gibi geçmedi. Saldırı haberini aldıktan sonra

---

⁷⁷⁸ Gerdizî, a.g.e., s. 233; Ebü'l-Fidâ, a.g.e., s. 187; Mevlânâ Minhâjü'd-Dîn, a.g.e., s. 45.

⁷⁷⁹ Necef, a.g.e., s. 210.

⁷⁸⁰ Baytanaev, a.g.t., s. 30.

⁷⁸¹ Necef, a.g.e., s. 247.

⁷⁸² Pritsak, a.g.m, s. 254. Genç, a.g.e., s. 11.

⁷⁸³ Amanjolov, a.g.e., s. 182; Skrine, Ross, a.g.e., s. 118; Barthold, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, s. 104; Necef, a.g.e., s. 274; Pritsak, a.g.m, s. 255; *Kazakistan Tarihi: Köne Zamannan Bügünge Dein*, c. I, s. 400; Roux, a.g.e., s. 245; Aydınli, a.g.m, s. 49; Paul, a.g.m., c. IV, s. 461; Altun, a.g.m, s. 406.

Hindistan'dan hızla dönen Mahmud, bu iki orduyu, üstelik arkasından gelen Karahanlılar birleşik ordusunu da mağlup etmeyi başarmıştır.⁷⁸⁴

1012 yılında Nasr'ın vefatından sonra onun yerine kardeşi Mansur (Arslan İlig) geçti ve kısa zamanda hanedanın çıkardığı en güçlü hükümdarlardan biri haline geldi. Mansur, Kaşgar'daki büyük Kağan Ahmed b. Ali'nin hastalığından faydalanarak Taraz, Şâş, Tünhas, Binhas, Fergana, Özkend, Hocend, Uğruşane ve Buhara'yı hâkimiyeti altına aldı.⁷⁸⁵

Karahanlı hanedan mensuplarının sıkça birbiriyle mücadele etmelerine rağmen dışa yayılma konusunda birbirlerine destek oldukları görülür. En azından Horasan'ı zaptetme konusunda hemfikir olmuşlardır.

Karahanlılar, Gaznelilere karşı birinci mağlubiyetten sonra Horasan'ı zaptetmek için tekrar teşebbüste bulundular ki bu onların son teşebbüsü olmuştur. 1019 (H. 409) yıllarında Hotan hâkimi Yusuf Kadir Han, Mahmud'a karşı Mansur ile ittifak kurarak Horasan üzerine yürüdü. Ancak birleşik Karahanlı ordusu Belh civarlarında yine Mahmud tarafından ağır bir yenilgiye uğratıldı. Paniğe kapılarak kaçan Karahanlı askerlerinin çoğu Ceyhun'da boğularak hayatlarını kaybettiler.⁷⁸⁶ Mahmud, bu gazalardaki zaferlerini ordusunda bulunan fillere borçluydu. Barthold, Gaznelilerde 500 civarında fil bulunduğunu yazar.⁷⁸⁷

1024 (414) yıllarında Mansur uzun süredir kendisiyle taht için mücadele eden Yusuf Kadir Han lehine kendi isteğiyle tahttan feragat etti. Kendisi ise dervişlik yolunu seçti.⁷⁸⁸

---

⁷⁸⁴ Gerdizî, a.g.e., s. 255; Barthold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviye*, s. 334; Genç, a.g.e., s. 12; Amanjolov, a.g.e., s. 184; Barthold, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, s. 104; Pritsak, a.g.m, s. 255; Barthold, *Oçerk istorii Semireçiya*, s. 26; Altun, a.g.m, s. 406; Gazneli Mahmud ile Karahanlılar arasındaki savaş hakkında geniş bilgi için bkz. Barthold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviye*, s. 334 vd. Gazneli Mahmud ile Karahanlılar arasındaki savaş hakkında geniş bilgi için bkz. Barthold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviye*, s. 334 vd.

⁷⁸⁵ Pritsak, a.g.m, s. 255; Barthold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviye*, s. 336; Skrine-Ross, a.g.e., s. 119; Genç, a.g.e., s. 13; Necef, a.g.e., s. 292; Aydınlı, a.g.m, s. 50.

⁷⁸⁶ İbnü'l-Esîr, a.g.e., c. IX, s. 298; Barthold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviye*, s. 342; Altun, a.g.m, s. 406; Necef, a.g.e., s. 217; Pritsak, a.g.m, s. 256; Genç, a.g.e., s. 14.

⁷⁸⁷ Barthold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviye*, s. 335

⁷⁸⁸ Altun, a.g.m, s. 406; Pritsak, a.g.m, s. 256; Genç, a.g.e., s. 114; Necef, a.g.e., s. 219; Aydınlı, a.g.m, s. 51.

Gazneli Mahmud'un vefatından sonra yerine gelen oğlu Mesud, Karahanlılara yönelik babasının politikasını aynı şekilde devam ettirmiştir. Nitekim 1031 (422) yılında Mesud'un halife ile yaptığı antlaşmada halife Karahanlılarla iletişime sadece Gazneliler aracılığıyla geçebilirdi.⁷⁸⁹ Herhalde Gazneliler, Karahanlıların halifeyle doğrudan irtibatla bulunmalarını kendilerine yönelik bir tehdit olarak görmüştür.

1032 (423) yılında Yusuf Kadir Han ölünce yerini oğulları Arslan Han ile Muhammed Buğra Han aldı.⁷⁹⁰ Bu ikisi Karahanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü muhafaza etmek için harekete geçmiştir. Hanedan arasında onların en büyük rakipleri Mâverâünnehir'de bağımsız hale gelen Ali Tegin idi. Yalnız onun 1034 (425) yılında vefat etmesiyle merkezin pozisyonu güçlenmiş oldu. Ali Tegin'in yerine geçen küçük yaştaki oğlu Yusuf ise başarı sağlayamadı.⁷⁹¹

Bu arada Ali Tegin'in ölümünden sonra güç kazanan İlig Han'ın oğulları Muhammed ve İbrahim, 1036 (427) yıllarında devlette varlıklarını göstermeye başladılar. Onlar kısa zamanda Kiş, Soğd ve Buhara'yı ele geçirerek Mâverâünnehir'in tamamına hâkim oldular. Ali Tegin'in oğulları ise kaçarak Yusuf Kadir Han'ın oğullarına katıldı.⁷⁹² Artık devletin ikiye bölünmesi kaçınılmaz hale gelmişti. Bununla birlikte 1041-42 yıllarına kadar Muhammed Buğra Han'ın devlette büyük Kağan olarak konumunu koruduğu anlaşılmaktadır. Fakat işin sonunda iki taraf kendi aralarında bir uzlaşmaya varamadılar.⁷⁹³ Bunun neticesi olarak aynı yıllarda Karahanlı Devleti Batı ve Doğu olarak ikiye ayrıldı.⁷⁹⁴

Mâverâünnehir ile Hocend'e kadar Fergana, Batı Karahanlı Devleti'nin topraklarına girdi. Devlet'in merkezi ilk başta Özkend sonradan da Semerkand olarak belirlendi. Doğu Karahanlı Devleti'nin topraklarına ise Balasagun, Taraz, İsficab, Şâş, Doğu Fergana, Kaşgar, Yarkend ve Hotan bölgeleri dâhil edildi. Devletin merkezi

---

⁷⁸⁹ Barthold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviye*, s. 356.

⁷⁹⁰ Skrine-Ross, a.g.e., s. 117; Genç, a.g.e., s. 15; Barthold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviye*, s. 357; Pritsak, a.g.m, s. 257.

⁷⁹¹ Genç, a.g.e., s. 16.

⁷⁹² Pritsak, a.g.m, s. 258; Aydınli, a.g.m, s. 51; Necef, a.g.e., s. 221; Genç, a.g.e., s. 16; *Kazakistan Tarihi: Köne Zamannan Bügünge Dein*, c. I, s. 401; Altun, a.g.m, s. 407.

⁷⁹³ Genç, a.g.e., s. 16.

⁷⁹⁴ Sızdikov, a.g.e., s. 182; Paul, a.g.m., c. IV, s. 462; Genç, a.g.e., s. 16; Pritsak, a.g.m, s. 259; Bosworth, a.g.e., s. 141; Omarbekov, a.g.e., s. 61; Altun, a.g.m, s. 407.

genellikle Balasagun ve Kaşgar olmuştur.⁷⁹⁵ Fakat iki devletin ortasındaki Şâş, İlak ve Fergana problemlili sınırlar olmuştur ki bazen Batı'nın bazen de Doğu'nun egemenliğine geçmiştir.⁷⁹⁶

Böylece XI. asrın ortalarında Orta Sirderya havzasının tamamının Doğu Karahanlı Devleti'nin hâkimiyeti altına girdiğini görüyoruz.

Doğu Karahanlı Devletinin ilk hükümdarı Yusuf Kadir Han'ın oğlu Süleyman Arslan Han (422-447/1031-1056) olmuştur. Önceden de değindiğimiz gibi o ilk başta Karahanlıların büyük Kağan'ı olmasına rağmen, devletin batı kısmının İlig Han'ın oğullarının eline geçmesi üzerine doğudaki topraklarla yetinmek zorunda kalmıştır.⁷⁹⁷

“Şerefü't-Devle Ebû Şüca” lakabını taşıyan Süleyman döneminde doğu Karahanlılar gayri müslim Türklere karşı amansız mücadele etti. Bu bağlamda Kuzey doğuda Yabaku, Basmıl, Çomullar ve Yimekleri itaat altına alınmıştır.⁷⁹⁸ Muhtemelen harplerden dolayı doğu Karahanlı hükümdarları batıda cereyan eden olaylara yeterince dikkat verememişler ki Mâverâünnehir'in kopmasına engel olamadılar.⁷⁹⁹

1043-1044 yılında Yusuf Kadir Han'ın oğulları işbirliği yapmak ve faaliyet sahalarını belirlemek üzere bir araya geldiler. Toplantı sonucunda büyük Kağan Süleyman Arslan Han'a Kaşgar ile Balasagun,⁸⁰⁰ kardeşi Muhammed Han'a Taraz, İsficab ve onun çevresi kaldı.⁸⁰¹ Öteki kardeşi Mahmud ise devletin en doğu sınırlarındaki topraklara hâkim oldu.⁸⁰² Bazı müellifler Şâş'ın da Muhammed'in yönetimi altına girdiğini kaydetmektedirler.⁸⁰³ Zaten İsficab ve Taraz'ı hâkimiyetine alan kişinin Şâş'ı da yönetmesi mantıklıdır. Zira tarih boyunca Taraz'ı bir kenara koyarsak İsficab ile Şâş ikiz şehirler gibi olmuş ve bazı dönemler hariç hep aynı merkezden yönetilmiştir. Bununla birlikte Karahanlılar döneminde Taraz, büyük

---

⁷⁹⁵ Pritsak, a.g.m, s. 259; Sizdikov, a.g.e., s. 188; Omarbekov, a.g.e., s. 61; Genç, a.g.e., s. 17; Bosworth, a.g.e., s. 141.

⁷⁹⁶ Pritsak, a.g.m, s. 259.

⁷⁹⁷ Genç, a.g.e., s. 26; Pritsak, a.g.m, s. 259.

⁷⁹⁸ Altun, a.g.m, s. 407.

⁷⁹⁹ Genç, a.g.e., s. 27.

⁸⁰⁰ Barthold, *Oçerk istorii Semireçiya*, s. 28; Pritsak, a.g.m, s. 260; Genç, a.g.e., s. 26; Edham, a.g.e., s. 181; Altun, a.g.m, s. 407.

⁸⁰¹ Altun, a.g.m, s. 407; Edham, a.g.e., s. 181.

⁸⁰² İbnü'l-Esîr, a.g.e., c. IX, s. 299; Beyhakî, a.g.e., s. 571; Akyürek, a.g.t., s. 110.

⁸⁰³ Edham, a.g.e., s. 181.

olasılıkla başkent Kaşgar'a yakınlığından dolayı İsficab'dan daha merkezi rol üstlenmiştir. Kendi sırasında Barthold, Karahanlılar zamanında İsficab ile Taraz'ın ayrı vilayetler olduğunu yazmaktadır.⁸⁰⁴

Gördüğümüz gibi Karahanlılar da Sâ mânîlerin ilk dönemleri için söz konusu olduğu gibi iktidarı kardeşler arasında paylaşma yoluna başvurmuşlardı. Fakat Sâ mânîlere göre Karahanlı hükümdarlarının kardeşlerine daha çok özerklik tahsis ettiği görülmektedir. Nitekim bu iktidar paylaşımı sonucunda Orta Sirderya havzası devletteki ikinci adam Muhammed'in yönetimi altına girmiştir. Süleyman'ın oraya hanedanın herhangi bir üyesini değil de bizzat veliaht olan kardeşini göndermesi, Karahanlıların nezdinde Orta Sirderya havzasının ne kadar stratejik önem taşıdığını göstermektedir. Zira rakipleri olan Batı Karahanlı Devleti sınıırını teşkil eden bölge, stratejik açıdan önem taşıyordu. Bu ise bölgenin güçlü bir hanedan üyesi tarafından yönetilmesini gerekli kılıyordu.

Nuh ile İsmail arasında olduğu gibi Süleyman ile Muhammed'in ilişkilerinde de her şey iyi gitmemiştir. Beyhakî de iki kardeşin aralarının görünüşte iyi, fakat aslında kötü olduğunu yazmaktadır.⁸⁰⁵ Bu anlaşmazlık 1057 (448) yılında açık çatışmaya dönüşmüştür. Ortaya çıkan savaşta Muhammed kazanarak Süleyman'ı hapse attı ve kendisini büyük Kağan ilan etti. Ancak onun iktidarı uzun sürmedi ve tahta oturduktan 15 ay sonra yerini oğlu İbrahim'e terk etti.⁸⁰⁶

İbrahim döneminde de dinmeyen hanedan içi iktidar mücadelesi devletin istikrarını zayıflattı. Bunu fırsat bilen Batı Karahanlı hükümdarı kendi adaşı Tamgaç Han İbrahim Fergana'yı tekrar zaptettiği gibi Şâş ve Tünhas'ı da ele geçirdi. Anlaşılan Doğu Karahanlılar iç çekişmeler yüzünden bu saldırıya gerekli mukavemeti gösterememişlerdir. Gönderdiği birlikler de Batılılar tarafından mağlup edilmekten

---

⁸⁰⁴ Barthold, *Otçet*, s. 17.

⁸⁰⁵ Beyhakî, a.g.e., s. 571.

⁸⁰⁶ İbnü'l-Esîr, a.g.e., c. IX, s. 302; Pritsak, a.g.m, s. 260; Genç, a.g.e., s. 27; Barthold, *Oçerk istorii Semireçiya*, s. 28. Barthold, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, s. 106; Altun, a.g.m, s. 407; İbnü'l-Esîr, Süleyman'ın yerine Şâş ile Taraz'ın hâkimi Mahmud Buğra Han'ın geldiğini kaydeder. Bkz. İbnü'l-Esîr, a.g.e., c. IX, s. 302. Fakat burada bir karışıklık söz konusudur. Yukarıda gibi toprak paylaşımında kardeşlerin küçüğü olan Mahmud'a devletin en doğu sınırları bırakılmıştı. Orta Sirderya havzası Muhammed'in hâkimiyetinde bulunmaktaydı.

kurtulamamıştır.⁸⁰⁷ Fakat İbrahim'in kardeşi ve selefi Tuğrul Karahan Mahmud (450-467/1059-1075), kendilerini toparlamayı başarmış ve 1068'lerde Batılılara kaptırılan toprakları geri almak için mücadeleyi başlatmıştır. Bunun üzerine Batı Karahanlı hükümdarı Şemsü'l-Mülk, Mahmud ile antlaşma yaparak sınırlarını yeniden belirlemek zorunda kalmıştır. Neticede Sirderya'yı takiben Hocend'e kadar nehrin batı tarafı Batı Karahanlıların, Fergana dâhil olmak üzere doğu tarafı ise Doğu Karahanlıların elinde kalmıştır.⁸⁰⁸

Mahmud'dan sonra Tuğrul Tegin (Ebû Ali Hasan) Doğu Karahanlılar hükümdarı oldu (467/1075). Hasan'ın zamanında ufak tefek çatışmalar dışında Karahanlılar genellikle devletin iç istikrarını korumuştur.⁸⁰⁹ Hasan, babası Süleyman gibi ilim erbabına çok önem vermiştir. Bu sayede XI. asrın ikinci yarısında büyük şehirler Kaşgar ve Balasagun'un âlimler tarafından cezbedici nokta haline geldiğini görüyoruz. Dolayısıyla Türkistan'ın orta çağdaki ünlü eserleri Balasagun'lu Yusuf'un *Kutadgu Bilig*'i (461/1069) ile Kaşgarlı Mahmud'un *Divân-ü Lügati't-Türk*'ünün bu dönemde yazılması tesadüf değildir.⁸¹⁰

Siyasî olaylarla kaynak olan Horasan'a yakın olduğundan dolayı Batı Karahanlı Devleti'nin doğuya göre daha şanssız olduğunu belirtmekte fayda var. Şöyle ki, 1088 (480) yılında Selçuklu Sultan Melikşah Mâverâünnehir'deki ulemanın Batı Karahanlı Devleti hükümdarı Ahmed'i şikâyet etmesi nedeniyle Amuderya'nın ötesine bir sefer düzenlemiştir. Melikşah Semerkand, Buhara, Özkend gibi tüm Batı Karahanlı Devleti'nin topraklarını zaptettiği gibi Ahmed'i de esir alarak İsfahan'a gönderdi. Böylece Selçuklular Mâverâünnehir'e hâkim oldular.⁸¹¹ Arkasından İsficab, Taraz, Balasagun hâkimleri de Melikşah'a tabi olduklarını bildirdiler. Hatta Hasan da hutbeyi

---

⁸⁰⁷ Pritsak, a.g.m, s. 262; Genç, a.g.e., s. 28.

⁸⁰⁸ Sızdikov, a.g.e., s. 189; Barthold, *Oçerk İstorii Semireçiya*, s. 29; Pritsak, a.g.m, s. 260; Genç, a.g.e., s. 28; *Kazakistan Tarihi: Köne Zamannan Bügünge Dein*, c. I, s. 401; Barthold, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, s. 107; Altun, a.g.m, s. 408.

⁸⁰⁹ Altun, a.g.m, s. 408; Genç, a.g.e., s. 28.

⁸¹⁰ Pritsak, a.g.m, s. 261; Genç, a.g.e., s. 29; Edham, a.g.e., s. 179.

⁸¹¹ İbnü'l-Esîr, a.g.e., c. IX, s. 301; *Kazakistan Tarihi: Köne Zamannan Bügünge Dein*, c. I, s. 401; Barthold, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, s. 107; Skrine-Ross, a.g.e., s. 121; Barthold, *Oçerk İstorii Semireçiya*, s. 29. Genç, a.g.e., s. 20; Pritsak, a.g.m, s. 260; Aydınli, a.g.m, s. 52; Sızdikov, a.g.e., s. 184; Paul, a.g.e., c. IV, s. 462; Edham, a.g.e., s. 179.

Melikşah adına okutmak ve onun adını sikkelere yazdırmak suretiyle Selçuklulara baş eğmek zorunda kaldı.⁸¹²

Böylece bir süreye kadar olsa da Batı ve Doğu Karahanlı Devleti'nin sözde birbirine bağlanmış olduğunu görüyoruz. Yalnız bir kaç yıldan sonra sultan Melikşah İsfahan'daki tutsak hükümdar Ahmed'i kendisine bağlılık göstermek şartıyla Mâverâünnehir'e tekrar gönderdi ve tahtını geri verdi. Muhtemelen Melikşah bu adıma doğululardan gelebilecek saldırıya tedbir olarak varmıştır.⁸¹³ Bu durum Doğu Karahanlıların Selçuklu sultanlarına tabiiyetinin geçici olduğunu ve kısa sürdüğünü göstermektedir. Doğuluların aksine Batı Karahanlı Devleti bu tarihten sonra Selçukluların vassalı haline gelmiştir.

Balasagun'a tekrar dönersek, Hasan'ın uzun süren hâkimiyetinden sonra, muhtemelen 1103-1104 yıllarında oğlu Ahmed babasının yerine tahta çıktı. 1105 (498) yılında Ahmed, halife el-Mustazhir Billah'a elçi göndererek berat istemiş, halife de ona hilat ile birlikte "Nuru'd-Devle" lakabını tevcih etmiştir.⁸¹⁴ Ahmed döneminin bilinen en önemli olayı 1128 yılında batıya ilerleyen Karahıtayların durdurulması olmuştur.⁸¹⁵ Fakat selefleri aynı başarıyı sağlayamamıştır.

C. Karahıtaylar

Karahıtaylar Moğol asıllı Tunguz kabilesinden gelmektedir.⁸¹⁶ Tarih sahnesine IV. asırda çıkan Karahıtaylar, X. yüzyılın sonlarında kuzey Çin'de Liao adında bir devlet kurmaya muvaffak oldular.⁸¹⁷ Yaklaşık bir asırdan sonra 1125 (518) yılında diğer bir Tunguz kabilesinden olan Cürceniler güney Çin'deki Sun hanedanıyla ittifak kurarak bu devlete son verdi. Neticede Liao'nun hükümdar hanedanına mensup olan Yeh-lü Taş-i, yanındaki az adamıyla birlikte batıya göç etmek zorunda kaldı.⁸¹⁸ Yeh-lü

---

⁸¹² Pritsak, a.g.m, s. 260; Aydınlı, a.g.m, s. 52.

⁸¹³ Genç, a.g.e., s. 21; Barthold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviye*, s. 380; Aydınlı, a.g.m, s. 53.

⁸¹⁴ İbnü'l-Esîr, a.g.e., c. IX, s. 302; Genç, a.g.e., s. 30.

⁸¹⁵ Omarbekov, a.g.e., s. 63; Barthold, *Oçerk İstorii Semireçiya*, s. 32; Pritsak, a.g.m, s. 261; Genç, a.g.e., s. 30; Altun, a.g.m, s. 408; Amanjolov, a.g.e., s. 186; Paul, a.g.m, c. IV, s. 462.

⁸¹⁶ *Tarih Adamzat Akıl-oyunun Kazınası (Тарих адамзат ақыл-ойының қазынасы)*, Ed: Burhanov K. N., Aldajumanov K. S., Ajigali S. E., vd.), Foliyant Baspası, Astana 2006, c. VI, s. 96; Barthold, *Oçerk İstorii Semireçia*, s. 32.

⁸¹⁷ Ahmet Taşağıl, "Karahıtaylar", DİA, XXIV, s. 415.

⁸¹⁸ Barthold, *Oçerk İstorii Semireçia*, s. 32; Gülnar Kara, *Moğol İstilası Öncesi Yedisu*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacetepe Üniversitesi, 2009, s. 110; Roux, a.g.e., s.258.

Taş-i komutasındaki Karahıtaylar Türkistan'a doğru ilerlerken, 1128 (521) yılında yapılan savaşta Doğu Karahanlı hükümdarı Arslan Han Ahmed b. Hasan onları mağlup etti.⁸¹⁹ Fakat 1137 (531) yılında Ahmed'in halefi II. İbrahim ülkedeki göçebe unsurlar Karluk ve Kanlıların tehdidine karşı Karahıtaylardan yardım istedi.⁸²⁰ Bu kere Han'ın davetini fırsat bilen Yeh-lü Taş-i bu bahaneyle Balasagun'a girdi ve oradan çıkmadı.⁸²¹ Bununla birlikte Karahıtay hükümdarı Balasagun'u yeni kurduğu devletin başkenti yaptı ve II. İbrahim'in "han" unvanını kaldırıp ona daha aşağı "İlig-i Türkmen" unvanını verdi.⁸²² Ardından İbrahim Balasagun'dan çekilerek artık yarı bağımlı devletini Kaşgar'dan yönetmek zorunda kaldı.⁸²³

Karahıtaylar Türkistan'ı istila etmekle yetinmeyip Mâverâünnehir'e ilerlemeye devam ettiler. Yaklaşan düşmana Batı Karahanlı Devleti'nin hükümdarı Mahmud ile Selçuklu sultanı Sancar'ın birleşik ordusu karşı koydu. Fakat 1141 (535) yılında Semerkand yakınlarındaki Katvan denilen yerde yapılan çatışmada Müslümanlar Karahıtaylara feci bir şekilde mağlup oldu.⁸²⁴ Neticede Doğu Karahanlılarının ardından Batı Karahanlı Devleti de Karahıtayların hâkimiyetini kabul etmek zorunda kaldı. Böylece doğudan gelen gayri müslim Karahıtaylar Yedisu ve Mâverâünnehir ile birlikte Orta Sirderya havzasının tamamına hâkim oldu.

---

⁸¹⁹ Omarbekov, a.g.e., s. 63; Barthold, *Oçerk İstorii Semireçiya*, s. 32; *Tarih Adamzat Akıl-oyunun Kazınası*, Foliyant Baspası, Astana 2006, c. VI, s. 96; Pritsak, a.g.m, s. 261; Genç, a.g.e., s. 30; Altun, a.g.m, s. 408; Amanjolov, a.g.e., s. 186; Paul, a.g.m., c. IV, s. 462.

⁸²⁰ Pritsak, a.g.m, s. 261; Genç, a.g.e., s. 30; Altun, a.g.m, s. 408.

⁸²¹ Alâeddîn Ata Melik Cüveynî, *Târih-i Cihân Güşâ*, (çev: Mürsel Öztürk, Ankara), Türk Tarih Kurumu, 1. Baskı, 2013, s. 309; *Tarih Adamzat Akıl-oyunun Kazınası*, c. VI, s. 98; Barthold, *Oçerk İstorii Semireçiya*, s. 33; Taşağıl, a.g.m, s. 415.

⁸²² Cüveynî, a.g.e., s. 309; Sızdikov, a.g.e., s. 191; Altun, a.g.m, s. 408; Omarbekov, a.g.e., s. 63; Paul, a.g.m., c. IV, s. 462.

⁸²³ Pritsak, a.g.m, s. 261; Genç, a.g.e., s. 30.

⁸²⁴ İbnü'l-Esîr, a.g.e., c. XI, s. 85; Pritsak, a.g.m, s. 268; Barthold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviye*, s. 389; Amanjolov, a.g.e., s. 186; Genç, a.g.e., s. 23; Edham, a.g.e., s. 179; Barthold, *Oçerk İstorii Semireçiya*, s. 33; Aydınli, a.g.m, s. 53; Bosworth, a.g.e., s. 142; Omarbekov, a.g.e., s. 63; Paul, a.g.m., c. IV, s. 463; Leon Cahun, *Asya Tarihine Giriş*, (çev: Sabit İnan Kaya), Seç Yayın Dağıtım, İstanbul 2006, s.127; Kara, a.g.t., s. 112; *Kazakistan Tarihi: Köne Zamannan Bügünge Dein*, c. I, 416; İbnü'l-Esîr, bu savaşta sayılamayacak kadar mülümanın katledildiğini, Horasan'da bundan önce hiçbir savaşta bu kadar insanın ölmediğini, İslam tarihinde bundan daha büyük felaketin olmadığını kaydetmektedir. Bkz. İbnü'l-Esîr, a.g.e., c. XI, s. 86.

Cüveynî, Karahıtayların kendi meliklerine “Hanların Hanı” anlamına gelen “Gürhan” dediğini kaydeder.⁸²⁵ Bu Gürhanlar hâkimiyete aldıkları bölgelerde yerel hanedanları tahtından indirmezd, sadece kendilerine bağı kalmak ve vergi ödemek şartıyla yerlerinde bırakırlardı.⁸²⁶ İbnü’l-Esîr de bu hususa değinerek Karahıtayların bir yeri istila ettiklerinde ahalisine zarar vermediklerini sadece her aileden birer dinar vergi almakla yetindiklerini yazmaktadır.⁸²⁷

Yeh-lü Taş-i’den sonra iktidara gelen oğlu Yeh-lü Le döneminde bölge tarihinde ilk kez nüfus sayımı gerçekleştirilmiştir. Buna göre Gürhan’ın topraklarında 84.500 ailenin yaşadığı tespit edilmiştir.⁸²⁸

Karahıtayların, 1172 (567) yılında yıllık haracı ödemediği için Harezmsahlara üzerine bir sefer düzenlediği bilinmektedir.⁸²⁹ Ayrıca Gürhanların Harezmlilerin iç siyasetine aktif bir şekilde katıldığı görülmektedir. Nitekim Harezmsahlara Cend valisi Alâeddîn Tekiş, kardeşi Sultanşah ile giriştiği iktidar mücadelesinde Karahıtayların gönderdiği ordu sayesinde ona galip gelmiştir.⁸³⁰

XIII. asrın başına geldiğinde Karahıtay Devleti eski gücünü kaybetmeye başlamıştır ki bu fırsatı doğu ve batıdaki düşmanları iyi değerlendirmiştir.

VI. HAREZMŞAHLAR DEVLETİ VE MOĞOL İSTİLASI

A. Harezmsahlara ve Küçlük Han Mücadelesi

Harezmsahlara siyasi tarihi 1097 yılında Selçuklu Sultan’ı Melikşah’ın Garcistan asıllı bir Türk olan Anuştegin’i bölgeye vali tayin etmesiyle başlar.⁸³¹

---

⁸²⁵ Cüveynî, a.g.e., s. 308; *Tarih Adamzat Akıl-oyunun Kazınası*, c. VI, s. 98; Skrine-Ross, a.g.e., s. 137; Barthold, *Oçerk İstorii Semireçiya*, s. 34; İbnü’l-Esîr, “Gür” kelimesini Çinlilerin en büyük hükümdarlarına yönelik kullandığını, “Han’ın” ise Türkçe bir terim olup ikisi birlikte “En Büyük Hükümdar” manasını verdiğini yazar. Bkz. İbnü’l-Esîr, a.g.e., c. XI, s. 83.

⁸²⁶ Mesela Karahıtay hâkimiyetini kabul etmesine rağmen Taraz’ın hükümdarı zamanla bağımsız bir hükümdar haline gelmiştir. Bkz. *Kazakistan Tarihi: Köne Zamannan Bügünge Dein*, c. I, 417.

⁸²⁷ İbnü’l-Esîr, a.g.e., c. XI, s. 84; *Kazakistan Tarihi: Köne Zamannan Bügünge Dein*, c. I, 416.

⁸²⁸ *Kazakistan Tarihi: Köne Zamannan Bügünge Dein*, c. I, 418; Barthold, *Oçerk İstorii Semireçiya*, s. 34; *Tarih Adamzat Akıl-oyunun Kazınası*, c. VI, s. 100.

⁸²⁹ Cüveynî, a.g.e., s. 264; İbnü’l-Esîr, a.g.e., c. XI, s. 375; Barthold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviye*, s. 400; Hüseyin Algül, *İslam Tarihi*, Gonca Yayınları, İstanbul 1987, c. IV, s. 78; Yazıcı, a.g.e., s. 355.

⁸³⁰ Cüveynî, a.g.e., s. 264; İbnü’l-Esîr, a.g.e., c. XI, s. 377 vd.; Skrine-Ross, a.g.e., s. 144; Barthold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviye*, s. 400; Roux, a.g.e., s. 264.

⁸³¹ Yazıcı, a.g.e., s. 352.

Anuştegin'in ardından sırasıyla gelen Kutbuddîn Muhammed, Atsız, İl Arslan, Alâeddîn Tekiş ilk aşamada Selçuklulara, sonradan Karahıtaylara tabi olarak bölgeyi yönetmeye devam ettiler. Bununla birlikte adı geçen Harezmsahlara her biri fırsat doğduğunda kendi hâkimiyetlerini güçlendirmek için çaba harcamışlardır.

Harezmsahlara Orta Sirderya havzasıyla ilişkisi ise Atsız döneminde XII. yüzyılın ortalarından itibaren başlar. Şöyle ki, Atsız Horasan'dan umudunu yitirince coğrafi açıdan yakın olduğu için dikkatini kuzey doğudaki gayri müslim Kıpçaklara⁸³² yoğunlaştırdı. Bu bağlamda 1152 (546) yılında Kıpçakların merkezi Sığnak'ı göze alarak Sirderya Havzası'na bir sefer düzenledi. Fakat bu sefer esnasında Sığnak'ı ele geçirememesine rağmen, Sirderya'nın aşağı kısımlarında bulunan Cend'i zaptetti.⁸³³

Harezmsahlara Orta Sirderya havzasının sınırlarına seferleri daha çok XII. asrın sonralarına doğru yoğunlaşmıştır. Cüveynî, 1195 (591) yılında Alâeddîn Tekiş'in Sığnak'ta bulunan Katır Buku Han'a bir sefer düzenlediğini yazar.⁸³⁴ Tekiş'in bu sefere Kıpçakların Sirderya boyunda güçlenmekte olan nüfuzunu kırmak için çıkması gayet muhtemeldir.⁸³⁵ Hâlbuki Harezmsah Kıpçaklar ile çatışma sırasında ordusunda bulunan Uranların⁸³⁶ ihaneti üzerine,⁸³⁷ Müslüman ordusu dağılarak mağlup oldu. Kendisi ise zar zor Harezm'e dönebildi.⁸³⁸ Fakat Sığnak'ın Harezmsahlara direnmesi çok sürmemiştir. Şöyle ki, Tekiş'in mağlubiyetinden iki yıl sonra Sığnak'ta Katır Buku ile akrabası Alt Tegin arasında anlaşmazlık çıkınca Alt Tegin, Tekiş'ten yardım istedi. Bunun üzerine Harezmsah iki yıl önceki başarısızlığının intikamını almak için

---

⁸³² İslam kaynaklarında "Kıbcak", "Kıbşak", "Kıfçak" olarak geçen Türk asıllı olan Kıpçaklar, IX. Asrın başlarında eskiden Kimek, Kuman kabilelerinin yaşadığı topraklar üzerinde hâkimiyet kurmuşla, daha sonra IX. yüzyılın sonralarından itibaren Orta ve Aşağı Sirderya havzalarında yaşamakta olan Oğuzları güneye doğru sıkıştırarak Aral Gölü ve Hazar Denizi bölgesine hâkim olmuşlardır. Kıpçaklar eski Türk geleneğine göre ikiye ayrılarak sağ kanadı Ural nehrinin kıyılarına, sol kanadı ise Sığnak'a yerleşmiştir. IX. yüzyılın sonralarından XII. başlarına kadar Sirderya'nın aşağı yataklarındaki Cend, Yengikent şehirlerine hâkim olmuşlardır. Bkz. Darıbay, a.g.t., s. 18.

⁸³³ Cüveynî, a.g.e., s. 260; Osman b. Muhammed Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsiri*, (çev: Erkan Göksü), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015, s. 120; Aydın Taneri, *Harezmsahlara*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 1. Baskı, 1993, s.21; İbrahim Kafesoğlu, *Harezmsahlara Devleti Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992, s. 61; Abdülkerim Özaydın, "*Harezmsahlara Devleti*", Türkler, Ankara 2002, c. IV, s. 886.

⁸³⁴ Cüveynî, a.g.e., s. 275; Kafesoğlu, a.g.e., s. 129; Aydın Usta, "*Kıpçaklar ve Harezmsahlara Devleti*", Türkler, Ankara 2002, c. IV, s. 899.

⁸³⁵ Kafesoğlu, a.g.e., s. 129.

⁸³⁶ Cüveynî, Uranları Acameyn olarak zikretmektedir. Bkz. Cüveynî, a.g.e., s. 275.

⁸³⁷ Bunlar Tekiş'in ordusundaki kardeşleri ile savaşmak istememiştir.

⁸³⁸ Cüveynî, a.g.e., s. 275; Kafesoğlu, a.g.e., s. 129; Usta, a.g.m, c. IV, s. 900.

Kıpçaklara karşı oğlu Kutbuddîn Muhammed’i gönderdi. Muhammed babasının aksine Katır Buku ordusunu Sirderya boyunda ağır bir yenilgiye uğratmayı başardı ve kendisini de esir aldı.⁸³⁹

Bir süre sonra amcasının yerini alan Alp Tegin merkeze karşı itaatsizlik etti. Bunun üzerine esir tutulan Katır Buku’yı serbest bırakan Tekiş, ona gerekli donanımları sağladıktan sonra Sıġnak’a gönderdi. Alp Tegin, yaklaşan ordunun karşısında tutunamayacağını fark edince yerini Katır Buku’ya tekrar bırakmak zorunda kaldı.⁸⁴⁰ Böylece Orta Sirderya havzasının en batı şehri olan Sıġnak Harezmsahların hâkimiyetine girmiş oldu. Fakat sonraki olaylardan bu durumun uzun sürmediğini görmekteyiz.

1200 (596) yılında Alâeddîn⁸⁴¹ Muhammed’in iktidara gelmesi Harezmsahlar Devleti ile Orta Sirderya havzası münasebetinin dönüm noktasını teşkil etmiştir. Ne var ki, Alâeddîn Muhammed babasından yükselmeye hazır bir devleti alır almaz bölgedeki rakiplerine karşı amansız mücadele başlattı. Böylece birkaç yılın içinde Alâeddîn Horasan’ın büyük bölümünü zaptetti⁸⁴² ve Karahıtayların desteğiyle İslam Dünya’sındaki yegâne rakibi olan Gurluları bertaraf etmeye muvaffak oldu (1206).⁸⁴³ Bundan sonra Alâeddîn Muhammed doğudaki en güçlü İslam hükümdarı haline gelmesine rağmen, o hâlâ Karahıtaylara yıllık haraç ödüyordu ki bu onun otoritesini zedelemekteydi.⁸⁴⁴ Bunun üzerine Balasagun’a vergi ödemekten vazgeçen Alâeddîn Muhammed Karahıtaylara karşı cephe açtı. Hal böyleyken, putperest Karahıtayların hâkimiyetinden bıkan Mâverâünnehir şehirleri hemen Alâeddîn’in tarafına geçmeye başladılar.⁸⁴⁵ Özellikle Alâeddîn’in 1210 (606) yılında Sirderya’yı geçerek Endican

---

⁸³⁹ Cüveynî, a.g.e., s. 278; Kafesoġlu, a.g.e., s. 130; S. M. Ahincanov, *Kıpçaki v İstorii Srednevekovogo Kazahstana (Kıpçakı v istorii Srednevekovogo Kazahstana)*, Gilim Yayınları, Almati 1995, s. 218.

⁸⁴⁰ Usta, a.g.e., s. 900. Ahincanov, a.g.e., s. 218.

⁸⁴¹ Kutbuddîn Muhammed iktidara geldikten sonra “Alâeddîn” lakabını aldı.

⁸⁴² Alâeddîn’in Horasan seferleri hakkında geniş bilgi için bkz. Kafesoġlu, a.g.e., ss. 156-166.

⁸⁴³ Algül, a.g.e., c. IV, s. 81; Taneri, a.g.e., s. 35; Taşaoġlu, a.g.m., s. 415; Yazıcı, a.g.e., s. 357; Harezmsahlarla Gurluların mücadelesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Cüveynî, a.g.e., s. 283 vd.

⁸⁴⁴ Gürhan’ın vergi tahsildarları devletin ilk dönemlerinden farklı olarak halka hakaret etmeye başlamıştır. Vassal hükümdarlara kibirli davranmaları ve son olarak da Müslümanların dinî inançlarına hakaret etmesi bardağı taşıran son damla olmuştur. Benzer davranışlar vassal ülkelerin Karahıtaylara karşı ayaklanmalarına neden olmuştur. Bkz. Cüveynî, a.g.e., s. 300; Barthold, *Oçerk İstorii Semireçiya*, s. 36.

⁸⁴⁵ Cüveynî, a.g.e., s. 299.

yakınlarında Gürhan'ın gönderdiği orduyu yenerek kazandığı zafer, İslam dünyasında onun nüfuzunun hayli artmasına sebep oldu.⁸⁴⁶ Olayın arkasından Semerkand ve Buhara Alâeddîn'in hâkimiyetine girdi. Arkasında Semerkand valisi Osman'ın yeğeni Otrar meliki Tacü'd-din Bilge Han, Sultan Alâeddîn'e gelip onun önünde yer öptü ve tabiiyetini bildirdi. Bunun üzerine Alâeddîn, melike Nese'de oturmasını emretti.⁸⁴⁷ Daha sonra Harezşah bu zatın kendisine sadakatinden şüphelendiği için cellatlarını gönderip onu katletmiştir.⁸⁴⁸

Karahıtaylara asıl tehdit doğudan gelmiştir. Şöyle ki, Cengiz Han'ın sıkıştırması sonucunda batıya göç etmek zorunda kalan Naymanların lideri Küçlük 1209 yılında Gürhan'a sığınmıştı.⁸⁴⁹ Yalnız bu zat, dağılan askerlerini toparlayıp güç kazandıktan sonra kendi hamisine karşı çıktı.⁸⁵⁰ Cüveynî, Küçlük'ün Alâeddîn Muhammed Harezşah ile gizli bir antlaşma yaptığını kaydeder. Buna göre eğer Harezşah Gürhan'ı mağlup ederse Kaşgar'dan Hotan'a kadarki tüm topraklar onun hâkimiyetine girecekti. Eğer Küçlük kazanırsa Sirderya'nın doğu tarafından başlayan bölge ona ait olacaktı.⁸⁵¹ Cüveynî'nin bu rivayetine Barthold kuşkuyla bakmaktadır.⁸⁵² Kanaatimce Alâeddîn Muhammed Harezşah'ın daha önce gayri müslim Karahıtaylar ile hep işbirliği içinde olduğunu hatırlarsak, onun bir başka gayri müslim olan Küçlük ile "Düşmanımın düşmanı dostumdur" ilkesinden yola çıkarak ittifak kurması muhtemeldir.

Alâeddîn ile Küçlük'ün Karahıtaylara karşı, aynı senelerde Gürhan'a karşı da darbe vurduğu görülmektedir. Şöyle ki, Küçlük 1210 yılında Gürhan'ın Üzgend'deki hazinesine el koydu. Aynı zamanda Alâeddîn Muhammed de Taraz'a bir sefer

---

⁸⁴⁶ Cüveynî, a.g.e., s. 301; Algül, a.g.e., c. IV, s. 82; Eyüp Baş, "Hârizşahlar (1097-1231)", *İslam Tarihi*, (Ed: Eyüp Baş), Grafiker Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2013, s. 682; Yazıcı, a.g.e., 358.

⁸⁴⁷ Cüveynî, Otrar melikinin başlangıçta sultana itaat etmek istemediğini, Karahıtaylarla işbirliği içinde olduğunu kaydeder. Hal böyle iken, Alâeddîn Muhammed ona bir kaç elçi göndermesine rağmen o sultanı zaferinden dolayı kutlamadığı gibi onu kaleye de almadı. Ancak Alâeddîn askeriyile Otrar üzerine yürüdüğü zaman melikin hemen aklı başına geldi ve sultana itaatini arzetti. Bkz. Cüveynî, a.g.e., s. 304; Kafesoğlu, a.g.e., s. 185.

⁸⁴⁸ Kafesoğlu, a.g.e., s. 207.

⁸⁴⁹ Muhammed b. Ahmed Nesevî, *Sîretü-s Sultan Celaleddin Mengüberti*, Kahire 1953, s. 43; *Tarih Adamzat Akıl-oyunun Kazınası*, c. VI, s. 100; Barthold, *Oçerk İstorii Semireçiya*, s. 37.

⁸⁵⁰ Barthold, *Oçerk İstorii Semireçiya*, s. 38.

⁸⁵¹ Cüveynî, a.g.e., s. 306; Barthold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviye*, s. 421; *Tarih Adamzat Akıl-oyunun Kazınası*, c. VI, s. 100; Taşağış, a.g.m., s. 416.

⁸⁵² Bkz. Barthold, *Oçerk İstorii Semireçiya*, s. 38.

düzenledi. Fakat başlangıçta planlar iyi gitmesine rağmen, Harezmşah Gürhan ile yaptığı savaşta Kahahıtay kumandanı Tayangu'yu esir almasına rağmen üstünlük elde edemedi ve geri çekilmek zorunda kaldı.⁸⁵³ Üstelik Küçlük te Balasagun yakınlarında Gürhan'ın ordusuna mağlup oldu.⁸⁵⁴ Yalnız beklenmedik bu başarısızlıkları müteakiben hem Harezmşah hem de Küçlük için iyi olacak bir olay yaşandı. Şöyle ki, Gürhan ile askerleri arasında Küçlük'ün yağmaladığı mal konusunda anlaşmazlık⁸⁵⁵ çıkınca ordusu onu desteklemekten vazgeçti. Bu fırsatı değerlendiren Küçlük, hemen Gürhan'ın üzerine bir sefer düzenleyerek onu çaresiz bir şekilde avladı ve esir aldı.⁸⁵⁶ Böylece Karahıtaylar devleti son buldu (607/1211).

Küçlük, muhtemelen Karahıtayların işini bitirdikten sonra, tutsak bulunan Doğu Karahan Devleti hanedanının son temsilcisi III. Muhammed'i, esaretten kurtarıp büyük olasılıkla kendi adına yönetmek üzere Kaşgar'a gönderdi. Fakat aynı sıralarda Kaşgar'da büyük aileler tarafından tertiplenen bir isyan bu planın hayata geçirilmesine engel oldu. Zira isyan liderleri III. Muhammed daha şehre ulaşmadan onu yolda katlettiler.⁸⁵⁷ Böylece Karahan ve Karahıtay devletleri aynı senelerde tarih sahnesinden silinmiş oldu.

Mâverâünnehir'de de durum istikrarlı değildi. Bölgenin Buhara ve Semerkand gibi büyük merkezleri hangi tarafın üstünlük kazandığına göre bazen Harezmşahların bazen de Karahıtayların tarafına geçmekteydi. Fakat son gelişen olaylar Alâeddîn Muhammed'in hâkimiyetinin Maveaünnehir'de kesin bir şekilde yerleşmesini sağladı.

Bu arada Alâeddîn, Semerkand hâkimi Osman'ın şehirdeki tüm Harezmlileri öldürtmesi sebebiyle Semerkand üzerine yürüdü. Bölgeye ulaşan Alâeddîn Semerkand'ı

---

⁸⁵³ Cüveynî, a.g.e., s. 311; Cüzcânî, bu savaşta Alâeddîn'in kazandığını kaydetmektedir. Ayrıca Muhammed'in Karahıtayların önemli kumandanı Tayangu'yu esir aldığını ve sonrandan bu zatın İslam'ı kabul ettiğini yazar. Bkz. Cüzcânî, a.g.e., s. 133.

⁸⁵⁴ *Tarih Adamzat Akıl-oyunun Kazınası*, c. VI, s. 100; Barthold, *Oçerk İstorii Semireçiya*, s. 38.

⁸⁵⁵ Küçlük'ün hezimetinden sonra onun gasbettiği hazine Gürhan'ın ordusunun eline geçmişti. Han, askerlerine bu mülkün iade edilmesini emredince ordunun ona soğumasına neden oldu.

⁸⁵⁶ Cüzcânî, a.g.e., s. 133; Cüveynî, a.g.e., s. 312; Nesevî, a.g.e., s.44; Taşağış, a.g.m., s. 416; Barthold, *Oçerk İstorii Semireçiya*, s. 38; Yazıcı, a.g.e., s. 359; Skrine-Ross, a.g.e., s. 156; Nesevî, Küçlük'ün Gürhan'ı esir almasına rağmen onu tahtına oturttuğunu ve ona hükümdar olarak davrandığını kaydeder. Hâlbuki devletin fiili yönetimi Küçlük'ün elindeydi. Nesevî, a.g.e., s. 44.

⁸⁵⁷ Altun, a.g.m, s. 408; Pritsak, a.g.m, s. 262; Genç, a.g.e., s. 31; Klyaçtorni, Sultanov, *Gosudarstvo i narodi Evrazii*, s. 119. Sâ mânîlerin son hanedan temsilcisinin Harezmşah Muhammed tarafından katledildiği hakkında görüşler de vardır. Bkz. Klyaçtorni-Sultanov, *Gosudarstvo İ Narodi Evrazii*, s. 119.

kolaylıkla ele geçirdi ve ceza olarak katliam gerçekleştirdi. Hem eski vassalı hem de damadı olan Osman da idam olmaktan kurtulamadı.⁸⁵⁸ Alâeddîn Muhammed daha sonra civar ülkelere elçiler göndererek onları itaate davet etti.⁸⁵⁹ Üstelik Küçlük'ten gelmesi muhtemel saldırı için tedbir olarak İsficab'a da bir birlik gönderdi.⁸⁶⁰ Bu dönemde İsficab artık siyasî ve askerî kapasiteye sahip bulunmuyordu. Orada güçlü bir hükümdarın olmadığı da aşikârdır.

Küçlük'ün Karahıtay Devleti'ni ele geçirmesinden sonra Alâeddîn ona bir heyet göndererek Gürhan'ın topraklarının bir kısmının kendisine verilmesini talep etti. Çünkü Harezşah, kendisinin Gürhan'ı zayıflatması sayesinde Küçlük'ün kolay zafere ulaştığı kanaatindeydi. Fakat Nayman hanı, Alâeddîn'e kesin bir ret cevabı verdi. Neticede Harezşah hasmının üzerine bazı küçük birlikler göndermekten başka bir şey yapamadı.⁸⁶¹ Bununla birlikte Küçlük'ün bölgeye yürümesinden endişelenen Harezşah 1214 (610) yılının yazını Semerkand'da geçirdi.⁸⁶² Ayrıca Orta Sirderya havzasındaki İsficab, Şâş ve Fergana, Kasan şehirleri ahalisinin güney batıya göç etmelerini emretti. Çünkü bölgenin uzaklığından dolayı orayı düşmandan koruyamayacağı farkındaydı.⁸⁶³ Dolayısıyla Alâeddîn Muhammed'in emriyle İsficab,⁸⁶⁴ Şâş,⁸⁶⁵ Üsbaniket ve Taraz düşmanlarının eline geçme ihtimaline karşı tahrip edilmiştir.⁸⁶⁶

Kaynaklarda İsficab ve Şâş'ın Harezmlilerin eline geçip geçmediğinden bahsedilmemektedir. Büyük olasılıkla Gürhan'ın etkisiz hale getirilmesinden sonra Orta Sirderya havzasının geri kalan şehirleri de Alâeddîn Muhammed'e kendi istekleriyle itaat arzemiştir. Zira uzun süredir gayri müslimlerin hâkimiyeti altında bulunan ve

---

⁸⁵⁸ Cüveynî, a.g.e., s. 337; Kafesoğlu, a.g.e., s. 189; Algül, a.g.e., c. IV, s. 83; Taneri, a.g.e., s. 36; Özeydın, a.g.m, c. IV, s. 891.

⁸⁵⁹ Kafesoğlu, a.g.e., s. 189.

⁸⁶⁰ Cüveynî, a.g.e., s. 338; Barthold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviye*, s. 431.

⁸⁶¹ Nesevî, a.g.e., s. 44; Barthold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviye*, s. 432; Nesevî, Alâeddîn'in Küçlük'ten esir bulunan Gürhan'ı kendisini görmesini talep ettiğini de yazar. Fakat Gürhan'ın ricası üzerine Küçlük onu Harezşahlara göndermemiştir. Bkz. Nesevî, a.g.e., s. 44

⁸⁶² İbnü'l-Esîr, a.g.e., c. XII, s. 304.

⁸⁶³ Taneri, a.g.e., s. 37; Özeydın, a.g.m, Türkler, c. IV, s. 893; Barthold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviye*, s. 433; Yazıcı, a.g.e., s. 359.

⁸⁶⁴ Yâkût, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. I, s. 179.

⁸⁶⁵ Yâkût, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. III, s. 309.

⁸⁶⁶ Yâkût, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. I, s. 179; Barthold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviye*, s. 433; Baypakov, *Srednevekoyaya Gorodskaya Kultura*, s. 100.

onların amillerinin hakaretlerine maruz kalan bölgenin, ilk fırsatta Müslüman iktidarına koşması mantıklıdır. İkinci bir nokta şu ki, Karahıtay Devleti'nin yıkılmasından sonra Orta Sirderya'nın doğu tarafı teorik olarak Küçlük'ün hâkimiyetine geçmesine rağmen onun ordusu hâlâ oraya ulaşamamıştı. Dolayısıyla pratikte Küçlük oraya hâkim değildi. Hatta Moğol istilasından önce Küçlük'ün bölgeye bir sefer düzenlediği hakkında da bir bilgi yoktur.

Küçlük'ün Orta Sirderya havzasına yeterince önem veremeyişinde yeni kurduğu devletindeki iç istikrarsızlığın rol oynadığı aşikârdır. Zira Küçlük Kulca'da bağımsız devlet ilan eden Ozar veya Buzar'ın isyanını bastırmakla meşgul olmuştur.⁸⁶⁷

Bölge hakkında bilgi veren tarihçimiz İbnü'l-Esîr, Otrar'ın Harezmsah Devleti'nin doğudaki son sınır şehri olduğunu kaydetmektedir.⁸⁶⁸ Böylece Orta Sirderya havzasındaki geri kalan şehirlerin Alâeddîn'in hâkimiyetine girmediği kanaati ortaya çıkabilir. Fakat Alâeddîn Muhammed'in kuzeydeki ahalinin güneye göç etmesini emir vermesi olayında gördüğümüz gibi, Harezmsahlara iktidarı bilinen sınırlarının çok uzaklarına yayılmaktaydı.

1215 (611) yılında Alâeddîn Muhammed'in Sığnak'ı ilhak ettiği bilinmektedir. Sığnak hükümdarının iki oğlu Harezm'deki esirler arasında zikredilir.⁸⁶⁹ Sığnak'ın daha önce Tekiş döneminde Harezmsahlara itaat arzettiğini görmüştük. Buradan şehrin isyancıların merkezi olduğu kanaatine varabiliriz.

Harezmsahlara nüfuz ve kudreti İran ve Horasan'da da genişlemeye devam etmekteydi. 1215 yılında Alâeddîn Gazne'yi⁸⁷⁰ ilhak etti ve böylece Gurluların Hindistan dışındaki tüm toprakları Harezmsahlara hâkimiyetine girmiş oldu.⁸⁷¹ Fakat Alâeddîn Muhammed'in 1217 (613) yılında halife Nâsır'ı itaat altına almak için

---

⁸⁶⁷ Barthold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviye*, s. 433.

⁸⁶⁸ İbnü'l-Esîr, a.g.e., c. XII, s. 362.

⁸⁶⁹ Baş, *İslam Tarihi*, s. 683. Taneri, a.g.e., s. 37; Barthold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviye*, s. 433. Özeydin, a.g.m, c. IV, s. 893.

⁸⁷⁰ Harezmsah Muhammed'in Gazne'yi zaptetmesi hakkında geniş bilgi için bkz. İbnü'l-Esîr, a.g.e., c. XII, s. 309.

⁸⁷¹ Algül, a.g.e., c. IV, s. 84; Taneri, a.g.e., s. 37.

Bağdat'a gönderdiği ordu yolda Kürtlerin akınları ve kötü hava şartları yüzünden telef olmuştur.⁸⁷²

Özetle, Moğol istilasının arifesinde Sirderya'nın batısına kadar olan bölge Harezmsahların hâkimiyetine girmiş, nehrin doğu tarafında ise otorite boşluğu oluşmuştu. Bununla birlikte Alâeddîn Muhammed doğuda Seyhun'dan batıda Azerbaycan'a, kuzeyde Aral Gölü'nden güneyde Hint Okyanusu'na kadar uzanan muazzam bir devlet kurmayı başarmıştı. Doğu İslam Dünya'sının yegâne efendisi olan Alâeddîn Muhammed'e, Müslüman ülkeleri arasında ona denk gelecek başka bir hükümdar yoktu. Fakat çoğu tarihçinin belirttiği gibi, Harezmsahlar Devleti dışarıdan muhteşem ve yıkılmaz gibi görünmesine rağmen, aslında içi karmakarışık olan zayıf bir yapıya sahipti. Nitekim bu durum Moğolların ilk ciddi saldırısında kendini göstermiştir.

B. Moğolların Çıkışı ve Cengiz Han

Kıdanlara ait Şivey kabilesinden türeyen Moğolların⁸⁷³ ortaya çıkışı VIII. asrın ortalarına tekabül etmektedir. Moğollar, anavatanları olan Çin Seddi'nin kuzeyinde Argun Nehri'nin aşağı yatağından Amur Nehri'nin yukarı yatağına kadarki ovalarda göçebe hayat sürdürmüştür. Daha sonra Uygur Kağanlığı'nın yıkılmasının ardından IX. asrın ortalarından itibaren batıya yerleşmeye başlamıştır.⁸⁷⁴

XII. asrın ikinci yarısına geldiğinde Moğolistan coğrafyası siyasî birlikten yoksun olan birbiriyle savaşan bağımsız kabile-devletçiklerden ibaretti.⁸⁷⁵ Bu kabilelerin en büyükleri Naymanlar, Merkitler, Kereitler ve Tatarlardı.⁸⁷⁶ 1155 (549)'de

---

⁸⁷² Nesevî, a.g.e., s. 64; Özaydın, a.g.m, c. IV, s. 892; Taneri, a.g.e., s. 38. Baş, *İslam Tarihi*, s. 683; Algül, a.g.e., c. IV, s. 85.

⁸⁷³ Moğol kelimesi “zayıf ve sade dil” anlamına gelmektedir. Bkz. M. Baron, C. D'ohsson, *Moğol Tarihi*, (çev: Ekrem Kalan ve Qiyas Şükürov), IQ Kültür Sanat Yayıncılık, s. 30. Moğollar, “Tatar” olarak ta anılmaktadır. Fakat bu isim Moğollara verilen bir yapay isim olup Moğollar kendilerini hiçbir zaman “Tatar” olarak isimlendirmemiştir. Tatarlar Şivey kabilelerinden biri olup, zamanında Orta Asya kabilelerinin çoğunu hâkimiyeti altına almışlardı. Bu şekilde onlar kuvvetli ve güçlü bir kabile olarak ün kazandılar. Dolayısıyla eski Türkler ve Müslüman yazarları Moğolistan'da ve onun dışında yaşayan Moğol dilli olan ve olmayanların tümünü “Tatar” olarak anmaya başlamıştır. Hatta XIII. yüzyılın başında Tatarların Cengiz Han tarafından yok edilmesinin arkasından da bu isim Moğolların peşini bırakmamıştır ki fethettikleri her yerde Çin, Avrupa, Asya'da artık Tatarlar olarak meşhur olmuştur. Bkz. Klyaştorni, Sultanov, *Gosudarstvo i narodi Evrazii*, ss. 183-184.

⁸⁷⁴ Klyaştorni-Sultanov, *Gosudarstvo i Narodi Evrazii*, s. 183.

⁸⁷⁵ Cüveynî, a.g.e., s. 83.

⁸⁷⁶ Leo De Hartog, *Cengiz Han Dünyanın Fatih*, (çev: Serkan Uzun), Dost Kitabevi Yayınları, 1. Baskı, Ankara 2003, s. 14.

Çin'in Domuz yılında doğan Timuçin⁸⁷⁷ Kıyat ve Nirun kabilelerinin reisi Yesuka'nın oğludur. Babasının 1175 (570) yılında vefatı üzerine kabilesi Timuçin ve ailesini terk eder, böylece onun mutlak hâkimiyete doğru uzun ve zorlu mücadelesi başlar.⁸⁷⁸

Timuçin, iktidar hiyerarşisine yükselirken rakipleri Merkitler, Tatarlar, Naymanlar, Kereitler son olarak da en büyük düşmanı Camuka'yı bertaraf etmiştir. Öyle ki XIII. asrın başlarında artık Moğolistan'da ona karşı duracak rakip kalmamıştır.⁸⁷⁹ Bunun üzerine 1206 (602) yılında Onon Nehri'nin kıyısında, kabile liderlerinin katıldığı bir kurultay düzenlenip Timuçin "Cengiz Han" unvanıyla tüm Moğolların hanı seçilir.⁸⁸⁰ Ardından yeni kurulan Moğol Devleti'nin sınırları hızla genişlemeye başlar. Bu bağlamda Güney Sibirya (1207)⁸⁸¹ ve Çin'in kuzey tarafları zaptedilir (1211).⁸⁸² Moğol imparatorluğu güçlenirken Karlukların hükümdarı Arslan Han ve Uygurların kralı Barçuk kendi istekleriyle Moğollara tabiiyetini bildirir.⁸⁸³ 1217 yılında ise Cengiz Han, müttefiki Buzar'ı öldürten ve Almalık'ı kuşatan Küçlük üzerine Cebe Noyan komutanlığında bir birlik gönderir.⁸⁸⁴ Naymanların son hanı Küçlük, Moğol askerlerinden Pamir'e kaçarken Bedaşan yakınlarında Sarı Göl kıyısında yakalanıp öldürülür.⁸⁸⁵ Cüveynî, bu olaylar cereyan ederken Doğu Türkistan'daki Müslümanların Moğolları bir kurtarıcı olarak kabul ettiğini kaydeder. Zira tebaasına

---

⁸⁷⁷ Jean-Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, (çev: Aykut Kazancıgil, Ayşe Bereket), Kabalcı Yayınevi, 1. Basım, İstanbul, s. 73; 1162-1167 yıllarında dünyaya geldiği hakkında da görüşler vardır. Bkz. David Morgan, *The Mongols*, Cornwall 2005, s. 55; Leo De Hartog, a.g.e., s. 22; Yesuka, 1155 yılında Tatarların Temuçin Uga adında kumandanını savaşta mağlup etmesi dolayısıyla, çocuğuna bu ismi o zaferin hatırası olmak üzerine koyar. Bkz. M. Baron, C. D'ohsson, a.g.e., s. 34; *Moğolların Gizli Tarihi*, (çev: Ahmet Temir), Türk Tarih Kurumu Basımevi, 4. Baskı, Ankara 2010, s. 19.

⁸⁷⁸ Baron, C. D'ohsson, a.g.e., s. 34; Skrine-Ross, a.g.e., s. 151.

⁸⁷⁹ Cengiz Han'ın savaşları hakkında geniş bilgi için bkz. Roux, *Moğol İmparatorluğu*, ss. 90-131; M. Baron, C. D'ohsson, a.g.e., ss. 35-51.

⁸⁸⁰ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 134; Morgan, s. 61; Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s. 135; Leo De Hartog, a.g.e., s.39; Skrine-Ross, a.g.e., s. 154.

⁸⁸¹ Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s.145

⁸⁸² *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 169 vd.; Morgan, a.g.e., s. 65; Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s. 162.

⁸⁸³ *Moğolların Gizli Tarihi*, ss. 155-159; Cüveynî, a.g.e., s. 96; Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s. 157; Morgan, a.g.e., s. 67.

⁸⁸⁴ Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s. 173

⁸⁸⁵ Cüveynî, a.g.e., s. 109; *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 159; Morgan, a.g.e., s. 67; Skrine-Ross, a.g.e., s. 157; Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, (çev: Reşat Uzmen), Ötüken Neşriyat, İstanbul 1999, s. 231. Küçlük ile Cebe'nin çatışması hakkında geniş bilgi için bkz. Leon Cahun, *Asya Tarihine Giriş*, (çev: Sabit İnan Kaya), Seç Yayın Dağıtım, İstanbul 2006, s. 171.

inanç özgürlüğünü garanti eden Moğolların aksine, Küçlük Müslümanların dinî hayatlarına bir sürü kısıtlamalar getirerek, Müslüman ahalinin öfkesini doğurmuştu.⁸⁸⁶

C. İşgale Doğru: Otrar Faciası⁸⁸⁷

İbnü'l-Esîr'in deyişiyle “İnsanlığın gördüğü en büyük felaket”,⁸⁸⁸ ne ilginçtir ki Orta Sirderya havzasındaki küçük bir şehirdeki olay üzerine başlamıştır. Bazı tarihçiler İslam topraklarının Moğol İstilasına maruz kalmasına, Otrar Olayı'nın dışında “Moğolların cihan hâkimiyeti arzusu” ve “seçilmiş millet düşüncesi” gibi olguların da sebep olduğunu ileri sürerler. Doğrusu bu etkenlerin de rol oynadığı istisna edilemez. Bununla birlikte asıl Cengiz Han'ı harekete geçiren faktörün tarihte “Otrar Faciası” olarak kaydedilen olay olduğuna şüphe yoktur.

Cengiz Han ile Muhammed arasındaki diplomatik ilişkiler 1215 yılından başlar. Şöyle ki Cengiz Han tarafından Pekin'in zapt edilmesi haberini alan Muhammed, bu haberin doğruluğunu tespit etmek amacıyla ona Seyyid Bahâeddîn-i Razi başkanlığında bir elçi heyeti gönderdi.⁸⁸⁹ Zira Harezmsah'ın kendisi Çin'i fethetme arzusundaydı.

Cengiz Han, Alâeddîn'in elçilerini Çin'deyken karşıladı ve Alâeddîn Muhammed'i batının, kendisini doğunun efendisi olarak kabul ettiğini, iki devletin arasındaki ticaretin gelişmesini istediğini ifade ederek onları geri gönderdi.⁸⁹⁰ Bunun ardından Moğol topraklarına ulaşan Ahmed Hocendi, Emir Hüseyin ve oğlu Ahmed Belhî adlarında üç tacir bizzat Cengiz Han ile başarılı bir ticaret gerçekleştirdi.⁸⁹¹ Cengiz Han kendi ülkesi ile Müslümanlar arasında ticaretin gelişmesine özen gösteriyordu ki, Ebü'l-Farac'ın kaydettiğine göre Han kervanların güvenliğini temin

---

⁸⁸⁶ Cüveynî, a.g.e., s. 109; Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s. 173.

⁸⁸⁷ Bu konunun bir kısmı 25-26 Ağustos 2018 tarihinde düzenlenen Ahtamara I. Uluslararası Multidisipliner Çalışmalar Kongresi'nde tebliğ olarak sunulmuştur. Bkz: *Ahtamara I. Uluslararası Multidisipliner Çalışmalar Kongresi Tam Metin Kitabı, 25-26 Ağustos 2018*, (Ed: Mehibe Sahbaz, Bauyrzhan Botakarayev), ss. 284-289.

⁸⁸⁸ İbnü'l-Esîr, a.g.e., c. XII, s. 358.

⁸⁸⁹ Cüzcanî, a.g.e., s. 136; Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 174.

⁸⁹⁰ Cüzcanî, a.g.e., s. 136; Barthold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviye*, s. 460. Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 174; Özdemir, a.g.e., ss. 129-131. Morgan, a.g.e., s. 68; Yazıcı, a.g.e., s. 362; Mehmet Ali Çakmak, “*Moğol İstilası ve Harezmsahlar İmparatorluğu'nun Yıkılışı*”, *Türkler*, Ankara 2002, c. IV, s. 907.

⁸⁹¹ Cengiz Han'ın bu üç tüccar ile arasında geçen olay için bkz. Cüveynî, a.g.e., s. 116; Baron, D'ohsson, a.g.e., s. 94; Gregory Ebü'l-Farac, *Ebü'l-Farac Tarihi*, (çev: Ömer Rıza Doğrul), Türk Tarih Kurumu Basım Evi, Ankara 1950, c. II, s. 482; Çakmak, a.g.m., c. IV, s. 908.

etmek için yollara Karakçı adında askerler bile koymuştu.⁸⁹² Zira göçebe olan Moğollarda zanaatkârlık ve üretimin zayıf olmasından dolayı Türkistan şehirlerinin ürettiği mallara ihtiyaç duyuluyordu.

Harezmşah'ın elçilerinden sonra Cengiz Han da buna cevap olarak Alâeddîn Muhammed'e bir elçilik heyeti gönderdi. Han, bu defa da Alâeddîn ile arasında barış olmasını ve iki ülke arasında ticaretin gelişmesini arzu ettiğini teyid etti.⁸⁹³ Yalnız Harezmşah Cengiz'in elçiler arasındaki Harezm asıllı olan Mahmud adlı birisiyle diğerlerinden ayrı olarak görüştü. Alâeddîn Muhammed onu kendi lehine casusluk etmeye davet etti ve Cengiz Han'ın ordusu hakkında bilgi istedi. Sultanın sarayında bulunan Mahmud kendi güvenliğinden endişelendiği için Moğol askerlerinin sayısı hakkında ona yanlış bilgiler⁸⁹⁴ aktardı. Nesevî'nin yazdığına göre Cengiz'in Harezmşah'a “oğlum”⁸⁹⁵ diye hitap etmesi onu öfkelenirdi. Bununla birlikte her şeye rağmen Alâeddîn Muhammed iki ülke arasındaki ticaret antlaşmasına bağlı kalacağını teyid ederek elçileri geri gönderdi.⁸⁹⁶ Görünüşte böyle olmakla birlikte gerçekte Alâeddîn'e Cengiz Han'a karşılık duyduğu derin güvensizlik hâkimdi.

Elçiler Harezm'den ayrılırken Cengiz Han'ın gönderdiği kervan tam o sıralarda Harezmşah ülkesine girmekteydi. Ebü'l-Farac, kervanın 400⁸⁹⁷ Cüveynî ise 450 kişiden oluştuğunu ve hepsinin Müslüman olduğunu yazar.⁸⁹⁸ Cengiz Han'ın Müslüman tüccarları seçmesi şaşılacak bir şey değildir. Zira bu dönemde Orta Asya'nın piyasası

---

⁸⁹² Ebü'l-Farac, a.g.e., c. II, s. 481; Daribay, a.g.t., s. 42.

⁸⁹³ Nesevî, a.g.e., s. 83; Barthold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviye*, s. 463-464; Çakmak, a.g.m., c. IV, s. 907.

⁸⁹⁴ Alâeddîn Muhammed, Harezmli Mahmud'a Cengiz Han'ın ne kadar askere sahip olduğunu sordu. Elçi Alâeddîn'in yüzündeki öfkeyi görünce ona akıl vermekten vazgeçip sultanın gazabından korktu. Sonra o Harezmşah'a onun güçlü ve kalabalık ordusunun yanında Cengiz Han'ın askeri tek atlı savaşı veya gecede duman gibi kalacağını söyledi. Bkz. Nesevî, a.g.e., s. 85. Bu verilen yanlış bilgiler Harezmşah'ın Cengiz Han'ın gücünü hafife almasına neden olmuştur.

⁸⁹⁵ “Oğlum”, “küçük kardeşim”, “yeğenim” tabirleri o zamanın siyaset dilinde emirlere karşı kullanılırdı. Bkz. Baron, D'ohsson, a.g.e., s. 94. Bununla birlikte o dönemde Cengiz Han'ın bir Moğol'a “oğlum” şeklinde hitap etmesi fevkalade yumuşak bir mesaj olduğu iddia edilmektedir. Bkz. Özdemir, a.g.e., s. 135.

⁸⁹⁶ Nesevî, a.g.e., s. 85. Baron, D'ohsson, a.g.e., s. 94; Özdemir, a.g.e., s. 132; Yazıcı, a.g.e., s. 362; Çakmak, a.g.m., c. IV, s. 908; Cahun, a.g.e., s. 175; Daribay, a.g.t., s. 43.

⁸⁹⁷ Ebü'l-Farac, a.g.e., c. II, s. 482.

⁸⁹⁸ Cüveynî, a.g.e., s. 117; Özdemir, a.g.e., s. 136; Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 175; Yazıcı, a.g.e., s. 363; Morgan, a.g.e., s. 68; Çakmak, a.g.m., c. IV, s. 908; Tüccarların arasında Uhuna adında bir elçilik grubu da bulunmaktaydı. Bkz. Moğolların Gizli Tarihi, s. 174; Çakmak, a.g.m., c. IV, s. 908.

Müslüman tüccarların tekelindeydi. Üstelik Müslümanlar şehirlere gidilecek güzergâhları, bölgenin coğrafyasını ve ülkeler arası ticaret sistemini iyi biliyorlardı.

Nesevî, kervan hakkında detaylı bilgiler paylaşarak başında Ömer Hoca Otrarî, Hammal Merağî, Fahreddîn Cizekî Buharî ve Eminüddîn Herevî adında dört tacirin bulunduğunu yazar.⁸⁹⁹ Cüzcanî kervanın 500 deveden oluştuğunu ve yükler arasında altın, gümüş, Çin ipeği, kunduz derisi gibi kıymetli eşyanın bulunduğunu kaydeder.⁹⁰⁰

Bununla birlikte Cengiz'in bu tüccarları ne zaman gönderdiği hakkında kaynaklarda görüş birliği yoktur. Cüveynî, Cengiz'in bu kervanı önceden kendisine gelen tacir Ahmed Hocendî ve arkadaşları ile birlikte gönderdiğini kaydeder.⁹⁰¹ Cüzcanî, bunların daha Alâeddîn Muhammed'in Çin'e ilk gönderdiği elçiler ile birlikte yola çıktığını yazar.⁹⁰² Fakat bu kere yolculuk iki sene sürmüş olur. Mesafenin o kadar tutmayacağı malum olduğu için bu görüşün zayıf olduğu söylenebilir.

Moğolların kervanı Orta Sirderya havzasındaki Otrar'a ulaştığında, şehrin hâkimi Gayır Han⁹⁰³ onları tutukladı.⁹⁰⁴ Nesevî, ismini İnalhan olarak aktardığı bu zatın yirmi bin atlıya sahip olup, Alâeddîn Muhammed adına şehri yönetmekte olduğunu, ayrıca Alâeddîn'in annesi Türkan Hatun'un yeğeni olduğunu kaydeder.⁹⁰⁵ Cengiz Han'ın elçilerinin Harezmi'den ayrıldıkları sırada tüccarların Otrar'a girdiği doğruysa, kervanın

---

⁸⁹⁹ Nesevî, a.g.e., s. 85; Çakmak, a.g.m., c. IV, s. 908.

⁹⁰⁰ Cüzcanî, a.g.e., s. 136; Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 175; Yazıcı, a.g.e., s. 363.

⁹⁰¹ Cüveynî, a.g.e., s. 117. Barthold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviye*, s. 465; Ayrıca Cengiz Han kervan ile birlikte sultana bir mektup ta göndermişti. Bu mektupta Han Harezmişah'a daha önce kendisine Müslüman tacirlerin geldiğini, bunları iyi ağırladıktan sonra onların eşliğinde alışveriş yapsın, kazanç elde etsin diye kendi kervanını da göndermekte olduğunu ve ticaret aracılığıyla iki ülke arasındaki dostluğu artırmak istediğini yazmaktaydı. Bkz. Cüveynî, a.g.e., s. 117.

⁹⁰² Cüzcanî, a.g.e., s. 136.

⁹⁰³ Cüzcanî onu Kadir Han, Cüveynî ise Gayır Han olarak adlandırır. Bkz. Cüzcanî, a.g.e., s. 136; Cüveynî, a.g.e., 117. Barthold, Gayır Han'ın moğollaşan Kadir Han (muhteşem, müthiş) ismi olduğunu ileri sürer. Bununla birlikte buradaki Kadir'in, Arapçadaki "Kâdir" kelimesiyle hiç alakası olmadığını vurgular. Ayrıca Nesevî'nin dediği "İnalhan" isminin ünvan olabileceği gibi adam adı da olabilir. Bkz. Barthold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviye*, s. 465.

⁹⁰⁴ H. Ahmet Özdemir, *Moğol İstilası*, İz Yayıncılık, İstanbul 2005, s. 137; Çakmak, a.g.m., c. IV, s. 909.

⁹⁰⁵ Nesevî, a.g.e., s. 85; Yazıcı, a.g.e., s. 363; Cüveynî ise onun Türkan Hatun'a kim olarak geldiğini açıklamadan sadece akrabası olduğunu yazmakla yetinmektedir. Bkz. Cüveynî, a.g.e., s. 117.

şehre ulaşma tarihi 1218'in (614) ilkbaharı olmalıdır.⁹⁰⁶ Hadisenin gerçekleştiği tarih olarak 1218'in sonunu işaret eden tarihçiler de bulunmaktadır.⁹⁰⁷

Gayır Han'ın tüccarları tutuklama nedenine gelecek olursak, Nesevî, Gayır Han'ın kervandaki kıymetli malları ele geçirmek için bunu yaptığını kaydeder. Daha sonra Gayır Han olayla ilgili Alâeddîn Muhammed'e bir mektup yazarak bu adamların aslında tüccar kılığındaki casuslar olduklarını, insanlarla baş başa kaldıklarında onları gelecek korkunç bir seferle tehdit ettiklerini bildirir. Bunun üzerine Alâeddîn onlara ihtiyatla davranmasını ve bununla ilgili kendisinden haber beklemesini ister. Buna rağmen İnalhan bir süre sonra onları yok edip mallarını müsadere eder.⁹⁰⁸ Cüveynî ise tüccarların arasında Gayır Han'ı tanıyan bir Hintli'nin ona saygı duymadığını ve kibirli davrandığını yazar. Buna sinirlenen İnalhan derhal onları hapsedip mallarına el koyar. Arkasından Alâeddîn Muhammed'den onlar hakkında ne yapacağını sorduğunda sultan tüccarların öldürülmesine izin verir. Bunun üzerine Gayır Han onların hepsini katlederek mallarını müsadere eder.⁹⁰⁹

İbnü'l-Esîr'e göre tüccarlar Otrar'a ulaştığında Gayır Han onları tutuklamış, kervanda bulunan mallar hakkında da Alâeddîn'e bilgi vermişti. Bunun üzerine Alâeddîn Gayır Han'a onları öldürüp malları kendisine göndermesini emretti. Gayır Han emirinin dediğine uyarak tüccarlarının hepsini kılıçtan geçirdi ve el konulan malları Harezmşah'a gönderdi. Ardından Alâeddîn bu malları Semerkand ve Buhara tacirlerine dağıtıp, satmalarını emretti ve kazanılan parayı kendisi aldı.⁹¹⁰ Olay hakkında Cüzcanî'nin görüşü ise İbnü'l-Esîr'deki ile yakındır. Cüzcanî de, tüccarlar şehre ulaşınca Alâeddîn Muhammed'e onların mallarının çokluğundan bahsettiğini ve onlara el koyarak kendilerini esir almak için ondan izin istediğini kaydeder. Harezmşah tarafından olumlu cevap gelince de tüccarları öldürüp mallarını sultana göndermiş.⁹¹¹

---

⁹⁰⁶ Barthold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviye*, s. 464; Özdemir, a.g.e., s. 132; Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 174.

⁹⁰⁷ Kafesoğlu, a.g.e., s. 242.

⁹⁰⁸ Nesevî, a.g.e., s. 85; Özdemir, a.g.e., s. 138; Yazıcı, a.g.e., s. 363.

⁹⁰⁹ Cüveynî, a.g.e., s. 117; Grousset, a.g.e., s. 233; Daribay, a.g.t., s. 46; Ahincanov, a.g.e., s. 223.

⁹¹⁰ İbnü'l-Esîr, a.g.e., c. XII, s. 362; Baron, D'ohsson, a.g.e., s. 94; Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 175; Cahun, a.g.e., s. 175.

⁹¹¹ Cüzcanî, a.g.e., s. 136; Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Muhammed b. İbrahim Levâtî Tancî İbn Battûta, *Rihletu İbn Battûta fî Garaibi'l-Emsâr ve Acaibi'l-Esfâr*, Beyrut 1996, s. 373; Çakmak, a.g.m., c. IV, s. 909.

Ebü'l-Farac'ın Cüzçânî'den ayrıldığı nokta ise valinin durumu Harezşah'a bildirmesinin ardından, Alâeddîn'in hemen onların gizlice katli ve mallarını gasp etme hakkında bizzat kendisinin emir vermesidir.⁹¹² Bu durumda katliamın en büyük suçlusu Harezşah olmaktadır. Ayrıca Alâeddîn Muhammed Harezşah'ın valisinin verdiği bilginin ardından tüccarları öldürerek mallarının ganimet alma konusunda fukahadan fetva aldığı hakkında da anlatımlar bulunmaktadır.⁹¹³

“*Moğolların Gizli Tarihi'nde*” yer alan bilgi ise olaya başka bir boyut katmaktadır. Şöyle ki, mezkûr eserde Cengiz Han tarafından Uhuna adında birisinin başkanlığında yüz elçinin gönderildiği ve bunları Müslümanların katlettiğinden bahsedilmektedir.⁹¹⁴ Eğer bu rivayet doğruysa 450 kişiden oluşan kervanın tümünün Müslüman olmadığı, en azından oradaki yüz kişinin Cengiz Han tarafından görevlendirilen Moğol elçiler olduğu meselesi ortaya çıkar. Veya 450 Müslümanın dışında 100 Moğol'un bulunması da muhtemeldir. Buradan tüccarların katli hakkında bilgi aktaran yazarların her birinin kendilerinin önemli saydığı tarafa değindikleri kanaatine varabiliriz.

Gördüğümüz gibi olayı aktaran ana kaynaklar tüccarların katledilmesi konusunda çelişkili nedenler göstermektedir. Bununla birlikte tarihçilerin hiçbiri tüccarların öldürülmeyi hak edecek kadar bir hata yaptığını yazmamaktadır. Ne Cüveynî'nin kaydettiği Hintli adamın saygısız davranışı ne de Nesevî'nin aktardığı gibi Gayır Han'ın onları casuslukla suçlaması bu katliamın gerçekleşmesine gerekçe olamaz. Başta Harezşah ve vali İnalçık'ın ortaya çıkan durumu doğru değerlendiremedikleri ve muhtemel tehlikenin boyutunu düşünmedikleri anlaşılmaktadır. Neticede bedelini kendi hayatlarıyla ödeyecek bu hatayı yapmışlardır. Kaldı ki Harezşah söylediklerinde samimi olan Cengiz Han'ın aksine baştan beri Moğollara kuşkuyla bakmış, Cengiz'i kendisine rakip görmüş, üstelik elçileri de iyi niyetle değil de casusluk yapmak için göndermişti. Belki bu yüzden Cengiz Han'ın gönderdiği kervandaki tacirleri de casus sanmıştır.

---

⁹¹² Ebü'l-Farac, a.g.e., c. II, s. 482.

⁹¹³ Özdemir, a.g.e., s. 139.

⁹¹⁴ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 174; Özdemir, a.g.e., s. 140.

Bazı kaynaklara göre Cengiz Han'ı İslam diyarları üzerine yürümesini Alâeddîn ile arası bozuk olan halife Nâsır Li-Dinillah kıskırtmıştır. Fakat temkinli ve marifetli bir hükümdar olan Cengiz Han böyle bir öneriye dikkatli yaklaşmış, sefer için ilk adımın Harezşah tarafından atılmasını beklemiştir.⁹¹⁵

D. Orta Sirderya Havzasının İşgali

Cengiz Han, gönderdiği tüccarların başına gelenleri bu faciadan şans eseri kurtulan birisinden öğrendi. Cüzcânî'ye göre bu adam deveciydi ve katliam sırasında hamamda banyo yapmakta olup sağ kalmıştı.⁹¹⁶ Haberi alan Cengiz Han çok sinirlendi.⁹¹⁷ Han, buna rağmen soğukkanlılığını kaybetmedi ve meseleyi hâlâ barışçıl şekilde çözmek istediğini göstermek için İbn Kefrec Buğra⁹¹⁸ adlı birisini iki Moğol eşliğinde Harezşah'a elçi olarak gönderdi. Elçilerin görevi Han adına Alâeddîn Muhammed'i kınamak ve facianın en büyük suçlusu Gayır Han'ın Moğollara teslim edilmesini talep etmek idi.⁹¹⁹

Yalnız Harezşah, Cengiz Han'ın isteklerini yerine getirmesi bir yana gönderdikleri elçilerden İbn Kefrec'i öldürttü, kalan iki tatarın ise sakallarını tıraş ederek geri gönderdi⁹²⁰. İbnü'l-Esîr göre Cengiz Han son elçilerini Harezşah'tan Gayır Han'ı istemek için değil de sultanı tehdit etmek üzere göndermişti.⁹²¹ Cüveynî'ye göre ise Han, İbn Kefrec'i askerlerinin yola çıktığı konusunda sultanı haberdar etmek

---

⁹¹⁵ Cahun, a.g.e., ss. 174-175.

⁹¹⁶ Cüzcânî, a.g.e., s. 136; Özdemir, a.g.e., s. 140; Morgan, a.g.e., s. 68.

⁹¹⁷ Cüveynî, bu haberi aldıktan sonra Cengiz Han'ın durumunu şöyle anlatır: Bu olay Cengiz Han'ı öyle etkiledi ki sakin ve rahat olmasını sağlayan setler yıkıldı. Öfke ve gazabının sert rüzgârları, sabrının ve yumuşak huyluluğunun gözüne toprak serpti. Gazap ateşi öyle alevlendi ki gözlerinden yaşlar dökülmeye başladı. O ateşi söndürmek için kanların dökülmesinden başka çare yoktu. Öfkeli durumda yalnız başına bir tepeye çıktı, Başını açıp yüzünü toprağın üzerine koyarak üç gün üç gece inledi ve şöyle dedi: "Tanrım! Bu karışıklığı çıkaran ben değilim, bana intikam gücü ver." Bundan sonra tepeden indi ve savaş için gerekli hazırlıklara başladı. Bkz. Cüveynî, a.g.e., s. 119. Ebü'l-Farac, a.g.e., c. II, s. 482; Kafesoğlu, a.g.e., s. 246; Roux, Moğol İmparatorluğu Tarihi, s. 180.

⁹¹⁸ Bu zatın babası eskiden Sultan Tekeş'e hizmet etmişti. Bkz. Nesevî, a.g.e., s. 88.

⁹¹⁹ Nesevî, a.g.e., 87; Barthold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviye*, s. 466; Kafesoğlu, a.g.e., s. 242; Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 175; Darıbay, a.g.t., s. 49.

⁹²⁰ Nesevî'ye göre elçilerin tamamı öldürülmüştür. Bkz. Nesevî, a.g.e., s. 88.

⁹²¹ İbnü'l-Esîr, a.g.e., c. XII, s. 363; Özdemir, a.g.e., s. 141; Morgan, a.g.e., s. 68; Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 175.

için göndermişti ki sonradan savaşı kaybederse gafil avlandığını ileri sürüp Moğolları kınamasın.⁹²²

Nesevî, Harezmsah'ın ikinci gelen elçileri öldürmesinin sebebinin şöyle açıklamaya çalışır: Eğer Sultan, Cengiz Han'ın isteğini yerine getirseydi kendisinin zayıflığını gösterecekti ki bu Moğolların Harezm ülkesine yürümesine sebep olacaktı. Dolayısıyla düşman önünde boynunu eğmemek için kesin bir ret cevabını vererek elçileri idam ettirmiştir.⁹²³ Ayrıca Harezmsah istese bile Cengiz'in talebini yerine getirip Gayır Han'ı Moğollara teslim etmesi de söz konusu olamazdı. Zira yukarıda da geçtiği gibi Gayır Han Alâeddîn Muhammed'in sıradan valilerinden biri olmayıp hanımı Terken Hatun'un yakın akrabası idi. Kaldı ki Otrar Faciası'nın gerçekleşmesinde sadece Gayır Han suçlu olmayıp Sultanın da olayda dahli vardı.

Ne var ki son barış ümidinin de kesilmesiyle birlikte Cengiz'in intikam maksadıyla batıya yürümesi kaçınılmaz hale geldi. Böylece Cengiz Han 1218 yılında batıya yürüme konusunda bir karara varmak için büyük Moğol kurultayını topladı. Kurultaya katılanların ortak görüşüyle Harezmsahlarla savaş kararı alındı.⁹²⁴ Barthold, Harezmsahlar ile Moğol devletlerinin çatışmasının eninde sonunda kaçınılmaz olduğunu yazar. Yalnız Otrar Faciası bu süreci hızlandırmış oldu. Cengiz Han, yeni kurulan devletini sağlamlaştırdıktan sonra ticaret rotalarının geçtiği bu zengin bölgeyi ele geçirmeyi planlayacağı aşikârdı.⁹²⁵

Cengiz Han'ın Alâeddîn'in güçlerini hafife almadığı ve savaşa iyice hazırlandığı anlaşılmaktadır.⁹²⁶ Hatta Moğolistan'dan ayrılmadan önce başına bir şey gelecekse tahta geçmek üzere oğlu Ögedey'i veliaht tayin etti.⁹²⁷ 1219'un yazını Cengiz Han İrtiş'te geçirdi. Muhtemelen Kayalığa ulaştığında Karluk Kağan'ı Arslan Han, Almalık meliki Suğnak Tegin ve Uygur hükümdarı İdikut askerleriyle birlikte ona katıldı.⁹²⁸ Böylece

---

⁹²² Cüveynî, a.g.e., s. 119.

⁹²³ Nesevî, a.g.e., s. 88.

⁹²⁴ Baron, D'ohsson, a.g.e., s. 94; Özdemir, a.g.e., s. 152

⁹²⁵ Barthold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviye*, s. 466; Morgan, a.g.e., s. 68.

⁹²⁶ Barthold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviye*, s. 471.

⁹²⁷ Moğolların *Gizli Tarihi*, a.g.e., s. 174-181; Özdemir, a.g.e., s. 153; Kafesoğlu, a.g.e., s. 247; Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, ss. 176-178.

⁹²⁸ Cüveynî, a.g.e., 120; Ebü'l-Farac, a.g.e., c. II, s. 496; Barthold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviye*, s. 471; Baron, D'ohsson, a.g.e., s. 97; Kafesoğlu, a.g.e., s. 247; Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 180; Özeydın, a.g.m, c. IV, s. 893; Darıbay, a.g.t., s. 50.

Han her taraftan topladığı yaklaşık 150-200 bin⁹²⁹ civarındaki Moğol ve Türk asıllı ordusuyla batıya yürümeye devam etti.⁹³⁰ Cüzcânî, Moğol ordusunun sayısının 700.000'e vardığını kaydeder ki bu mübalağalı bir rakamdır.⁹³¹

Moğolların yaklaşmakta olduğu haberini alan Alâeddîn Harezmsâh da⁹³² hazırlıklara başladı. Devlet erkânı arasında Cengiz'in ordusunu nasıl karşılama konusunda istişare edildikten sonra ortaya bazı fikirler atıldı. Sultan nezdinde çok saygı duyulan Luğat âlimi Şihabuddîn Hayvakî, uzak yoldan gelerek yorulan Cengiz'in ordusunun Sirderya'nın kıyısında karşılanarak burada vurucu darbe indirilmesi gerektiği görüşünü dile getirmiştir.⁹³³ Diğerleri Moğolların Sirderya'yı aşıp Mâverâünnehir'e geçmesine izin verilmesini böylece düşman ordusunun bilmedikleri topraklara düştüklerinde kolay yeme dönüşeceklerini savundu.⁹³⁴ Bazıları ise ordunun Gazne'de toplanmasını ve eğer orada da tutunulamayacaksa Hindistan'a gidilmesi gerektiğini ileri sürdüler.⁹³⁵ Sonradan da görüleceği gibi bu görüşlerin en sağlamı sultanın oğlu Celaleddîn'in de katıldığı İbn Hayvakî'nin önerisiydi. Zira Harezmsâhların ordusu Moğolların ordusundan daha kalabalıktı ve meydan savaşında düşmanı yenme şansları daha yüksekti.

Harezmsâh bu önerileri kabul etmeyerek kendi planını uygulamaya karar verdi. Buna göre Orta Sirderya havzası ve Mâverâünnehir şehirleri takviye askerler ile tahkim edilecek ve her şehir düşmana karşı kendi birlikleriyle karşı koyacaktı. Böylece Alâeddîn Cengiz Han'ın ordusuna karşı meydan savaşı vermektense savunma taktiğine geçmiş oldu⁹³⁶ ki bu doğal olarak bir Müslüman hükümdarın otoritesini zedeliyordu. Bu

---

⁹²⁹ Cengiz Han'ın askerinin sayısı hakkında çeşitli görüşler hakkında bkz. Barthold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviye*, s. 471-572.

⁹³⁰ Barthold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviye*, s. 471; Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 176; Yazıcı, a.g.e., s. 364; Özaydın, a.g.m, c. IV, s. 893

⁹³¹ Cüzcânî, a.g.e., s. 137.

⁹³² İbnü'l-Esîr, Alâeddîn Muhammed'in Cengiz Han'ın kalabalık ordusu hakkında casusları aracılığıyla haberdar olduktan sonra, tüccarları katlettiğine pişmanlık duyduğunu kaydeder. Bkz. İbnü'l-Esîr, a.g.e., c. XII, s. 362.

⁹³³ İbnü'l-Esîr, a.g.e., c. XII, s. 363; Barthold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviye*, s. 472; Kafesoğlu, a.g.e., s. 248; Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 181; Yazıcı, a.g.e., s. 364; Darıbay, a.g.t., s. 50.

⁹³⁴ İbnü'l-Esîr, a.g.e., c. XII, s. 363; Özdemir, a.g.e., s. 157; Yazıcı, a.g.e., s. 365.

⁹³⁵ Kafesoğlu, a.g.e., s. 249; Barthold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviye*, s. 472; Özdemir a.g.e., s. 157; Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 181; Yazıcı, a.g.e., s. 365.

⁹³⁶ Kafesoğlu, a.g.e., s. 250; Yazıcı, a.g.e., s. 365; Özdemir a.g.e., s. 158.

bağlamda Alâeddîn düşmanın saldırısına maruz kalacak ilk şehir olan Otrar'a 50 bin atlı takviye bir kuvvet gönderdi. Ayrıca Hacib Karaca'nın⁹³⁷ komutanındaki 10.000 kişilik tümen de Gayır Han'a yardıma gelecekti. Böylece Gayır Han'ın toplam gücü 80.000'e ulaşmış oldu. Ayrıca Alâeddîn Muhammed başkent Gürgenc, Buhara ve Semerkand'a da takviye güçleri gönderdi.⁹³⁸

Barthold'e göre Alâeddîn tüm askerlerini toplayıp Cengiz Han ordusuna karşı koyarak zafer kazanması mümkündü. Fakat sultan ile komutanlar arasında derin anlaşmazlıklar vardı ki bu durum ordunun gücünü zayıflatıyordu. Kaldı ki Alâeddîn eğer askerlerini bir araya toplayıp da Moğolları püskürtmeyi başarırca bu büyük ordunun kendisine karşı cephe alıp hanedanı devirebileceğinden endişe duyuyordu.⁹³⁹ Bu gibi etkenler sultanın düşmana tek yumruk halinde karşı koymak yerine ordusunu parçalamasının sebebini açıklayabilir.

Doğudan ilerleyen Cengiz'in tüm güçlerinin buluşma noktası olarak Orta Sirderya havzasındaki Otrar şehri seçildi.⁹⁴⁰ Gerçekten de Otrar'ın böyle bir nokta olarak kararlaştırılması tesadüf değildi. Zira burası coğrafi olarak hem Mâverâünnehir'e hem de Harezmsahların başkenti Gürgenc'e yakın olup stratejik bir bölgeydi.

Bu arada Moğollar Orta Sirderya havzasına ilerlerken bölgenin en büyük merkezleri olan İsficab ve Şâş'ın direniş göstermeden teslim olduğu zikredilmektedir. Zira şehirlerin ahalisi daha önce Harezmsah tarafından Mâverâünnehir'e göç ettirilmiş, ayrıca düşmanın eline geçeceği korkusuyla şehir yıktırılmıştı. Ana kaynaklarda İsficab'ın Moğolların eline nasıl geçtiği hakkında bir bilgiye rastlanmamaktadır. Bununla birlikte Müc'em'de İsficab'ın Harezmsahlar tarafından yıkılmasının ardından ikinci kere Moğollar'ın istilası sırasında bozulduğu zikredilmektedir.⁹⁴¹ Demek ki, Moğollar İsficab ve Şâş'a geldiklerinde orada az da olsa hâlâ halkın var olduğu görülmektedir. Fakat bu aşamada şehre sahip çıkacak artık ne bir güçlü hanedan ne de bir ordu vardı.

---

⁹³⁷ Bu zat saray muhafızlarının komutanı idi. Özdemir, a.g.e., s. 185.

⁹³⁸ Ebü'l-Farac, a.g.e., c. II, s. 496; Nesevî, a.g.e., s. 90; Kafesoğlu, a.g.e., s. 250; Özdemir a.g.e., s. 158; Cahun, a.g.e., s. 180; Yazıcı, a.g.e., s. 365; Daribay, a.g.t., s. 50.

⁹³⁹ Barthold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviye*, s. 473; Morgan, a.g.e., s. 69.

⁹⁴⁰ Kafesoğlu, a.g.e., s. 247.

⁹⁴¹ Yâkût, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. I, s. 179.

Cüzcânî Moğolistan'dan Otrar'a kadar 3 aylık yol olduğunu ve Cengiz'in ordusunun bu mesafeyi hızla kat edip şehre ulaştığını kaydeder.⁹⁴² Barthold, klasik kaynakları analize ederek Moğolların Otrar'a 1219 yılının Eylül ayında (616 Cemazeyilahir/Recep) ulaştığını yazar.⁹⁴³ Kafesoğlu'na göre ise bu tarih 1220 yılının başlarıdır.⁹⁴⁴ Kanaatimizce Cengiz Han'ın yazı İrtiş'te geçirdiğine göre oradan Otrar'a giden yol daha yakın olmalıdır. Dolayısıyla şimdiki Batı Kazakistan'daki nehirden tecrübeli Müslüman tüccarların rehberliğiyle hızla ilerlemekte olan Moğolların Otrar'a iki ayda ulaştığı ileri sürülebilir. Böylece Cengiz ordusunun Barthold'un dediği gibi 1219'un Eylül'ünde ulaşmasa da aynı yılın Ekim veya en geç Kasım ayında şehre ulaştığı kanaatine varılabilir.

Moğol ordusu şehrin surlarına dayandığında, Gayır Han kaledeki hazırlıkları gözden geçirdi ve sonra burca çıkıp kalabalık düşman ordusuna baktı. Bu anları anlatan Cüveynî'nin aktardığına göre Moğolların muazzam askerini gören Gayır Han kendisi fark etmeden ellerini ısırıştır.⁹⁴⁵ Otrar'ın yakınlarında Cengiz Han ordusunu dörde ayırdı. Buna göre Cuçi'nin komutanındaki birlikleri Sirderya'nın aşağı yatağındaki Cend ve Barçılığ Kent tarafına, 5000 kişilik küçük bir orduyu Binkes ve Hocend tarafına gönderdi. Kendisi ve oğlu Tuluy ana kuvvetin başında Buhara üzerine yürüdü. Oğulları Çağatay ve Ogedey'in emri atlındaki bir kaç tümeni Otrar'ın muhasarası için bıraktı. Bunlara Uygur İdi-Kut da destek vermekteydi.⁹⁴⁶ Cengiz Han'ın ordusunu tam Otrar'ın yakınlarında ayırması da tesadüf olmamalıdır. Muhtemelen Alâeddîn Muhammed'in ona daha şehre ulaşmadan birleşik kuvvetleriyle karşı koyacağını sanıyordu ki dolayısıyla buraya ulaşmadan askerlerini dağıtmamıştır. Nitekim şehre gelip sultanın her şehrin ayrı ayrı olarak savunulacağı planını fark edince artık kuvvetini bir arada tutmaya gerek kalmayıp etrafa göndermeye karar vermiş olmalıdır. Böylece Cengiz Han muhtemelen Harezşah'ın planını bozmuş oldu. Çünkü Alâeddîn herhalde Cengiz Han'ın tüm ordusuyla her şehri tek tek kuşatacağını zannetmiştir.

---

⁹⁴² Cüzcânî, a.g.e., s. 137.

⁹⁴³ Barthold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviye*, s. 474; Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 182;

⁹⁴⁴ Kafesoğlu, a.g.e., s. 253.

⁹⁴⁵ Cüveynî, a.g.e., s. 120.

⁹⁴⁶ Cüveynî, a.g.e., s. 121; Ebü'l-Farac, a.g.e., c. II, s. 496; Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 182; Barthold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviye*, s. 474; Baron-D'ohsson, a.g.e., s. 100; Yazıcı, a.g.e., s. 366; Kafesoğlu, a.g.e., s. 253.

Gayır Han'a karşı Cengiz'in bıraktığı ordunun sayısı tam olarak bilinmese de 30-40 bin kişilik bir ordunun söz konusu olması muhtemeldir.⁹⁴⁷

Cüveynî'ye göre Çağatay ve Ögedey komutasındaki muhasaracılara Otrarlılar 5 ay direndikten sonra şehirde kıtlık çıktı. Hiçbir taraftan yardım gelmiyordu. Tabiatıyla bu durumda zamanın kuşatmacıların lehine işlediği aşikârdır. Halk zor duruma düşmüş, askerler arasında ümitsizlik baş göstermişti. Bunun üzerine Hacib Karaca, Gayır Han'a gelerek düşmana teslim olma konusunda öneride bulundu. Fakat olayın baş suçlusu kendisi olduğundan dolayı Moğolların onu sağ bırakmayacağından emin olan Gayır Han, Karaca'nın önerisini reddetti.⁹⁴⁸ Karaca, bunun üzerine geç olunca şehrin Sofi-Hane adlı kapısından çıkıp kaçmak üzereyken Moğolların eline tutsak düştü ve sabah olunca Cengiz'in oğullarına getirildi. Sorgulama sonucunda Karaca, şehir ve şehir içindeki muharipler hakkında bütün bilgileri düşmana aktardı. Arkasından "kendi efendisine vefasızlık yapandan bize hayır getirmez" diyen Moğollar Karaca'yı yanındaki birliklerle birlikte kılıçtan geçirdi.⁹⁴⁹

Hal böyleyken, muhtemelen Karaca'nın kaçmak istediği kapıdan giren Moğollar şehri hızla ele geçirdi. Arkasından ahali dışarı çıkarılan şehir askerler tarafından yağmalandı. Olay böyle cereyan ederken Gayır Han yanındaki 20.000 askerle birlikte şehrin iç kalesinde kendilerini savunmak zorunda kaldı. Muhtemelen bu asker takviye gelmeden önceki kendisinin asıl kuvveti idi. Tarihçi Cüveynî, Gayır Han'ın düşmana karşı ümitsiz son mücadelelerini detaylı bir şekilde anlatmaktadır. Buna göre ölümü göze alan Gayır Han askerleriyle birlikte sonuna kadar savaşmaya karar verdi. Ellilik gruplar halinde kaleden çıkarak düşmana akın eden Otrarlı askerler yavaş yavaş katledildi. Bununla birlikte düşmana da ağır kayıplar verdirdi. Böylece bir ay devam eden kanlı çatışmaların sonunda şehirde sadece Gayır Han ve iki kişi kaldı. Yanındakiler de ölünce Gayır Han tek başına savaşmaya devam etti. Hatta elinden kılıcı düşse bile cariyelerin ve çocukların verdiği kerpiçleri düşmana atarak teslim olmak istemedi. Aslında Moğol askerler onu hemen katledebilirlerdi fakat onlar Gayır Han'ı canlı yakalamakla emrolunmuşlardı. Nitekim işin neticesinde esir alınan Gayır Han,

---

⁹⁴⁷ Özdemir a.g.e., s. 161.

⁹⁴⁸ Cüveynî, a.g.e., s. 121; Kafesoğlu, a.g.e., s. 254; Özdemir a.g.e., s. 161.

⁹⁴⁹ Ebü'l-Farac, a.g.e., c. II, s. 496; Cüveynî, a.g.e., s. 121; Baron-D'ohsson, a.g.e., s. 100; Kafesoğlu, a.g.e., s. 254; Darıbay, a.g.t., s. 52.

zincire bağlanıp o sırada Semerkand'da bulunan Cengiz Han'a gönderildi.⁹⁵⁰ Otrar Faciası'nın faili ve dolayısıyla Moğolların Orta Sirderya havzasına yürümesinin en büyük suçlusunu olan Gayır Han Cengiz'in emri üzerine gözleri ve kulaklarına eritilmiş gümüş dökülürerek işkenceyle öldürüldü.⁹⁵¹ Belki Gayır Han'ın mal mülk hırsından dolayı tüccarları öldürttüğü için Cengiz Han tarafından bu şekilde idam edilmesi sembolik bir cezaydı.

Şehir tamamen kontrol altına alındıktan sonra ahaliden canlarını kurtarmış olan zenaat erbabı hariç diğerleri orduya alındı. Şehrin kalesi ise yerle bir edildi.⁹⁵² Otrar'ın muhasarası 6 ay sürmüştür. Bu yönüyle Otrar Mâverâünnehir'deki en uzun kuşatılan şehir olmuştur.⁹⁵³ Cüzcânî, Otrar halkının tümünün Moğollar tarafından katledildiğini yazar.⁹⁵⁴

Otrar düşerken Cuçi'nin emrindeki ordu Sirderya'yi takip ederek Sığnak'a ulaştı. Cuçi, şehri teslim olmaya davet etmek üzere tecrübeli tüccar Hasan Hacı'yı⁹⁵⁵ elçi olarak gönderdi. Fakat Hasan Hacı Sığnak'a girince elçilik görevini yerine getiremeden sokak serserileri ve kabadayıları tarafından tekbir getirilerek katledildi. Cüveynî, bunların bir Müslümanı öldürerek büyük bir sevap kazandıklarını sandıklarını, hâlbuki bu akılsız davranışla kendi sonlarını hazırladıklarını kaydeder. Bu şekilde teslim olmayı reddeden şehir yedi gün kuşatıldıktan sonra sekizinci gün zorla zapt edildi. Elçiyi öldürdükleri için şehir halkı katliama maruz kalarak on binlerce kişi kılıçtan geçirildi.⁹⁵⁶ Böylece Sığnak Müslüman beldeleri arasında Moğolların ağır yıkıcı darbelerini ilk tecrübe eden şehirlerden biri oldu.⁹⁵⁷ Arkasından Moğollar tarafından kasabaya vali olarak maktul Hasan Hacı'nın oğlu bırakıldı.⁹⁵⁸ Böylece Orta Sirderya havzasının en son şehri de zapt edilmiş oldu.

---

⁹⁵⁰ Cüveynî, a.g.e., s. 122; Ebü'l-Farac, a.g.e., c. II, s. 496; Baron, D'ohsson, a.g.e., s. 100; Kafesoğlu, a.g.e., s. 253; Yazıcı, a.g.e., s. 366; Darıbay, a.g.t., s. 52.

⁹⁵¹ Nesevî, a.g.e., s. 91; Barthold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviye*, s. 480; Baron-D'ohsson, a.g.e., s. 101. Darıbay, a.g.t., s. 52.

⁹⁵² Kafesoğlu, a.g.e., s. 255.

⁹⁵³ Barthold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviye*, s. 479.

⁹⁵⁴ Cüzcânî, a.g.e., s. 137.

⁹⁵⁵ Bu zat evvelce ticaret amacıyla Moğolistan'a gidip sonradan Cengiz'in hizmetine girmişti. Bkz. Baron-D'ohsson, a.g.e., s. 101.

⁹⁵⁶ Cüveynî, a.g.e., s. 123; Baron-D'ohsson, a.g.e., s. 101; Yazıcı, a.g.e., s. 366.

⁹⁵⁷ Kafesoğlu, a.g.e., s. 255.

⁹⁵⁸ Cüveynî, a.g.e., s. 123; Baron-D'ohsson, a.g.e., s. 101.

E. Moğol İstilasının Doğurduğu Sonuçlar

Moğol İstilasını Orta Sirderya havzasında başta siyasî olmak üzere kültürel ve ekonomik derin krizlere yol açmıştır. Zira Cengiz Han'ın gazabına ilk maruz kalan bölge olma sıfatıyla, Mâverâünnehir'in diğer kısımlarına göre daha büyük yıkıntıyla karşı karşıya kalmıştır. Nitekim Moğolların ulaşmasından önce parlak dönemlerini yaşamakta olan Orta Sirderya havzasındaki onlarca şehir, bu hamleler sonucunda karanlık dönemine girmiştir. Bazıları ise hiç var olmamış gibi yeryüzünden silinip gitmiştir. Bir asırdan sonra XIV. yüzyılda Mâverâünnehir'e ulaşan İbn Battûta da camiler ve medreselerin çoğunun hâlâ yıkıntı halinde olduğunu ve ilim erbabının kalmadığını kaydetmektedir.⁹⁵⁹ İstilanın Orta Sirderya havzasının nüfusunu da hayli etkilediği muhakkaktır. Mesela ilk saldırıya maruz kalan Otrar şehrinde yapılan arkeolojik araştırmalar, şehrin merkez kalesinin sadece bir odasında 20-30 adamın kafatasının bulunduğunu ortaya çıkarmaktadır. Bu ise Otrar'ın katliama maruz kaldığını göstermektedir. Nitekim tahmini sayılara göre sadece Otrar şehrinin merkezinde 35.000 kişi öldürülmüştür.⁹⁶⁰ Bu sayı tek bir şehre aittir. Bilindiği gibi aynı katliamlar bölgenin diğer yerleşim yerlerinde de yapılmıştır.

Cengiz Han'ın inisiyatifi ile Orta Sirderya havzasından başlayan Moğolların batıya askeri seferleri, Orta Asya'nın zaptedilmesiyle sona ermemiştir. Cengiz Han'ın ölümünden sonra da, onun oğulları ve torunları batıya askeri hareketlerini aynı şekilde sürdürmüştür. XIII. asrın sonralarına kadar dinmeyen bu savaşıardan en çok zarar gören de İslam Âlem'i ve Müslümanlar olmuştur. Azerbaycan, Horasan, İran gibi İslamiyetin büyük merkezleri düşmanın güçlü ordusuna karşı direnemedi Moğol hâkimiyetini kabul etmek zorunda kalmıştır. Müslümanlar için bu acı günlerin en şiddetlisi ise 1258 yılında yaşanmıştır. Zira bu senede Cengiz Han'ın torunu Hulagu Abbâsî basî Devleti'nin merkezi Bağdat'ı zaptederek son halife el-Müsta'sım Billah'ı ailesiyle birlikte idam ettirmiş, başkent Bağdat'ı yağmalatıp ateşe vermiştir.⁹⁶¹ Böylece asırlardır Müslümanların siyasî ve kültürel merkezi olan Bağdat, büyük tahribata uğramış ve bir daha eski haline dönememiştir.

---

⁹⁵⁹ İbn Battûta, a.g.e., s. 373; Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 184.

⁹⁶⁰ Daribay, a.g.t., s. 56.

⁹⁶¹ Ebü'l Fida, a.g.e., c. III, s. 233; Apak, a.g.e., c. IV, s. 495.

Moğolların akınları Orta Sirderya havzasının ekonomisine de büyük bir darbe olmuştur. Zira iyi bir tarım alanı olan bölgede istila sonrasında ekincilik ve sulama işleri de geriye gitmiştir. Buna Moğolistan'dan hayvancılıkla uğraşan 200.000 civarındaki göçmenin bölgeye yerleştirilmesi neden olmuştur. Bunların hayvanlarının otlaması için tarım ve ekinlik alanları otlaklara çevrilmiştir.⁹⁶²

Moğol unsurlarının bölgeye yerleştirilmesi sadece tarım alanlarını daraltmakla kalmamış, çoğu tarihçinin belirttiği gibi Orta Sirderya havzasının etnik yapısını da etkileyerek Mongoloid tipinin yaygınlaşmasına yol açmıştır.⁹⁶³ Diğer bir taraftan Moğolların Asya'dan Avrupa'ya kadar geniş topraklarda hâkimiyet kurmaları ve buralarda kervan yollarının emniyete alınması, bölgede ticaretin gelişmesine neden olmuştur. Bu sayede tüccarlar eskiden gitmeleri mümkün olmayan noktalara ulaşmaya imkân bulmuşlar ve bu suretle uluslararası ticaret gelişmiştir.⁹⁶⁴

Cengiz Han'ın batıya yürümesinin dinî ve siyasî sonuçlarına gelecek olursak, bu hareket Orta Sirderya havzası için daha kalıcı izler bırakmıştır. Şöyle ki, XIII. asır başına kadar Karahıtay dönemi hariç hep Müslüman hükümdarların hâkimiyetine tabi olan bölge, İslam'ı Sirderya doğu ve kuzeyindeki göçebe Türklere yayma açısından sıçrama tahtası haline gelmişti. Ancak Moğol istilasından sonra bu imkânlarla set çekilmiştir.⁹⁶⁵ Ayrıca Moğolların hâkimiyeti altındaki tebaasının dinî inançlarına son derece saygılı olmalarına rağmen, bu dönemde Şamanizm'in ve yerli halkın eski inançlarının tekrar canlanma olaylarına rastlanmıştır.⁹⁶⁶ Hukuki açıdan şeriat üstünlüğünü kaybederek yerini Cengiz Han'ın "yasalar koduna"⁹⁶⁷ bırakmıştır. Bu

---

⁹⁶² Daribay, a.g.t., s. 54.

⁹⁶³ Daribay, a.g.t., s. 56; Bazıları şimdiki Kazakistan topraklarındaki Türk kabilelerinin aslında Avrupa simasında olup, beyaz tenli olduğunu ve Moğolların bölgeye gelip yerliler ile karışması sonucunda bunların Moğol şekillerine benzemeye başladığını ileri sürmektedir. Kanaatimce bir yanlış bu tesbittir. Zira şimdiki Kazakistan topraklarında da yaşayan Kıpçak, Oğuz, Kanglılar gibi eski Türk kabilelerinin Altay etnik grubuna ait olup diğer Asya milletleri gibi gözleri çekik olup Mongoloid tipine ait olmaları normaldir.

⁹⁶⁴ http://statref.ru/ref_bewmermerrna.html (04. 05. 2018)

⁹⁶⁵ Kafesoğlu, a.g.e., s. 291.

⁹⁶⁶ Daribay, a.g.t., s. 56.

⁹⁶⁷ "Yasa" (Moğolca "casak", "yosun") karar, kanun anlamına gelmektedir. Yasa bizzat Cengiz Han tarafından onaylanan yasalar ve kurallar kodudur. Yasa ilk olarak 1206'nın Büyük Moğol Kurultayı'nda kabul edilmiştir. Yalnız 1218 yılında tekrar gözden geçirilmiş, 1225 yılında nihai olarak tashih edilerek son şeklini almıştır. Bkz. Klyaştorni-Sultanov, a.g.e., s. 187.

yasalar hayatiyetini uzun süre korumuştur. Öyle ki Timur ve onun oğulları zamanında da bile şeriatla rekabet halinde olmuştur.⁹⁶⁸

Muhtemelen Moğol istilasının en büyük siyasî sonucu bölgedeki hâkimiyetin kuşaktan kuşağa mutlak olarak Cengiz Han'ın kurduğu hanedanın tekeline geçmesi olmuştur. Ne var ki, bundan sonra sadece Cengiz Han'ın soyundan gelenler "Han" unvanını almaya hak kazanmıştır. Nitekim aradan bir buçuk asır geçse de Orta Asya ve Horasan'ın tümünü zapt eden Timur, Cengiz soyundan olmadığı için, kendisine bu adı naspedememiş ve sadece "Emir Timur" ismiyle yetinmiştir.⁹⁶⁹ Böylece XV. asırdan sonra bölgeye hâkim olan Kazak Hanlarının hepsi de Cengiz Han'ın soyundan gelen "Töre" diye adlandırılan aristokrasi kesiminden seçilmiştir. Kısacası toprak paylaşımı sırasında Cengiz'in üçüncü oğlu Çağatay'ın ulusuna giren Orta Sirderya havzası,⁹⁷⁰ neredeyse XIX. asırda Rus İmparatorluğu'nun istilasına kadar Timuçin'in soyundan gelenler tarafından yönetilmeye devam etmiştir.

Moğolların bölgede siyasî ve askerî üstünlüğü ellerine geçirmelerine rağmen sağlam kültürel ve dinî değerlere sahip olmaması, kısa sürede millet olarak hâkim oldukları topraklarda silinmeleri sonucunu doğurmuştur. Nitekim daha bir asır geçmeden hâkim unsur olan Cengiz'in torunları İslam'ı ve İslam kültürünü benimsemiş, Müslüman isimleri almış, daha önemlisi asimile olarak Türkleşmeye başlamışlardır.

---

⁹⁶⁸ Klyāštorni-Sultanov, a.g.e., s. 189.

⁹⁶⁹ Hayrunnisa Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2007, s. 28.

⁹⁷⁰ Baron-D'ohsson, a.g.e., s. 167.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ORTA SİRDERYA HAVZASI'NDA DİNÎ, İKTİSADÎ ve KÜLTÜREL HAYAT

I- DİNÎ HAYAT

A. İslam'dan Önce

Genelde Mâverâünnehir özelde Orta Sirderya havzası tarihi İpek Yolu ve Hint-Baharat güzergâhının kavşağında bulunduğundan eski zamanlardan beri Hindistan'da ve İran'da zuhur eden din ve kültürlerin etkisinde kalmıştır. Bu dinler, mezhepler ve fikri akımlar Orta Sirderya havzasında Türkler arasında itibar kazanarak yayılmayı başarmış ve bu sayede onların hayatlarında özel bir rol oynamıştır.⁹⁷¹

Genel olarak İslam'a kadar Türkistan'da hâkim olan dinler menşeleri açısından Mahalli Türk dinleri, Ari ve Sami (İlahi Dinler) dinler olarak üç gruba ayrılıyordu.⁹⁷²

Orta Doğu menşeli birçok mezhebin Türkistan'da yayılışından önce, eski Türkler tabiat güçlerine, Atalar kültürüne ve Gök Tanrı'ya inanıyorlardı. Türkler eskiden tabiatın bir takım gizli kuvvetlerinin varlığına iman ederdi. Fiziki çevrede rastlanan yanardağ, deniz, gök gürültüsü, ay, yıldızlar, güneş, yıldırım, ateş, fırtına vb. gibi tabiat oluşumlarının karşısında duyulan hayret, sevgi, korku onların kutsallaştırılarak inanç derecesine yükseltilmesini sağlamıştı.⁹⁷³

Türk inanç sisteminin başka bir esasını atalar kültü teşkil etmiştir. İnanışa göre atalar yaşarken olduğu gibi öldükten sonra da ruhları vasıtasıyla evinin fertlerini korumaya devam ederdi. Türkler bu sebeple onların ruhlarına saygıyla kurban keserlerdi.⁹⁷⁴ Ayrıca Türkler dinî sistemin tam merkezinde bulunan ve tek yaratıcı

---

⁹⁷¹ Kitapçı, *Türkler Nasıl Müslüman Oldu?*, s. 41.

⁹⁷² Kitapçı, *Türkler Nasıl Müslüman Oldu?*, s. 41.

⁹⁷³ İbrahim Kafesoğlu, *"Eski Türk Dini"*, Türkler, Ankara 2002, c. III c., s. 297.

⁹⁷⁴ Kafesoğlu, a.g.m., s. 298; Bu dinî kültür Orta Sirderya havzası başta olmak üzere Türkistan'da hala devam etmektedir. İslam itikadına ters olmasına rağmen bazı Müslümanlar ettiği dualarda "Falan babanın ruhu desteklesin" ifadelerini kullanmaktadırlar. Bu mesele din adamları ile buna hala inananlar arasında tartışma konusudur.

olarak tanıdıkları Gök Tanrı'ya inanıyorlardı. Tanrı iktidar sahibiydi ve aynı zamanda “semavi” mahiyeti haizdi.⁹⁷⁵ Türk Yazıtları ve mezar taşlarındaki bilgilere göre eski Türkler Yaratıcıyı altı isimle anıyorlardı: Kök Tengri, Yağız Yir, İduk, Yir Sub, Umay ve Erlik.⁹⁷⁶ Gök Tanrıcılığın inanç olarak zirveye ulaşması Gök Türk Kağanlığı döneminde gerçekleşmiştir. Nitekim bu devirde “Tanrı” büsbütün manevi büyük bir kudret haline gelmiştir.⁹⁷⁷

Eski Türk inancına genel olarak Şamanizm⁹⁷⁸ adı da verilir. Şamanizm'in tam merkezinde şaman denilen din adamı yer alır. Bu kişinin ruhlar ile bağlantıya girerek hastaları iyileştirmek, yağmur yağdırmak, rüzgâr estirmek, zorlukları aşmak gibi bir takım görevleri vardı. Şamanizm genelde Türklerin yaşadığı Altay Dağları çevresinde, Moğolistan topraklarında ve Kuzey Avrupa'da yaygın bir inanç olmuştur.⁹⁷⁹

Zamanla eski Türk inançlarının yerini Ari ve Sami dinleri almaya başlamıştır. Şöyle ki, bu dinlerin bölgeye gelme hikâyesi birbirine benzemektedir. Genel olarak bunların çoğu kendi topraklarında gerek görüş ayrılıkları ve gerekse politik takibata uğramaları sonucunda Orta Asya'ya göç etmek zorunda kalmışlardır.

Ari dinleri Hint ve İran topraklarında muhtelif devirlerde ortaya çıkan Budizm, Zerdüştlük, Maniheizm, Mazdekizm gibi dinleri kapsar.⁹⁸⁰ Orta Sirderya Havza'sında yayılmaya başlayan ilk dinin Budizm olduğu görülmektedir. M.Ö. VI. asırda Hindistan'da ortaya çıkan Budizm, zamanla Hint-Baharat güzergâhını takip ederek Afganistan ve İran yoluyla Çin'e kadar ulaşmıştır. Bu din özellikle M.S. I-III. asırlarda Orta Asya'da hâkimiyet kuran Kuşanlar Dönemi'nde güçlenmeye ve hız kazanmaya başlamıştır.⁹⁸¹ Nitekim Kuşan hükümdarı Aşoka zamanında (M. Ö. 273-236) devletin

---

⁹⁷⁵ Kafesoğlu, a.g.m., s. 301.

⁹⁷⁶ Sencer Divitçioğlu, *Orta-Asya Türk İmparatorluğu*, İmge Kitabevi, İstanbul 2005, s. 74.

⁹⁷⁷ Kafesoğlu, a.g.m., s. 301.

⁹⁷⁸ “Şaman” kelimesi Türklere Tunguzca'dan geçip “kâhin”, “sihirbaz”, “ruh avcısı”, “büyücü” anlamlarına gelmektedir. Şaman sözünün aslı ise Sanskritçe'deki “Sramana”, “Çramana” (dilenci-rahip) kelimelerine dayanmaktadır. Bu kelime daha sonra Çinlilere “şa-men” (bilge kişi) olarak geçmiş, Mançu-Tunguzca'da ise “şaman” şeklini almıştır. Bkz.: Hârûn Güngör, “Şamanizm”, İA, c. 38, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2010, s. 325.

⁹⁷⁹ Güngör, a.g.m., s. 326.

⁹⁸⁰ Kitapçı, *Türkler Nasıl Müslüman oldu?*, s. 42.

⁹⁸¹ Kitapçı, a.g.e., s. 46.

resmi dini olarak ilan edilen Budizm, Orta Asya'ya ulaşmıştır.⁹⁸² Orta Sirderya havzasında Budizm muhtemelen M.S. III-IV. asırda görülmeye başlamıştır.

Budizm'in Orta Asya'da ve Orta Sirderya havzasında hâkim inanç haline gelmesinde Soğd tüccarları önemli rol oynamıştır. Bununla birlikte bu inancın Türkistan'da yayılmasına bizzat Hint misyonerleri de katkıda bulunmuştur.⁹⁸³ Bu dönemde Budizm'in Orta Asya'daki en büyük merkezleri Buhara ve Semerkand şehirleri olup bölgenin en büyük Budist manastırları buralarda yapılmıştır.⁹⁸⁴ Nârşahî Buhara'da yılda iki kere "Bazar Mah-i Ruz" adında bir çarşı kurulduğunu, orada putların satıldığını kaydetmektedir. Müellif, çarşının kendisinin yaşadığı dönemde (v. 959) hala işler olduğunu hayranlıkla zikretmektedir.⁹⁸⁵ VI. yüzyılda Türk Kağan'ları ya Budizm'i kabul etmiş bulunuyor veya en azından bu dini koruyorlardı. Son arkeolojik araştırmalar neticesinde Türgiş ve Karlukların vatanları olan Orta Sirderya havzası ve Yedisu bölgelerinde Budizm'e ait olan mabetler, manastırlar ve Budist karakterlerini yansıtan putlar ve heykeller çıkarılmıştır. Özellikle eski İsficab şehrinin çevresinden yeraltı Budist mabedinin keşfedilmesi dikkati çekmektedir.⁹⁸⁶ Bütün bunlar İslam'ın gelişinden çok önce Orta Sirderya havzasında Budizm'in yaygın bir inanç olduğunu kanıtlamaktadır. Fakat M.S. VI-VII. asırlara gelindiğinde Budizm Orta Asya ve Orta Sirderya havzasındaki pozisyonunu Zerdüştlük lehine kaybetmeye başlamıştır.

Orta Asya'ya Zerdüştlüğü⁹⁸⁷ Persler getirmişti. Şöyle ki, Sasani İmparatorluğu'nun doğusunda rakipleri Türk kağanlıkları, Batısında ise düşmanı Bizanslılar yer alıyordu. Persler Bizanslılarla savaştığı zaman doğu sınırları korunaksız

---

⁹⁸² Erkin Ekrem, "Seyahatnamelere Göre Göktürklerde Budizm", Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, c. III, s. 360.

⁹⁸³ V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi*, Divan Kitap, Ankara, s. 53.

⁹⁸⁴ Kitapçı, a.g.e., s. 48.

⁹⁸⁵ Nârşahî, a.g.e., s. 40; Kitapçı, a.g.e., s. 48.

⁹⁸⁶ *Kazakistan Tarihi: Köne Zamannan Bügünge Dein*, c. I, s. 386; <http://mckr.kz/ru/религии-в-казахстане/buddizm> (15. 07. 2018)

⁹⁸⁷ Zerdüştlük kelimesinin aslı "Zaratustra"dan gelmekte olup "Zarat" güzel ve "Ustra" develer manasını vererek "Zerdüştlük" sözü "Güzel develere sahip olan" anlamına gelmektedir. Bu inancın kurucusu olan Zerdüştlük'ün M.Ö. VI-VIII. yüzyıllarda Doğu İran bölgelerinden bugünkü Afganistan, Harezmi, Merv ve Herat'a kadar Aral Gölü havzasında yaşamış olduğu tahmin edilmektedir. Zerdüştlük'ün tanrı anlayışı hakkında monoteist ve düalist olduğu hakkında iki görüş vardır. Bunlardan biri olan klasik görüşe göre Zerdüştlük dini düalist tanrı inancına sahiptir. Kötü olan her şey "Engermei-now"un, iyi olan her şey de "Spentamei-now"un bir parçasıdır. Bu iki zat daima savaş halindedir. Diğerisi ise yeni tarihçilere ait olan Zerdüştlük dininin saf bir tevhit dini olduğu görüşüdür. Bkz. İskender Oymak, "Türkistan'da Zerdüştlüğün Yayılması ve Etkileri", Türkler, Ankara 2002, c. III, s. 375.

kalıp oraya Türkler akın ediyordu. Hal böyleyken Türkler Hazar Denizi'ne akan Gürgen Nehri'nin havzasını ele geçirince Sasani medeniyetinin etki alanında kalmış ve Zerdüştlüğü benimsemişti. Nitekim 630 senesinde seyahati sırasında Orta Sirderya Havzasına uğrayan Çinli seyyah Hiuen-Tsang, bölgede eskiden hâkim olan Budizm dininin zayıflayarak yerini Zerdüştlüğün aldığını kaydetmiştir.⁹⁸⁸ Ari dinleri ve medeniyetlerinin Orta Sirderya havzasında yayılmasında Soğdlar önemli rol üstlenmiştir. Dinî misyoner, diplomat, tüccar olan Soğdlar uluslararası ticaretin gelişmesiyle birlikte İç Asya'daki göçebeler arasında Zeredüştlüğü yaymışlardır. Nitekim Araplar Orta Sirderya'ya geldiğinde orada eski Türk-Altay dinleri kalmamıştı.⁹⁸⁹ Arkeolojik araştırmalarda Otrar Vadisi'ndeki Kök Mardan adlı şehirde VI-VII. asırlara ait ateş yakma yeri olan bir mabed ortaya çıkarılmıştır.⁹⁹⁰ Bunun gibi bulgular erken orta asırlarda Sirderya'nın orta havzasında Zerdüştlüğün yaygın olarak yaşandığını göstermektedir.

Zerdüştlük ile birlikte Türkistan'da rağbet gören diğer bir inanç Maniheizm olmuştur. Maniheizm, adını M.S. 216-277 yıllarında İran'da yaşayan ve "Işık ustası" olarak ün kazanan Mani'ye nispeten almıştır. Maniheizm dünyadaki karanlık ile ışığın evrensel mücadelesine inanan ve ışığa, güneşe tapınmak suretiyle o dünyadaki karanlıktan kurtulmaya davet eden bir inanç usulüydü. Bununla birlikte Maniheizm'in hemen hemen tüm görüşlerini ve kurallarını kendisinden önceki Zerdüştlük, Budizm, Hıristiyanlık ve bazı felsefi akımdardan aldığı bilinmektedir.⁹⁹¹ M.S. III. yüzyılda İran ve Roma İmparatorluğu'nda dinî takibata uğradığı için çeşitli mezheplerin taraftarları Orta Asya'ya göç etmeye başlamıştır ki bunlardan birisi de iyi teşkilatlanmış olan Maniheizm idi.⁹⁹² Nitekim bu dinin misyonerleri Orta Asya'da, Çin'de aktif bir şekilde misyonerlik hareketlerini yürütmüştür. VI-IX. yüzyıllarda Taraz'da yaşamlarını sürdüren Maniheizm bağlılarının güçlü bir pozisyona sahip oldukları tespit edilmiştir.

---

⁹⁸⁸ Barthold V.V., *Orta Asya Türk Tarihi*, Ankara, Divan Kitap, 2015, s.52; Oymak, a.g.m, c. III, s. 377; Kara, a.g.t., s. 170.

⁹⁸⁹ Nurtazina, a.g.e., s. 25.

⁹⁹⁰ *Kazakistan Tarihi: Köne Zamannan Bügünge Dein*, c. I, s. 385.

⁹⁹¹ Amanjolov, a.g.e., ss. 159-160; Kara, a.g.t., s. 17.

⁹⁹² Barthold, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, s. 52; Manizhezim ile birlikte gelen Makdeizm'in taraftarlarının sayıları az olduğu için daha kalabalık olan Manizeheistlerin etkisi altında kalmışlardı. Bkz. Aynı yerde.

Şehirde onlarla birlikte Zerdüştlüğe sadık kalan Soğdluların da hayatlarını sürdürdüğü anlaşılmaktadır.⁹⁹³

Mahalli ve Ari dinlerden sonra bölgede etkili olan Sami veya İlahi dinler ise Orta Doğu, Ön Asya ve Arabistan'da zuhur eden ve Türkistan'da yayılmayı başarmış dinlerdir. Bunlar Hıristiyanlık (özellikle Nestûrîlik), Müsevilik ve VIII. asırda bölgede yayılan İslam'dır.⁹⁹⁴

Hıristiyanlığın bir mezhebi olan Nestûrîlik VII-VIII. asırlarda Orta Sirderya havzası ve Yedisu'ya ulaşarak burada güç kazanmayı başarmıştır⁹⁹⁵. Görünen o ki, VIII. yüzyılın sonları ile IX. yüzyılın başlarında Karlukların bir kısmı Hıristiyanlığın bir mezhebi olan Nestûrîliği kabul etmişlerdir. Nitekim IX-X. asırlarda Karluk metropolitliği kurulmuş, Taraz ve Mirki'de Hıristiyan kiliseleri faaliyet göstermiştir.⁹⁹⁶ Bilindiği gibi 893 yılında İsmail b. Ahmed Taraz'ı fethettiğinde burada Nasturi Hıristiyanları yaşamaktaydı. Nârşahî'nin aktardığı gibi şehir zaptedildikten sonra İsmail şehrin en büyük kilisesini camiye çevirmiştir.⁹⁹⁷ İbn Havkal da Şâş'ın yakınlarında Vinkard (وينکرد) adlı bir Hıristiyan köyünün bulunduğunu kaydetmektedir.⁹⁹⁸ Bu durum Nasturiliğin Orta Sirderya havzasının Şâş'tan, Taraz'a kadar büyük bir kısmında IX. son çeyreği ve X. asrın birinci yarısında bile hala ayakta olduğunu göstermektedir. Demek ki, İslam'a kadar Orta Sirderya havzasında yayılan dinlerin arasında pozisyonunu sonunda kadar korumayı başaran yalnızca Hıristiyanlığın Nestûrîlik mezhebi olmuştur.

Diğer bir Sami din olan Museviliğe gelirsek, bu din Zerdüştlük ve Nasturilik gibi yayılmacı bir eğilim göstermediği için Orta Asya'da yaygın hale gelmesi söz konusu

---

⁹⁹³ Amanjolov, a.g.e., s. 159.

⁹⁹⁴ Kitapçı, *Türkler Nasıl Müslüman Oldu*, s. 42.

⁹⁹⁵ Evliya Nestûrî'nin takipçileri V. yüzyılın birinci yarısında Doğu Roma İmparatorluğu'nda ortaya çıkmıştır. Bunlar Meryem'in dünyaya bir tanrı değil de, insan getirdiğini ve İsa'nın sadece "Tanrılar yerinden gelen" kutsal ruhların dağıtıcısı olduğunu ileri sürmekteydi. Bu görüşlerinden dolayı Nestûrîler 431 yılında Efes kilisesinde aforoz edildiler ve bölgeden kovuldular. Bunun neticesi olarak Nestûrîler doğuya, Orta Asya'ya göç etmek zorunda kaldılar. Bkz. *Kazakistan Tarihi: Köne Zamannan Bügünge Dein*, c. I, ss. 386-387.

⁹⁹⁶ *Kazakistan Tarihi: Köne Zamannan Bügünge Dein*, c. I, s. 387.

⁹⁹⁷ Nârşahî, a.g.e., s. 123; Taberî, a.g.e., c. X, s. 34; Nurtazina, a.g.e., s. 89; Barthold, *Turkestan ve Epohu Mongolskogo Naşestviye*, s. 282. Roux, a.g.e., s. 237; Skrine-Ross, a.g.e., s. 109. Bosworth, a.g.e., s. 130. Klyaştorni-Savinov, a.g.e., s. 121; Barthold, *Orta Asya Tarih ve Uygurluk*, s. 70; Ekber E. Necef, *Karahanlılar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2005, s. 191; Akyürek, a.g.t., s. 99

⁹⁹⁸ İbn Havkal, a.g.e., 507; Barthold, *Orta Asya Tarih ve Uygurluk*, s. 61; Kitapçı, *Türkler Nasıl Müslüman Oldu?*, s. 58.

olmamıştır. Sadece Yahudilerin yaşadığı bazı köyler ile Hazar Türk Hakanları arasında yayıldığı görülmektedir.⁹⁹⁹ Nitekim Orta Sirderya havzasında da bu mezhebin herhangi bir misyonerlik faaliyeti gerçekleştirdiği veya mabetler kurduklarına kaynaklarda rastlanmamaktadır.

Bu arada İslâm'ın ortaya çıkmasından önce genelde Ortadoğu özelde Arap Yarımadası'nda parlak dönemini yaşayan putperestlik, Türkler arasında nasıl bir statüye sahip olmuştur, diye bir soru akıllara gelebilir. Buna cevap olarak Türk inancında ruhların insan biçiminde tasavvuru olmadığı için, putperestliğin Türkler arasında itibar görmediği söylenebilir.¹⁰⁰⁰

B. İslamî Dönem

VIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Müslümanlar tarafından fethedilen ve yarım asırlık süre içinde İslamlaştırılan Mâverâünnehir'in aksine, kuzeyde kalan Orta Sirderya havzasında İslam'ın tamamen yerleşmesi uzun zaman almıştır. Bunun başlıca nedeni Orta Sirderya havzasının İsficab, Taraz, Şâş, Otrar gibi büyük yerleşim yerlerinin birbirinden uzak mesafede yer alması ve bölgede çok sayıda Türk kabilesinin iskânıdır. İslam medeni bir din olması itibarıyla ilk önce Orta Sirderya havzasının şehirlerinde yayılmıştır. Fakat bir yerden bir yere taşınan göçebe Türklerin arasında tebliğ hareketini yürütmek son derece zor olmuştur. Dolayısıyla IX. asrın son çeyreğinde Orta Sirderya havzası şehirlerinin büyük kısmı Müslümanlar tarafından ele geçirilip, İslamiyet'in yerli halk tarafından kabul görmesine rağmen, bölgedeki göçebe Türkler arasında İslam'ın etkisi az olmuştur. Anlaşılan o ki, Orta Sirderya havzasında İslam'ın yayılması aşama aşama gerçekleşmiş ve bölgedeki göçebelerin tamamen Müslümanlaşması ancak XIII. asrın ilk yarısında mümkün olabilmıştır.

Genel hatlarıyla bu İslamlaşma sürecini 3 döneme ayırabiliriz:

1. İslam ile Tanışma: Düşmanlık ve İşbirliği Dönemi (VIII- IX. yüzyıllar)
2. Müslümanların Hâkimiyetinin Kabulü, İslamiyet'in Şehirlerde ve Göçebeler Arasında Yayılması (IX-XI. yüzyıllar)

---

⁹⁹⁹ Kitapçı, *Türkler Nasıl Müslüman oldu*, s. 58.

¹⁰⁰⁰ Kafesoğlu, a.g.m., s. 298.

3. Tarikatların Faaliyetleri ve Göçebelerin İslamlaşmasının Tamamlanması (XI-XIII. yüzyıllar)

1. Birinci aşama: İslam ile tanışma. Düşmanlık ve işbirliği dönemi (VIII- IX yüzyıllar)

Yukarıda da ifade edildiği üzere İslam'ın bizzat Orta Sirderya havzasına ulaşması VIII. asrın ilk çeyreğinde Emevîler döneminde gerçekleşmiştir. Daha detaylı söyleyecek olursak, Kuteybe b. Müslim'in 713 yılında Şaş'ı,¹⁰⁰¹ 714 yılında ise İsficab'ı¹⁰⁰² fethetmesiyle Müslümanlar fiziksel olarak bölgeye girmiştir. Ancak iş burada bitmemiştir. Orta Sirderya havzasının bu büyük merkezleri Müslümanların hâkimiyetine girmesine rağmen, Emevî Devleti'ndeki iç karışıkların yer aldığı dönemlerde itaatten çıkmış, sonra tekrar sadakatini bildirmiş ve böylece bu çalkantılı durum Sâ mânîlere kadar sürmüştür.

Orta Asya'daki ilk ciddi İslamlaşma hareketleri Kuteybe b. Müslim döneminde başlamıştır.¹⁰⁰³ Kuteybe'nin, bizzat Orta Sirderya havzasıyla ilgili tebliğ faaliyetlerini yürütüp yürütmediği hakkında rivayetler bulunmamasına rağmen, meşhur komutanın Mâverâünnehir'de İslam'ı yayma adına yaptığı icraatlar zikredilmeye değerdir.

Kuteybe, bir toplumun sadece güçle yönetilemeyeceğini, insanları fizikî olarak hâkimiyet altına aldıktan sonra, onları itaatkâr bir halk haline getirmek için kalplerinin fethedilmesinin gerekli olduğunu farkındaydı. Bunun için Türk ve Soğdlulardan oluşan toplumu İslamlaştırma sürecinde birkaç yönetime başvurmuştur. İlk önce o bölgenin eski inançlarının batıl olduğunu ve putların kendilerini bile korumaktan aciz olduklarını göstermek için, mabetlere ait putları yıkmıştır. Mesela Baykend'in fethi sırasında ele geçirilen altın ve gümüşten yapılmış putları eriterek devletin menfaati için kullanmıştır.¹⁰⁰⁴ Fethedilen şehrin artık İslâm Devleti'nin himayesinde olduğunu göstermek ve insanları yeni dine çekmek maksadıyla ulaştığı yerlerde camiler inşa

---

¹⁰⁰¹ Taberî, a.g.e., c. VI, s. 484; İbnü'l-Esîr, a.g.e., c. IV, s. 581; Apak, a.g.e., 173.

¹⁰⁰² Belâzurî, a.g.e., s. 593; Apak, a.g.e., s. 173.

¹⁰⁰³ Hasan Kurt, "Mâverâünnehir'e İslam'ın Girişi", Türkler, Ankara 2002, c. IV, s. 281.

¹⁰⁰⁴ Taberî, a.g.e., c. VI, s. 432; Kurt, a.g.m., c. IV, s. 282.

ettirmeye çalışmıştır.¹⁰⁰⁵ Hatta cuma namazlarından sonra namaz kılanlara ikişer dirhem sadaka dağıtılarak kalpleri İslam'a ısındırılmaya çalışılmıştır.¹⁰⁰⁶ Mâverâünnehir'deki Semerkand, Buhara, Baykend gibi şehirlerin İslamlaşmasında Orta Doğu'dan getirilen Arap göçmenlerin payı da vardır. Nitekim Kuteybe bir şehri fethettiğinde oradaki evlerin yarısının Müslümanlara bırakılmasını emretmiştir. Böylece Müslümanlarla yerli halkın kaynaşmasını sağlayarak onların yeni dini yakından tanımalarını sağlamıştır.¹⁰⁰⁷

Kuteybe bir taraftan da şehrin ileri gelen asilzadelerinin İslâm'ı kabul etmesine önem vermiştir. İslamlaşmanın zorla olmayacağını farkında olan Kuteybe, bu yolda diplomatik metotlara başvurmuştur. Mesela, Buhara'nın fethinden sonra yerli melike Buhar Hudat Hatun'un oğlu Tüğşade'yi şehre vali tayin etmiştir. Üstelik onun rakiplerini bertaraf etmesinde de kendisine yardımcı olmuştur.¹⁰⁰⁸ Bu şekilde Kuteybe'ye minnet borcu duymuş ve arasındaki samimiyet artarak Tüğşade İslâm'ı kabul etmiştir. Hatta yeni doğan oğluna Kuteybe ismini vermiştir.¹⁰⁰⁹ Tüğşade gibi üst kademedeki şahısların Müslüman olması halkın da yeni dine sıcak bakmalarını sağlayarak onu kabul etmelerini kolaylaştırmıştır.¹⁰¹⁰ Vali Kuteybe, dinî meselelerde de mevali için esneklik sağlayarak Kur'ân'ın mahalli dillerde okunmasına bile müsaade etmiştir.¹⁰¹¹ Ayrıca yeni Müslüman olan halkın namazda sureleri Arapça okumakta zorlandıkları için ayetleri Farsça tilavet etmelerine de izin vermiştir. Mesela cemaatle namaz kılınırken arkalarından bir adam secde ve rüku esnasında “bekünita-Nekineti” (ruku yapın), “Nekuniya-nekuni” (secde edin) diye Farsça söylüyordu. Böylece onlar ne yapacaklarını anlıyorlardı.¹⁰¹²

Kuteybe'nin ölümünün ardından Mâverâünnehir'de İslamlaşma süreci yavaşlamasına rağmen, yine de bazı Emevî halifeleri ve valileri tebliğ faaliyetini devam ettirmiştir. Mesela, Ömer b. Abdülaziz'in (717-720) kısa süren döneminde yerli halkın dini kabul etmesi adına önemli faaliyetler gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda o, başta

---

¹⁰⁰⁵ Nârşahî, a.g.e., s. 78. Kitapçı, *Türkler Nasıl Müslüman oldu?*, s. 88.

¹⁰⁰⁶ Kitapçı, *Türkler Nasıl Müslüman oldu?*, s. 88; Kurt, a.g.m., c. IV, s. 282.

¹⁰⁰⁷ Nârşahî, a.g.e., s. 77; Kitapçı, *Türkler Nasıl Müslüman oldu?*, s. 88; Kurt, a.g.m., c. IV, s. 282.

¹⁰⁰⁸ *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, a.g.e., c. II, s. 385.

¹⁰⁰⁹ Kurt, a.g.m., c. IV, s. 282.

¹⁰¹⁰ Kurt, a.g.m., c. IV, s. 282.

¹⁰¹¹ Kitapçı, *Türkler Nasıl Müslüman oldu?*, s. 88.

¹⁰¹² Nârşahî, a.g.e., s. 78.

Semer kand, Fergana, Şâş ve Ustrusana hükümdarları olmak üzere yerel yöneticilere İslam'a davet mektupları göndermiştir. Belâzurî, bunlardan bazılarının İslâm'ı kabul ettiklerini kaydeder.¹⁰¹³ Ayrıca uzun süredir devam eden adaletsizliğe son vererek Mâverâünnehir'de Müslüman olan mevâliden haracı kaldırmıştır.¹⁰¹⁴

Ömer b. Abdülaziz, mevaliye özgürlüğüne kavuşmasının bedeli olarak 25 dinar belirlemesinin dışında, onları Arap Müslümanlarla yiyecek, giyecek ve masrafta eşit şartlara sahip kılmıştır.¹⁰¹⁵ Ayrıca orduda bulunan âlim ve fakihleri İslam'ı tebliğ etmeye ve mescitlerde konuşmalar yapmaya davet etmiştir.¹⁰¹⁶

Türklerin, başlangıçta İslam'ı göçebe hayat tarzlarına uygun bulmadıkları anlaşılmaktadır. Yakut, İslam'a davet etmek için gelen halife Hişam'ın (724-743) elçisine bir Türk hakanının şöyle cevap verdiğini kaydetmektedir: "Türklerin arasında ne berberler ne ayakkabıcılar ne de terziler vardır. Eğer onlar Müslüman olup İslam'ın kurallarına uyarsa, o zaman nasıl geçimlerini sağlayacaktır?"¹⁰¹⁷ Olayın geçtiği tarih ve hakanın ismi zikredilmemiş olsa da hadisenin Gök Türk Devleti'nin son dönemlerinde yaşandığı söylenebilir. Hakanın ifadesinden onun İslam'ı yerleşik hayat sürdüren şehir halkları için tasarlanmış bir din olarak algıladığı görülmektedir. Zira yukarıda onun zikrettiği terzilik, ayakkabıcılık gibi meslekler şehirlere mahsus olup göçebeler için bu alanlar yabancıdır. Dolayısıyla hayatlarını konargöçer şekilde avcılık, hayvancılıkla sürdürmekte olan Türklerin şehir dini olarak gördüğü İslam'ı yadırgaması anlaşılabilir. Zira eğer yeni dini kabul ederlerse şehir kültürüne ait mesleklere sahip olmadıklarından ve muhtemelen göçebe hayatlarını terk edeceklerinden geçim sıkıntısı çekeceklerini sanmışlardır.

Hişam'ın Horasan valisi Eşres b. Abdullah es-Sülemî (727-729) de, memnuniyetsizlikle dolu halkın gönlünü almak için Mâverâünnehir'de İslam tebliğini canlandırmaya çalışmıştır. Bu bağlamda o Ömer b. Abdülaziz zamanındaki gibi

---

¹⁰¹³ Belâzurî, a.g.e., s. 599; Gibb, *Orta Asya*, s.47; Akyürek, a.g.t., s. 171.

¹⁰¹⁴ Belâzurî, a.g.e., s. 600; Ebû Muhammed Abdullah b. Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülaziz 'alâ mâ Revahi'l-İmam Malik b. Enes ve Ashâbuhu*, Alimü'l-Kütüb, Beyrut 1984, s. 83.

¹⁰¹⁵ Muhammed b. Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, Dâru Sâdır, Beyrut, c. V, s. 375; Kurt, a.g.m., s. 261.

¹⁰¹⁶ Kurt, a.g.m., s. 261.

¹⁰¹⁷ Yâkût, a.g.e., c. II, s. 24; V.V. Barthold, *Soçineniye (Сочинения), Obşıye Raboti po İstorii Sredney Azii – Raboti po İstorii Kavkaza i Vostoçnoy Evropi*, Moskova 1963, c. II, bölüm I, s. 244; Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, s. 218.

Müslüman olan mevaliden haraç alma işini durdurmuş, camiler inşa ettirmiştir.¹⁰¹⁸ Vali'nin görevlendirdiği din bilginlerinin tebliğleri sayesinde Mâverâünnehir'de Müslüman olanların sayısı artmaya başlamıştır. Fakat İslam'ı kabul edenlerin sayısının artması neticesinde haraç vergisinin azalması, iktidarı rahatsız etmiştir. Bundan dolayı Eşres tebliğ faaliyetlerine son vererek mevaliden tekrar vergi almaya başlamış ve halka sert davranışlarda bulunmuştur.¹⁰¹⁹ Bunun neticesinde ortaya çıkan umumi isyan sonucunda İslamlaşma hareketi bir yana, Emevîler Mâverâünnehir'de zor tutunabilmiştir.¹⁰²⁰

Genel olarak VIII. yüzyılda Orta Sirderya havzasında Müslüman-Türk ilişkisi düşmanlık ve dostluk arasında gidip gelmiştir. Müslüman Araplar Mâverâünnehir'deki siyasî üstünlüklerine rağmen Orta Sirderya havzasında bir türlü hâkimiyet kuramamışlardır. Bununla birlikte 751 yılında gerçekleşen Atlah Savaşı'nda müttefik haline gelen Araplar ile Türklerin Çin ordusunu geri püskürtmesinden sonra,¹⁰²¹ Türkler Müslümanlara ve İslamiyet'e daha sıcak bakmaya başlamıştır. Buna rağmen olaydan sonra Türklerin hemen toplu halde Müslüman olduğu da görülmemektedir.

Askerî seferlerden ziyade iç siyasî olaylara yoğunlaşıldığı Abbâsîler döneminde, halife Mehdî'nin (158-169/775-785) Türkistan hükümdarlarına İslam'a davet mektupları gönderdiği ve bu hükümdarlardan hilafetin hâkimiyetine giren topraklarda yaşayanların Müslüman olduğu hakkında bilgiler vardır.¹⁰²² Bununla beraber bazı araştırmacılara göre İslam Türkistan'da Mukanna İsyanı'nın (776-780) tamamen bastırılmasının ve Müslüman Arapların güçlerini Mâverâünnehir'e odaklamasının ardından nihai olarak yerleşmeye başlamıştır.¹⁰²³

---

¹⁰¹⁸ Wellhausen, a.g.e., s. 217; Eşres'in döneminde ilk defa Mâverâünnehir'de ribatlar inşa edilmeye başlanmıştır. Bkz.: Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 205.

¹⁰¹⁹ Wellhausen, a.g.e., s. 217; Gibb, a.g.e., s.58; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 205; Kurt, a.g.m., s. 266.

¹⁰²⁰ Taberî a.g.e. c. VII s. 56 vd.; İbnü'l-Esîr, c. V, s. 148 vd.; Wellhausen, a.g.e., s. 217; Gibb, a.g.e., s.58; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 206.

¹⁰²¹ İbnü'l-Esîr, a.g.e., c. V, s. 449; Candarbek, a.g.e., s. 91; Turan, a.g.e., s. 216; Yıldız, a.g.e., s.35; Roux, a.g.e., s. 91.

¹⁰²² Şeşen, a.g.e., s. 9.

¹⁰²³ Svetlana Kovalskaya, "İslam u Kazahov: Etapi Rasprostraneniye, Specifika, Vliyaniye (İslam u kazahov: etapy rasprostraneniye specifika, vliyaniye)", Orta Asya'da İslam, (ed: Muhammed

Bazı rivayetlerde Karluk Yabgu'sunun halife Mehdi'nin çabaları üzerine 778-779 yıllarında Bağdat'a gelerek İslam'ı kabul ettiğinden söz edilmektedir.¹⁰²⁴ Fakat bu rivayete kuşkuyla bakılması gerekiyor. Çünkü Karluklar Orta Sirderya Havzası ile Kuzey Mâverâünnehir'de Müslümanlara karşı çıkan isyanları aktif bir şekilde destekliyordu.¹⁰²⁵

2. İkinci Aşama: Müslümanların Hâkimiyetinin Kabulü. İslamiyet'in Şehirler ve Göçebeler Arasında Yayılması (IX-XI. yüzyıllar)

Orta Sirderya havzasında İslamlaşma sürecinin ikinci döneminde Mâverâünnehir'de ortaya çıkan Sâmânî Devleti merkezi rol üstlenmektedir. Fars asıllı bu devlet Türkistan'ı Darü'l-İslam'a sokmak için büyük çaba sarf etmiş ve bu amaçla Türklere karşı sürekli seferler düzenlemiştir. Bu bağlamda Sâmânîlerin en büyük başarılarından biri 840 yılında Nuh b. Esed'in İsficab'ı zapt etmesi olmuştur.¹⁰²⁶ Bir daha Müslümanların hâkimiyetinden çıkmayan İsficab, Sâmânîlerin kuzeyde cihat ettikleri sınır şehri olmuştur. İsmail b. Ahmed'in 893'te Taraz'ı ele geçirmesi de Sâmânîlerin en önemli zaferlerinden sayılır. Burası Müslümanların doğuda fethettikleri en uzak şehir olmuştur. Ahmed, Taraz'ı fethettikten sonra şehrin en büyük kilisesini camiye dönüştürmüştür. Fethi müteakiben Taraz hükümdarı birçok asilzade ile birlikte Müslümanlığı kabul etmiştir.¹⁰²⁷ Anlaşıldığına göre, Sâmânîler ele geçirdikleri şehirlerdeki halkları sadece cizyeye bağlayıp kendi başlarına bırakmamışlar, aksine o mintikanın İslam Dünyası'nın bir parçası haline gelmesine özen göstermişlerdir.

Sâmânî Devleti'nin Orta Sirderya havzasını İslamlaştırmaya yönelik yaptığı faaliyetlerin 50-60 yıl içinde sonuç verdiği görülmektedir. Şöyle ki, bölgede yapılan arkeolojik araştırmalar X. yüzyıllardan itibaren Orta Sirderya havzasında Müslüman cenaze törenlerinin yaygınlaştığını ve XI. asrın birinci yarısından itibaren bu durumun

---

Savaş Kafkaslı), SFN Televizyon tanıtım Tasarım Yayıncılık, Ankara-Türkistan 2012, c. II, s. 1065. *Köne Zamannan Bugünge Dein Kazakistan Tarihi*, c. I., s. 481.

¹⁰²⁴ Zekeriyâ Kitapçı, *İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hakanları*, Yedi Kubbe Yayınları, Konya 2004, s. 258; Candarbek, a.g.e., s. 93.

¹⁰²⁵ Akişev-Baypakov, a.g.e., c. I, s. 308.

¹⁰²⁶ Belâzurî, a.g.e., s. 593; Klyaçtorni-Savinov, a.g.e., s. 119; Nurtazina, a.g.e., s. 88.

¹⁰²⁷ Nârşahî, a.g.e., s. 123; Taberî, a.g.e., c. X, s. 34; Nurtazina, a.g.e., s. 89; Barthold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviye*, s. 282; Roux, a.g.e., s. 237; Skrine-Ross, a.g.e., s. 109; Bosworth, a.g.e., s. 130; Klyaçtorni-Savinov, a.g.e., s. 121; Ekber E. Necef, *Karahanlılar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2005, s. 191; Akyürek, a.g.t., s. 99

bölgede hâkim hale geldiğini ortaya çıkarmıştır. Hatta arkeolojik araştırmalar sonucunda IX-X. yüzyıllara ait en erken Müslüman kabirleri Otrar Vadisi'nde ortaya çıkarılmıştır. XI-XII. yüzyıllarda bazı kabirler üzerine türbeler de inşa edilmeye başlamıştır. Bunun bir göstergesi Taraz yakınlarındaki hala ayakta olan Aişe Bibi türbesidir.¹⁰²⁸ Anlaşılan o ki, Türklerden İslamiyet'i herkesten evvel ilk benimseyenler şehirde yaşayanları olmuştur. Nitekim bölgeye X. yüzyılda seyahat eden Arap coğrafyacılarından gerek İbn Hurdâzbih gerek İbn Havkal ve gerekse Makdisî Orta Sirderya havzasında yer alan her şehirde birer caminin bulunduğunu kaydeder.¹⁰²⁹ Bu olgu, İslam'ın medeni bir din olması dolayısıyla ilk olarak şehirlerde yayıldığını göstermektedir. Öte yandan şehirlerde yeni dinin veya inancın kabul ettirilmesi için şartlar daha uygundu. Yani göçebelerin aksine yerleşik hayat yaşayan halkın içinde tebliğ hareketi yürütmek daha kolay olmuştur. Bununla birlikte bu dönemde göçebelerin arasında İslam'ın yavaş da olsa yayıldığı anlaşılmaktadır. Mesela İbn Havkal Farab,¹⁰³⁰ Şâş ve Kencide arasında Müslüman olan bin Türk ailesi yaşadığını kaydeder.¹⁰³¹ Göçebelerin arasında İslam'ı kabul edenlerin büyük çoğunluğunu Oğuzlar teşkil ediyordu. Bunlar Sâmânîlerin hâkimiyetlerini kabul ederek sınırı diğer gayri müslim Türklere karşı korumak koşuluyla Sirderya havzasından araziler elde etmişlerdi. Oğuzların en büyük merkezi Orta Sirderya havzasının sol yakasında yer alan Sütkend şehri idi.¹⁰³² Sâmânîler IX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Sirderya'nın orta kısmını büyük ölçüde hâkimiyetleri altına alıp İslam'ı yaymalarına rağmen, nehrin yatağının aşağısına ulaşamamışlardır. Bölge, İslam Devleti'nin etkisi dışında kalmıştır.¹⁰³³

Türklerin arasında İslam'ı ilk kabul edenler köleler, mevlalar, İslam ordusuna asker olarak alınanlar olmuştur.¹⁰³⁴ Böyle olması gayet mantıklıdır, zira Mâverâünnehir ordusu daha Mu'tasım döneminde bile tamamıyla Soğd, Fergana, Şâş, ve Uşruşane

---

¹⁰²⁸ Kovalskaya, a.g.m., c. II, s. 1066; *Kazakistan Tarihi: Köne Zamannan Bügünge Dein*, c. I., s. 482; Bununla birlikte o dönemde İslam, Orta Sirderya havzasında mevcut olan pagan kültürleri tamamen bir kenara itmeyi başaramamıştır ve halk arasında batıl inançlar İslam ile bir arada yaşamlarını sürdürmüştür. Bkz.: Aynı yerde.

¹⁰²⁹ Kovalskaya, a.g.m., c. II, s. 1065. *Kazakistan Tarihi: Köne Zamannan Bügünge Dein*, c. I., s. 482.

¹⁰³⁰ Orijinalinde "Barab" olarak geçmektedir.

¹⁰³¹ İbn Havkal, a.g.e., s. 511; Sümer, *Oğuzlar*, s. 78.

¹⁰³² Barthold, *Soçineniye*, s. 243.

¹⁰³³ Barthold, *Soçineniye*, s. 244.

¹⁰³⁴ Şeşen, a.g.e., s. 6.

Türklerinden oluşmaktaydı.¹⁰³⁵ Müslüman komutanların askere alınmak için göçebelere İslam'ı kabul etmelerini şart koşmaları muhtemeldir.

Orta Sirderya havzasındaki Türklerin İslamlaşması sürecine dikkatle bakılırsa çoğunlukla kendi istekleriyle İslamiyet'i kabul ettikleri görülecektir. Bu durumun arka planına, psikolojik etkenlerine göz atarsak, Türklerin İslam'ı kabul etmelerini kolaylaştıran birçok faktörün bulunduğu ortaya çıkar. Zaten eski Türk inancının İslam'a bir yakınlığı söz konusudur. İslam'daki cihat anlayışı Türklerde oldukça güçlü olan savaşçılık düşünceleriyle bağdaşmıştır. Cihad yapmaları karşılığında ahirette verilecek mükâfatlar da onların İslam'ı kabul etmelerini teşvik etmiştir.¹⁰³⁶ Üstelik Türklerin eski inançları İslam'ın ana akidelerine ve Türk ruhuna uygun olmuştur. Nitekim Türklerin inandığı kâinatın ve mahlûkatın yaratıcısı, insan fiillerine hâkim “Tanrı”nın sıfatları İslam'daki Allah tasavvuruna çok yakındı. Öte yandan İslam medeniyetinin üstünlüğü ve cazibesi de bu süreçte rol oynamıştır. Zira İslam insanlar arasında eşitlik, rahmet, şefkat ve barış gibi üstün değerleri vadetmekteydi ki bu gibi şeylerden göçebelerin etkilendiği aşikârdır.¹⁰³⁷

X. yüzyılın ortalarında Kur'an Türkçeye çevrilmeye başlamıştır. İlk çevirilerin en büyük özelliği Arapça kelimelerin yerine Türkçe karşılıklarının kullanılması olmuştur. Mesela Allah¹⁰³⁸ adının karşılığında “Tanrı”, Şeytan'a “Yek”, Ruha “Töz”, peygambere “yalvaç”, Cennet'e “Uçmag”, Cehennem'e “Tamuğ”, secdeye “yükünç”, Kıyamet'e “Uluğ-gün”, günaha “yazuk” kelimeleri kullanılmıştır. Türklerin İslamî kavramları kendi kelime ve kavramlarıyla ifade etmeye başlamaları Tanrıya inançları yönünden çok önemlidir.¹⁰³⁹ Bununla birlikte sonraki dönemlerde bu kelimelerin yerini Farsça ıstılahlar almıştır (Mesela Tanrı – Huda, Seccade – Cahnamaz, yalvaç – peygamber v.b.

---

¹⁰³⁵ Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, s. 223.

¹⁰³⁶ Kara, a.g.t., s. 181.

¹⁰³⁷ Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, s. 226; Osman Turan, “*Türkler ve İslamiyet*”, Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, c. IV, s. 295.

¹⁰³⁸ Kur'an'ın ilk Türkçe tercümelerinde Arapça ve Farsça kelimeler oldukça az olmuştur. Nitekim sıkça gelen “Allah” adı yerine Tenri kelimesi kullanılmıştır. Örneğin “Ol Tenri belgülerindin. Ol kimni yolga köndürse Tenri ol köndürülmüş, ol kimni yoldın azıtsa bulmagay-uk sen anar bir ködürükli.” Bkz.: Tanyu, a.g.e., s. 107. Bu ayet Kehf Süresi'nin 17. ayetine benzemektedir “Allah kime hidayet ederse işte o doğruyu bulmuştur; kimi de hidayetten mahrum ederse artık onu doğruya yöneltecek bir rehber bulamazsın.”

¹⁰³⁹ Hikmet Tanyu, *İslamıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1980, s. 105. Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, s. 227.

). Bu da Türkler arasında İslam'ın yayılışında Fars kültürünün büyük katkısı olduğunu göstermektedir.

Kur'ân'ı Farsça'ya çevirme meselesi ise Sâ mânî hükümdarı Mansur b. Nuh (961-976) döneminde ele alınmıştır. Tercüme edilmek üzere Muhammed b. Cerir Taberî'nin tefsiri seçilmiştir. Mansur'un Kur'ân tercüme komisyonuna İsficab,¹⁰⁴⁰ Fergana, Semerkand ve Buhara şehirlerinden birçok Türk âlimleri dâhil olmuştur.¹⁰⁴¹ Anlaşılan o ki, 840 yılında kesin bir şekilde Müslümanlar tarafından ele geçirilen İsficab şehri, bir asırdan sonra Kur'ân'ı tercüme edecek kadar bilgili âlimler yetiştiren bir merkeze dönüşmüştür.

Sâ mânîler gibi büyük bir İslam Devleti'nin, zamanla komşu gayri müslim devletçikleri kültürel ve inanç bakımından etkisi altına alması kaçınılmazdı. Nitekim öyle olmuştur. X. asrın ilk çeyreğinde Karahanlı prens Satuk Buğra Han'ın Sâ mânîlerin tesiriyle İslam'ı kabul ettiği bilinmektedir.¹⁰⁴² Müslüman olduktan sonra Abdülkerim ismini alan Satuk, gayri müslim Türklere karşı mücadele başlatmıştır.¹⁰⁴³ Satuk'un haleflerinden oğlu Baytaş Arslan Han Süleyman döneminde gayri müslim Türklere karşı savaşlar tüm hızıyla devam etmiştir. O, 960 yılında İslam'ı devletin resmi dini ilan ederek bir Müslüman-Türk Devleti'ni kurmuştur.¹⁰⁴⁴ Nitekim bu dönemde İslam Orta Sirderya havzası ve Yedisu'da hâkim hale gelmiştir. X. yüzyılın ikinci yarısında bölgeye gelen Makdisî de Orta Sirderya havzasındaki İsficab, Taraz, Mirki, Kulan ve Atlah şehirlerinin tipik Müslüman kentleri olup her birinde en azından birer caminin bulunduğunu kaydetmektedir.¹⁰⁴⁵

İbnü'l-Esîr'in 960 yılında 200.000 çadırdan oluşan Türk ailesinin İslam'ı kabul ettiği hakkındaki rivayetinde Türklerin İslamlaşma süreciyle ilgili verilen önemli bir

---

¹⁰⁴⁰ Orijinalinde Asficap.

¹⁰⁴¹ Tanyu, a.g.e., s. 106; Akyürek, a.g.t., s. 180.

¹⁰⁴² İbnü'l-Esîr, Satuk'un rüyasında bir yaşlı adamın Türkçe "İslam'ı kabul et, kurtulacaksın" demesi üzerine Müslüman olduğunu kaydetmektedir. Bkz. İbnü'l-Esîr, a.g.e., s. XI, s. 82.

¹⁰⁴³ Pritsak, a.g.m, s. 253; Genç, a.g.e., s. 8; *Kazakistan Tarihi: Köne Zamannan Bügünge Dein*, c. I, s. 399; Klyashorni-Sultanov, *Gosudarstvo i Narodi Evrazii*, s. 118; Edham, a.g.e., s. 179; Barthold, *Orta Asya Tarihi ve Uygarlık*, s. 104; Aydınli, a.g.m, s. 48; Bosworth, a.g.e., s. 141; Altun, a.g.m, s. 405.

¹⁰⁴⁴ Sizdikov, a.g.e., s. 182; Nurtazina, a.g.e., s. 123; Kovalskaya, a.g.m., s. 1065; *Kazakistan Tarihi: Köne Zamannan Bügünge Dein*, c. I., s. 482.

¹⁰⁴⁵ Makdisî, a.g.e., ss. 273-275; Nurtazina, a.g.e., s. 127.

detaydır.¹⁰⁴⁶ Fakat tarihçi bu olayın hangi koşullar altında gerçekleştiğini açıklamamaktadır. Hadisenin, Müslümanların tebliğ faaliyetlerinin neticesinde olması muhtemeldir. Zira bu sıralarda Horasanlı âlim Ebü'l-Hasan Muhammed b. Süfyan Kelimatî'nin tebliğ için Türk diyarlarına sefere çıktığı bilinmektedir. Bu zat fıkıh ve kelam bilgini olup Nişabur'u 340 (951) yılında terk etmiş ve Buhara'da birkaç sene yaşadktan sonra "Hanların hanının" sarayına gitmişti. Dolayısıyla İbnü'l-Esîr'in zikrettiği olay ile Kelimatî'nin tebliğ faaliyeti arasında bir ilişki olması söz konusu olabilir. Ayrıca Orta Sirderya havzasındaki İsficab'dan çıkan din tebliğcileri ve onun yakınından Ebü'l-Hasan Said b. Hatim Üsbanikentî'nin 990 yıllarında Türklere dini yaymak için gittiği bilinmektedir. Fakat onların bu faaliyetlerinin ne kadar başarılı olduğu belli değildir.¹⁰⁴⁷ Diğer taraftan, Karahanlıların 960 yılında İslam'ı devletin resmi dini olarak ilan etmesi ile aynı sene 200.000 ailenin Müslüman olması arasında bir ilişkinin bulunması söz konusudur.

IX-X. yüzyıllarda Orta Sirderya havzası ve Yedisu bölgesinde özellikle Sâ mânîler tarafından yürütülen dini yayma faaliyetleri sonucunda bir Türk devleti olan Karahanlılar, İslamiyet'i kabulde bir Türk-İslam devletine dönüşmüştür. Fakat Sâ mânî Devleti'nin sonunu getiren de Müslüman Türklerin kurduğu bu devlet olmuştur. Şöyle ki, Sâ mânîlerin Karahanlılar tarafından istila edilmesinden önce Türkler, İslam kültürünün tesiri altına girmiş durumdaydı. Müslüman Karahanlılar Sâ mânîlerin topraklarına akın ederken Sâ mânî hanedanı yerli halktan umduğu desteği bulamamıştır. Çünkü "Müslümanların birliğini koruma" ilkesinden yola çıkarak kendilerini her zaman halifelerin sadık tebaası olarak gösteren Sâ mânîler, o sıralarda artık yerel asabiyeti bir kenara bırakmışlardı ki bu durum kendi başlarına bela olmuştur. Dolayısıyla 999 yılının Ekim'inde Karahanlılar Buhara'ya girerken¹⁰⁴⁸ halk artık sadece ruhani liderlere kulak vermekteydi. Onlar ise iki farklı Müslüman hanedanının arasında bir iktidar mücadelesinin söz konusu olduğunu, insanlar için bu ikisinden birisinin tarafını tutup kan akıtmanın caiz olmadığını ileri sürmekteydi. Üstelik sefer düzenleyenlerin (yani

---

¹⁰⁴⁶ İbnü'l-Esîr, a.g.e., c. VIII, s. 532; Sızdikov, a.g.e., s. 182; Nurtazina, a.g.e., s. 123; *Kazakistan Tarihi: Köne Zamannan Bügünge Dein*, c. I, s. 399; İbn Havkal, a.g.e., s. 511; Sümer, *Oğuzlar*, s. 79.

¹⁰⁴⁷ Barthold, *Soçineniye*, s. 245; Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, s. 234; Nurtazina, a.g.e., 127.

¹⁰⁴⁸ Beyhakî, a.g.e., s. 709; Gerdizî, a.g.e., s. 238; İbnü'l-Esîr, a.g.e., c. IX., s. 149; Ebü'l-Fidâ, a.g.e., s. 195; Edham, a.g.e., s. 176; Mevlânâ Minhâjü'd-Dîn, a.g.e., s. 52; Roux, a.g.e., s. 238; Skrine-Ross, a.g.e., s. 118; Necef, a.g.e., s. 274.

Karahanlıların) şeriatı aykırı fiili olmadığı düşünülüyordu.¹⁰⁴⁹ Bunun neticesi olarak Karahanlılar, Sâmânîler hanedanını çok zorluk çekmeden tarih sahnesinden silmiştir.

Mâverâünnehir ve Orta Sirderya havzasında Karahanlıların hâkim olmasıyla birlikte her tarafta Türk kabileleri Müslümanlaşmaya devam etmiştir. İbnü'l-Esîr, 960 yılından sonra 1043 senesine gelinceye kadar Yedisu Çu bölgesinde yaşayan Türklerden 10.000 ailenin İslam'ı kabul ettiğini, Kurban Bayram günü 20.000 koyun kurban kestiklerini kaydetmektedir.¹⁰⁵⁰ Bundan az süre önce Selçuk b. Kınık kendine bağlı olan Oğuzları ayırıp Müslüman olmuş ve gayri müslim kardeşlerine karşı savaş başlatmıştı. Daha sonra Cend'teki Müslümanlardan vergi almakta olan Oğuzların hanını kovup halkı bu yükten kurtarmıştır.¹⁰⁵¹

Şaman olanların ve Müslümanların bir hükümdarın kontrolü altında bir arada yaşadığı görülmekle birlikte Talas, Tunket, Barkan, Çalçı, Atlah, Çigil, Kulan, Uş, Adah-kent, Ayak-kent, Sıgnak, Şavgar, Üsbaniket, Ahsi-ket, Balaş, Kuba, Arpalık gibi şehirler Oğuzlara ve Karluklara ait olup İslamiyet'i kabul etmişlerdir.¹⁰⁵² Orta Sirderya havzasına yerleşmeye gelen, İslam'ı ve İslam kültürünü benimseyen göçebe Türkler sayılarının çokluğu sayesinde kendi dillerini korumuşlardır. Hatta Türk dilli olmayan yerlilere bile kendi dillerini öğretmeyi başarmışlardır. Bu dönemde Şâş, "Taşkent" olarak Türkçe isim alan bölgedeki ilk şehirdir.¹⁰⁵³

Kuzey Mâverâünnehir'de İslam'ın yayılmasıyla birlikte hilafetin resmi dili Arapça da yazı ve edebiyat dilinde hâkim hale gelmeye başlamıştır. Örneğin dönemin en meşhur âlimlerinden filozof Ebû Nasr el-Fârâbî (870-950) eserlerini Arapça yazmıştır. Ayrıca Yusuf Balasagunî'nin (Yusuf Has Hacib'in) (1015-1070) *Kutadgu Bilik*'i ve Kaşgarlı Mahmud'un (1029-1102) *Dîvân-ü Lugâti't-Türk*'ü de Arap dilinde yazılan diğer eserlerdendir. Ne ilginçtir ki, Kaşgarlı'nın çizdiği haritanın tam

---

¹⁰⁴⁹ Barthold, *Soçineniye*, s. 248.

¹⁰⁵⁰ İbnü'l-Esîr, a.g.e., c. IX, s. 520; Barthold, *Soçineniye*, s. 252; Ebü'l-Fidâ, 5000 ailenin Müslüman olduğunu kaydeder. Bkz.: Ebü'l Fida, a.g.e., c. II, s.239

¹⁰⁵¹ Barthold, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, s. 73.

¹⁰⁵² Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, s. 231.

¹⁰⁵³ Barthold, *Soçineniye*, s. 252.

merkezinde Orta Sirderya havzasının en büyük merkezleri İsficab, Şâş ve Taraz yer almıştır.¹⁰⁵⁴

3. Üçüncü Aşama: Tarikatların Faaliyetleri ve Göçebelerin İslamlaşmasının Tamamlanması (XI- XIII. yüzyıllar)

Tarih XI. yüzyılın sonunu ve XII. yüzyılın başlarını gösterirken Mâverâünnehir'in kuzeyinde kalan yerlerde Türk kabileleri arasında hala Müslüman olmayanlar vardı. Ancak tarikatların Orta Sirderya havzasında yaygınlaşmasıyla bu durum temelinden değişmiştir. Anlaşılan o ki, ne askeri hareketler ne de ticaret aracılığıyla yapılan tebliğler göçebelerin İslamiyet'i kabul etmelerinde sufi tebliğciler kadar etkili olamamıştır.

Orta Asya'ya XI-XII. asırlarda İran üzerinden gelen tasavvuf¹⁰⁵⁵ göçebe Türklerin İslam'ı kabul etmesinde nihai rol oynamıştır. Zira mutasavvıfların kendilerinde barındırdığı yüksek ahlaki değerler, İslam'ı daha çok dinî şiirler ve şarkılar kullanarak tebliğ etmeleri göçebeleri etkilemiş ve bu yol onların ruhlarına uygun gelmiştir.¹⁰⁵⁶ Bununla birlikte tasavvuf erbabının tebliğ çalışmaları gelişigüzel şekilde olmayıp planlı yürütülmüş ve tarikat şeyhleri tarafından binlerce tebliğci Orta Sirderya havzasına gönderilmiştir.¹⁰⁵⁷

Orta Sirderya havzasında tasavvufun yayılması genel olarak Yûsuf b. Eyyûb el-Hemedânî'nin ismiyle bağlantılıdır. O ve onun halefleri Orta Sirderya havzasında ve Doğu Türkistan'da tebliğ amacıyla sıkı çalışmalar yürütmüştür. Bu zat Hemedân'dan olup dönemin İslam dünyasında tanınan bir âlimdi. Bağdat ve Buhara'da ilim tahsil etmiş ve hayatının sonuna doğru Semerkand'ta yaşamıştır. Hemedânî, Orta Asya'da dervişliğin temelini atmış ve kendisinden sonra Ahmed Yesevî, Hâkim Ata (Süleyman Bakirgani), Seyyid Ata, Necmeddîn Kübra, Şeyh Antavir ve Bahaüddîn Nâkşibendî gibi ünlü haleflerini bırakmıştır. Fakat bunların hiçbiri Sayram'da (İsficab) doğan ve Şavgar'da (Yesi) hayatını geçiren Ahmed Yesevî gibi Orta Sirderya havzasında İslam'ı yaymada etkili olamamıştır. Zira Ahmed Yesevî diğerlerinden farklı olarak Türk ruhuna uygun bir tarikat kurmaya muvaffak olmuştur ki bundan dolayı onun yolu göçebe ve

¹⁰⁵⁴ Kovalskaya, a.g.m., s. 1066.

¹⁰⁵⁵ Kara, a.g.t., s. 187.

¹⁰⁵⁶ Nurtazina, a.g.e., s. 99.

¹⁰⁵⁷ Nurtazina, a.g.e., s. 108.

yarı göçebe Türkler arasında daha çok rağbet görmüştür. Nitekim Ahmed Yesevî'nin yaşadığı dönem (1094-1166) Oğuzlar, Karluklar ve Kıpçakların İslamlaşma sürecinin zirvesine ulaşmaları tesadüf değildir.¹⁰⁵⁸

Buhara'da ilim tahsilini aldıktan sonra Yesi'ye yerleşen Ahmed Yesevî, ölümüne kadar bu şehirde kuvvetli tasavvuf propagandası yapmıştır. Bu çabaları sayesinde kısa zamanda Orta Sirderya havzasında, Taşkent'te ve Seyhun'un ötesindeki bozkırlarda ün kazanmıştır. Onun etrafında toplananlar İslamiyet'e çok kuvvetli ve samimi bir şekilde bağlanan göçebeler yahut köylü Türkler olmuştur. Yesevî, din tebliğini devletten destek almaksızın yürütmüş, basit ve anlaşılır Türkçe şiirlerle tebliğde bulunmuştur.¹⁰⁵⁹ Yesevî'nin tarikatı ilk önce Otrar, Sayram (İsficab), Kazıgurt, Taşkent, Harezm, Semerkand ve Buhara bölgelerinde yayılmış ve zamanla Herat ve Hisar'a ulaşmıştır. Yani Orta Sirderya havzasında ortaya çıkan Yesevîlik daha çok güneye yayılmıştır.¹⁰⁶⁰ Bununla birlikte Ahmed Yesevî'nin takipçileri daha çok göçebeler arasından ortaya çıkmıştır. Dervişlik yolunu tutan insanların göçebeler arasındaki takipçi sayısının yerleşik hayat sürdürenlere göre daha çok olması bu hususu destekler mahiyettedir.¹⁰⁶¹

Ahmed Yesevî'nin göçebe Türkler arasında başarılı olmasının nedeni yukarıda da zikrettiğimiz gibi Türklerin fitratına uyacak bir tebliğ metodunu keşfetmesi idi. Zira o Türk diline ve Türk geleneğine uygun ve bununla birlikte Allah'ın varlığına, şeriata ters düşmeyen bir Türk Müslümanlığını ortaya koymayı başarmıştır. Böylece gayri müslim Türklerin kendi kimliklerini kaybetmeden İslam'ı kabul etmelerini sağlamıştır. Başka bir ifadeyle Yesevî bir Türk-İslam sentezini yapmaya muvaffak olmuştur.¹⁰⁶² Yesevîlik üzerine araştırmalar yapan Dosay Kencetay, tarikatın genel felsefesini şöyle özetlemektedir: “Yesevî'nin siyasî ve içtimai düşüncelerinin özünde ahlak vardır. Ona göre herhangi bir siyasî ve içtimai hizmet ahlaki prensiplere, insanı sevmeye, adalete, doğruluğa, eşitliğe vs. dayanmalıdır. Yesevî, bu ölçüyü yöneten, yönetilen, zengin, fakir toplumun her kesimine eşit olarak uygulamıştır. Böylece şekilde milli, özde İslamî

---

¹⁰⁵⁸ Nurtazina, a.g.e., s. 110; Kara, a.g.t., s. 187.

¹⁰⁵⁹ Füat Köprülü, “Ahmet Yesevi”, DİA, MEB Yayınları, İstanbul 1978, c. I, s. 210.

¹⁰⁶⁰ Necdet Tosun, “Orta Asya'da Tasavvuf”, Orta Asya'da İslam, (Ed: Muhammed Savaş Kafkaslı), SFN Televizyon Tanıtım Tasarım Yayıncılık, Ankara-Türkistan 2012, c. I, s. 499.

¹⁰⁶¹ Barthold, *Soçineniye*, s. 252.

¹⁰⁶² Kencetay, a.g.m, s. 794.

kimliği ile ortaya çıkan Ahmed Yesevî, o günün tarihi ve coğrafyası içinde kime efendi, kime kul olacağını bilmeyen şaşkın ve mustarip halk kitlesinin yol göstericisi ve önderi olma özelliğini kazanmıştır.”¹⁰⁶³

Göçebe Türkler arasında tasavvufun rağbet görmesi onların sosyal ve psikolojik durumları ile ilgilidir. Zira bir göçebenin karakterinde fitraten tasavvufi yönler çoktu. Bunlar arasında göçebelerin şiire yatkın ruhsal yapıları, özgür düşünceleri, katî dini emirlere ve törenlere karşın ahlakî yaşamı ve daha canlı imanı tercih etmeleri, idealizm, maddi faydalardan uzak durmaları gibi özellikler sayılabilir. Göçebeler de sofiler gibi bir yere veya mekâna bağlı değillerdi ve sürekli seyahat halindeydi ki seyahat onların hayatlarının ayrılmaz bir parçasıydı. Göçebe ile sofinin diğer bir benzer tarafı ise ikisinin de doğalarından iyiliğe ve hayıra yakın olmalarıydı. Ayrıca göçebelere alelade hayat tarzı yakındı ve tasavvuf ehlinin haiz olduğu bu tutumu benimsemeleri kolay olmuştur. Buna ilave olarak tarikat yolunu izleyenlerin şiire, sanata, müziğe yakın olmaları ve Kur’ân ayetlerini mecazi şiirlere dönüştürerek dini yaymaları göçebeler arasında büyük başarı sağlamıştır.¹⁰⁶⁴ Bununla birlikte bazı araştırmacılar göçebeler arasında gelişen Yesevîliğin Türkleri tam Müslüman edemediğini ve Şaman olan Türkleri kısmen Müslümanlaştırdığını vurgulamaktadır. Yesevî’nin tasavvuf tarikatı Şamanlıkla kaynaşmıştır. Araştırmacılar Yesevîcilerin cehri zikir yapmalarını, şarkı söylemelerini, raks etmelerini Şamanlıktan etkilendiklerine delil olarak ileri sürmüşlerdir.¹⁰⁶⁵ Şunu da belirtmek gerekir ki, Yesevî’den önce de Orta Sirderya havzasında tarikatlar yok değildi. Fakat bu yolu tutanların çoğu ya büyük İslam merkezlerinde Acem kültürünün tesiri ile Acemleşmişlerdi ya da dini yaymak için girdikleri kalabalık Türk kitleleri arasında özelliklerini kaybetmişlerdi. Başka bir ifadeyle bunların hiçbiri dini yaymak amacıyla ne düzenli bir sistem kurmayı başarmışlardı ne de arkalarında işlerini devam ettirebilecek haleflerini bırakabilmişlerdi.¹⁰⁶⁶

---

¹⁰⁶³ Dosay Kencetay, “*Hoca Ahmet Yesevi’nin Türk-İslam Anlayışındaki Yeri*”, *Orta Asya’da İslam*, (ed: Muhammed Savaş Kafkaslı), SFN Televiyon tanıtım Tasarım Yayıncılık, Ankara-Türkistan 2012, c. II, s. 793.

¹⁰⁶⁴ Nurtazina, a.g.e., s. 107.

¹⁰⁶⁵ Kencetay, a.g.m, s. 797.

¹⁰⁶⁶ Kencetay, a.g.m, s. 804.

XII. asra gelindiğinde İslam Orta Sirderya havzasında tamamen zafer kazanırken aynı yüzyılın ortalarında Karahıtaylar Orta Sirderya havzasını ve Mâverâünnehir'i ele geçirmiştir. Fakat gayri müslimlerin iktidara gelmesi de bölgenin dini hayatına bir değişiklik getirmemiştir. Zira İslam Karahanlılar döneminde Orta Sirderya havzasında iyice yerleşmişti. Çünkü Karahıtaylar hâkimiyetleri altındaki halkın inançlarına karşı herhangi bir baskı uygulamamıştır. Tam tersine Karahıtaylar da İslam kültüründen etkilenmiş ve hatta Gurhan'ın son veziri Mahmud Bey adındaki bir Müslüman tüccar olmuştur. Buna rağmen Yedisu ile Orta Sirderya havzası halkı Karahıtayları barbar, yabancı kâfirler, onların hâkimiyetlerini ise siyasî zulüm olarak algılamışlardır.¹⁰⁶⁷ Meselenin ilginç tarafı şu ki, tarikatlar özellikle gayri müslim Karahıtaylar, Naymanlar ve Moğollar döneminde halk arasında daha yoğun bir ilgi görmüştür. Zira mutasavvıflar bu dönemde yabancı işgalciler tarafından eziyet gören halkı zulme karşı savunan ve bunu dile getiren bir grup olarak tanınmıştır. Bu şekilde tasavvuf ehli halkın gözünde sevimliye başlamış ve takdirlerini kazanmıştır.¹⁰⁶⁸

Sâmânîlerin, Karahanlılar ve nihayet sufi tebliğcilerin dini yayma faaliyetleri sonucunda Orta Sirderya havzasının neredeyse tamamı Müslüman olmasına rağmen XII. asır ortalarında bölgede hala gayri müslim Türklerin bulunduğu görülmektedir. Bunlar bölgenin en batı taraflarında Sığnak ve çevresinde yaşayan Kıpçaklar idi. Orta Sirderya havzasındaki bu son Türk toplumunu İslamlaştırmada Harezmsahlar önemli rol üstlenmiştir.

Harezmsahların Sığnak'a 1152 ve 1195 yıllarında yaptıkları seferler başarısızlıkla sonuçlanmış, ancak üçüncü kere 1198 yılında Kutbuddin Muhammed'in komutanlığında orayı itaat altına almaya muvaffak olmuşlardır. Bununla birlikte Sığnak'ın Müslüman Harezmsahların kesin olarak eline geçmesi ancak XIII. asrın ilk çeyreğinde mümkün olabilmiştir.¹⁰⁶⁹

Orta Sirderya havzasının en batı taraflarında kalan Sığnak ve kısmen Otrar'da XII. yüzyılın sonralarına kadar gayri müslim Türk kabilelerin yaşamasına, Karahıtayların

---

¹⁰⁶⁷ Nurtazina, a.g.e., s. 136.

¹⁰⁶⁸ Kara, a.g.t., s. 187; Barthold, *Soçineniye*, s. 253.

¹⁰⁶⁹ Baş, *İslam Tarihi*, s. 683; Taneri, a.g.e., s. 37; Barthold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviye*, s. 433; Özyayın, a.g.m, c. IV, s. 893.

bölgede iktidarı ele geçirmesinin etkisi olduğu söylenebilir. Karahıtaylar dine ne kadar müsamahakâr olsalar da, onların gelişine kadar bölgede İslam'ın hızlı yayılışı kısmen duraklamıştır. Bundan dolayı Orta Sirderya havzasının batı kısımlarındaki Kıpçaklar arasında tebliğ çalışmaları da yeterince yürütülememiştir. Ancak XII. asrın ikinci yarısından itibaren Harezmsahlara güç kazanması ve ardından cihat faaliyetlerine yoğunlaşması üzerine İslamlaşma hareketleri yeniden canlanmıştır.

Harezmsahlara yükselme döneminde İslam'ı ilk benimseyen zümre Kıpçaklar arasındaki askerler olmuştur. Şöyle ki, Harezm hükümdarları XII. asrın yarısından itibaren devletlerindeki iç istikrarı sağlamak ve dış siyasette etkili olmak için savaşçı Kıpçakları kalabalık bir şekilde askere almaya başlamışlardır. Fakat Harezmsahlar Devleti'nin hizmetine girmek için Kıpçakların Müslüman olmalarını şart koşmuşlar, onlar da bu isteği kabul etmişlerdir. Yalnızca askere kabul edilenler değil hatta Kıpçak meliklerinden Kıran (İkran) ve Alp Derek de Müslüman olmuştur. Sonuncusu Müslüman olduktan sonra adını Kadır Han olarak İslamî isimle değiştirmiştir. Kıpçak melikleri sadece Müslüman olmakla kalmamışlar bir İslam Devleti olan Harezmsahlara akrabalık kurmuşlar. Bu amaçla melik Kıran kızı Terken Hatun'u Harezmsah Tekiş ile evlendirmiştir. Tekiş de Kıran'a kızını vermiştir. Böylece Harezmsahlar arasında Kangle ve Kıpçaklar meliklerinin kızlarıyla evlenmeleri adet haline gelmiştir.¹⁰⁷⁰

Özetle, Orta Sirderya havzasındaki Türkler arasında İslam'ın yayılma aşamalarına bakılırsa Türklerin İslamiyet'i savaş yoluyla değil genellikle tebliğ aracılığıyla kabul ettiğini görmek mümkündür. Barthold da bu hususa değinerek Türklerin savaşız Müslüman olan ilk milletlerden olduğunu yazmaktadır.¹⁰⁷¹ Türklerin İslamiyet'i tanınması ve kabulü onlara fayda sağlamıştır. Zira önce siyasî ve dinî birliktelikten yoksun olan Türkistan, İslam'ın yayılışıyla birlikte bu birlikteliğe kavuşmuştur. Diğer dinler ise İslam ile rekabet edecek güçte olmadığından zamanla yok olup gitmiştir.¹⁰⁷²

---

¹⁰⁷⁰ Ahincanov, a.g.e., s. 280; Nurtazina, a.g.e., s. 150.

¹⁰⁷¹ Barthold, *Soçineniye*, s. 244.

¹⁰⁷² Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, s. 225.

II- EKONOMİK HAYAT

A. İpek Yolu

İpek Yolu, yaklaşık olarak M.Ö. II. yüzyıldan M.S. XVI. yüzyıla kadar Batı ülkeleri ile Avrasya'nın doğusunu birleştiren kervan yolları sistemidir. Doğuda Çin'e, Kore'ye ve Japonya'ya, batıda Rusya, doğu ve batı Avrupa'ya, güneyde Hindistan'a, kuzeyde Sibirya'ya dayanmıştır. Yol sadece bir noktadan diğerine mal taşıyan ticarî kervanların rotası olmakla kalmayıp, ilim, kültür ve dinî mezhepler nakleden evrensel bir yol fonksiyonunu üstlenmişti. Ayrıca bu yol üzerinden tüccarlar, seyyahlar ve diplomatlar aracılığıyla çeşitli haberler ve bilgiler hızlı bir şekilde yayılırdı.¹⁰⁷³ İpek Yolu'nun ne zaman ve nasıl başladığı hakkında şimdiye kadar net bir cevap verilememiştir. Ancak tarihinin M.Ö. I-II binli yıllara kadar gittiği hakkındaki görüşler, onun dünyanın en eski kervan rotalarından biri olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte yolun ticari ve diplomatik tarihinin M.Ö. II. yüzyılın ortalarından itibaren başladığı da bir gerçektir. Şöyle ki, M.Ö. 138 yılında Çin imparatoru U Di, prens Zhang Qian'in eşliğinde batıdaki bilinmeyen toprakları keşfetmek üzere bir elçilik kervanını gönderir. Zhang Qian, Çin'in iç kısımlarını geçtikten sonra şimdiki Afganistan topraklarına ulaşır ve buralarda 13 yıl gezindikten sonra ülkesine geri döner. Onun ardından bu rotayla Çin'den batıya ipek¹⁰⁷⁴ kervanları gitmeye, Çin'e ise Akdeniz bölgesi, Orta Doğu ve Orta Asya'dan çeşitli mallar taşıyan kervanlar gelmeye başlar.¹⁰⁷⁵ Böylece aşağı yukarı 18 asır boyunca faaliyette olacak dünyanın en büyük kervan yolları sistemi hizmet vermeye başlar.

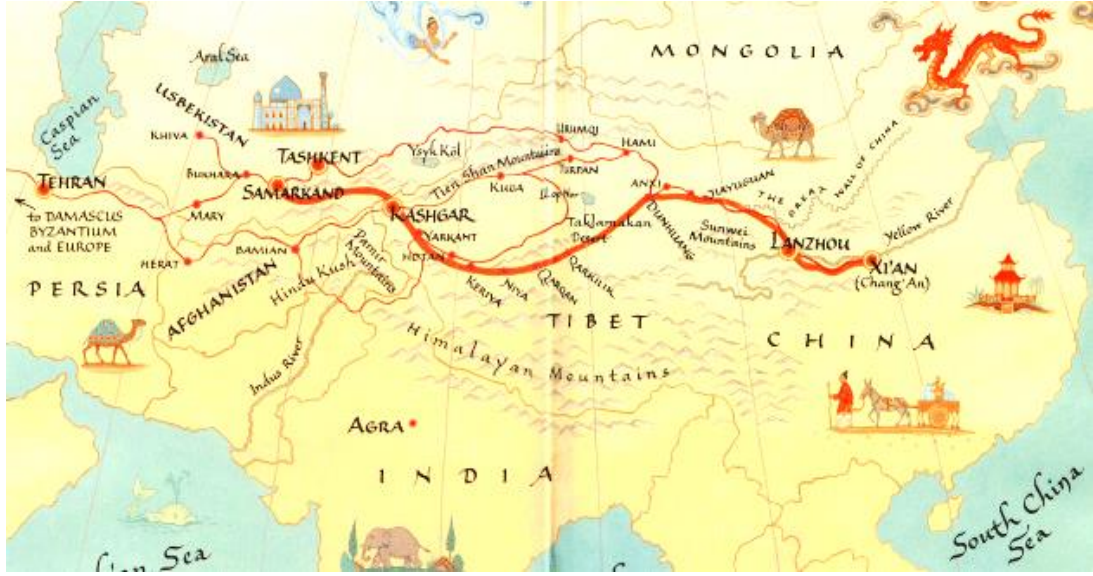
---

¹⁰⁷³ К. М. Ваупаков, *Drevnaya i Srednevekovaya Urbanizatsia Kazahstana* (Древняя и средневековая урбанизация Казахстана), Almatı 2013, c. II, s. 386.

¹⁰⁷⁴ İpek dokumacılığının gelişmesi, ipekböceği kozalarının iplik haline getirilmesi, bütün bunlarla ilgili olarak dut ağaçlarının yetiştirilmesi Çin'de tarih öncesi zamanlarda başlamıştır. Daha M.Ö. iki binli yılların ortalarında mercan kabukları üzerine renk boya, dut ve ipek gibi kelimelerin Çin yazısı işaretleriyle süslendiği anlaşılmaktadır. Bunlar her yıl Ağustos ayında İpek Tanrıçasına sunulmak üzere hazırlanan kurbanların korunması için yapılmıştır. Bulunan belgeler ipeğin M.Ö. iki binli yılların ortalarından beri üretilmeye başladığını göstermektedir. Mesela en eski döneme ait Şang hanedanının başkenti olan An-yang'da bulunan bir balta bununla ilgili önemli ipucular vermektedir. Zira bronzdan yapılan balta ipeğe sarılarak yere gömülmüştür. Geniş bilgi için bkz.: Hans Wilhelm Haussig, *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*, çev: Müjdat Kayayerli, Geçit Yayınevi, Kayseri 1997, s. 67.

¹⁰⁷⁵ E. İ. Ageeyeva, G. İ Patsevitç, "İz İstorii Osedlih Poselenii i Gorodov Yuzhnogo Kazakstana" (*Из истории оседлых поселений и городов Южного Казахстана*), Trudi İnstituta İstorii, Arheologii i Etnografii, Akademia Nauk Kazahskoi SSR, Alma-Ata 1958, c. V, s. 203.

Çin ipek, vernik ürünleri, kâğıt ve cam ihraç ederken Orta Doğu ve Bizans'tan kaş boyaları, Babil'den halılar, kıymetli taşlar, mercan ve inciler, ayna ve kumaş ithal ederdi. Batı ile Çin arasındaki ticaret, kültür tebeddülünün artmasında Soğdlular önemli rol oynamıştır. Soğdlular gümüş ürünleri, renkli cam, tıbbi ve boya malzemeleri, halı gibi ürünleri kendileri üretilip satarlardı.¹⁰⁷⁶ Ayrıca Orta Asya'da kervan yollarının gelişmesinde Türklerin de büyük katkısı bulunmaktadır.¹⁰⁷⁷

Orta Asya topraklarından geçen İpek Yolu¹⁰⁷⁸

İpek Yolu, Çin'in o dönemdeki başkenti Çangan'dan başlayarak Sarı Irmak (Huangho) üzerinden Geçid'e, oradan Lanzhou bölgesine, sonra Tanrı Dağları'nın kuzey kollarını takip ederek Çin Seddi'nin batı varoşlarındaki "Akik Kapılarının Karakoluna" ulaşırdı. Burada yol dallanarak kuzeyden ve güneyden Takla-Makan çölüne yönelirdi. Kuzey rotası Hami, Turfan, Beşbalık, Şiho şehirleri üzerinden İli Nehri'nin Vadisi'ne doğru yol alırken, orta rotası Karahoca'dan Karaşar ve Aksu'ya, oradan Bedel geçidinden Issık Göl kıyılarına varırdı. Güney rotası Dunhuang, Hotan, Yarkent ve Kaşgar üzerinden Orta Asya'ya, Baktriya'ya, Hindistan'a ve Akdeniz

¹⁰⁷⁶ *Srednaya Azia i Dalni Vostok v Epohu Srednevekoviya (Средняя Азия и Дальний восток в эпоху средневековья)*, ed: G. A. Brikina, Nauka, Moskva 1999, s. 162. Türklerin İpek Yolu'nun geliştirilmesindeki rolü hakkında geniş bilgi için bkz.: Haussig, a.g.e., s. 190.

¹⁰⁷⁷ *Srednaya Azia i Dalni Vostok*, s. 162; Baypakov, *Srednevekoya Gorodskaya Kultura*, s. 91.

¹⁰⁷⁸ <http://www.peyamakurd.com>

bölgesine giderdi. Kuzey rotası Hami ve Turfan'dan Yedisu'ya, Orta Sirderya havzasına, Aral Gölü bölgesine ve Doğu Avrupa'ya yönelirdi.¹⁰⁷⁹

IV-VII. yüzyıllarda İpek Yolu'nun kuzey rotası daha canlı olmaya başlamıştır. Çünkü kuzey yolunun geçtiği Yedisu'da ticaret rotalarını kontrolü altında tutan Türk Kağan'larının merkezleri bulunmaktaydı. Zengin Türk Kağan'ları ve onun çevresi denizaşırı ürünler tüketmeye alışmış olmaları nedeniyle kervan yollarının kendi topraklarından geçmesi onların menfaatineydi.¹⁰⁸⁰ Ayrıca ticaret Türk aristokratlarına da büyük kazançlar getirmekte idi. Nitekim 567 yılında Göktürk Kağan'ı İran'a ticari ilişkiler kurmak için iki elçi göndermiştir.¹⁰⁸¹ Fakat elçiler sefer neticesinde bir başarı sağlayamayınca, Kağan Bizans'a elçi göndermiş, bu elçiler başarı sağlayarak Türk Kağanlığı ile Bizanslılar arasında ticari ve siyasî antlaşma yapmışlardır.¹⁰⁸² Bunun gibi elverişli durumlardan dolayı VII-XIII. yüzyıllarda kuzey rotası ticaret ve elçilik kervanlarının ana yoluna dönüştüğünü görüyoruz. Kuzey rotayla yola çıkan bir kervan Cungarya, Alaköl, Lepsi Vadisi, Karatal, İli Nehri, Alatav, Kurday geçidini geçtikten sonra Talas Vadisi'ne ulaşarak bölgenin büyük şehirleri Suyab, Nevaket ve Taraz'a varırdı. Buradan ise Orta Sirderya havzasındaki İsficab'a gidilirdi. İsficab merkez olup buradan etrafa çeşitli yollar dağılırdı. İsficab'dan Orta Asya'ya yönelmek isteyen kervanlar güneye Şaş'a doğru, Orta ve Aşağı Sirderya havzasına, Harezmi, Avrupa'ya gitmek isteyen kervanlar ise kuzey batıya yani Farab'a doğru hareket ederdi. Farab'dan sonra sırasıyla Şavgar'a (Yesi), Karnak'a, Savran'a ve Sıgnak'a uğrardı.¹⁰⁸³ Muhtemelen buradan Kızılıkum üzerinden Harezmi ve Ürgenç'e, oradan Hazar Denizi, Volga Nehri bölgesine son olarak Avrupa'ya yönelirdi.¹⁰⁸⁴ İsficab'dan Şaş ve Farab yönlerinden başka kuzeye de bir rota açılırdı. Bu yol Karatav eteklerinden sonra

---

¹⁰⁷⁹ Baypakov, *Urbanizatsia Kazahstana*, s. 387.

¹⁰⁸⁰ Ageyeva-Patsevitç, a.g.e., c. V, s. 206; Baypakov, *Urbanizatsia Kazahstana*, s. 387.

¹⁰⁸¹ Bu sefer hakkında geniş bilgi için bkz.: N. Pigulevskaya, *Vizantiya na Putyah v İndiyo* (Византия на путях в Индию), İzdatelstvo Akademi Naurk SSSR, Moskva 1951, ss. 204-206.

¹⁰⁸² Haussig, a.g.e., s. 196; Baypakov, *Srednevekoya Gorodskaya Kultura*, s. 91; Pigulevskaya, a.g.e., s. 205.

¹⁰⁸³ Ageyeva-Patsevitç, a.g.e., c. V, s. 206; Baypakov, *Urbanizatsia Kazahstana*, s. 387.

¹⁰⁸⁴ Ageyeva-Patsevitç, a.g.e., c. V, s. 207; Pigulevskaya, a.g.e., s. 205; Baypakov, *Urbanizatsia Kazahstana*, s. 388.

Mankes ve Karatav'daki Açısay geçitleri üzerinden Çulak Kurgan yerleşim yerine ulaşmış Taraz'dan gelen yolla birleşirdi.¹⁰⁸⁵

IX-XII yüzyıllarda İpek Yolu'nun onlarca dallara ayrıldığını görüyoruz. Orta Sirderya havzasına batıdan gelen kervanlar Gazgird'ten girip oradan İsficab'a, sonra Taraz'a, Kulan'a, Nevaket'e, Balasagun'a, onun ardından Bedel ve Aksu dağ geçitleri üzerinden Doğu Türkistan'a ulaşırdı. Yine bu dalların en önemlisi Sirderya, Talas, Çu ve İli nehirlerinin havzalarında yer alan şehirler üzerinden kuzeydeki göçebelere gidiyordu. Mesela Taraz'dan Beştaş ve Kuğart geçitleri üzerinden Fergana Vadisi'ne, Adahkes ve Dih-Nujiket şehirlerinden Kimeklere giderdi. Buradan en kuzeydeki Enisey Hakaslarına ticaret rotası vardı. Ayrıca Üsbanikent, Keder ve Sığnak'tan Karatav'ın kuzey yamaçlarında yer alan Balac, Suzak'a ticaret yolları açılıp, buradan Betpak Dala üzerinden Deşt-i Kıpçak'a bir yol giderdi.¹⁰⁸⁶

Bu dönemde tüccarların mallarının ana kalemini kaliteli ipek, pamuklu kumaşlar, bronz, altın ve gümüşten yapılan süs eşyaları, gümüş ve bronz mutfak eşyaları, silah, hoş kokulu yağlar, tıbbi malzemeler, baharat gibi lüks eşyalar teşkil etmiştir.¹⁰⁸⁷ Bununla birlikte ana kervan yollarının geliştiği IX-XII. yüzyıllardaki Sâ mânîler ve Karahanlılar döneminde lüks eşyaların yerini hayvan derileri, erzaklar, silah, bal, demir gibi temel ihtiyaç eşyaları almaya başlamıştır.¹⁰⁸⁸ Buna rağmen İpek Yolu'nun en büyük ve devamlı ürünü her zaman ipek olmuştur. Zamanla ipek, altın ile birlikte uluslararası para birimine dönüşmüştür.¹⁰⁸⁹ İpeğin özellikle Çin'de üretilmesine rağmen, son arkeolojik bulgular ipekli kumaşların Soğd, Semerkand, Fergana, Buhara ve Tarım havzasında da üretildiğini göstermektedir.¹⁰⁹⁰

Karahitayların Orta Asya'da üstünlük kazanıp Karahanlı Devleti'nin çökmesi, Harezmsahlardan yükselmesi ve hükümdar Muhammed'in Şaş ve İsficab gibi büyük şehirleri yerle bir etmesi, Moğolların batıya seferi gibi olumsuz olaylar ülkeler

---

¹⁰⁸⁵ Ageyeva-Patsevıç, a.g.e., c. V, s. 207; *Srednia Azia i Dalni Vostok*, s. 162.

¹⁰⁸⁶ *Kazakistan Tarihi: Köne Zamannan Bügünge Dein*, c. I, s. 474; Baypakov, *Srednevekoya Gorodskaya Kultura*, s. 174; Sizdikov, a.g.e., s. 217.

¹⁰⁸⁷ Ageyeva-Patsevıç, a.g.e., c. V, s. 203.

¹⁰⁸⁸ Ageyeva-Patsevıç, a.g.e., c. V, s. 207.

¹⁰⁸⁹ Baypakov, *Urbanizatsia Kazahstana*, s. 390.

¹⁰⁹⁰ Pigulevskaya, a.g.e., s. 201.

arasındaki ticari ilişkilerin zayıflaması sonucunu doğurmuştur.¹⁰⁹¹ Fakat bu durum uzun sürmemiş, Moğolların İpek Yolu geçen coğrafyanın büyük bölümünü hâkimiyetleri altına alması, yollardaki emniyetin yeniden sağlanması, uluslararası ticareti ve kervan yollarını tekrar canlandırmıştır.

İpek Yolu'nun tamamen canlılığını kaybettiği zaman olmamıştır. Zira zaman zaman bazı yollar daha çok popülerlik kazanmış, üzerinden geçen kervanlar da daha kalabalık olmuştur. Diğer yollar ise duraksayınca bu yolların boyunda yer alan şehirler ve kasabalar da çökmüştür. Mesela VI-VIII. yüzyıllarda İpek Yolu'nun Suriye-İran-Orta Asya-Orta Sirderya havzası-Talas Vadisi-Çu Vadisi-Issık Göl çukurluğu-Doğu Türkistan hattı daha canlı olmuş ve ana rota teşkil etmiştir.¹⁰⁹² Fakat sonraki asırlarda bu yolların kullanımı azalıp diğer rotalar daha çok canlanmıştır.

Özetle İpek Yolu'nun tarihini iki döneme ayırabiliriz. Birincisi “Proto İpek Yolu” dönemidir ki Orta Asya ve Orta Sirderya havzasında ortaya çıkan Baktriya, Harezm, Yedisu ve Aral bölgesindeki Saka devletlerinin dönemine tekabül etmektedir. Dolayısıyla İpek Yolu'nun ilk dönemi M.Ö. VI. yüzyıl ile M.Ö. II. yüzyılın birinci yarısını kapsadığı söylenebilir. İkinci dönem ise M.Ö. 138 yılındaki Zhang Qian'in seyahatinden başlayıp M.S. 1405 yılında Çin'de iktidara Ming hanedanının gelmesiyle sona erer. Zira bu yılda Çin'in kendisini dünyadan izole etme siyasetinden dolayı İpek Yolu'nun kara rotaları duraksamaya başlamış, üstelik deniz yollarının tüm hızıyla gelişmesi de bu döneme rastlamıştır. Buna izafeten İpek Yolu'nun önemli hatlarının geçtiği Orta Asya'da, siyasî istikrarsızlıklardan dolayı kervanlar çapulcuların akınlarına maruz kalmıştır. Tüm bunlar İpek Yolu'nun önemini yavaş yavaş kaybetmesine ve XVI. yüzyılın sonralarına doğru tamamen işlevselliğini yitirmesine neden olmuştur.¹⁰⁹³

B. Ticaret

İpek Yolu'nun kısaca tarihine değinirken Orta Sirderya havzasının eski zamanlardan beri uluslararası kervan yollarının geçtiği transit bir bölge olduğuna işaret edildi. Tabiatıyla kervan yolları güzergâhında yer alan şehirlerin zamanla gelişmesi

---

¹⁰⁹¹ Ageyeva-Patsevitç, a.g.e., c. V, s. 208.

¹⁰⁹² Baypakov, *Urbanizatsia Kazahstana*, s. 393.

¹⁰⁹³ Baypakov, *Urbanizatsia Kazahstana*, s. 388.

kaçınılmaz bir husustur. Gerçekten de VI-XI. yüzyıllarda buradaki şehirlerin ekonomik refah seviyesinin hızlı bir şekilde yükseldiği, aynı zamanda civarında şehir ve kasaba sayısının arttığı görülmektedir. Öte yandan çoğunlukla yerleşik halkların yaşadığı Mâverâünnehir'in aksine Orta Sirderya havzası şehirlerinin göçebelerle bir arada yaşaması veya onlarla sınır olması büyük avantaj sağlamıştır. İsficab, Şâş gibi şehirler göçebelerin ürünlerini ucuza elde edip, başta Mâverâünnehir olmak üzere diğer bölgelere ihraç eden transit ticaret şehirleri olmuştur. Bunun sayesinde bölgenin savaş zamanları hariç çoğunlukla refah ve bollukta yaşadığı söylenebilir.

Şehirler genel olarak diğer şehirlerle, ülkelerle, kasabalarla ve bozkırdaki göçebeler ile ticaret yapardı.¹⁰⁹⁴ Şehir sayılarının çoğalması ve topraklarının genişlemesi, şehir nüfusunun artması ticaret ile zanaatkarlığın gelişmesi neticesini doğurmuştur. Zira nüfusu çoğalan şehirlilerin ihtiyaçlarını karşılamak için sanatlara, çiftçiliğe, ticarete eskisinden daha çok gerek duyulmuştur.¹⁰⁹⁵

Orta Sirderya havzasının şehirleri göçebelerle karışık ya da sınırda yaşadığı için, onlarla sürekli ticari ilişkiler kurmuştur. Görünen o ki, göçebeler için şehirlilerle alışveriş yapmak daha önemli idi. Zira şehirliler için göçebelerin ham ürünleri hayati önem taşımadığı halde, bozkır halkı giyimler, ev eşyaları, süs eşyaları gibi şehir zanaatkarlarının ürünlerini büyük rağbetle satın alırdı. Dolayısıyla bozkırlarda yaşayan göçebeler şehirden tüccarların gelip mallarını satın almasını beklemeden kendileri şehirlere giderek ürünlerini sunardı. Şehirliler göçebelerden atlar, koyunlar, yün, ham deriler, büyük keçeli paspas, keçe, süt ürünleri ve köleler alırlardı. Şâş gibi bazı şehirler göçebelerden gelen ham ürünleri diğer bölgelere doğrudan veya işledikten sonra ihraç ederdi.¹⁰⁹⁶

Araştırmacılar Otrar Vadisi'nde ve Karatav'ın güney-batı yamaçlarında dış ticaretin çoğunlukla Soğdluların,¹⁰⁹⁷ Ferganalıların ve Harezmlilerin tekelinde olduğunu

---

¹⁰⁹⁴ *Srednaya Azia i Dalni Vostok*, s. 162; Baypakov, *Srednevekoya Gorodskaya Kultura*, s. 91.

¹⁰⁹⁵ *Kazakistan Tarihi: Köne Zamannan Bügünge Dein*, c. I, s. 467; Baypakov, *Srednevekoya Gorodskaya Kultura*, s. 161.

¹⁰⁹⁶ Baypakov, *Srednevekoya Gorodskaya Kultura*, s. 178; Akincanov, a.g.e., s. 171; O. İ. Smirnova, *Oçerki iz İstorii Sogda (Oçerki uz ucropuu Coğda)*, *İzdatelstvo Nauka, Moskva* 1970, s. 151.

¹⁰⁹⁷ VII. yüzyılda bölgeye gelen Çinli seyyah Xuan Zhang Soğdluların yarısının çiftçilikle yarısının ticaretle uğraştığını kaydetmektedir. Mesela Semerkand'ta geleneğe göre yeni doğan bir çocuğun

kaydetmişlerdir. Yerli Türkler ise daha çok iç ticarete, bozkır halklarıyla ilişki kurmaya ağırlık vermiş ve çiftçilikle uğraşmıştır.¹⁰⁹⁸ Barthold, Orta Asya’da ticaret yapmak için Hintlilerin de geldiğini ve Orta Asya ticaretini tekellerinde tuttuğunu yazmaktadır.¹⁰⁹⁹ Yalnız Hintliler Orta Asya ticaretinde üstünlüğü elde etmişlerse de bunun İslam’a kadar olduğu aşikârdır. Zira VIII. asırdan sonra bilinen kaynaklarda onların Mâverâünnehir’deki ticari faaliyetleri hakkında bilgi verilmemektedir.

Mukaddesî, Orta Sirderya havzasının hangi şehirlerinden hangi ürünlerin ihraç edildiği konusunda bize bazı bilgiler vermektedir. Buna göre Şâş’tan dışarıya kaliteli eyerler, yay okları için okluklar, çadırlar, seccadeler, yakalar, pamuk tohumları, iyi yaylar ve kalitesiz iğneler ihraç ediliyordu. Ayrıca şehirliler Türklerden deriler alıp onları tabaklardı. Buna karşılık Türklere kumaş ve makaslar gönderirlerdi. Mukaddesî, bölgenin en büyük idari merkezi İsficab ve Fergana’dan Türk köleler, beyaz kumaşlar, silah, kılıç, bal ve demir ihraç edildiğini kaydetmektedir. Taraz’dan kuzu derisi, Şelci’den ise gümüş ihraç edilirdi. Türkistan’dan ve Huttal’dan adı geçen şehirlere atlar ile katırlar gönderilirdi.¹¹⁰⁰ Bu nedenle daha X. yüzyılda Orta Sirderya havzasının şehir halkları çok sayıda ata sahipti. Mesela Türkistan’ın sınır karakol askerlerinin her birine 100’den 500’e kadar at düşerdi.¹¹⁰¹

İsficab, Keder, Otrar ve Yengikent şehirleri Orta Sirderya havzasının en büyük ekonomik merkezleri olsa da Taraz ile Balasagun Yedisu’nun güney batısının, Talgar ile Kayalık ise kuzey doğusundaki en büyük ticaret şehirleri sayılırdı. Mukaddesî

---

dilini (muhtemelen güzel konuşması için) taş gibi sert balla sürüp, parayı iyi tutması anlamında eline yapıstırıcı koyardı. Çocuklar beş yaşında kitap okumaya başlar ve büyüyünce ticareti öğrenmek için büyükleri çarşıya gönderirlerdi. 20 yaşlarına geldiklerinde ise onlar civar şehirlere giderek karlı ticaret yapmanın yollarını ararlardı. Bkz.: Smirnova, a.g.e., s. 125.

¹⁰⁹⁸ Ageeyeva-Patsevitç, a.g.e., c. V, s. 68.

¹⁰⁹⁹ Orta Asya’nın yerleşik halkına verilen “Sart” kelimesinin kökeni hakkında ilginç bir olay anlatılır. İslam’dan önce Hindistan’dan gelen kervanın baş sorumlusuna “sarthavaha” denilmekteydi. Daha sonra bu söz Türklerin zihninde tüccar kelimesiyle çağrışım yapar olmuştur. XI. asırdan sonra Orta Asya’daki ticaret Perslerin ve Soğdluların ellerine geçtiğinde, Türkler ve Moğollar Sarthava’dan kısaltılan “Sart” kelimesini Mâverâünnehir’de ticaretle uğraşan halka karşı kullanmaya başlamıştır. Daha sonra bu kelime yerleşik hayat yaşayanların ve hatta tüm bir kavmin adına dönüşmüştür. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi*, s. 53.

¹¹⁰⁰ Mukaddesî, a.g.e., s. 325; İbn Havkal, a.g.e., s. 465; Volin, a.g.e., s. 82; Barthold, Soçineniye, s. 241; Ageeyeva-Patsevitç, a.g.e., c. V, s. 207; *Kazakistan Tarihi: Köne Zamannan Bügünge Dein*, c. I, s. 467; Akincanov, a.g.e., s. 171; Akyürek, a.g.t., s. 139; Sızdikov, a.g.e., s. 220.

¹¹⁰¹ Barthold, Soçineniye, s. 239; Akincanov, a.g.e., s. 171.

İsficab'da kapalı çarşı ve kumaş çarşısının hizmet verdiğini kaydetmektedir.¹¹⁰² Ayrıca İsficab'da her türlü gerekli odalara sahip büyük kervansaraylar yer alır, kervansaraylarda “karbas” denilen pamuklu keten kumaşı satılırdı.¹¹⁰³

Mukaddesî'nin aktardığı ribatlar kervansaray hizmeti de veriyordu. Bu ribatların bazılarında Nahşebandiler ve Semerkandlılar kalırdı. Orta Sirderya havzasının şehirlerinin sadece yakın çevresiyle değil, Bağdat'a kadar ticari ilişkiler kurduğu bilinmektedir. Mesela İsficab'dan Bağdat'a malla yola çıkan tüccarlar oraya ulaşınca Harb b. Abdullah el-Belhî'nin ribatında Merv, Belh, Buhara ve Harezm tüccarları ile birlikte konaklardı. Her yerden gelen bu kervanların kendi başkanı ve sorumlusu vardı.¹¹⁰⁴ Yedisu'da bulunan iki bronz güğüm Orta Sirderya havzası ile Yedisu'nun, başta Bağdat olmak üzere Orta Doğu'yla ticari ilişkilerini göstermektedir.

Ticaretten bahsederken Orta Sirderya havzasının en doğusundaki Taraz şehrine değinmeden geçmemek gerekir. Orta çağ coğrafyacıları Taraz'ı Müslümanların Türklerle ticaret yaptığı şehir olarak tavsif ederek “Tüccarlar şehri” şeklinde adlandırırılar.¹¹⁰⁵ Mukaddesî'nin aktardığına göre Taraz'ın çevresindeki Şelci'de de 10 bin kadar İsfihânlı yaşardı.¹¹⁰⁶ Talas Vadisi'nin yukarı kesimindeki madenlerden elde edilen gümüşler Taraz üzerinden ihraç edilirdi. Gümüş üretim merkezlerinin en büyükleri Şelci, Tekabket ve Kul şehirleridir.¹¹⁰⁷

IX-XIII. yüzyıllarda şehirlerin kendi bölgesindeki kasabalarla ticaret boyutunun arttığını gözlemlemekteyiz. Nitekim Orta çağ Arap coğrafyacıları da Orta Sirderya havzasındaki bir şehirden bahsederken içerisinde bulunan çarşıdan söz etmeden geçmezler.¹¹⁰⁸ Bölgelerden şehirlere buğday, meyve-sebze ve et başta olmak üzere tarım ürünleri geliyordu. Tarımla uğraşan kesim ise şehirlere seramik, cam ve süs eşyaları gibi şehir zanaatkarlarının mallarını satın alıyordu. Göçebelerle ticaret yapmak şehirlere

---

¹¹⁰² Mukaddesî, a.g.e., s. 272; Volin, a.g.e., s. 80; Baypakov, *Srednevekoya Gorodskaya Kultura*, s. 175.

¹¹⁰³ Smirnova, a.g.e., s. 133; *Kazakistan Tarihi: Köne Zamannan Bügünge Dein*, c. I, s. 474.

¹¹⁰⁴ Volin, a.g.e., 74.

¹¹⁰⁵ İbn Havkal, a.g.e., s. 511; Volin, a.g.e., s. 73; *Srednia Azia i Dalni Vostok*, s. 162; Barthold, *Soçineniye*, s. 241; Baypakov, *Srednevekoya Gorodskaya Kultura*, s. 91.

¹¹⁰⁶ Mukaddesî, a.g.e., s. 275.

¹¹⁰⁷ Barthold, *Soçineniye*, s. 242; Baypakov, *Srednevekoya Gorodskaya Kultura*, s. 178; Sızdikov, a.g.e., s. 218. *Kazakistan Tarihi: Köne Zamannan Bügünge Dein*, c. I, s. 475.

¹¹⁰⁸ Volin, a.g.e., 81.

bolca kazançlar getirirdi. Mesela Selçuklu sultanı Sencer’ın çıkardığı kararnamede şöyle denilmektedir “Göçebelerin kârlı malları ve ürünleri nedeniyle yerleşik halk kendi refahlarını artırıp zenginleşmektedir. Gerek asilzadeler ve gerek alelade insanlar bu gibi iyiliklerden ve ayrıcalıklardan kendi hazlarını almışlardır.”¹¹⁰⁹

Şehir halkı ile göçebeler arasındaki ticarete zaman zaman düzenlenen panayırlar önemli rol oynamıştır. Panayır şeklindeki ticaret özellikle Savran, Yengikent ve Dih Nujikes gibi göçebelerle sınır şehirlerinde yürütülmekteydi.¹¹¹⁰ Mesela Dih Nujikes üzerinden İsficab’a hayvan ve hayvansal ürünler gelirdi. Sirderya’nın orta ve daha çok aşağı yataklarında yaşayan Oğuzlar da bölgenin şehirleriyle ticaret yapardı. İbn Havkal göçebelerle sınır şehir olan Savran’da Oğuzlarla ticaret yapıldığını kaydetmektedir. Ayrıca Balac ve Beruket şehirleri de onlarla ticaretin yapıldığı merkezler olmuştur.¹¹¹¹ Barış zamanlarında Türkistan’dan Sirderya nehriyle aşağı yataktaki Janakala’ya (veya Cend) ekmek götürülürdü.¹¹¹²

İslam’dan önce de adet olduğu üzere İsficab çevresinde de her 3 ayda, o ayın dördüncü gününde, yılda dört kere panayır düzenleniyordu. Bu panayırdaki sakatlanan hayvanların etlerinin 1 Man’ı¹¹¹³ 1 dirheme satılırdı. Muhtemelen göçebeler arada geçen iki-üç ay boyu atlarını, koyunlarını hazırlayıp panayır günü satmak için İsficab’a getirirlerdi. Panayır sonunda satılmayan hayvanları yerinde keserek etini ucuza satarlardı. Belki de göçebeler bilerek sakat hayvanlarını panayıra getirip, orada keserek piyasadakinden düşük fiyata satmak isterlerdi. Göçebelerin hayvanlarının kalabalık olduğu göz önüne alınırsa ikincisinin daha mantıklı olduğu söylenebilir.¹¹¹⁴ Bu panayırlardan başka da zaman zaman şehir veya kasaba düzeyinde düzenlenen küçük panayırlar da yok değildi.¹¹¹⁵

---

¹¹⁰⁹ Agadcanov, a.g.e., s. 100; Baypakov, *Srednevekoya Gorodskaya Kultura*, s. 178.

¹¹¹⁰ Srednia Azia i Dalni Vostok, s. 162; Baypakov, *Srednevekoya Gorodskaya Kultura*, s. 91; *Kazakistan Tarihi: Köne Zamannan Bügünge Dein*, c. I, s. 475.

¹¹¹¹ İbn Havkal, a.g.e., s. 511; İdrisi, a.g.e., c. II, s. 705; Agadcanov, a.g.e., s. 99; Smirnova, a.g.e., s. 147; Baypakov, *Srednevekoya Gorodskaya Kultura*, s. 178; *Kazakistan Tarihi: Köne Zamannan Bügünge Dein*, c. I, s. 475.

¹¹¹² Barthold, Soçineniye, s. 240.

¹¹¹³ Perslerden geçen ağırlık ölçüsüdür. Man’ın ölçüsü yerden yere ve zamana göre değişmektedir. Burada kastedilen ağırlık yaklaşık 3,3 kilodur. Bkz: Akincanov, a.g.e., s. 171.

¹¹¹⁴ Smirnova, a.g.e., s. 146; Akincanov, a.g.e., s. 171.

¹¹¹⁵ Smirnova, a.g.e., s. 148.

Orta Sirderya havzasının halkı Mâverâünnehir’de düzenlenen diğer panayırlara da katılırlardı. Nitekim Nârşahî Buhara’nın yakınlarındaki Tavais denilen bir yerleşim yerinde her yıl sonbaharda on günlük panayır düzenlendiğini, oraya 10 bin tüccar ve Şâş’tan, Fergana’dan ihtiyacı olan diğer kişilerin de katıldığını kaydetmektedir. Bu panayırdaki sakat köleler, hayvanlar ve başka da arızalı eşyalar satılır ve satılan mallar geri alınmazdı.¹¹¹⁶ Kaynaklarda gerek İsficab’da gerek Tavais’te düzenlenen panayırlarda sırf sakat hayvanların ve özürlü malların satılmasının kaydedilmesi ilgi çekicidir. Eğer böyle bir panayır söz konusuysa, yılın başka zamanlarında normal malların satıldığı panayırların da düzenlendiği muhakkaktır.

Şehirlilerle göçebeler arasında ticarete değinirken ikisi arasında ticari dolaşımdaki en büyük ticari metanın köleler olduğunu unutmamak gerekir. İç çatışmalarda tutsak edilen esirler en yakın şehirlerdeki çarşılara götürülüp orada köle tüccarlarına satılırdı. Bu tüccarlar genç erkek kölelere savaş sanatlarını, kızlara ise dans etmeyi ve şarkı söylemeyi öğrettikten sonra daha yüksek fiyata satarlardı. Bunun gibi tutsak düşen köleler feodal meliklerin muhafız birlikleri veya koruma isteyen zengin insanlar tarafından büyük rağbetle satın alınırdı. İşin ilginç tarafı şu ki, bu şekilde köle olarak satılan birçok Türk delikanlıları gittikleri saraylarda zamanla yüksek mevkiler kazanmayı başarmış, hatta bazıları kendi hanedanını kurmaya bile muvaffak olmuştur. Mesela, Gazneliler hanedanının kurucusu Sebük Tegin’in iktidara yükselme hikâyesi bu şekilde cereyan etmiştir.¹¹¹⁷ Mâverâünnehir ve Horasan köle ticaretinin geçiş bölgeleri olup, buraya getirilen köleler etnik olarak Slavlar, Türkler ve Hazarlardan oluşurdu. IX. yüzyılda kaynaklarda Horasan’dan hilafet merkezine yılda 2000 Oğuz kölesi gönderildiği zikredilmektedir.¹¹¹⁸

Orta Asya’da ticaretin gelişmesini malların çeşidinin çokluğu, vergilerin düşük olması ve gümrük vergilerinin az olması etkilemiştir. Mesela 200 dirhem değerindeki bir maldan Müslüman bir tüccardan yüzde 2.5, İslam diyarında yaşayan gayri müslimden yüzde 5 ve başka yerden gelen gayri müslim’den ise yüzde 10 vergi alınırdı.

---

¹¹¹⁶ Nârşahî a.g.e. s. 28; İbn Havkal, a.g.e., s. 489.

¹¹¹⁷ Belinsky-Bentovitç-Bolşakov, a.g.e., s. 293; Barthold, Soçineniye, s. 240; Agadcanov, a.g.e., s. 101; Sızdikov, a.g.e., s. 222; Akincanov, a.g.e., s. 172.

¹¹¹⁸ Agadcanov, a.g.e., s. 101.

Yalnız bu resmi vergiler hiçbir zaman uygulanmamış, gerçek vergiler bundan daha yüksek olmuştur.¹¹¹⁹

C. Zanaatçılık

Orta çağdaki Mâverâünnehir şehirlerinde satıcı ile zanaat erbabı arasında bir fark yoktur. Nitekim zanaatçılar da çarşıda yer alan atölyelerinde kendi ürünlerini yaparak kendileri satardı. Bununla birlikte zanaatçı-satıcı ile uzman tüccar arasında fark olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü tüccar ismi normalde dış ticaretle uğraşan, malları diğer bölgelere götürüp satanlara verilirdi ve tüccarlar; sarraflar, kumaş satıcıları ile birlikte şehir toplumunun üst kademesinde yer alırlardı.¹¹²⁰

VIII ile XIII. asırlar arası uzun bir zaman dilimidir. Bu yüzyıllar arasında Orta Sirderya havzasında insanların ihtiyaçlarına göre pek çok zanaatçılık çeşitlerinin gelişip yaygınlaşması muhakkaktır. Bununla birlikte bölgedeki zanaatkârlıklarla ilgili yazılı kaynaklarda detaylı bilgiler bulunmamaktadır. Bölgeyle ilgili arkeolojik çalışmalar konumuzla ilgili bazı bilgi ihtiva etmektedir. Kazılarda elde edilen bulgular ışığında VIII. yüzyıldan sonra Orta Sirderya havzasında hangi zanaat türlerinin yaygınlaştığı hakkında şunları söyleyebiliriz:

1. Çömlek Üretimi

Arkeolojik kazılar neticesinde Kuyruk-töbe'de ortaya çıkan XI. yüzyıla ait çömlekçiler mahallesindeki atölye ve fırınlar, Orta Sirderya havzasındaki çömlek üretimi hakkında bize bazı bilgiler vermektedir. Bulunan atölye üretim ve konaklama yeri olarak iki bölümden meydana gelmektedir. 24 metrekare genişlikteki bir odada killeri ve diğer malzemeleri saklamak için 3 bölme bulunmaktadır. Binanın güney tarafı boş ve tavanında seramiklerle doldurulan çukurlar olup, kuzey tarafındaki diğer bir odada ise çömlek fırını yer almaktadır. Atölyenin konaklama bölümü ise yan koridorlarla bağlı üç odadan oluşmaktadır.¹¹²¹ Merv'de bulunan çömlekçiler mahallesindeki kazılardan yola çıkarak, XI-XII. asırlardan itibaren yaklaşık 10 adam çalışan ufak atölyelerinin ortaya çıkmaya başladığını söylemek mümkündür. Bazı

¹¹¹⁹ Belinsky-Bentovitç-Bolşakov, a.g.e., s. 293.

¹¹²⁰ Belinsky-Bentovitç-Bolşakov, a.g.e., s. 298.

¹¹²¹ Baypakov, *Srednevekoya Gorodskaya Kultura*, s. 163.

araştırmacılara göre bu dönemde Orta Asya'da belli bir alanda uzmanlaşan atölyeler olmayıp, sadece esnaf ocakları vardı. Fakat yukarıda değindiğimiz çömlekçiler mahallesindeki çömlek çukurlarının bazıları seramikler, üretim kalıntıları ile ev tabaklarını da içermektedir. Bazılarında ise farklı seramik atıkları ayrı ayrı çukurlarda bulunmaktadır. Eğer çukurlar farklı ustalara ait ise bu olay o dönemde belli bir alanda uzmanlaşan ustaların bulunduğunu ortaya koyar.¹¹²²

2. Cam Yapımı

Arkeolojik araştırmalar sonucunda bölgede X. yüzyıla ait çokça cam ürünlerinin kalıntıları bulunmuştur. Bu cam ürünleri XIII. asra kadar değişmemiştir ve Orta Asya'nın diğer bölgelerinde bulunan cam eşyalarına benzemektedir. Cam mutfak eşyalarının çoğunluğu serbest üfleme yoluyla elde edilmiş olup, kalanı ise kalıp dökümü metoduyla yapılmıştır. Kazılar sonucunda cam ürünlerinin bol bol ortaya çıkması, Orta Sirderya havzasının şehirlerinde cam yapımının gelişmiş olduğunu ve toplumun her kesimi tarafından kullanıldığını göstermektedir. Yeşil şeffaf veya mavi camdan yapılan sürahiler cam ürünlerinin içindeki en yaygındır. Sürahiler koyu yeşil, kırmızı veya koyu mavi renkli yağlı iplerle süslenmiştir. Yaygın olan diğer bir cam ürünü de güğümlerdir. Ayrıca bardaklar ile diğer bazı mutfak eşyaları da camdan yapılmıştır. Ayrıca cam üreticileri sadece mutfak eşyalarını yapmakla kalmayıp yuvarlak şekilde pencere camlarını da üretiyorlardı. Bunlardan beyaz, buzlu, yeşil ve pembe renkli pencere cam kalıntıları Taraz şehrinde bulunmuştur.¹¹²³

3. Demircilik

Kalıntılar demir ürünleri ile ilgili sanatların şehirlerdeki en yaygın mesleklerden olduğunu göstermektedir. Şehrin demircileri adet olduğu üzere bir mahallede toplanmıştı. Demir ilk önce bulunduğu yerde işlenip sonra madenci yerleşim yerlerinde döküm yapılırdı. Sadece polimetalik madenleri çevredeki en yakın şehirlerde işliyorlardı. Çünkü elde edilen metalin pahalı olması, zenginleştirilen madenin uzak mesafeye taşınmasını karşılıyordu. Orta Asya'da demirin ana üreticileri Fergana ile

---

¹¹²² *Kazakistan Tarihi: Köne Zamannan Bügünge Dein*, c. I, s. 469.

¹¹²³ Baypakov, *Srednevekoya Gorodskaya Kultura*, s. 163; *Kazakistan Tarihi: Köne Zamannan Bügünge Dein*, c. I, s. 470.

Uğruşane'dir. Mukaddesî de İsficab ile Fergana'da üretilen ürünlerin arasında askeri eşyaları, kılıçları ve demirleri saymaktadır. Ayrıca Şâş'ta makas ve iğneler de imal ediliyordu.¹¹²⁴ Birçok şehirde demirciler işlenmemiş ham demirlerle veya demir parçaları ile çalışıyordu. Demirciler sadece şehirlerde değil tüm yerleşim yerlerinde ve kasabalarda bulunurdu, fakat şehirdeki demirciler kendi alanında daha çok uzmanlaşmıştı. Bize ulaşan yazılı kaynaklardan demircilikte ne kadar mesafenin katedildiğini anlamak zordur. Fakat mantıken silahların sıradan bir demirci tarafından yapılamayacağı söylenebilir. Zira sıradan bir demirci hazır demiri kullandığı halde silah yapan demirci, sakladığı karışık teknolojileri devreye sokarak kılıç için kendisi çelik hazırlamak zorundaydı. Semerkandlılar üzengi ve dizginler üretip ihraç ederdi. Şâş'ta da makas ve iğne yapımında uzmanlaşan özel ustaların çalıştığı ileri öngörülebilir.¹¹²⁵

4. Bakırcılık

Bakırcılık demircilikten sonra esnaflar arasındaki en yaygın olan zanaat olmuştur. Kaynaklarda bakırcılara az değinilmesine rağmen onların ürettikleri ev ve mutfak eşyalarına sıkça rastlamaktayız.¹¹²⁶ Bakır ürünlerinin yapımı daha çok şehirlerde yaygındı. Zira polimetallar ile bakır işleme Karatav, Kırgız, İli Nehri'nden sonraki ve Talas Alatavi gibi şehir merkezlerine yakın olan yerlerde yapılmaktaydı. Bakırcılar mutfak eşyaları, şamdanlar, mumlar ve süs eşyaları yaptıkları için bir taraftan kuyumculuk işlerine de karışırlardı. Orta Sirderya havzasında ve Yedisu'da yürütülen kazı işlerinde bakır ve bronzdan yapılan eşyalar bulunmuştur. IX-XII yüzyıllara ait metalden yapılan ürünler arasındaki en çok bilineni lamba ile lamba altlığıdır. Lambanın altlığı büyük bir sanatsal estetikle yapılmıştır. 25-35 santimetre yükseklikte olan ve yarı yuvarlak üç ayaklı paleteye dayanan sütunları yuvarlak ve çok yüzlüdür.¹¹²⁷

5. Kuyumculuk

Kuyumcular bronz, gümüş ve altından bilezikler, askılar, küpe v.b. şeyler yaparlardı. Otrar'da bulunan XIII. yüzyıla ait süs koleksiyonu dikkat çekmektedir.

---

¹¹²⁴ Mukaddesî, a.g.e., s. 325.

¹¹²⁵ Belinsky-Bentovitç-Bolşakov, a.g.e., s. 286.

¹¹²⁶ Belinsky-Bentovitç-Bolşakov, a.g.e., s. 287.

¹¹²⁷ *Kazakistan Tarihi: Köne Zamannan Bügünge Dein*, c. I, s. 472; Baypakov, *Srednevekoya Gorodskaya Kultura*, s. 172.

Bunlar: her ucu sekiz yönlü başlı olan bronz bilezik, karışık desen arzeden bronz bilyalı şeritleriyle kafa şeridi, çizgili camdan ve mavi macundan yapılan gerdanlıklardır. Diğer süs eşyaları ise kalıplarda yapılırdı. Mesela böyle kalıplar Taraz'ın X-XII. yüzyıllara ait kalıntılarında yer almaktadır. Süs eşyalarının içinde en yaygın olanları çoğunlukla camdan ve renkli taşlardan yapılan ayrıca akik, kristal, lapis lazuli, mercan ve inciden üretilen gerdanlıklardır. Bunun gibi eşyalar Orta Sirderya havzasındaki Otrar, Kuyruk-töbe'de yapılan kazılar sonucunda ortaya çıkmıştır. Ayrıca hayvan kemikleri, derileri ve boynuzları işlenip günlük hayatta kullanılırdı. Taşlardan daha çok değirmen taşı yapımı sırasında istifade edilirdi. Kazılar sırasında bunlara sıkça rastlanmaktadır. Orta çağda işletilen değirmen taşlarının kalıpları günümüze kadar sağlam ulaşmıştır.¹¹²⁸

6. Dokumacılık

Kumaş ticareti asil bir iş sayılırdı ve kumaş satıcılarının dükkânları parfümcüler, kuyumcular ile birlikte çarşıların tam merkezinde bulunurdu. Çarşısının diğer bir ucuna dokumacılar, pamuk temizleyicileri ve demirciler yerleşirdi.¹¹²⁹ Mukaddesî İsficab'da kapalı çarşı ve kumaş çarşısının hizmet verdiğini kaydeder.¹¹³⁰ Yukarıda zikrettiğimiz gibi İsficab'daki büyük kervansaraylarda keten bezş karbas denilen kumaş satılırdı.¹¹³¹

D. Para Birimi ve Sikkeler

Otrar, Kuyruk-töbe ve Buzuk'ta bulunun sikkeler Orta Sirderya havzasında para karşılığı ticaretin VII-VIII. yüzyıllarda yaygın olduğunu ortaya koymaktadır. O dönemlerde vilayetler arası ticaret oldukça gelişmişti. Soğd İhşidlerinin VII. yüzyıldaki sikkeleri, VII. asrın sonralarına ve VIII. asrın başlarına ait Şâş'ın kadim Türk sikkeleri ile Fergana, Tang hanedanının sikkeleri eski zamanlardan beri Orta Asya'da ticaretin canlı olduğunu kanıtlamaktadır.¹¹³²

---

¹¹²⁸ Baypakov, *Srednevekoya Gorodskaya Kultura*, s. 173.

¹¹²⁹ Belinsky-Bentovitç-Bolşakov, a.g.e., s. 298.

¹¹³⁰ Mukaddesî, a.g.e., s. 272; Volin, a.g.e., s. 80; Baypakov, *Srednevekoya Gorodskaya Kultura*, s. 175.

¹¹³¹ Smirnova, a.g.e., s. 133; *Kazakistan Tarihi: Köne Zamannan Bügünge Dein*, c. I, s. 474.

¹¹³² *Srednia Azia i Dalni Vostok*, s. 162; Baypakov, *Srednevekoya Gorodskaya Kultura*, s. 91; *Kazakistan Tarihi: Köne Zamannan Bügünge Dein*, c. I, s. 475.

IX-X. yüzyıllarda büyük şehirler uluslararası düzeyde faaliyet gösteren ticaret merkezleri olmuş, alım-satım işleri için de sikkeler kullanılmıştır. Sâ mânî Devleti'nde sürekli gümüş dirhemler basılırdı ve bunların üzerine Arapça Kufî yazısıyla sikke hakkında bilgi verilirdi. Bu sikkelerin Doğu Avrupa'da, Baltık'ta ve İskandinav ülkeleri gibi Orta Asya'dan uzak beldelerde bulunması, Sâ mânî gümüş dirhemlerin o dönemde uluslararası para birimi rolünü üstlendiğini göstermektedir.¹¹³³

Ticaret boyutunun yükselmesi tedavüldeki para biriminin artması sonucunu getirdi. Fakat gümüş ile eşzamanda tedavülde olan sikkelerin çoğalmasından dolayı kalitesinin de düştüğü görülmektedir. Böyle bir tecrübe ilk defa VIII. yüzyılın sonlarında Mâverâünnehir'den gümüş sikkelerin büyük miktarlarda hilafet merkezine taşınması sonrası, gümüşün yetersizliğinden dolayı yaşanmıştır. Böylece Buhara'da tam bir gümüş sikkeye karşı 1/6 oranında değere sahip "Gitrifî"¹¹³⁴ para birimi ve aynı şekilde tam gümüşe 5,5/1 oranında değere sahip "Muhammedî" Soğd dirhemi tezahür etmiştir. Ayrıca "Museyyebî" adlı Buhar Hudat gümüş sikkeleri de ortaya çıkarılmıştır. Eşzamanlı olarak muhtemelen adını İsmail b. Ahmed'ten alan "İsmailî" para birimi de dönüşümde olmuştur. Orta Asya'da gümüş sikkeler ile birlikte altın sikkeler de basılırdı, fakat İstahrî'nin kaydettiğine göre Buharalılar bunları para değil de mal olarak kabul ediyordu.¹¹³⁵

IX-XI. yüzyıllarda Mâverâünnehir ve Orta Sirderya havzasında Sâ mânî sikkeleri ile birlikte kullanımda olan Müseyyebî, Muhammedî ve Gitrifî sikkelerin ön tarafında hükümdarlık simgeleri ile başka yazılar da mevcut olup, arka tarafında ateş ve muhafız ile kutsal sunak vardı. Bu sikkeler Orta Sirderya havzasında XII-XIII. yüzyıllara kadar kullanılmıştır.¹¹³⁶ Nitekim Hurdâzbih de Mâverâünnehir şehirlerinin Sâ mânîlere ödediği

---

¹¹³³ Baypakov, *Urbanizatsia Kazahstana*, s. 401.

¹¹³⁴ Gitrif b. Ata 801 yılında Hârûn er-Reşid'in tarafından Horasan'a vali tayin edilen dayısı idi. Gitrif Mâverâünnehir'e geldiğinde gümüş sikkeler hayli eksilip para basımına ihtiyaç duyulur. Bunun üzerine yeni vali o dönemde gümüş az olduğu için altın, gümüş, misk, kalay, demir ve bakır karışımından bir sikke basıp çıkarır. Fakat halk istemese de valinin emiri üzerine bu para birimini kullanmaya ve "Gitrifî" diye adlandırmaya başlar. Bkz.: Nârşahî, a.g.e., s. 62;

¹¹³⁵ İstahrî, a.g.e., s. 314; Belinsky-Bentovitç-Bolşakov, a.g.e., s. 294.

¹¹³⁶ İstahrî, a.g.e., s. 314; Agadcanov, a.g.e., s. 101; Baypakov, *Urbanizatsia Kazahstana*, s. 401; Akyürek, a.g.t., s. 137.

vergileri sayarken Muhammedî, Müseyyebî ve Gitrifî para birimlerinden söz etmektedir. Mesela ona göre Şâş'tan 607.100 Müseyyebiye vergi alınırdı.¹¹³⁷

Sâmânîler döneminde Semerkand, Buhara, Şâş, İsficab ve Farab'da sikke basım merkezleri bulunmaktaydı. İsficab ve Farab'ın¹¹³⁸ kendi sikkelerini basması onların ekonomik açıdan gelişmiş olduğunu, bundan dolayı para dönüşümü için daha çok sikkeye ihtiyaç duyduklarını göstermektedir. Bununla birlikte adı geçen iki şehrin bakır sikkelerini Sâmânî hükümdarı II. Nasr b. Ahmed adına bastırması, İsficab ile Farab'ın Sâmânîlerin hâkimiyetini kabul ettiğinin göstergesidir. Ayrıca XI-XII. yüzyıllarda Yedisu'nun batısındaki Balasagun, Ordu, Taraz¹¹³⁹ ve Barshan şehirlerinde sikke fabrikaları mevcuttu.¹¹⁴⁰ Diğer taraftan Mâverâünnehir piyasasının da sahte paralardan eksik olmadığı görülmektedir. Kazılar neticesinde Mansur b. Nuh ve İsmail b. Ahmed adına X. yüzyılda bastırılan sahte sikkeler ortaya çıkmıştır. Araştırmacılar Sâmânîler döneminde sadece sikkelerin değil dirhemlerin de sahtesinin yapıldığını ileri sürmektedirler.¹¹⁴¹

X. yüzyılın ortalarında Karahanlı Devleti'nin ortaya çıkmasıyla Orta Sirderya havzasında Karahanlı¹¹⁴² hanlarının adında basılan sikkeler tezahür etmeye başlamıştır. Fakat kazılar sonucunda erken Karahanlı dönemine ait binlerce sikke bulunmasına rağmen, XI. asrın sonu ve XII. asrın birinci yarısı arasında bu devlete ait paraların olmaması dikkat çekicidir. Buradan mezkûr asırlar arasında bölge piyasasında paranın yerine mal değişiminin daha çok yaygınlaştığı görüşüne varılabilir.¹¹⁴³ Mal değişim sisteminin şehir halklarıyla ilgili olmadığı daha çok tüccarların göçebe halklarla çalıştığında kullandığı bir yöntemdir.¹¹⁴⁴ Görünen o ki, Sirderya'nın orta ve aşağı yataklarında yaşayan Oğuzlar arasında alım-satımda paranın yerine mal değişimi

---

¹¹³⁷ Hurdâzbih, a.g.e., s. 38; Akyürek, a.g.t., s. 138.

¹¹³⁸ Farab'dan çıkan ve gümüş içeren dirhemler piyasada iki farklı değere sahipti.

¹¹³⁹ Taraz'da basılan sikkeler hakkında geniş bilgi için bkz: E. A. Davidoviç, *Denezhnoe Hoziyaystvo Srednei Azii v XIII Veke (Денежное хозяйство средней Азии в XIII веке)*, İzdatelstvo Nauka, Moslva 1972, s. 73.

¹¹⁴⁰ Baypakov, *Urbanizatsia Kazahstana*, s. 402.

¹¹⁴¹ Baypakov, *Urbanizatsia Kazahstana*, s. 402; *Srednia Azia i Dalni Vostok*, s. 174.

¹¹⁴² Karahanlılar döneminde Tamgaç Han'ın (ö. 1068) Müeyyedi'l-adl lakabına istinaden verilen Semerkand'da basılan "Müeyyedi" isimli dirhemlerinin ortaya çıktığı görülmektedir. Bkz: Belinsky-Bentoviç-Bolşakov, a.g.e., s. 295.

¹¹⁴³ Baypakov, *Urbanizatsia Kazahstana*, s. 403.

¹¹⁴⁴ Smirnova, a.g.e., s. 154.

yöntemi uygulanmıştır. Kaynaklardaki Şâşlı tüccarların mallarını Oğuzların develerine karşılık değiştirdiği hakkındaki bilgi bu hususu kanıtlamaktadır. Hakikatinde de Oğuzların eskiden beri ticaret işlerindeki “para birimi” hayvanlar olmuştur ki, zaten XI. yüzyılda Oğuzca’da “mal” kelimesiyle hayvanlar, eşyalar ve buna benzer varlıklar kastedilmiştir.¹¹⁴⁵

XI. asrın birinci çeyreğinden itibaren Mâverâünnehir’de dirhemlerin kalitesinin düştüğü ve sikkelerdeki gümüş payının yüzde 20 kadar azaldığını görmekteyiz. XI. asrın sonlarında ise “gümüş krizi” tüm İslam âleminin doğusunu kapsamıştır. Dolayısıyla XI-XII. yüzyıllarda sikkenin değeri altına göre belirlenmeye başlamış, böylece altının gerek değer ölçüsündeki ve gerekse para dolaşımındaki rolü artmıştır.¹¹⁴⁶

Gümüş içeren bakır sikkelerin Mâverâünnehir ve Orta Sirderya havzasında Alâeddîn Muhammed (1200-1220) döneminde de dönüşümde olduğu gözlemlenmektedir. Harezmşahların sikke darphaneleri Orta Sirderya havzasındaki Yesi ve Otrar şehirlerindeydi. 1216-1217 ve 1217-1218 yıllarına ait Otrar’da Harezmşah Alâeddîn adına basılan dirhemler Harezmşah’ın Moğol İstilasası öncesi Otrar’da sikke basımına önem verdiğini göstermektedir. Alâeddîn Muhammed’in bu hareketinin siyasî anlam taşıdığı düşünüldüğünde, Sirderya havzasındaki Otrar gibi önemli bir şehrin kendi hâkimiyetinde olduğunu göstermek istemesi muhtemeldir.¹¹⁴⁷

Özetle, VIII-XIII. yüzyıllarda Orta Sirderya havzası ve Mâverâünnehir’de alım-satım sürecindeki ödeme işlerinde birkaç yöntemin kullanıldığı söylenebilir. Birinci ödeme yolu tabiatıyla sikkeler olmuştur. Bunlar ilk önce Abbâsî valileri, ondan sonra Sâmânîler, Karahanlılar ve Harezmşahlar adına basılan gümüş veya altın ve diğer metaller içeren bakır sikkeler idi. Sikkeler çoğunlukla belli bir hükümdarın adına basılırdı ve sikkelerin üzerinde onun ismi ve basıldığı yıl yazılırdı. Sikke basımı sadece Semerkand ve Buhara gibi baş şehirlerinde gerçekleşmeyip, sikke darphaneleri bölgenin diğer büyük şehirlerinde de yer almıştır. Bu bağlamda İsficab, Otrar, Şâş ve Taraz Orta

---

¹¹⁴⁵ Agadcanov, a.g.e., s. 101; Smirnova, a.g.e., s. 154; *Srednia Azia i Dalni Vostok*, s. 174; Smirnova, a.g.e., s. 146; Akincanov, a.g.e., s. 172.

¹¹⁴⁶ Baypakov, *Srednevekoya Gorodskaya Kultura*, s. 179.

¹¹⁴⁷ Baypakov, *Urbanizatsia Kazahstana*, s. 405; *Kazakistan Tarihi: Köne Zamannan Bügünge Dein*, c. I, s. 476.

Sirderya havzasında sikke basımı hizmetini veren büyük merkezler olmuştur. Bu şehirlerde sikke basımı zamanla duraksamıştır. Otrar'da Moğol istilasına kadar para basımı devam etmiştir. Ödemenin ikinci yolu mal değişimi sistemi olmuştur. Bu sistemi tüccarlar özellikle Oğuzlar ve kuzeyde yaşayan göçebelerle çalıştığında kullanıyordu. Bu yöntem iki taraf için de avantajlı olmuştur. Ödemenin üçüncü türü “çek” sistemi idi. Bu metodun mal taşıyan kervanlara yapılan saldırılar neticesinde X. yüzyılda Mâverâünnehir'de çıktığı ileri sürülmektedir. Bu yöntemin özellikle yanlarında çok miktarda nakit para taşımaya korkan uluslararası tüccarlar arasında yaygın olduğu söylenebilir. Çek sisteminde tüccar kendisi yola çıkacağı şehirdeki sarraftan (banker) bir yazılı çek alır ve onu gittiği şehrin sarrafına teslim eder, böylece para transferi gerçekleşirdi.¹¹⁴⁸

III- ŞEHİR KÜLTÜRÜ VE SOSYAL HAYAT

A. Şehirlerin Gelişimi ve Sayısı

Orta çağ yazarları arasında hangi yerleşim yerine şehir denildiği hakkında görüş birliği yoktur. Genel olarak İslam âleminde idari merkeze ve yargının yapıldığı yere şehir deniliyordu. Mukaddesî yerleşim yerlerini mısır, kasaba ve medine olarak üç gruba ayırırken şehirleri merkez caminin bulunup bulunmamasına göre sınıflandırmaktadır. Bu konuda İstahrî, İbn Havkal gibi diğer Arap coğrafyacıları onu taklit etmiştir.¹¹⁴⁹ Sovyet tarihçileri ise bir yerleşim yerinin şehir sayılması için o dönemin yazılı kaynaklarında şehir olarak kabul edilmesi gerektiğini yazmaktadırlar. Yani o dönem çağdaş yazarların zihnindeki şehir tasavvuruna uymasının şart olduğunu ileri sürmektedirler.¹¹⁵⁰ Fakat bu mesele kendisinde bulunan şehirlerin sayısı hakkında detaylı bilgi verilen bölgeler için geçerlidir. Bunun dışında eski çağlarda şehir ile köy anlamı birbirine karıştığı için şehir, kasaba veya köyü birbirinden ayırt etmek zordur. Çoğunlukla bu ikisi arasındaki fark zanaatkârlık ile ticaretin gelişmesinde ve idari merkezin bulunmasıyla belli olmuştur.¹¹⁵¹ Arkeoloji literatüründe ise genel olarak

---

¹¹⁴⁸ Akyürek, a.g.t., s. 137.

¹¹⁴⁹ Mukaddesî, a.g.e., ss. 47-49; Belinsky-Bentovitç-Bolşakov, a.g.e., s. 164.

¹¹⁵⁰ Belinsky-Bentovitç-Bolşakov, a.g.e., s. 163.

¹¹⁵¹ Belinsky-Bentovitç-Bolşakov, a.g.e., s. 165; *Srednevekoya Gorodskaya Kultura*, s. 65.

şehirlerin¹¹⁵² tipolojisi, onların topografik belirtileri, özellikle biçimi ve boyutuyla belirlenir. Ayrıca yazılı kaynaklardaki bilgilere, kronolojik haberlere, yerleşim yerinin coğrafi konumuna, mimarî özelliklerine, yapımında kullanılan malzemelere ve yerin planlamasına göre ayırt edilir.¹¹⁵³ Orta Sirderya havzasında yer alan şehirleri belirlemek için de yukarıdaki metotlar kullanılmıştır. Buna ilaveten yerleşim yerinin kalesi ve şehristanı ile karşılaştırma, duvarların uzunluğu ve tarım alanlarının genişliği gibi özelliklerine de bakılmıştır. Bu kriterlere göre VII. yüzyıla kadar Orta Sirderya havzasında 30 şehir bulunmakta olup bunların sadece altısının ismi kaynaklarda geçmiştir.¹¹⁵⁴

Orta Sirderya havzasında yer alan şehirlerin Orta Asya'nın kültürel ve ekonomik hayatında önemli bir yeri vardır. Zira Orta Sirderya havzası asırlar boyunca Orta Asya'daki şehir medeniyeti ile kuzeyde uçsuz bucaksız bozkırlarda yaşayan göçebeler arasında kültür ve ticaret köprüsü görevini yerine getirmiştir. Buradaki şehirlerin gelişmesinde ticari faktör ile birlikte bölgedeki tarım alanları ve özellikle Orta Sirderya havzasının elverişli coğrafik durumu önemli rol oynamıştır. X. yüzyıldan sonra Mâverâünnehir'de şehir kültürü duraksadığı halde araştırdığımız bölgede XI-XII. yüzyıllarda yeni şehirler ortaya çıkmaya devam etmiştir. Zikredilen yüzyıllarda bölgede şehirlerin çoğalması, göçebelerin yerleşik hayata geçmesi ile Karahanlıların hâkimiyetine girdikten sonra mıntıkanın siyasî öneminin artmasıyla açıklanmaktadır.¹¹⁵⁵

Orta Sirderya havzasının bilinen ilk yerleşim yerleri Sakalardan kalan küçük kasabalardır. Sonradan ortaya çıkan şehirlerin bazıları bunların üzerine yapılmıştır. Bölgedeki en eski yerleşim yerlerinin şekilleri yuvarlak veya oval suretinde olup yumuşak yamaçlı tepeler üzerine kuruluydu.¹¹⁵⁶ III-IV. yüzyıllarda Orta Asya'da şehircilik kültürü eski canlılığını kaybedip kırsal yerleşimler arasında yok olmaya

---

¹¹⁵² Gök Türkler ve Uygurlar şehir anlamında “balık” kelimesini kullanırdı. Daha sonra Karahanlılar ile Oğuzlar bu kelimenin yerine “kent” sözünü kullanmaya başlamıştır. Bkz.: Sümer, a.g.e., s. 1. Kaşgarlı Mahmud da Türklerin arasındaki gayri müslimler ile Uygurların şehre balık kelimesini kullandığı yazmakta ve Doğu Türkistan'daki Beş balık (Beş şehir) şehrinin ismi buradan geldiğini kaydetmektedir. Bkz.: Kaşgarî, a.g.e., s. 359.

¹¹⁵³ Baypakov, *Urbanizatsia Kazahstana*, s. 102; Baypakov, *Srednevekoya Gorodskaya Kultura*, s. 65.

¹¹⁵⁴ Baypakov, *Srednevekoya Gorodskaya Kultura*, s. 66.

¹¹⁵⁵ Belinsky-Bentovitç-Bolşakov, a.g.e., s. 195.

¹¹⁵⁶ Ageyeva-Patsevitç, a.g.e., c. V, s. 210.

mahkûm olduğu dönemde, Orta Sirderya havzasında Orta Asya şehirleri tipindeki yerleşim yerleri yoktu. Bölgede kırsal yerleşimleri ancak V. yüzyıllarda çiftçiliğin hayvancılığı geriye bırakıp ekonomideki rolünün artması ve göçebelerin yerleşik hayata yönelmesi neticesinde ortaya çıkmıştır. Fakat bunlar tam bir kasaba veya şehir olmayıp, bölgenin ekonomik açıdan en gelişmiş vadilerindeki tepelerde yer alan müstahkem kalelerden ibaretti.¹¹⁵⁷ Dolayısıyla Orta Sirderya havzasında erken Orta Çağ'daki ilk yerleşim yerleri çiftçilik bölgelerinin yerleşik merkezleri ile bazı göçebe kabilelerin sürekli yaşadıkları obalarda tezahür etmiştir. Birincileri çoğunlukla bölgenin nehir kıyısı, kervan yollarının kavşağı gibi iktisadi ve stratejik noktalarında yer almış, ikincileri ise kışlaklara, pınarlara, yaylalara yakın yerlerde ve çiftçilik merkezlerine etki edebilecek noktalarda yerleşmişlerdir.¹¹⁵⁸ Bölgede şehristana ve kaleye sahip Orta Asya şehirleri tipindeki yerleşim yerleri V-VI. asırdan itibaren görülmeye başlamıştır.¹¹⁵⁹

VII. yüzyıldan sonraki asırlarda yukarıda zikrettiğimiz basit yerleşim yerlerinin şehirlere dönüşme süreci başlar. Otrar, Oksu ve Şavgar bu şekilde eski köylerin yerine kurulan şehirlere bazılarının. Zamanla bazı şehirler siyasî ve idari merkez olma şansını elde eder ve böylece şehrin etrafına zanaatkârların kaldığı rabadlar kurulmaya başlanır. Bu şekilde kale, şehristan ve rabad gibi feodal şehrin bileşenleri belirlenir.¹¹⁶⁰ Yazılı kaynaklara göre Erken Orta Çağ döneminde Orta Sirderya havzasında 5 şehir bulunmaktaydı. Bunlar İsficab ve İpek Yolu boyunca yer alan Gargird, Şarab ve Beduhket şehirleri idi. Otrar ile Şavgar ise başka bir vadinin merkezi olmuştur. Fakat arkeolojik kazılar neticesinde VI. yüzyıl ve IX. yüzyılın birinci yarısına ait katlara sahip daha çok şehir ortaya çıkarılmıştır. Araştırmacılara göre VII. yüzyıla kadar bölgede 22 şehir bulunurken, XI. asırda bu sayı 61'e yükselmiştir. Yalnız bu sayıların abartılı olduğu ve orada bulunan yerleşim yerlerinin boyutuna ve yapısına bakılmaksızın şehir olarak sayıldığı söylenebilir.¹¹⁶¹

---

¹¹⁵⁷ Ageyeva-Patsevitç, a.g.e., c. V, s. 61.

¹¹⁵⁸ Ageyeva-Patsevitç, a.g.e., c. V, s. 69. Bu olgu şehirlerin eski Sirderya kültürüne ait şehirler ile bağıntı anlatır. Zira bölgedeki şehirlerin çoğu genellikle M.S. I. bin yılının yarısına kadar kendilerinin yerinde inşa edilen şehirlerin planlarını tevarüs etmiştir. Sadece şehir planları değil evlerin iç mekân özellikleri de miras olarak kalmıştır. Bkz.: Baypakov, *Srednevekoya Gorodskaya Kultura*, s. 96.

¹¹⁵⁹ Belinsky-Bentovitç-Bolşakov, a.g.e., s. 192.

¹¹⁶⁰ Ageyeva-Patsevitç, a.g.e., c. V, s. 211.

¹¹⁶¹ Baypakov, *Srednevekoya Gorodskaya Kultura*, s. 63.

Görünen o ki, V-VIII. yüzyıllarda Orta Asya’da halkın şehre yerleşme şekillerinde bir sistem veya düzen olmamıştır. İnsanlar antik dönemden kalma eski kalelerin çevresinde düzensiz inşaat yaparak oluşturdukları mahallelerde gruplar halinde yaşıyorlardı. Şehirler ise ayrı ayrı kalelerin birleşmesiyle kurulurdu ya da askerî karargâhın veya kervansarayın bulunduğu yerlerde ortaya çıkardı.¹¹⁶²

Burada değinilecek diğer bir mesele de Orta Sirderya havzası ve Yedisu’daki şehirlerin oluşumunda Soğdluların ne kadar katkısı olduğudur. Orta Sirderya havzasında Soğd şehirlerinin tezahür etmesi Soğdluların¹¹⁶³ bölgeye yayılması ile hızlanmıştır. Göçebe hayata yakın olan Orta Sirderya havzası, Yedisu ve Şaş ahalisi yerleşik kültüre sahip uygar Soğdluları taklit ederek onlara uymaya çalıştılar. Dolayısıyla bölgede şehirlerin ortaya çıkışı kısmen Soğdluların liderliğinde bu iki milletin işbirliği sonucunda mümkün olabilmıştır. Nitekim bu olay bölgedeki yerleşim yerlerinin isimlerinden de belli olmaktadır. Mesela batı Yedisu’daki Jikil, Barshan, Kulan, Mirki, Sarıg şehirleri Türk isimlerini taşımakla birlikte, Orta Sirderya havzasından İsficab, Şavgar, Nevaket, Kirmirav, Bunjiket gibi şehirlerin isimleri Soğd dilindedir.¹¹⁶⁴ XI. yüzyılda İsficab, Taraz ve Balasagun şehirlerindeki Soğd nüfusunun kalıntıları hakkındaki bilgiler Kaşgarlı Mahmud tarafından da kaydedilmiştir.¹¹⁶⁵ Batı Yedisu ile kısmen Orta Sirderya havzasındaki şehirlerin dörtgen şeklinde yapılması da Soğd şehir kültürünün buraya yansımaları göstermektedir. Tarihçilere göre şehirlerin dörtgen biçimli olması onların düzenli bir şekilde inşa edildiğini gösterir. İsficab, Nevaket ve Bunjiket şehirleri buna örnek olarak verilebilir.¹¹⁶⁶

---

¹¹⁶² G. A. Pugaçenkova, L. İ. Rempel, *İstoriya İskusstv Uzbekisana (История искусств Узбекистана)*, İskusstvo, Moskva 1965, s. 107.

¹¹⁶³ Kuzeydeki göçebe kavimlerinin iç piyasasının çekici hale gelmesi ve üstelik Soğd’ta siyasî istikrarsızlıklar nedeniyle, VI. yüzyıldan itibaren Mâverâünnehir’i meskûn eden Soğdlular Orta Sirderya havzasına girmeye başlamıştı. Bkz.: Ageeyeva-Patsevitç, a.g.e., c. V, s. 9.

¹¹⁶⁴ Baypakov, *Srednevekoya Gorodskaya Kultura*, s. 94; K. M. Baypakov, “*Rannesrednevekoyaya Goroda Yuzhnogo Kazahstana*”(Раннесредневековая города Южного Казахстана), *Rannesrednevekoyaya Kultura Sredney Azii i Kazahstana*, ed: B. İ. İskanderov, V. M. Masson, N. N. Negmatov, İzdatelstvo “Donış”, Duşanbe 1977, s. 113.

¹¹⁶⁵ Kaşgarî, a.g.e., s. 437; Volin, a.g.e., s. 84.

¹¹⁶⁶ Baypakov, *Srednevekoya Gorodskaya Kultura*, s. 93; Klyaçtorni-Sultanov, a.g.e., s. 103.

Diğer taraftan Mâverâünnehir ile sürekli ticari ve siyasî bağlantıları olması ve VIII-X. yüzyıllarda kervan yollarının yayılması Orta Sirderya havzasında şehirlerin gelişmesinde önemli rol oynamıştır.¹¹⁶⁷

Araştırmakta olduğumuz bölgedeki şehirlerin sayısına gelecek olursak, tarihçiler arkeolojik incelemeler sonucunda Orta Sirderya havzasında bulunan 130'den fazla yerleşim yerinin 56'sının şehir veya şehir ölçülerine uyan kasaba olduğunu ileri sürmektedirler. Onlar bu şehirleri coğrafi konumlarına göre 4 gruba ayırmıştır: 1. Otrar Vadisi'nde 10, Karatav eteği (Yesi ve Sığnak arası) ve Arıs nehrinin orta yatağında 14 şehir. 2. Karatav'ın kuzey eteklerinde 7 şehir. 3. Orta Sirderya'nın sol havzasında 12 şehir. 4. Arıs ve Talas arası ile Keles Nehri'nin yukarı bölgesinde 13 şehir.¹¹⁶⁸

IX. yüzyılın birinci yarısına kadar Orta Sirderya havzasında bulunan 30 şehirden bahsedilirken, yazılı kaynaklar X. yüzyılın birinci yarısında şehir sayısının 37'e yükseldiğini göstermektedir. Cumuşlağı, Mankent ve Arıs nehrinin orta boyunda Üsbanikent merkezli olarak Kencide bölgesi ortaya çıkmıştır. Farab bölgesinde ise Otrar baş şehir sıfatını yeni merkez Keder'e bırakmış ve Vesic, Buruh gibi yerleşim yerleri meydana gelmiştir. Şavgar'da Yesi, Şağılcan, Karnak, Karaçuk ve Sur şehirleri tezahür edip, ilk defa Savran ve Sığnak sahneye çıkmıştır. Ayrıca Balac, Beruket ve Sütken şehirlerinin ortaya çıkması da bu döneme rast gelmiştir. Anlaşılan o ki, bu merhalede şehirlerin çoğu aşağı Sirderya'da (Yengikent, Cend, Asanas, Barçkent v.b.) ve Karatav'ın kuzey eteklerinde yoğunlaşmıştır.¹¹⁶⁹ Güney batı Yedisu'da şehirlerin sayısı 26'ya yükselmiştir. Jikil, Balu, Şelci, Tekabket, Kul ve Kenjak gibi yeni şehirler Talas Vadisi'nde ortaya çıkmıştır.¹¹⁷⁰

Orta Sirderya havzasında şehir ve kasabaların en çok yoğunlaştığı bölgelerden birisi de Otrar Vadisi'dir. Burada 300 kilometre karelik alanda 50'den fazla eski şehir, kasaba ve küçük yerleşim yeri bulunmaktadır. Bölgenin herhangi bir noktasından çıplak

---

¹¹⁶⁷ Ageyeva-Patsevitç, a.g.e., c. V, s. 3.

¹¹⁶⁸ Ageyeva-Patsevitç, a.g.e., c. V, s. 74.

¹¹⁶⁹ *Kazakistan Tarihi: Köne Zamannan Bügünge Dein*, c. I, s. 454; Baypakov, *Urbanizatsia Kazahstana*, s. 101; Baypakov, *Srednevekoya Gorodskaya Kultura*, s. 126.

¹¹⁷⁰ *Kazakistan Tarihi: Köne Zamannan Bügünge Dein*, c. I, s. 353; Baypakov, *Srednevekoya Gorodskaya Kultura*, s. 128.

gözle en az 5-6 yerleşim yeri kalıntısı görülebilir.¹¹⁷¹ Otrar Vadisi ile Karatav'ın güney eteklerinde Sirderya'nın sağ tarafında yer alan yerleşim yerleri, genellikle Orta Sirderya havzasının tarım alanlarını batıdan gelen Oğuz ve Kıpçak gibi göçebelere koruyan sınır şehirler olmuştur.¹¹⁷² Sirderya'nın sol tarafındaki şehirler ise nehrin kıyısı boyunca yer almış ve yerleşim yerleri 2-5 kilometre mesafede konumlanmıştır. Bunun nedeni Kızıl-Kum çölünün kumlarının yakınlığıdır ki, bazı yerlerde çöl Sirderya'nın tam kıyısına kadar dayanmaktadır.¹¹⁷³

B. Şehirlerin Fiziksel Yapısı

Orta Sirderya havzasının şehirleri de Orta Asya'daki diğer şehirler gibi kühendiz (kale), şehristan ve rabad olarak üç bölümden oluşmaktaydı. Bununla birlikte şehirlerin her zaman bu üç bölümden meydana gelmesi şart değildi. Bazen şehirde kale ile rabad olmayıp sadece şehristan olabilirdi veya birçok şehristan ile rabad bulunabilirdi.¹¹⁷⁴ Şehrin en eski kısmını kühendiz¹¹⁷⁵ teşkil ediyordu. Şehir kalıntılarında anlaşıldığı kadarıyla yerleşim alanının en yüksek noktası ve en müstahkem bir şekilde yapılması hasebiyle kühendizler oldukça sağlamdı.¹¹⁷⁶

Arkeolojik kalıntılar, şehristanların genellikle dörtgen, bazen çok yönlü ve nadiren yuvarlak veya yuvarlağa yakın planda olduğunu göstermektedir. Şehristanlar kulelere sahip surlarla çevrili oluyordu. Orta Sirderya havzasında şehristanı en geniş şehir 49 hektar alana sahip şehristanıyla Sütkend idi. Ondan sonra 33 hektarla Savran, 25 hektarla İsficab, 14 hektarla Otrar ve Taraz, 10 hektarla Sıgnak şehri gelmektedir. Diğer şehirlerin şehristanı 1,5 ile 8-9 hektar arasındadır. Buradan İsficab, Taraz, Otrar ve Sıgnak gibi eski ve daha büyük şehirlerin şehristanları 10-14 hektarı geçmediği, aksine daha geç dönemde ortaya çıkan Sütkend, Savran gibi yerleşim yerlerinin

---

¹¹⁷¹ Ageyeva-Patsevitç, a.g.e., c. V, s. 78.

¹¹⁷² Ageyeva-Patsevitç, a.g.e., c. V, s. 91.

¹¹⁷³ Ageyeva-Patsevitç, a.g.e., c. V, s. 115.

¹¹⁷⁴ Pugaçenkova-Rempel, a.g.e., s. 107; Ageyeva-Patsevitç, a.g.e., c. V, s. 72; *Srednaya Azia i Dalni Vostok v Epohu Srednevekoviya*, s. 165; Klyastorni-Sultanov, a.g.e., s. 103.

¹¹⁷⁵ Buna isminin kendisi bile işaret etmektedir Farsça'da kühendiz kelimesi "eski kale" anlamına gelmektedir.

¹¹⁷⁶ Ageyeva-Patsevitç, a.g.e., c. V, s. 72; *Srednaya Azia i Dalni Vostok v Epohu Srednevekoviya*, s. 167; *Kazakistan Tarihi: Köne Zamannan Bügünge Dein*, c. I, s. 353 .

şehristanlarının daha büyük olduğu görülmektedir.¹¹⁷⁷ Şehristan şehrin ana gövdesi olduğundan orada genellikle varlıklı insanlar, büyük tüccarlar ve din adamları gibi toplumun gelir seviyesi yüksek ve saygınlığı olan kesimi yaşardı.¹¹⁷⁸

Bazen surların dışında yer alan rabadların etrafında da duvarlar ve kuleler oluyordu. Fakat rabadların surları şehristaninkine göre daha zayıftı. Rabadların genişliği ve sayısı şehrin büyüklüğüne, konumuna ve şehirde ticaret ile zanaatkârlığın ne kadar geliştiğine bağlı idi. Mesela İsficab'da 3-4 rabad vardı.¹¹⁷⁹

Şehirlerin yüzde 62'si yuvarlak şekilli olup kalanı dikdörtgen formunda olmuştur. Genel olarak Sirderya havzasında şehirler birbirinden 15-20 kilometre uzaklıkta gruplar halinde ve dağ eteklerindeki ırmakların kıyısında konumlanmıştır.¹¹⁸⁰

Anlaşıldığına göre zamanla Orta Sirderya havzasındaki şehir alanları genişlemiştir. Mesela Otrar'ın alanı eskiden 5-7 hektarı geçmezken XI. yüzyıllarda 170 hektara kadar ulaşmıştır.¹¹⁸¹ Sovyet döneminin yazarları genel olarak şehirleri alanlarının genişliğine göre 3 kategoriye ayırmaktadır. Birinci gruba alanları 30 hektarı geçenler girer. Bunlar: İsficab (Sayram), Otrar-töbe, Şortöbe, Kuyruk-töbe, Çuytöbe, Sunak-Ata, Savran, Jankent, Janakala, Kumkent'tir. Savran ile Sütkend dışında adı geçen tüm şehirler kendi bölgelerinin merkezi durumunda olup, İsficab ise tüm Orta Sirderya havzasındaki vilayetin baş şehri idi.¹¹⁸² İkinci gruptaki şehirler 15 ile 30 hektar arasında olup genellikle İsficab'ın çevresindeki şehirlerdir. Başka bir ifadeyle ikinci gruptaki şehirler orta boyuttaki şehirlerin kalıntıları olarak algılanabilir. Üçüncü gruptaki şehirlerin alanları 10 hektarın altında olup sayıları diğerlerine göre daha çoktur. Gazgird, Mankent, Beruket, Beduhket, Tamtac bu kategoriye girmektedir.¹¹⁸³

Tüm doğu şehir kültürlerinde olduğu gibi Orta Sirderya havzasının şehirleri de mahallelerden oluşmaktadır. İnsanların akrabalık bağları, ortak meslek, din ve diğer

---

¹¹⁷⁷ Ageyeva-Patsevitç, a.g.e., c. V, s. 73; *Kazakistan Tarihi: Köne Zamannan Bügünge Dein*, c. I, s. 353.

¹¹⁷⁸ *Kazakistan Tarihi: Köne Zamannan Bügünge Dein*, c. I, s. 351.

¹¹⁷⁹ Ageyeva-Patsevitç, a.g.e., c. V, s. 74.

¹¹⁸⁰ Baypakov, *Srednevekoya Gorodskaya Kultura*, s. 69.

¹¹⁸¹ Baypakov, *Urbanizatsia Kazahstana*, s. 101; Baypakov, *Srednevekoya Gorodskaya Kultura*, s. 126.

¹¹⁸² *Kazakistan Tarihi: Köne Zamannan Bügünge Dein*, c. I, s. 454.

¹¹⁸³ Baypakov, *Srednevekoya Gorodskaya Kultura*, s. 128.

birleştirici unsurlar onların aynı mahallelerde birarada yaşamalarını sağlıyordu.¹¹⁸⁴ Bununla birlikte yapısı bakımından Orta Asya'daki şehirlerin mahalleleri birbirinden farklıdır. Dolayısıyla mahalle kelimesiyle neyin kastedildiği hakkında tarihçiler farklı fikirler öne sürmüştür. Orta Sirderya havzası şehirlerinde yürütülen incelemelerden sonra, tarihçiler buradaki mahallelerin iç sokaklarda veya ana caddenin bir kısmı ile bir birine bağlanan birçok evlerden ortaya çıkan şehir bölümünden ibaret olduğunu yazmaktadırlar. Orta Sirderya havzasında mahallelerin ön tarafları boş olurdu ve komşu mahalleler ile sınırı, evlerin arka duvarları ile kenar evlerin yan duvarlarından geçirdi.¹¹⁸⁵ Arkeolojik kazılar bölgedeki mahallelerin yapısı hakkında bilgiler sunmaktadır. Mesela VII. yüzyılın ikinci yarısı ve IX. yüzyılın birinci yarısına ait Kuyruk-töbe'de kazılıp çıkarılan mahalleyi ele alabiliriz. Evlerden oluşan bu mahallenin genişliği 306 metrekaredir. Evler mahallenin içinden geçen sokağın sağ ve solunda yer almış, mahalle içindeki sokak küçük kapıyla kapatılmıştır. Mahalle batı tarafından şehir duvarına yapışmış durumda olup, güney tarafı mahalleyi diğer binalardan ayırmıştır. Genel olarak VI-VII. yüzyıldaki mahalleler de zikredilen mahalle özelliklerini taşımaktadır.¹¹⁸⁶

C. Şehir İdaresi ve Sosyal Hayat

VIII. yüzyıla kadar yerel krallıklar ve devletçiklerin özerk yönetime sahip olan şehirleri, Müslümanların eline geçmesiyle birlikte bu özyönetimlerini kaybetmişler ve doğrudan hilafet merkezine bağlanmışlardır.¹¹⁸⁷ Dolayısıyla X-XII. yüzyıllarda Orta Asya şehirlerinde özyönetim sisteminin olmadığı ve tüm şehirlerin merkezden gönderilen bürokratlar tarafından idare edildiği görülmektedir. Böylece kendi bütçelerine sahip olmayan şehirler merkeze bağımlı oluyorlardı. Şehirlerde kalan gayri müslimler kendilerine has mahallelerde yaşarlardı. Bu ayrıcalık onların dinlerini serbestçe yaşamalarını, dini merasimleri yürütebilmelerini sağlıyordu.¹¹⁸⁸

---

¹¹⁸⁴ Baypakov, *Srednevekoya Gorodskaya Kultura*, s. 75.

¹¹⁸⁵ *Srednaya Azia i Dalni Vostok v Epohu Srednevekoviya*, s. 167; *Kazakistan Tarihi: Köne Zamannan Bügünge Dein*, c. I, s. 354; Baypakov, *Srednevekoya Gorodskaya Kultura*, s. 76.

¹¹⁸⁶ *Kazakistan Tarihi: Köne Zamannan Bügünge Dein*, c. I, s. 355; *Srednaya Azia i Dalni Vostok v Epohu Srednevekoviya*, s. 168; Baypakov, *Srednevekoya Gorodskaya Kultura*, s. 77.

¹¹⁸⁷ Belinsky-Bentovitç-Bolşakov, a.g.e., s. 322.

¹¹⁸⁸ Belinsky-Bentovitç-Bolşakov, a.g.e., s. 333.

Şehirde ikametgâhı olan emir şehrin idarecisi olmaktan ziyade bölge valiliği hizmetini yapmaktaydı. Şehrin yönetimi ise reisin elindeydi. Reislik görevi o dönemin doğuda yer alan bütün Müslüman şehirleri için geçerlidir. Eserlerde Orta Asya'daki reislik hizmeti hakkında ilk defa X. yüzyılın ikinci yarısında zikredilmesi, bu görevin daha önce olmadığı anlamına gelmez. Reis'in tam neyle ilgilendiği belli olmasa da Barthold bu şahsın şehrin en etkili kişisi olduğunu ve onun aracılığıyla hükümdarın halka kendi isteklerini ulaştırdığını yazmaktadır. Reisler genel olarak şehrin ileri gelenleri arasından seçilirdi.¹¹⁸⁹ Bununla birlikte uygulamada her şey farklı idi. Baş şehirlerde valilik ve reislik hizmetini bir arada yürüten bürokratlar pratikte şehrin meseleleriyle ilgilenme bir yana, sarayda eş zamanlı yaptığı ikinci görevinden dolayı oradan ayrılamıyordu. Dolayısıyla şehri asıl yöneten onun yerel asilzadeden seçilen "naibi" veya diğer bir ifadeyle yardımcısıydı. Küçük şehirleri yöneten reisler ise halka daha yakın olmuştur.¹¹⁹⁰ Fakat Nârşahî'nin eserinde Mukanna İsyanı'ndan bahsederken şehir başkanları ile ilgili hiç "reis" kelimesini kullanmaması dikkat çekicidir. O, onun yerine "Emir", "Havand" ve "Mihtar" ünvanlarını kullanmıştır.¹¹⁹¹ Orta çağ coğrafyacıları İstahrî ve İbn Havkal da reis kelimesini kullanmamışlardır.¹¹⁹²

Mahalle başkanları ve zanaatkâr ile tüccarların ortaklıkları şehirde belli bir özerkliğe sahip olmuştur. Şehrin reisi mahalle başkanları ile zanaatçıların büyüklerin kendine çağırıp emirler verirdi ve onlar bunları yerine getirmek için çaba sarf ederdi. Ayrıca mahalle başkanları kendi bölgelerini düzenli ve temiz tutmaktan sorumlu olmuştur.¹¹⁹³

Şehir idaresindeki reisten sonraki ikinci önemli şahıs kadı idi. Kadı reise göre halkla daha sıkı irtibatla olup onların günlük aile, iş, nikâh, boşamayla alakalı meseleleri gibi hukuk işleriyle ilgileniyordu. Ayrıca kadı sokakların temizliğine ve güvenliğine, vakıf malları ile camilere bakıyordu. Kadı, şehir yönetiminin en üst kademesinde yer aldığı için beytü'l-mâl amiri ve sâhibü'l-berîd ile aynı meblağda maaş alıyordu. Mesela Sâmânîler döneminde Semerkand'da bir kadının yirmi günlük maaşı 700 dirhem

---

¹¹⁸⁹ Belinsky-Bentovitç-Bolşakov, a.g.e., s. 323.

¹¹⁹⁰ Belinsky-Bentovitç-Bolşakov, a.g.e., s. 327.

¹¹⁹¹ Nârşahî, a.g.e., s. 100 vd.

¹¹⁹² Belinsky-Bentovitç-Bolşakov, a.g.e., s. 325.

¹¹⁹³ Belinsky-Bentovitç-Bolşakov, a.g.e., s. 334.

tutarında idi.¹¹⁹⁴ Büyük şehirlerde şehrin baş kadısı veya vilayet kadısı tarafından tayin edilen birkaç kadı olabilirdi. Şehirde iki mezhebe ait halk yaşıyorsa o zaman merkezden her mezhebe kendi kadısı atanırdı. Şehir yönetimlerinde muhtesiplerin de önemi büyüktü. Onlar, şehirde kanunların muhafaza edilmesinden, ticaretten, sokaklardaki düzenden ve imar işlerinden sorumlu idiler.¹¹⁹⁵

Şehirlerdeki yapılaşma bazen hükümet tarafından hazırlanan planlara, bazen de halktan gelen taleplere göre yürütülmekteydi. Nârşahî'nin Buhara'daki rabadın surlarının inşası hakkındaki rivayeti buna bir örnektir. O, eserinde şöyle yazmaktadır: "Buhara halkı Horasan valisi Muhammed b. Abdullah'a Buhara emiri Ahmed b. Halid aracılığıyla kendi isteklerini şöyle ilettiler: 'Hırsızlar ile eşkıyalardan güvende olmamız için, rabadımıza geceleri kapısını kapatacağımız bir sur yapılması gerekir.' Bundan sonra valinin emriyle rabadın çevresinde kule ve kapısıyla müstahkem bir sur inşa edildi."¹¹⁹⁶

Şehirlerde halk akrabalık ilişkileri temelinde gruplar halinde bir mahallede yaşardı. Her ailenin evlerine bitişik olarak tarımsal faaliyet yapabilecekleri arazileri vardı. Bununla birlikte aileler hayvanlarını birleşerek otlatır, hasat döneminde, inşa faaliyetlerinde birbirlerine yardımcı olur, beraber ibadet eder ve bayramları birlikte kutlardı. Ayrıca her aile grubunun kendi camii ve mezarlığı vardı. Göçebeler de aynı şekilde kendi arasında akrabalık yakınlıklarına göre gruplar oluşturuyordu. Bir grupta 2-5 ile 10-15 arasında aile olup bunlar hepsi birlikte göç eder, hayvanlarını birlikte otlatır ve kışlama döneminde yan yana kalırlardı.¹¹⁹⁷ Otrar Vadisi'ndeki Kök Mardan şehrinin mahallelerinde de aileler gruplar halinde yaşamışlardır. Bir mahallede farklı aile gruplarına ait 4-6 ev bulunurdu. Tarihçiler aile gruplarının başkanları Köşe Bi ve Kethüdaların bu mahallelerin reisi rolünde olduklarını ileri sürmektedirler.¹¹⁹⁸

---

¹¹⁹⁴ Belinsky-Bentovitç-Bolşakov, a.g.e., s. 328.

¹¹⁹⁵ Belinsky-Bentovitç-Bolşakov, a.g.e., s. 331.

¹¹⁹⁶ Nârşahî, a.g.e., s. 59; Belinsky-Bentovitç-Bolşakov, a.g.e., s. 331.

¹¹⁹⁷ N. A. Kisliyakov, *Oçerki po İstorii Semiy i Braka u Naradov Sredney Azii i Kazahstana (Oçerki no istorii semiy i braka u naradov Sredney Azii i Kazahstana)*, İzdatelstvo "Nauka", Leningrad 1969, s. 30 vd.; Baypakov, *Srednevekoya Gorodskaya Kultura*, s. 77.

¹¹⁹⁸ Baypakov, *Srednevekoya Gorodskaya Kultura*, s. 79.

Büyük şehirlerde hastaların tedavi edildiği hastaneler (Bimaristan) bulunurdu. Burası fakir ve evsizlerin kalabilecekleri barınak hizmetini de vermiştir. Bu hastanelerdeki hizmetler hayırseverler ve vakıflar tarafından yürütülüyordu.¹¹⁹⁹

D. Demografik Yapı

Orta Sirderya havzasındaki şehirlerin nüfusu hakkında yazılı kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Ancak tarihçiler rabadların genişliği ve mahalleler ile evlerin boyutlarına dayanarak bölge şehirlerinin demografisi hakkında tahmin yürütmektedirler.

Kuyruk-töbe'deki (Keder) kazılar sonucunda IX-XII. yüzyıllarda¹²⁰⁰ mahallelerin genişliğinin 1000 metrekare civarında olduğu, evlerin de giderek çoğaldığı bilinmektedir. Eskiden olduğu gibi her ev bir aileye has idi. 5 hektarlık Kuyruk-töbe'nin (Keder'in) şehristanının 4 hektarı konut alanı olup 40 mahalleye sahipti. Arkeologlar her mahallede 40-48 civarında kişi yaşadığını tahmin ederler. Buradan yola çıkarak şehrin merkez kısmının nüfusu yaklaşık 1.600-2.000 kişiden oluştuğu neticesine varılabilir. Yani şehrin merkezinde bir hektarın nüfus yoğunluğu 320-380 kişi idi. Ayrıca ana şehrin dışında 25 hektarlık rabadta yaşayan nüfusu da unutmamak gerekir. Eğer 1 hektarlık rabad alanında ortalama 50 kişi oturuyorsa burada da 2.500 civarında bir nüfusun yaşadığı söylenebilir. Böylece Kuyruk-töbe veya eski adıyla Keder'in nüfusunun yaklaşık 4.000-4.500 kişiden oluştuğunu söyleyebiliriz. Bu hesabı diğer şehirler için de yapabiliriz. Otrar'ın 20 hektarlık merkezi 200 mahalleyi içermekte olup burada da yaklaşık 8000-10000 kişi yaşıyordu. Buna 170 hektarlık rabadtaki 7.500 kişi eklenirse, şehrin toplam nüfusunun 15.500-17.500 civarında olduğu varsayılabilir. Otrar ile Keder'in çevresinde Kuyuk-Mardan, Jalpak-töbe, Oksuk-Vesic, Buruh vardı. Bu şehirlerin IX-XII. yüzyıllarda topraklarının en geniş sınıra ulaştığı dönemi alırsak, bunların her birinde ortalama sırasıyla 2000, 1800, 1700 ve 2600 kişi yaşadığı söylenebilir. Bu şekilde IX-XII. yüzyıllarda Orta Sirderya havzasının Farab bölgesinin toplam nüfusu 29.000'e ulaşıyordu. Orta Sirderya havzasının en büyük şehri İsficab'a

---

¹¹⁹⁹ Belinsky-Bentovitç-Bolşakov, a.g.e., s. 309.

¹²⁰⁰ VIII. yüzyılın başlarında (yani İslamiyetten önce) Orta Asya'nın büyük şehirlerinde 10 bin ile 60 bin arasında insan yaşamakta olup, Nisa, Taraz, Binkes ve Pencikent gibi orta şehirler 5 binden 10 bine kadar nüfusa sahip idi. Bkz.: Belinsky-Bentovitç-Bolşakov, a.g.e., s. 261.

gelecek olursak, burada 28 hektarlık şehristandaki 210 mahallede 8500-10.000 ve 600 hektar genişlikte olan rabadta 30.000 kişi yaşıyordu. Böylece şehrin toplam nüfusu 40.000'i buluyordu. Kencide bölgesinin merkezi Üsbanikent'tin nüfusu 7000 kişi idi. Bunların 5.000'i şehristan ve 1850'i rabadta oturuyordu. Şavgar'ın nüfusu 4250, Sıgnak'ınki ise 5.800 kişiden oluşuyordu.¹²⁰¹ Bu şekilde kendi bölgelerinin merkezleri olan büyük şehirlerin nüfusu 4.000 ile 10.000 arasında iken büyük şehirlerden Otrar 16.000, İsficab ise 40.000 nüfusa sahipti. Buna ilaveten şehirler ile kasabalar arasında bozkırlarda yaşayan göçebeler de vardı. Fakat göçebe halk bir yerde oturmadığından onların nüfuslarını belirlemek zordur.¹²⁰²

Rus tarihçileri Taraz'ın nüfusunun 10.000 olduğunu yazarlar. Fakat 893 yılında Taraz'ın Sâ mânîler tarafından zaptedilmesi olayında şehirde 10.000 insanın öldürülüp, 15.000 kişinin de tutsak alındığı rivayeti gözönüne alınırsa¹²⁰³ ya rivayetlerde öldürülenlerin sayısının abartıldığı ya da tarihçilerin şehrin nüfusunu belirlerken bu hususu dikkate almadıkları ortaya çıkar.¹²⁰⁴ Batı Yedisu'daki Nevaket 21.250, Tekabket 4.000 nüfusa sahipti. Bölgenin en önemli merkezleri konumundaki Balasagun'da 6.000, Suyab'da 11.685, Nuzket'te 5.000 nüfus vardı. Bu bölgede Orta boyutlu şehirler 1.500 ile 3.000 arasında, küçük şehirler ise 1.500'e kadar nüfusa sahip olmuştur. Talas ve Çu vadilerinin toplam nüfusu 100.000'i bulmaktaydı.¹²⁰⁵

Tüm bunlara rağmen Orta Sirderya havzasındaki şehirlerin nüfusu Mâverâünnehir'deki diğer şehirlerden daha azdı. Mesela bölgenin en büyük merkezi olan İsficab'ın kendisi Binkes'ten 3,¹²⁰⁶ Merv'den 3-4 ve Semerkand'dan 2 kat küçük idi. Ayrıca Orta Sirderya havzasının orta boyuttaki şehirleri de güneydeki komşularından 2-3 kat küçüktü. Taşkent Vadisi'ndeki şehirlerin nüfusu daha kalabalıktı. Anlaşılan o ki, Yedisu'daki Balasagun ve Kayalik gibi büyük şehirlerin nüfusu Orta Asya'nın orta şehirlerinin nüfusuna denk gelmiştir. Tüm bunlar Orta Sirderya havzası ile Yedisu şehirleşme açısından Orta Asya'nın diğer tarihi merkezlerinden daha alt

---

¹²⁰¹ Baypakov, *Srednevekoya Gorodskaya Kultura*, s. 159.

¹²⁰² Baypakov, *Srednevekoya Gorodskaya Kultura*, s. 160.

¹²⁰³ Volin, a.g.e., s. 7,78.

¹²⁰⁴ Belinsky-Bentovitç-Bolşakov, a.g.e., s. 267.

¹²⁰⁵ Baypakov, *Srednevekoya Gorodskaya Kultura*, s. 160.

¹²⁰⁶ İbn Havkal, a.g.e., s. 510.

seviyede olduğunu göstermektedir.¹²⁰⁷ Genel olarak Orta Asya’da halkın yüzde 20-25’i şehirlerde yaşıyordu.¹²⁰⁸

Yukarıda verilen bilgiler ışığında bölge ve şehirlerin nüfuslarını aşağıdaki gibi tablolayabiliriz:

Şehir adı	Şehir nüfusu	Rabad (dış malaller) nüfusu	Toplam nüfus
Otrar	8.000-1.000	7.500	15.500-17.500
İsficab	8.500-10.000	30.000	40.000
Üsbanikent	5.000	1.850	6.850
Keder	1.600-2.000	2.500	4.000-4.500
Şavgar			4.250
Sığnak			5.800
Taraz			10.000
Nevaket			21.250
Tekabket			4.000
Balasagun			6.000
Suyab			11.685
Nuzket			5.000

Farab Bölgesi	29.000
Talas ve Çu vadileri	100.000

IV- MİMARÎ DURUM

Orta Asya’nın ticarî, kültürel ve ekonomik açıdan ayrılmaz bir parçası olan Orta Sirderya havzası, güney komşularıyla mimarî bakımdan da benzerlik göstermektedir. Dolayısıyla Mâverâünnehir’in şehirlerinin alt yapısında nasıl bir değişiklik yaşanmışsa bu olay Orta Sirderya havzasını da doğrudan etkilemiştir.¹²⁰⁹ Orta Asya mimarîsi ilk önce Doğu Roma İmparatorluğu’ndan gelen Helenizm’in, Müslüman Arapların fütuhâtından sonra ise Bağdat, Samarra ve Kahire ustalarının etkisi altında kalmıştır.¹²¹⁰

¹²⁰⁷ Baypakov, *Srednevekoya Gorodskaya Kultura*, s. 161.

¹²⁰⁸ Belinsky-Bentovitç-Bolşakov, a.g.e., s. 261

¹²⁰⁹ *Kazakistan Tarihi: Köne Zamannan Bügünge Dein*, c. I, s. 477.

¹²¹⁰ Pugaçenkova-Rempel, a.g.e., s. 173.

İslam hâkimiyetini kabul ettikten sonra Orta Asya şehirlerinde camii, hamam, medrese, türbe ve kervansaray gibi doğrudan veya dolaylı bir şekilde İslam kültürüyle ilişkili binalar tezahür etmeye başladı. Bölge mimarîsi Orta Asya mimarîsine bire bir benzemesine rağmen, zamanla Orta Sirderya havzasında insanların yoğunlaşması ve şehirlerin büyümesiyle birlikte XI-XII. yüzyıllarda bölgenin kendine has mimarîye ve şehir kültürüne sahip olmaya başladığını görüyoruz.¹²¹¹ Genel olarak V-X. yüzyıllarda Orta Asya'nın mimarîsi şekil ve bina sanatı bakımından yenilenme süreci geçirmiştir. Alan ve ağırlık, plastik ve düzlük, yapı ve süsleme gibi mimarînin kurucu unsurları yeni orana ve şekle sahip olmuştur. İnşa teknikleri özellikle IX-X. yüzyıllarda hızlı bir şekilde gelişmiştir. Bu dönemde Orta Asya'da tek mimarî kültür geçerli olmasına rağmen, mıntıkaya göre yerel mimarî özellikler de devreye giriyordu.¹²¹²

Orta Sirderya havzasındaki mimarî durum hakkında yazılı kaynaklarda pek bilgi bulunmadığı için bu meselede yegâne kaynağımızı arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkan kalıntılar oluşturmaktadır.

A. Camiler

IX-XII. yüzyıllara ait kaynaklarda Orta Sirderya havzasında bir şehir zikredilirken orada caminin de bulunduğu ve şehirde nerede yerleştiğini de kaydedilir.¹²¹³ Bölgede Müslümanların az yaşadığı eski şehirlerde mabetlerin rolünü geleneksel küçük binalar görürken, buna mukabil, Müslümanların kitleler halinde oturduğu şehirlerde büyük camiler yapılmıştır. 893 yılında Taraz'ın Sâ mânîler tarafından ele geçirilmesi sonrasında olduğu gibi bazen kiliseler camiye çevrilmiştir.¹²¹⁴

Keder ile özdeşleştirilen Kuyruk-töbe'de yapılan kazılar sonucunda muhtemelen kaynaklarda geçen en eski cami kalıntısı bulunmuştur. Bu Orta Sirderya havzasında gün yüzüne çıkarılan en eski şehirdir. Kuyruk-töbe camisi şehrin merkezinde ana caddelerin

---

¹²¹¹ N. B. Nemstova, "Sredneaziyatskiye Karavansarayı v Genetiçeskom Aspekte" (Среднеазиатские каравансарайы в генетическом аспекте), Rannesrednevekoyaya Kultura Sredney Azii i Kazahstana, ed: B. İ. İskanderov, V. M. Masson, N. N. Negmatov, İzdatelstvo "Donış", Duşanbe 1977, s. 163.

¹²¹² Pugaçenkova-Rempel, a.g.e., s. 174.

¹²¹³ Mukaddesî, a.g.e., ss. 273-275. Volin, a.g.e., s. 81.

¹²¹⁴ Nârşahî, a.g.e., s. 123; Volin, a.g.e., s. 82; Nurtazina, a.g.e., s. 89; Barthold, *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviye*, s. 282; Roux, a.g.e., s. 237; Skrine-Ross, a.g.e., s. 109; Bosworth, a.g.e., s. 130; Klyaştorni-Savinov, a.g.e., s. 121; Ekber E. Necef, *Karahanlılar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2005, s. 191. Akyürek, a.g.t., s. 99

kavşak noktasında konumlanmıştır. Caminin eski binasından sadece dörtgen şeklindeki duvarlarının kalıntıları kalmasına rağmen, sonraki dönemlere ait binası daha iyi muhafaza edilmiştir. Pişmiş tuğladan inşa edilen caminin duvarının kalınlığı 1,5 metredir. Dış tarafından caminin 36,5-20,5 genişliğinde olduğu belirlenmiştir. Caminin iyi muhafaza edilen kuzey batı kısmında yakılmış tuğladan yapılan 16 sütunun izi vardır. Sütunların arası yaklaşık 3 metredir ve camide toplam 50 sütunun bulunduğu tahmin edilmektedir. Arkeologlar tarafından XIII-XV. yüzyıllarda mezarların yapımında kullanılmak üzere caminin tuğlalarının söküldüğü ileri sürülmektedir. Buradan günümüze kadar mabedin neden ulaşamadığı anlaşılmaktadır.¹²¹⁵

Büyük şehirlerde merkez cami inşa etmek çok maliyetli olduğundan bu işleri çoğunlukla hükümdarların kendileri yapardı. Küçük şehirlerde veya kasabalarda ise camiler yerel zenginler tarafından inşa edilirdi.¹²¹⁶ Genel olarak Orta Asya'da merkez camiler sadece ibadethaneden ibaret olmayıp şehir halkının ruhani birliğini simgeliyordu. Geceleri camilerin minaresi deniz feneri gibi şehre yaklaşan kervanlara yön verirdi. Şehre yeni gelen her bir insan ilk önce merkez camiye ziyaret ederdi. Böylece kendisinin yerel dini ve dünyevi kurallara uyacağını göstermek isterdi.¹²¹⁷

B. Evler

Kuyruk-töbe'deki (Keder) kazı faaliyetleri neticesinde bulunan X-XI. Asra ait evler o dönemin evleri hakkında bilgi sahibi olmamıza imkan vermektedir. Buradaki tüm evler tek biçimli olup oturma ve depo olarak kullanılan genellikle iki odadan meydana gelmektedir. Eve koridordan girilirdi. Ev odasının duvarı boyunca balçıktan yapılan eni 1-1,5 metre ve yüksekliği 30-40 santimetre olan oturak bulunmaktadır. Odanın ortasında 1,2-1,5 metre boyutunda ocak ve girişin karşısında değirmen seti ve tabandaki kazılı kanallar için gerekli alan vardı. Balçıktan yapılan oturakların kenarında tandır ve duvarda ev nişleri mevcuttu. Evin tavanı büyük olasılıkla düz olup dört sütunla desteklenmiştir ki tabanda bulunan çivi kalıntıları bunu kanıtlamaktadır. Diğer evlerin de iç planlamaları bu surette olup sadece detaylarında farklar vardır. Orta Sirderya

---

¹²¹⁵ *Hudozhestvennaya kultura Sentranlnoy Azii i Azerbajjana IX-XV vekov*, c. IV, s. 14; *Kazakistan Tarihi: Köne Zamannan Bügünge Dein*, c. I, s. 478; Baypakov, *Srednevekoya Gorodskaya Kultura*, s. 139.

¹²¹⁶ Belinsky-Bentovitç-Bolşakov, a.g.e., s. 332.

¹²¹⁷ Pugaçenkova-Rempel, a.g.e., s. 186.

havzasında tandırların ekmek hazırlama ocağı olarak ortaya çıkması X. asrın ikinci yarısına rastlamaktadır. Bununla birlikte tandırlar Orta Asya'da VII. yüzyıldan beri kullanımda idi.¹²¹⁸ Evler genel olarak taştan yapılan açık ocaklarla ısınırdı.¹²¹⁹ X-XI. yüzyıllara ait Kuyruk-töbe'de kazılan yerleşim alanları ve Otrar'daki hamama istinaden, bölgede ev yapımında uzunluğu 38-20, eni 10-12 santimetre boyutundaki ham tuğla kullanıldığı, kamu binalarında ise ilk defa uzunluğu 22-26, eni 4-6 santimetrelilik yakılmış tuğlaların tercih edildiği görülmektedir.¹²²⁰

Genellikle IX-X. yüzyıllarda Orta Sirderya havzasındaki evler önceki asırlardaki evlerin şekillerini devam ettirmişse de¹²²¹ XI-XII. yüzyıllara ait evlerde bazı değişikliklerin yaşandığı görülmektedir. 3-4 odalı evler ortaya çıkmış ve yeni ocak türleri kullanıma girmiştir. Bu yeni ocak türü bitki, geometrik ve mimarî desenler ile süslenmiş tabanda yerleştirilen mangaldan ibarettir. Bu süslenmiş mangallar Semerkand'ın ocaklarına benzemektedir ki, bu ocaklar ateş kültünden kalmıştır.¹²²² Orta Sirderya havzası evlerinin genel olarak Mâverâünnehir evlerine benzemesine rağmen, bölgenin ev planlamasında binli yılların ilk yarısına ait Sirderya'nın ev geleneğini muhafaza ettiği anlaşılmaktadır. Bunlar: çizgisel planlama, dörtgen ve oval açık ocaklar, ev işleri için ayrılan muhtemelen ekmek pişirilen has alandır. Zamanla evlerin şekli ve iç görünüşü değişime uğramasına rağmen genel özellikleri korunmuştur.¹²²³

Şehirlere su getirilmesine büyük önem verilirdi. Su kanalları sulama işleri için yapılmasına rağmen içme suyu temini için de kullanılırdı. Her evde basit de olsa bir kanalizasyon sistemi mevcuttu. Orta Asya'nın şehirleri dönemin Avrupa şehirlerine

---

¹²¹⁸ *Srednaya Azia i Dalni Vostok v Epohu Srednevekoviya*, s. 169; *Kazakistan Tarihi: Köne Zamannan Bügünge Dein*, c. I, s. 463. ; Baypakov, *Srednevekoya Gorodskaya Kultura*, s. 149.

¹²¹⁹ Baypakov, *Srednevekoya Gorodskaya Kultura*, s. 148.

¹²²⁰ Baypakov, *Srednevekoya Gorodskaya Kultura*, s. 101.

¹²²¹ VII-IX. yüzyıllara ait evler Kuyruk-töbe'deki kazılan mahalleden bulunmuştur. Bir odalı ev oldukça büyüktür. Evin genişliği 63.8 metrekare (6,7-9,5 m) olup, içine sokaktan girilmektedir. Fakat taban sokak seviyesinin altında olduğu için basamak kullanılmıştır. Ayrıca iki odalı evler de bulunmuştur. Bu evlerden birisinin oturma odasının genişliği 28 metrekare olup, muhtemelen ambar olan ikinci odanın genişliği 16.8 metrekare genişliğindedir. Birinci odanın ortasında tavan ocağı mevcuttur. Ambar odasının içi ayakta olmamasına rağmen orada tohum kapları depolandığı tahmin edilir. Bkz: Baypakov, *Srednevekoya Gorodskaya Kultura*, s. 86; *Srednaya Azia i Dalni Vostok v Epohu Srednevekoviya*, s. 168.

¹²²² *Kazakistan Tarihi: Köne Zamannan Bügünge Dein*, c. I, s. 464; Baypakov, *Srednevekoya Gorodskaya Kultura*, s. 151.

¹²²³ *Srednaya Azia i Dalni Vostok v Epohu Srednevekoviya*, s. 165.

göre daha temizdi. XI-XII. yüzyıllarda şehirlerde çöp ve atıkların biriktirildiği derin çukurlar da yaygınlaşmıştır.¹²²⁴

Orta Asya’da her bir zengin insan kendi sarayına sahip olmayı arzu ediyordu. Zira saraya sahip olmak zenginliğin simgesi idi. İstahrî konu hakkında şöyle demektedir “Mâverâünnehir halkı arasında malikânesi olup da misafir odaları ve büyük bir saray inşa etmeyi arzu etmeyen bir adam bulamazsın.”¹²²⁵

C. Hamamlar

Doğu kültüründe hamamlar sadece insanların yıkandığı yer olmakla kalmayıp, her türlü kesimden gelen insanların birbiriyle tanıştığı, muhabbet ettiği ve birlikte zaman geçirdiği mekânlar olmuştur.¹²²⁶ Orta Asya’daki hamamlar ilk defa VIII. yüzyılda ortaya çıkmış ve IX. yüzyılın başından itibaren yaygın olarak inşa edilmeye başlanmıştır. Mâverâünnehir’e hamam kültürünün Akdeniz bölgesinden geldiği tahmin edilir. Hamamların çoğalması temizliğe özel önem veren İslam dininin bölgede yaygınlaşmasından kaynaklandığı söylenebilir.¹²²⁷

Orta Asya’da hamam inşaatı zamanla sanat haline gelmiş ve hamamlar herhangi bir usta tarafından değil babadan oğula geçen ustalıklar çerçevesinde, uzman mimarlar tarafından yapılmıştır.¹²²⁸ Ayrıca mimarlar binanın şer’î yönüne de dikkat ederek binanın duvarlarında hayvan veya insan resimlerinin olmamasına özen göstermişlerdir. Zira hamam camiden sonra Müslümanların en sık gittiği ikinci mekân idi. Arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkarılan hamamların duvarlarının da sadece desenlerle süslendiği görülmektedir.¹²²⁹ Hamamlar insanların akın ettiği yerler olduğu için mali

---

¹²²⁴ Belinsky-Bentovitç-Bolşakov, a.g.e., s. 307.

¹²²⁵ Belinsky-Bentovitç-Bolşakov, a.g.e., s. 264.

¹²²⁶ V. L., Voronina, “*Ob Uzbekskih Baniyah*” (*Об узбекских банях*), Sovetskaya Etnografia, ed: S. P. Tolstov, Moskva-Leningrad 1951, c. I, s. 114.

¹²²⁷ Zira Türk ve Soğdluların yakın kültürel ilişkide bulunan Sasaniilere hamam kültürü yabancı idi. Bkz: Belinsky-Bentovitç-Bolşakov, a.g.e., s. 307.

¹²²⁸ Voronina, a.g.m., c. I, s. 117.

¹²²⁹ Belinsky-Bentovitç-Bolşakov, a.g.e., s. 309; *Kazakistan Tarihi: Köne Zamannan Bügünge Dein*, c. I, s. 480.

bakımdan da çok karlı bir iş olmuştur. Bundan dolayı zengin insanlar ve hatta hükümdarlar hamamlar inşa ettirmeye büyük önem vermişlerdir.¹²³⁰

Bölge hamamlarının mimarîsini tanımada bize yine arkeolojik bulgular yardımcı olmaktadır. Bu bağlamda Otrar ve Taraz'da bulunan hamamlar dönemin hamam mimarîsinin birer örneğini teşkil eder. Otrar'da arkeolojik çalışmalar sonucunda ortaya çıkarılan iki hamam XI-XII. yüzyıllara aittir. Binalarının yıkılmış durumda olmasına rağmen hamamların genel planı belirlenmiştir. Hamamların biri balçıkla kaplanan düzlenmiş alanda inşa edilmiştir. Haç şeklinde olan hamamın boyutu 11,5-16,5 metredir ve güneş ışığının yönüne göre yapılmıştır. Ana salon yıkanma, soyunma ve dinlenme odaları ile bağlıdır. Hamamın doğu tarafında ocak ile su depolarının bulunduğu bina mevcuttur. Burada yer alan ve hamamın suyunu temin eden kuyunun kapağı kaybolmuştur. Hamamın atık suyu kanalizasyon yoluyla dışarıdaki çukura dökülürdü. Bu hamamın planlanma şekli Orta Asya, Kafkas ve Orta Doğu'daki hamamlara benzemektedir.¹²³¹

Genel olarak hamamların haç şeklinde olması özellikle XI-XII. asırların hamamlarına özgüdür. Bundan önceki hamamların mimarî planında belli bir standart olmayıp onların şekilleri değişik olmuştur.¹²³² Hamamın yanında diğer bir bina daha bulunmaktadır. İki odalı, 4-14,5 ebadında ve dörtgen şeklinde olan bu bina muhtemelen çamaşırlıktır.¹²³³ Genel olarak IX. yüzyılın hamamları basit bir mimariye sahipti ve belli bir planlanma şekli yoktu. Bu da onların kısa ömürlü olmalarına yol açmıştır.¹²³⁴

Taraz'da bulunan X. yüzyıla ait hamam, planlama açısından diğer hamam türlerinden farklıdır ve antik dönemin hamamlarına benzemektedir. Binanın duvarları açık renkli resimler ve kabartma rölyeflerle süslenmiştir. Ayrıca binada su borularının kalıntıları ve bir odada taban küveti bulunmuştur.¹²³⁵ Aynı yerleşim yerinden XI-XII. asırlara ait hamam ise bize kadar daha sağlam ulaşmıştır. Dört köşeli hamam 13,60-

---

¹²³⁰ Belinsky-Bentovitç-Bolşakov, a.g.e., s. 261; Orta Asya'daki hamamların ayda kaç para kazandırdığı belli olmasa da Halep'te sultanın yaptığı hamamdan yılda 80 dirhem (1600 dinar) kazanıldığı bilinmektedir. Bkz.: Belinsky-Bentovitç-Bolşakov, a.g.e., s. 319.

¹²³¹ Voronina, a.g.e., s. 117; Daribay, a.g.t., s. 60.

¹²³² Baypakov, *Srednevekoya Gorodskaya Kultura*, s. 141; Daribay, a.g.t., s. 60.

¹²³³ Daribay, a.g.t., s. 60; *Kazakistan Tarihi: Köne Zamannan Bügünge Dein*, c. I, s. 479.

¹²³⁴ Belinsky-Bentovitç-Bolşakov, a.g.e., s. 308.

¹²³⁵ Voronina, a.g.m., c. I, s. 133.

12,40 boyutundadır ve yakılmış tuğladan yapılmıştır. Hamam beş odadan ve dış duvarı eksik olan iki sahadan oluşmaktadır. Üç odanın duvarının kalıntılarında kırmızı, sarı, kahverengi, mavi ve siyah renkli sıvayla yapılan duvar resimleri mevcuttur. Bir odada tuğladan yapılan sıvalı banyo ve iki odada su teknesi ile niş şeklindeki süslemeler vardır. Binanın güney doğu tarafında yer alan ocağın ürettiği sıcaklık yer altı yollarıyla odalara ulaşır, oradan duvardaki borularla yukarıya çıkarak tüm odaları ısıtırdı. Hamamın her odasının ayrı kubbesi vardı ve her kubbe odanın büyüklüğüne göre yapılmıştı.¹²³⁶

D. Kervansaraylar

Kervansaraylar veya hanlar şehirlerin kapısına yakın yerde ve ticaret yolları boyunca yer alırdı. Orta Asya’da eskiden beri dolaşımda olan “Saray” kelimesi belli bir bina-yapıya yönelik kullanılıyordu. Buna “kervan” kelimesi eklenince “yolcuların kaldığı ev” veya “yolcu konaklama yeri” anlamlarını almıştır.¹²³⁷

Orta Asya’nın kervansaray mimarîsi kendisinden önceki kültürlerden esinlenmiştir. Baktriya Krallığı’na kadar dayanan bu mimarî, antik Budizm mabetlerinde değişikliklere uğrayarak Orta Çağ’daki Arapların yaptırdığı ribatlara aktarılmış ve ardından Mâverâünnehir’de ortaya çıkan kervansarayların mimarîsine yansımıştır.¹²³⁸

Kervansarayların VIII. yüzyılın başlarından beri Orta Asya’da hizmet verdiği görülmektedir. Özellikle Mâverâünnehir’in İslam hâkimiyetine tamamen geçmesinden sonra Emevî valisi Eşres b. Abdullah ribatlar (askeri noktalar) ve hanlar yaparak bu işi canlandırmıştır. X. yüzyıla geldiğinde kervansaraylar tüm Orta Asya coğrafyasında yayılmıştı. İbn Havkal Mâverâünnehir’de 10 binden fazla han mevcut olduğunu ve buraya gelen yolcunun yemeklerinin temin edildiğini, ihtiyaçlarının karşılandığını kaydeder.¹²³⁹ İstahrî ise Soğd’da bir han gördüğünü oradaki insanların binanın kapısının 100 yıldan beri kapatılmadığını söylediklerini yazmaktadır. Ayrıca hana, atlar

---

¹²³⁶ A. N. Bernştam, *Pamiyatniki Starini Talasskoy Dolini (Памятники старины Таласской долины)*, Kazahskoe Obiedinennoe Gosudarstvennoe İzdatelstvo, Alma-Ata 1941, s. 54.

¹²³⁷ Smirnova, a.g.e., s. 137.

¹²³⁸ Harezmi’de de yuvarlak şeklindeki yerel kervansaray planlaması eski Harezmi ve Saka kültürü temelinde ancak XI-XII. asırlarda ortaya çıktığı tahmin edilir. *Bkz.:* Nemtsova, a.g.m., s. 165.

¹²³⁹ İbn Havkal, a.g.e., s. 466.

ve yük hayvanları ile 200 kişinin kabul edebildiğini ve burada kalmak isteyenlerin hiçbirinin geri çevrilmediğini kaydetmektedir.¹²⁴⁰ Görünen o ki, çoğunlukla kervansarayların belli bir sahibi olmayıp, ya devlet tarafından ya da halk tarafından ayakta tutuluyordu. Mesela İsficab'daki kervansarayların tüccar ortaklığı tarafından finanse edildiği bilinmektedir.¹²⁴¹

İlk başta başka amaçlarla yapılan binaların sonradan kervansaraylara dönüştüğü de oluyordu ki bunun apaçık örneği ribatlardır. Mesela İslam'ın ilk yıllarında Orta Asya'daki sınır bölgelerde karakollar olarak yapılan ribatlar X. yüzyıla gelindiğinde eski fonksiyonunu kaybetmiştir. Dolayısıyla ilk mimarî şeklini genel olarak korumasına rağmen ribatlar yerel mimariye göre değiştirilerek kervansaraylara dönüştürülmüştür.¹²⁴²

E. Türbeler

Orta Sirderya havzasında İslamî türbelerin ortaya çıkışı Karahanlılar döneminde başlamıştır. Buna sebep olarak İslam'ın devletin resmi dini olarak kabul edildiği Karahanlılarda büyük devlet ve din adamlarının mezarları üzerine türbelerin inşa edilmesinin gelenek haline gelmesidir. Bundan dolayı bölgenin en meşhur türbeleri o döneme aittir ve türbeler özellikle Taraz çevresinde inşa edilmiştir. Bu türbelerden Babadca Hatun, Ayşe Bibi ve Karahan türbeleri günümüze kadar kısmen sağlam ulaşan eserlerdendir.

Orta Asya mimarisinde genel olarak türbelerin kubbesine çok önem verilirdi.¹²⁴³ İçi dörtgen şeklinde olan tek odalı ve kubbe ile örtülen türbeler bölgedeki en yaygın mimarî stiller olmuştur. Bu husus şimdi ele alacağımız türbelerin mimarisine de yansımıştır.

Taraz şehrinden 28 kilometre uzaklıkta şimdiki Ayşe Bibi köyünde yer alan X. yüzyılın sonu XI. yüzyılın başına ait Babadca Hatun türbesi, Orta Sirderya havzasının en bilinen mimarî eserlerindendir. Binanın planlanması ve deseni Orta Asya mimarî

---

¹²⁴⁰ İstahrî a.g.e., s. 289.

¹²⁴¹ Smirnova, a.g.e., s. 139; Barthold, Moğol İstilasına Kadar Türkistan, s. 205.

¹²⁴² Nemtsova, a.g.m., s. s. 164.

¹²⁴³ *Hudozhestvennaya kultura Sentranlnoy Azii i Azerbajjana IX-XV vekov*, c. IV, s. 16.

tarihinde yeni dönemin başlangıcı olmuştur.¹²⁴⁴ Dörtgen şeklinde olan türbenin büyüklüğü dışarıdan 6,78-6,78 içeriden 4,5-4,45 metre boyutundadır. Türbenin kubbesi iki katlı olup iç çatısı yarı küresel ve nervürlü, dış çatısı ise piramit-çadır biçiminde ve olukludur. Sivri nervürlü kubbesi 8 zaviyeden oluşmaktadır. Yüksek bir yerde inşa edilen türbenin ana cephesi doğuya bakmakta ve duvar ile giriş kapısının kalınlaştırılması sayesinde yerleştirilen alçak parapetle bölünmüştür. Babadca Hatun türbesinde desen az kullanılmış ve bina genel olarak basit bir formda yapılmıştır. Fakat türbenin sağlamlığına önem verilerek dikkatli bir şekilde inşa edilmesi, binanın asırlar boyunca ayakta kalmasını sağlamıştır. Dünyada ilk örnek olarak türbe kubbesinin iki katlı yapılması muhtemelen bu binanın ömrünü uzatmıştır.¹²⁴⁵ Babadca Hatun türbesi mimarî bakımdan Ayşe Bibi türbesinden farklılık arz etmektedir. Zira birincide ana kapı eksiktir ve temeli dörtgen şeklinde olup türbenin kendisi küpü anımsatmaktadır.¹²⁴⁶

Karahan ve Ayşe Bibi türbeleri de Orta Sirderya havzasının önde gelen mimarî eserlerindedir. Maalesef Karahanlı türbesi¹²⁴⁷ bize kadar sağlam halde ulaşamadığından dolayı restorasyon işleri esnasında genel planı, desenleri değişime uğramış ve eski şeklini kaybetmiştir. Tarihi Cevaket şehrinde ve şimdiki Ayşe Bibi köyünde Babadca Hatun türbesinin yakınında yer alan Ayşe Bibi türbesinin,¹²⁴⁸ XI. yüzyılın ilk yarısında inşa edildiğini tahmin edilmektedir. Bina Babadca Hatun türbesi gibi dörtgen şeklindedir ve dışarıdan büyüklüğü 7,23-7,23 metredir. Bizim zamanımıza kadar batı tarafı ile kuzey ve güney duvarlarının bir kısmı ulaşmıştır. Türbenin kubbesi tamamen yıkılmış durumdadır. Duvarlar kalınlık ve yüksekliğine göre 160 ile 60 santimetre arasında değişmektedir ve yaklaşık 6 metre yükseklikte sütuna sahiptir. Ayşe Bibi Orta Sirderya havzasının mimarîsinde istisnai yere sahiptir ve mimarî işlerin inceliklerini anlayan, parçalar ve bütünler arasında orantıyı sağlayabilen bir mimar tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır.¹²⁴⁹

---

¹²⁴⁴ *Hudozhestvennaya kultura Sentranlnoy Azii i Azerbajjana IX-XV vekov*, c. IV, s. 14; Pugaçenkova-Rempel, a.g.e., s. 222. T. N. Senigova, *Srednevekoviy Taraz (Средневековый Тараз)*, Alma-Ata 1972, s. 182.

¹²⁴⁵ *Hudozhestvennaya kultura Sentranlnoy Azii i Azerbajjana IX-XV vekov*, c. IV, s. 16.

¹²⁴⁶ Bernştam, a.g.e., s. 59.

¹²⁴⁷ Karahan türbesi hakkında geniş bilgi için bkz.: Senigova, a.g.e., s. 179.

¹²⁴⁸ Ayşe Bibi türbesi hakkında geniş bilgi için bkz.: Senigova, a.g.e., s. 182.

¹²⁴⁹ Bernştam, a.g.e., s. 58; *Hudozhestvennaya kultura Sentranlnoy Azii i Azerbajjana IX-XV vekov*, c. IV, s. 18.

Orta Sirderya havzasında yukarıda zikrettiğimiz türbelerden başka günümüze kadar sağlam ulaşan Hoca Ahmed Yesevî türbesi bulunmaktadır. Bu türbe XIV. yüzyılın son çeyreğinde Timur'un emri üzerine XII. yüzyılda yapılan eski türbenin yerine inşa edilmiştir. Türbe önde gelen İranlı ustalar tarafından tasarlanmış ve kendi dönemdeki Orta Asya'nın en güzel eserleriyle boy ölçüşebilecek bir esere dönüşmüştür.¹²⁵⁰

V- İLMÎ VE KÜLTÜREL HAYAT

A. Kütüphane ve Medreseler

X-XIII. yüzyıllarda İslam toplumunda ilim ve kültürün zirveye çıktığı dönemde, başta dil, felsefe, mantık ve şer'i ilimler olmak üzere diğer sahalarda da kalıcı eserler kaleme alan âlimleri ortaya çıkaran Orta Sirderya havzasında, medrese ve kütüphane kültürünün oldukça yaygın olduğu söylenebilir. Fakat ne yazık ki, araştırdığımız dönemde bölgedeki kütüphane ve medrese hayatı hakkında bilgiler yok denecek kadar azdır. Gerek yazılı kaynaklar gerekse arkeolojik kazılar bu konuda yeterli bilgi vermemektedirler.

Rivayetler Otrar'da İskenderiye'den sonra dünyanın ikinci büyük kütüphanesinin bulunduğuna işaret eder. Bunun büyüklüğü konusunda bir şey söylenemese de Fârâbî gibi âlimi yetiştiren şehirde bölgenin önde gelen kütüphanesinin olması kuvvetle muhtemeldir. Ayrıca bu kütüphanede antik çivi yazısı ile papirüs üzerine yazılan eserlerle birlikte Orta Çağ Avrupa, Orta Doğu ve Çin'den gelen eserlerin olduğu ileri sürülür. Fârâbî'nin bizzat bu kütüphanede ilimle meşgul olduğu da söylenir. Fakat bu muhteşem kütüphane 1218 yılında Moğol İstilasası sırasında yerle bir edilmiştir.¹²⁵¹

Medreselere gelirsek, yine Otrar'da VIII. yüzyılın sonralarından Moğol İstilasına kadar ayakta kalan bir medreseden bahsedilir. Medresede eğitim süreci on sene idi. Günlük eğitim programında öğrenciler sabahdan öğlene kadar derse katılır, öğleden sonra bahçe temizliği, yemek hazırlama gibi işlerle uğraşırlardı. Öğrencilere ikindiden

---

¹²⁵⁰ Ahmed Yesevî Türbesi hakkında geniş bilgi için bkz.: *Hudozhestvennaya kultura Sentranlnoy Azii i Azerbajjana IX-XV vekov*, c. IV, s. 31 vd.

¹²⁵¹ Daribay, a.g.t., s. 59; Absattar Derbisali, *İslam Religia Mira i Sozidaniya (İslam religiya mira u sozidaniya)*, Fond Podderjki İslamskoy Kulturi i Obrazovaniya, s. 117.

sonra serbest zaman tanınırdı. Otrar medresesinin ilk beş yılında Türkçeyle beraber Arapça ve Farsça gibi zamanın diğer yaygın dillerinden dersler verilirdi. Hatta medresede kaybolmuş eski Finik dilinin de öğretildiği söylenir. İkinci beş yılda ise dini ilimlerle birlikte astronomi, geometri, müzik gibi dünyevi alanlardaki eğitimler verilirdi.¹²⁵² Medreseler genellikle hükümdarlar veya onların etrafındaki hanedan mensupları ve devlet erkânı tarafından yapılırdı. Gazneliler ve Selçuklu devletlerinde medreseler çoğunlukla yapan kişinin ismiyle adlandırılıyordu ki bu da medresenin kimin tarafından inşa edildiğini öğrenmeyi kolaylaştırıyordu. Medreselerin ana giderleri vakıflardan karşılanıyordu.¹²⁵³

B. Âlimler

IX. yüzyılın birinci yarısında bölgenin büyük parçasının Müslüman Sâmânî Devleti'nin eline geçmesiyle birlikte Orta Sirderya havzası coğrafyasında önemli âlimlerin yetişmeye başladığını görüyoruz. İsficab, Farab bölgesi, Üsbanikent ve Taraz gibi şehirler gerek şer'î ve gerekse dünyevi ilim alanlarında iz bırakan önemli âlimler yetiştiren merkezler idi. Bu manada araştırdığımız bölgede özellikle Farab civari dikkati çekmektedir. Zira Orta Sirderya havzasında İslam dünyasında tanınan ilk âlimlerin Farab'dan zuhur ettiği görülür. Buranın âlimleri mıntıkanın diğer merkezlerinden gerek sayı bakımından daha kalabalık, gerekse ilmi sahada daha meşhurdurlar. Farab'dan çıkan âlimler genellikle filoloji, felsefe, mantık, ilahiyat ve tarih alanlarında eserler bırakmıştır. Görünen o ki, Farab'ın ilim adamları daha fazla beşeri bilimlere yöneldiği halde, vilayet merkezi İsficab'ın uleması daha çok hadis ve fıkıh gibi şer'î sahalarda ün kazanmıştır. Tarihçiler şimdiye kadar bulunan kaynaklara göre İslam'ın altın asrında Farab'dan 30, Taraz'dan 30, İsficabdan 25 ve Üsbanikent'ten 15 âlimin ilim sahnesine çıktığını kaydetmektedirler.¹²⁵⁴ Bunların bazılarının hayatı ve eserleri hakkında bilgiler zamanımıza kadar ulaşsa da, diğerleri hakkında çok az malumat kalmıştır.

---

¹²⁵² Daribay, a.g.t., s. 58.

¹²⁵³ Belinsky-Bentovitç-Bolşakov, a.g.e., s. 332.

¹²⁵⁴ Derbisali, *İslam Religia Mira*, s. 127; Absattar Derbisali, "IX-XVI Gasırlardagı Otrar Jane Oturarlık Galımdar" (IX-XVI zasyrлардагы Отырар және отырарлық галымдар), Kazak Jerinin Ortgasırlık Gulamaları Jane Olardın İslam Örkeniyetindegi Orni, Gılım Ordası, Almatı 2012, s. 26.

C. Farablı Âlimler

1. Ebû Nâsır el-Fârâbî

Şüphesiz Ebû Nâsır el-Fârâbî İslam Dünyası'nın en kuzey ucunda yer alan Farab bölgesini dünyaya tanıtan, Orta Sirderya havzasından çıkan ilk âlimlerdendir. Bu şekilde o “Fârâbî” lakabını kendine mal edenlerin ilki olmuştur. Nitekim Farablı birçok âlim bulunmasına rağmen “Fârâbî” denildiğinde akla ilk önce felsefeci Ebû Nâsır el-Fârâbî gelmektedir.

Fârâbî'nin tam ismi Ebû Nâsır Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzlağ el-Fârâbî'dir.¹²⁵⁵ İsmi Muhammed, künyesi Ebû Nâsır,¹²⁵⁶ lakabı “İkinci Hoca” olup, el-Fârâbî adıyla ün kazanmıştır.¹²⁵⁷ Fârâbî, Sirderya'nın batı tarafındaki Farab'a bağlı Vesic şehrinde H. 259 (872) yılında doğmuştur.¹²⁵⁸ Bununla birlikte İbn Ebî Useybiâ onun Farab şehrinde doğduğunu, babasının Fars asıllı bir komutan olduğunu ileri sürer. Fakat tarihçilerin çoğu onun Türk asıllı olduğunda görüş birliğine varmıştır.¹²⁵⁹ Zehebî de onun babasının Türklerin emirlerinden olduğunu kaydeder.¹²⁶⁰

Fârâbî ilk eğitimini kendi şehrindeki müderrislerden gördü. Onlardan edebiyat, felsefe, matematik alanlarında ders aldı. Bilhassa dillere önem vererek Farsça, Yunanca ve Arapça okudu. Burada ilim arayışını tamamladıktan sonra H.310 (922) yılında 50 yaşında iken Bağdat'a doğru yola çıktı. Fârâbî'nin Bağdat'a sefer ederken yolda Şâş, Buhara, Rey ve İsfahan şehirlerine uğradığı bilinmektedir. Orta Doğu'ya geldiğinde ise Harran'da tabip Yuhanna b. Heylan'dan felsefe, mantık ve tıp konusunda ders aldı. Bağdat'ta Ebû Bişr Mettâ b. Yûnus'un¹²⁶¹ yanında aynı bilim dallarında kendini yetiştirdi. Burada felsefeyle derinden ilgilenmiş ve Aristo'nun bütün kitaplarını okuyup

---

¹²⁵⁵ İbn Ebî Useybia, *Uyûnû'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etibbâ*, Dâru Mektebetü'l-Hayat, Beyrut, s. 603; Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz ez-Zehebî, *Siratu A'lami'n-Nübelâ*, Lübnan 2004, c. I, s. 3663.

¹²⁵⁶ Araplarda erkek kişi ilk çocuğunun ismiyle “Ebû falan” diye künye alırdı. Fakat Fârâbî'nin hayatı boyunca hiç evlenmediği göze alınırsa, ona nereden “Ebû Nâsır” künyesi verildiği anlaşılamamıştır. Bkz.: Ali Abdulvâhid Vâfi, *El-Medînetü'l-Fadile li'l Fârâbî*, Nahdatu'l Mısır, Kahire, s. 5.

¹²⁵⁷ Vâfi, a.g.e., s. 5; Daribay, a.g.t., s. 66.

¹²⁵⁸ İbn Havkal, a.g.e., s. 510; Vâfi, a.g.e., s. 6; Bazı bilgilere göre Fârâbî'nin doğum tarihi 870'dir. Bkz.: Derbisali, *Otrarlık Galımdar*, 27.

¹²⁵⁹ İbn Ebî Useybia, a.g.e., s. 603.

¹²⁶⁰ Zehebî, a.g.e., c. I, s. 3663.

¹²⁶¹ Nestûrîlik mezhebinde olan Mettâ b. Yûnus Yunancadan kitapları tercüme eden ve mantık alanındaki araştırmalarıyla ün kazanan dönemin önde gelen âlimlerinden idi. Bkz.: Vâfi, a.g.e., s. 8

bitirmiştir. Bu şekilde mantık ve felsefede kendisinden önceki Müslüman felsefecilerle birlikte Hristiyan hocaları olan Yuhanna ile Mettâ'yı da geçmiştir. Bağdat'ta ayrıca Arap dili ve müzikten dersler aldı, tıp, lügat ve matematik alanlarında kendisini geliştirdi.¹²⁶²

Fârâbî'nin ilim yolundaki seferi bununla bitmemiştir. H.330 (941) yılında Şam'a taşındı ve burada onu hükümdar Seyfû'd-Devle b. Hamdan iyi karşıladı. Şam'da Fârâbî'nin ilimle iştigal etmesi için her şey sağlanmıştı. İbn Useybiâ H. 338 (949) yılında onun Mısır'ı ziyaret ettiğini yazar. Oradan döndükten sonra H.339 (950) yılında Şam'da 80 yaşında vefat etti.¹²⁶³ Kaynaklarda Fârâbî'nin son derece zahit bir insan olduğu, altın, gümüş, dirheme önem vermediği, zamanının çoğunu ilim-bilime ayırdığı¹²⁶⁴ ve bahçelerde, nehir kıyılarında gezinerek, düşünerek geçirdiği kaydedilir. Çoğu eserlerini de buralarda yazmıştır.¹²⁶⁵

Rivayetlerde Fârâbî'ye, kendisinin mi yoksa Aristo'nun mu daha bilgili olduğu sorulduğunda “*Eğer bunu bilseydim onun (Aristo'nun) en büyük öğrencisi olacaktım*” diye cevap verdiği geçmektedir.¹²⁶⁶ Fârâbî kendi dönemindeki bilim dallarının büyük bölümünde eserler yazmasına rağmen onun özellikle derinleştiği ve tanındığı alan felsefedir. Bilhassa Aristo'nun eserleriyle ilgilenerek onun tüm kitaplarını dikkatle okumuştur.¹²⁶⁷ İbn Hallikân Aristo'nun “Ruh hakkındaki kitabında” Fârâbî kendi eliyle “ben bu kitabı 100 kere okudum” diye yazdığını gördüğünü zikreder. Ayrıca Aristo'nun

---

¹²⁶² Ebü'l Abbas Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebû Bekir b. Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enba'ü Ebnâi'z-zamân*, Dârü's-Sadır, Beyrut 1977, c. V, s. 154; İbn Ebî Useybia, a.g.e., s. 605; Zehebî, a.g.e., c. I, s. 3623; Majid Fakhry, *Al-Farabi Founder of Islamic Neoplatonism*, Oneworld Publications, Oxford 2002, s. 7; Vâfi, a.g.e., s. 8.

¹²⁶³ Zehebî, a.g.e., c. I, s. 3664; Vâfi, a.g.e., s. 17. Bazı rivayetlerde Fârâbî'nin Şam'dan Eskalan'a sefer ederken yolda eşkıyaların akınına maruz kalıp yanındakiler ile birlikte şehit edildiği geçmektedir. Bunun üzerine sinirlenen Şam ahalisi âlimi katleden hırsızları bulup onları idam ederek, Fârâbî'nin mezarının yanındaki palmyeye çarşıya germiştir. Fakat tarihçiler bu rivayetin gerçek olmadığını kanaatindedir. Bkz.: Vâfi, a.g.e., s. 18

¹²⁶⁴ İbn Ebî Useybia ilk başlarında maddi durumunun iyi olmadığı için Fârâbî'nin geceleri muhafızlara ait mumlardan istifade ederek ilimle uğraştığını zikreder. Bkz.: İbn Ebî Useybia, a.g.e., s. 603.

¹²⁶⁵ İbn Ebî Useybia, a.g.e., s. 603; Hallikân, a.g.e., c. V, s. 154; Zehebî, a.g.e., c. I, s. 3623; Fakhry, a.g.e., s. 7; Vâfi, a.g.e., s. 9.

¹²⁶⁶ Zehebî, a.g.e., c. I, s. 3664.

¹²⁶⁷ Vâfi, a.g.e., s. 11.

diğer kitaplarını onlarca kere okuduğu rivayet edilir.¹²⁶⁸ Bundan dolayı ve Arap-İslam felsefesinin temelini attığı için ona “İkinci Hoca” lakabı verilmiştir.¹²⁶⁹

Fârâbî, kendisinin bize kadar ulaşmayan felsefenin gelişmesi hakkındaki kitabında bu ilmin Bağdat’a nasıl geldiğini anlatmaktadır. Bu eserde Fârâbî M.S. V-VI. yüzyıllarda İskenderiye’de olan klasik felsefe ekolünün doğrudan temsilcisi olduğunu yazmaktadır. O bu ekolün İskenderiye’den Antakya’ya, oradan Harran’a, daha sonra Bağdat’a geldiğini kaydeder. Fârâbî bu ekolü temsil eden felsefeciler, onların öğrencileri hakkında bilgiler vermekte ve bunların eserlerinden bahsetmektedir. Eski felsefe ekolünün iki-üç temsilcisi dışında neredeyse kaybolmaya yüz tuttuğunu yazarken, bunların son temsilcisi olarak kendi hocası Yuhanna b. Heylan’ın ismini zikreder.¹²⁷⁰

Fârâbî siyaset, tıp ve müzik alanlarında da oldukça ilerlemiştir. Hatta İbn Hallikân’ın rivayet ettiğine göre o “Kanun” adlı müzik aletini icat etmiştir. O dönemin İslam dünyasının bilinen ilim merkezlerinin çoğunda bulunan Fârâbî’nin ana dili Türkçeden başka birçok dil öğrenmesi doğaldı. Rivayetlere göre Fârâbî 70 dil biliyordu.¹²⁷¹ İbn Useybiâ *Uyûnü’l-Enbâ* adlı eserinde Fârâbî’nin birçok eserini zikretmiştir. Farabî âlimin başlıca yapıtları şunlardır: *Kitâbü’n fî mebâdi arâ-i ehli’l Medînet-il-Fâzıla* (Faziletli şehir halkı fikirlerinin esasları), *Kitâbü’n fî’l-akl* (Akıl hakkındaki kitap), *Kitâb-ü uyûni’l-mesâil* (Önemli sorular kitabı), *Kitâbü’l-vâhid ve’l-vahde* (Bir ve birlik kitabı), *Kitâbü’l ağrâzi’l-Hakim Aristotalis* (Filozof Aristoteles’in amaçları), *Kitâb-ü felsefet-î Eflatun* (Platon felsefesi), *Felsefet Aristotalis* (Aristo felsefesi), *Kitâbu’l-Cedel*, *Kitâbü’l-İbâre*, *Kitâbü’l-Burhân*, *Kitâbü’l-Kıyâs*, *Kitâbü’l-Hurûf* (Harfler kitabı), *Kitâbü’l-mûsiki’l-kebir* (Büyük musiki kitabı), *el-Tavti’a fî’l-*

---

¹²⁶⁸ Bazı kaynaklarda Farabi’nin Aristo’nun “Metafiziğin” anlamak için 40, “Hayat” hakkındaki eserin 100, “Belagatin” 200 kere okuduğunu yazmaktadır. Bu emeği ve sabrı sayesinde Farabi Aristo’nun eserlerinde iyi kavramayı başarabilmiştir. Bkz.: Derbisali, *Otrarluk Galımdar*, 27.

¹²⁶⁹ İbn Hallikân, a.g.e., c. v, s. 154.

¹²⁷⁰ Musin S. Mahdi, *Alfarabi and The Foundation of Islamic Political Philosophy*, The University of Chicago Press, Chicago-London 2001, s. 52.

¹²⁷¹ İbn Hallikân, a.g.e., c. v, s. 156; Zehebî, a.g.e., c. I, s. 3623; Vâfi, a.g.e., s. 12.

*Mantık (Mantiğa başlangıç)*¹²⁷² ve diğerleri. Genel olarak Ebû Nâsır el-Fârâbî'nin günümüze kadar 60 civarında eserinin ulaştığı bilinmektedir.¹²⁷³

Fârâbî'nin ilimdeki derinliğini anlamak için onun ünlü eserlerinden *Faziletli Şehir* teorisi üzerinde durmak yerinde olur. Fârâbî'nin *Faziletli Şehir* eserini nerede ve hangi tarihte yazdığı tam olarak belli olmasa da, İbn Useybiâ bununla ilgili bazı bilgiler aktarmaktadır. Ona göre Fârâbî bu görüşünü Bağdat'ta yazmaya başlamış ve H. 331 (942) yılında Şam'da tamamlamıştır. Yazdıktan sonra birkaç kere düzeltme yapmış ve bölümlere ayırmıştır.¹²⁷⁴ Fârâbî kitabında ağır bir dil kullanmıştır. Yazarlar bunun birkaç nedeni olduğunu yazmaktadırlar: 1. Onun ana dili Türkçe olup Arapça'yı yabancı dil olarak sonradan öğrenmesi. Üstelik Arapçadan başka çok dil bildiği için bunun dili iyi kavramaya engel olması. 2. Müslüman felsefecilerin kaynakları genellikle yabancı eserler teşkil ettiği için, onlar yazı metotlarını da onlara benzetmeye çalışırdı. Bunun neticesi olarak metinleri zorlaşıyordu. 3. Bazı felsefeciler felsefenin sıradan insanların kavrayacağı bir alan olmadığını göstermek amacıyla kitaplarında zor üslubu kasten kullanıyordu. 4. Bir taraftan felsefenin konularının çok derin olması ve yabancı terimlerin zorunlu olarak sık sık kullanılması da felsefe dilini zorlaştırmıştır.¹²⁷⁵

Bu eserinde Fârâbî kendisinden önceki Yunan felsefecilerin de üzerinde durdukları faziletli toplum teorisini ortaya koymaktadır. Platon, Aristo örneğinde Yunan düşünürleri gibi Fârâbî da, kendisinin felsefesini, mutluluk, ahlak, oluşum ve onun yaratıcısı ile ilgili fikirlerini içeren prensiplere uygun bir şehir oluşturmayı kastetmiştir. Fârâbî kitabını iki bölüme ayırmıştır. Birinci bölümde şehrin oluşumunda gereken felsefi prensiplerine kısaca değinmiş, ikinci kısmında ise bu şehirle ilgili meseleleri ve şehrin farklı birimlerinde olması gereken hususları ortaya koymuştur. Kitabın ana konusu birinci bölümü olmasına rağmen Fârâbî bu bölüm üzerinde fazla durmamıştır. Dolayısıyla bu kısım eserin sadece beşte birini teşkil etmektedir. Bununla birlikte ikinci bölüm kitabın beşte üçünü oluşturmaktadır.¹²⁷⁶

---

¹²⁷² İbn Ebî Useybia, a.g.e., s. 608; Fakhry, a.g.e., s. 8.

¹²⁷³ Derbisali, *Otrarluk Galımdar*, 28.

¹²⁷⁴ İbn Ebî Useybia, a.g.e., s. 608; Vâfi, a.g.e., s. 19.

¹²⁷⁵ Vâfi, a.g.e., s. 20.

¹²⁷⁶ Vâfi, a.g.e., s. 21.

Fârâbî faziletli şehrin inşasından bahsederken kitabının bu kısmını 12 bölüme ayırmıştır. Bu bölümlerin başlıkları ise şöyledir: 1. İnsanın topluma ve yardımlaşmaya ihtiyacı olduğu hakkında, 2. Reisin uzuvları hakkında, 3. Şehir reisinde olması gereken şartlar hakkında, 4. Faziletli şehrin zıtları hakkında, 5. Ruhların birbiriyle bağlantılı olduğu hakkında, 6. Meslekler ve mutluluk hakkında, 7. Şehrin halkı hakkında, 8. Şehir halkına ortak şeyler hakkında, 9. Sapık ve cahil şehirlerin ahalsinin görüşleri hakkında, 10. Adalet hakkında, 11. Korku hakkında ve 12. Cahil şehirler hakkında.¹²⁷⁷

Fârâbî'ye göre toplumlar kâmil toplum ve nakıs toplum olarak ikiye ayrılır. Birincisinde insanlar bireylerin mutluluğunu sağlamak için birbiriyle tam anlamıyla yardımlaşır. İkinci toplumda ise insanlar birbirine yardım etmez ve orada işbirliği yoktur. Fârâbî kâmil toplumu üç kısma ayırır: 1. En birincisi tek devletin ve tek hükümetin hâkimiyeti altında yaşayan bütün insanlığı kapsayan tek toplumdur. 2. İkincisi dünyanın belli bir kısmında bağımsız bir devlet hâkimiyeti altında yaşayan toplumdur. 3. Kâmil toplumun en aşağısı ise bir şehirde bir reisin hâkimiyeti altında yaşayan toplumdur.¹²⁷⁸ Kâmil topluma en yakını ve eksikliği en az olan nakıs toplum, köyler ile mahalle toplumlarıdır. Ondan sonra mahallenin bir parçası olan siteler gelir. Nakıs toplumun en altındaki tabakaya ise evdeki aile bireyleri girer.¹²⁷⁹

Fârâbî'nin kâmil toplumun ilk ikisini bırakıp eserinde bizzat şehirlerin kendisini ele almasının birkaç nedeni vardır. İlk olarak, kâmil toplumun birincisi olan dünyadaki tek hükümet altındaki tek toplum teorisi gerçek hayattan uzaktır(ütopya). Fakat Fârâbî'nin eski Yunan felsefecilerinden farklı olarak tek dünya hükümeti fikrini öne sürmesi, onun İslam'daki ümmet fikrinden etkilendiğini göstermektedir. İkincisini oluşturan kâmil toplumdaki bağımsız devlet ise şehirlerden meydana gelir. Yani şehirler devletlerin kurucu unsurudur. Dolayısıyla eğer şehir düzelirse devletin de düzeleceği muhakkaktır. Bu nedenle Fârâbî kâmil toplumların üçüncü kategorisine ait şehirleri ele almıştır.¹²⁸⁰

Fârâbî toplumun fazilete ermesi için insanların birbirleri arasında yardımlaşmaya, işbirliğine ihtiyaç duyacağından bahsederken, şehir reisinin bu konudaki başlıca rolünü

---

¹²⁷⁷ Vâfi, a.g.e., s. 27.

¹²⁷⁸ Fârâbî nakıs toplumu da üçe ayırır Geniş bilgi için bkz: Fakhry, a.g.e., s. 107 vd.

¹²⁷⁹ Vâfi, a.g.e., s. 28; Mahdi, a.g.e., s. 129.

¹²⁸⁰ Vâfi, a.g.e., s. 29.

ortaya koyar. Zira reis şehri yönetir ve şehrin feraha, mutluluğa ulaşması ona bağlıdır. Nitekim Fârâbî şehir toplumunu insan uzuvlarına benzetirken reise kalbin rolünü verir.¹²⁸¹ Yine Fârâbî bir reiste olması gereken 12 özelliği sayar: 1. Kendisine yüklenen sorumlulukları yerine getirmek için tam anlamıyla sağlıklı olma. 2. Kendisi gören veya kendisine söylenen her şeyi iyi anlaması ve algılaması. Kendisine söylenen sözlerden neyin kastedildiğini hissetmesi. 3. İşittiği, gördükleri şeyleri hafızasında iyi tutması. 4. Akıllı ve zeki olması. 5. İyi konuşan olması ve söylemek istediklerini iyi ifade edebilmesi. 6. İlim-bilimi sevmesi ve yeni bilgiyi kolay kabul etmesi, bu yolda yorulmaması. 7. Yeme, içmeye ve cinsel ilişkiye aşırı düşkün olmaması. 8. Doğruluğu ve onun ehlini sevmesi, yalanı ve yalan ehlini nefret etmesi. 9. Yüce gönüllü ve cömert olması. 10. Paraya ve dünyanın geçici iyiliklerine düşkün olmaması. 11. Doğasından adaleti sevmesi ve adaletsizlikten nefret etmesi, zulme uğrayanlara adaletli davranması. 12. Kendisi aldığı kararlarda sebat etmesi ve doğru bulduğu işleri yapmada cesur ve kararlı davranması. Fârâbî, reiste olması gereken özellikleri sayarken bunların bir insanda toplanmasının çok zor olacağını da göz ardı etmez. Bundan dolayı bu özelliklere sahip (birisinde adalet, birisinde zekâ olan vesaire) farklı insanlar reisin görevini yapabileceği görüşünü ortaya koyar.¹²⁸²

Özet olarak Fârâbî *Faziletli Şehrin*¹²⁸³ bir toplumun kendi arasındaki yardımlaşma ve amaca ulaşmak için bu konuda reislerini arkasından takip ederek ona destek vermek suretiyle mümkün olabileceği kanaatinde. Görünen o ki, Fârâbî faziletli şehir teorisine imkânsız bir olay olarak değil, doğru şartlarda gerçekleşmesi gayet mümkün olan bir mesele olarak bakmıştır.¹²⁸⁴

2. Ebû İbrahim İshak el-Fârâbî

Ebû İbrahim İshak b. İbrahim el-Fârâbî de Farab'dan çıkan ve *Divânü'l-Edeb* eseriyle ün kazanan büyük dil âlimidir.¹²⁸⁵ İshak el-Fârâbî'nin IX. yüzyılın sonlarında veya X. asrın başlarında doğduğu tahmin edilir.¹²⁸⁶ İlk eğitimini kendi ülkesinde alan İshak el-Fârâbî, daha sonra Yemen'e sefer ederek oradaki Zabid şehrinde bir süre kalır.

---

¹²⁸¹ Vâfi, a.g.e., s. 30; Fakhry, a.g.e., s. 102; Mahdi, a.g.e., s. 142.

¹²⁸² Fakhry, a.g.e., s. 103.

¹²⁸³ Faziletli şehrin içeriği hakkında detaylı bilgi için bkz.: Vâfi, a.g.e., s. 35 vd.

¹²⁸⁴ Vâfi, a.g.e., s. 33.

¹²⁸⁵ Sem'ânî, a.g.e., c. X, s. 116.

¹²⁸⁶ Ebû İbrahim İshak b. İbrahim el-Fârâbî, *Divânü'l-Edeb*, Kahire 2003, c. I, s. 3.

Dîvânü'l-Edeb'i orada yazıp bitirdiği ileri sürülse de bu husus hala ihtilaf konusudur. Zira klasik tarihçiler İshak Fârâbî'nin çok sefer ettiğinden bahsetmesine rağmen onun nerelere gittiğine değinmemişlerdir. İshak el-Fârâbî'nin en büyük eseri olan *Dîvân'ı* Farab'da ve Buhara'da yazdığı hakkında görüşler ağır basmaktadır.¹²⁸⁷ İsmail Paşa el-Bağdâdî âlimin H.350 (961) senesinde vefat ettiğini kaydeder.¹²⁸⁸

İshak Fârâbî'nin yaşadığı X. asır lügatlar asrı olmuştur. Nitekim günümüze kadar ulaşan en meşhur ve önemli lügatların çoğunun o asırda yazıldığı görülmektedir. İslam'ın dünyanın her tarafına yayılmasının ardından Kur'ân ve sünnetin dili olan Arapça'yı öğrenme, ilim arayışındaki acem talebeler arasında büyük rağbet görmüştür. Dolayısıyla bu karmaşık dilin öğrenilmesi ve yeni kelimelerin ezberlenmesini kolaylaştırmak için dil âlimleri çaba sarf etmiştir. Fakat bu asrın müellifleri sözlükteki kelimeleri alfabetik olarak sıralayarak yazmaya daha çok ağırlık vermiştir ki, bu şekilde onlar kelimelerin anlamına göre oluşturulan klasik sözlük metodundan uzaklaşmıştır. Bundan dolayı İshak el-Fârâbî eskilerin yazdığı sözlüklere bakarak, eski metoda dönmüş ve kendisinden öncekilerden daha iyi bir sözlük ortaya koymaya muvaffak olmuştur. Böylece sözlük yazımında küçük bir devrime imza atmıştır.¹²⁸⁹

İshak el-Fârâbî *Dîvânü'l-Edeb*'de kelimeleri kökünün son ünlüsüne göre sıralar. Buna Arap dilinde “el-Kafiya” denilmektedir. Zira Arapçada bir fiil kökünden yüzlerce sözün çıkabileceği¹²⁹⁰ için bu yöntem kelime tarama işini kolaylaştırmıştır. Örneğin eğer bir kelime dış görünüşünün ilk sesine göre sıralanırsa, bu durumda zamanla kelime ile fiil kökünün arasında bağın kopması kaçınılmazdı. Dolayısıyla İshak'ın yaptığı sözlük sonradan ortaya çıkacak “Medresetü'l-Kâfiye” ekolüne öncülük yapmıştır.¹²⁹¹ Ayrıca İshak el-Fârâbî ilk olarak sözlükte fasıl ve bab metotlarını icat etmiştir. Bu

---

¹²⁸⁷ İshak el-Fârâbî, a.g.e., c. I, s. 4.

¹²⁸⁸ İsmail Paşa el-Bağdâdî, *Hediyyetü'l-Ârifîn Esmâü'l-Müellifîn ve Eserü'l-Müsannifîn*, İstanbul 1951, c. I, s. 199; Derbisali, *Otrarlık Galımdar*, 29

¹²⁸⁹ İshak el-Fârâbî, a.g.e., c. I, s. 17; Farabi'nin *Dîvânü'l-Edeb* eserinin başlıca özellikleri hakkında detaylı bilgi için bkz.: İshak el-Fârâbî, a.g.e., c. I, 10 vd.

¹²⁹⁰ Mesela sadece “ke-te-be” ile “a'-la-ma” fiilerinden 3000 aşkın söz ortaya çıkar. Bkz.: Şınar Kaliyeva, “*Otrarlık Gulamaların İslam Örkeniyeti Men Arap Filologiyası Gılımına Koskan Ulesi*” (Отырарлық ғұламалардың Ислам өркениеті мен арап филологиясы ғылымына қосқан үлесі), Kazak Jerinin Ortgasırlık Gulamaları Jane Olardın İslam Örkeniyetindegi Orni, Gılım Ordası, Almatı 2012, s. 67.

¹²⁹¹ Kaliyeva, a.g.m., s. 67.

şekilde o dönemin sözlüklerinin gelişmesine büyük katkı sağlamıştır.¹²⁹² İshak el-Fârâbî kelimeleri daha anlamlı yapmak amacıyla ve Araplar arasında kullanımda olduğunu göstermek için *Dîvânü'l-Edeb* sözlüğünde bedevilerden duyduğu ata sözlerden ve vecizelerden de istifade etmiştir.¹²⁹³ İshak Fârâbî'nin *Dîvânü'l-Edeb*'ten başka *Bayânü'l-İrâb, Şerhu Edebi'l-Kitâb* kitaplarının yazarıdır.¹²⁹⁴

İshak Fârâbî'nin sözlüğünde kullandığı metot sadece Arap dili sahasını etkilemekle kalmamış Türkçe sözlük çalışmalarında de çığır açmıştır. Nitekim Fârâbî'nin *Dîvânü'l-Edeb*'i sonradan Kaşgarlı Mahmud'un *Dîvân-ü Luğati't-Türk* sözlüğünü yazmasına örnek teşkil etmiştir.¹²⁹⁵

3. Ebû Nâsır İsmail b. Nâsır b. Hammad el-Cevherî el-Fârâbî.

Kaynaklar İsmail el-Fârâbî'nin İshak Fârâbî'nin yeğeni olduğunu ve onun ilim yolunu seçmesinde dayısının önemli rol oynadığını kaydetmektedir. İsmail el-Fârâbî *Tâcü'l-Lügâ* ve *Sihâhu'l-Arabiyya, Kitâbü'l-Mukaddime, Kitâbü'l-Kavâfî, Erüdü'l-Ûrkatî* gibi eserleri sayesinde Orta Çağ Arap dili âlimleri arasında “Gramer imami” lakabını kazanmıştır.¹²⁹⁶

Ebû Nâsır İsmail b. Nâsır b. Hammad el-Cevherî el-Fârâbî H.332 (943) senesinde Farab'a bağlı Otrar'da doğdu. İsmail Cevherî ilk eğitimlerini dayısı İshak Fârâbî ve Ebû Said es-Sirafî, Ebû Ali el-Farisî'den aldı.¹²⁹⁷ Zehebî, İsmail el-Fârâbî'nin Arap halk atasözlerini, hikâyelerini, şiirlerini çok iyi bildiğini kaydeder. İsmail Cevherî'nin bilimi, ahlakı ve ilimdeki derinliğinden dolayı pek çok âlim onu methetmiştir.¹²⁹⁸

İsmail Cevherî kendi döneminin ilim talebeleri gibi sefere çıkmayı, yolculuk yapmayı çok severdi. Hatta o Arapçayı iyice kavramak için Hicaz'daki Rebia ve Mudar kabileleri arasında bir süre yaşamıştır. Ayrıca ilim yolunda Şam ve Irak'ta bulunmuş, arkasından Horasan'a dönmüştür. Burada Nişabur şehrinde zamanını müderrislik

---

¹²⁹² İshak el-Fârâbî, a.g.e., c. I, s. j.

¹²⁹³ Kaliyeva, a.g.m., s. 68.

¹²⁹⁴ İshak el-Fârâbî, a.g.e., c. I, s. 8.

¹²⁹⁵ Kaliyeva, a.g.e., s. 65.

¹²⁹⁶ Hamevi, Mücem, c. I, s. 318; Kaliyeva, a.g.m., s. 68; Derbisali, İslam Religia Mira, s. 57; Derbisali, *Otrarlık Galımdar*, 29; Daribay, a.g.t., s. 64.

¹²⁹⁷ Ebû Nâsır İsmail b. Hammad el-Cevherî, *es-Sihâh*, Darü'l-Hadis, Kahire 2009, s. 10.

¹²⁹⁸ Geniş bilgi için bkz.: Zehebî, a.g.e., c. I, s. 1104.

yapmakla, kitap yazmakla, öğrencilerine yazma-çizmeyi öğretmekle ve Kur'ân nüshalarını yapmakla geçirmiştir.¹²⁹⁹

Hilafetin sınırları genişledikçe Araplar acem halklarıyla daha yakın temasa girmek zorunda kalmıştır. Bu şekilde Arap ile Acem kültürünün kaynaşması Arap diline yabancı kelimelerin sızması sonucunu getirmiştir. Bu durum Arap dilinin değişmesi ve dolayısıyla ilerleyen zamanda Kur'ân'ın yanlış algılanması neticesini doğurabilirdi. Nitekim bu tehdidi hisseden halifeler Arapça kelimelerin asıl anlamlarını muhafaza edebilmesi için dil uzmanlarına talimat vermişlerdir. Bu problemi çözmede Türk asıllı İsmail el-Fârâbî da önemli bir katkıda bulunmuştur. İsmail el-Fârâbî'nin bilinen en büyük eseri *es-Sihâh*'tır. İsmail, bu kitapta Arap edebi dilindeki temel 40 bin fiil kökünden türeyen kelimelere tavsif etme, eş ve zıt anlamlarını verme suretiyle açıklamalarda bulunmuştur. Üstelik kelimeleri oldukça anlamlı kılmak ve onların asıl Arapça kelimeler olduğunu kanıtlamak için şiirleri, Kur'ân ayetlerini ve hadisleri örnek olarak kullanmıştır. İsmail Fârâbî sözlüğünü kolaylaştırılan metotla yazdığı için eseri gerek Araplar arasında gerekse Arapçayı öğrenmek isteyen acemler arasında büyük rağbet görmüştür. Tüm bunların sayesinde Arap lügatçiliğinde "el-Cevherî ekolü" ortaya çıkmıştır.¹³⁰⁰

İsmail Cevherî'nin *es-Sihâh*'ı yazarken kullandığı özellikler şunlardır: 1. Yazar kelimelerin söyleyiş şekillerinin bozulmasından endişelenerek onların doğru telaffuz edilmesine önem vermiştir. 2. Kelimelerin anlamlarını vermede çok veciz olması. Bir lafzın manasını açıklarken sadece bir kelime kullanması. 3. Kelimeleri kafiye nizamına göre dizmesi (yani kelimelerin son harfine göre koyması). Bu yöntem özellikle şiir yazarları için kolaylık sağlamıştır. 4. İkili (Sünai'), Üçlü (Sülasi) ve onun yukarıdaki sözleri bir düzenle dizmeden, bunları uygun olunca bab ve fasılların içine koymuştur. 5. Arap dilindeki şivelere önem vermesi. Bunlar içindeki fasih ile kötü, eskiyen, kullanılmayan veya nadir kullanılanlarına işaret etmiştir.¹³⁰¹

---

¹²⁹⁹ Zehebî, a.g.e., c. I, s. 1103; Cevherî, *es-Sihâh*, s. 10.

¹³⁰⁰ Kaliyeva, a.g.m., s. 69.

¹³⁰¹ *Sihâh* kitabının özellikleri hakkında geniş bilgi için bkz.: El-Cevherî, a.g.e., s. 12 vd.

İsmail el-Fârâbî'nin hayatının en büyük yapıtı *es-Sihâh*'ı yazarken İshak el-Fârâbî'nin *Dîvanü'l-Edeb*'te kullandığı metodundan etkilendiği muhakkaktır. Nitekim kaynaklarda İsmail Cevherî'nin dayısı İshak'la birlikte *Dîvanü'l-Edeb*'i Farab'da iken okuduğu geçmektedir.¹³⁰² İsmail Cevherî H.398 (1007) yılında 74 yaşında vefat etmiştir.¹³⁰³ Öğrencileri arasında Ebû Hüseyin b. Ali ve Ebû İshak İbrahim b. Salih el-Varrâk bulunmaktadır.¹³⁰⁴

4. Ebü'l-Kâsım İmamüddîn Mahmûd b. Ahmed el-Fârâbî

Ebü'l-Kâsım İmamüddîn “el-Buhârî”, “el-Lü'Lü”, “el-Fârâbî” ve “el-Faryabî” lakaplarına sahiptir. Onun Belh vilayetindeki Feryab şehrinden çıktığı ve Fars asıllı olduğu doğrultusunda da görüşler vardır. Ancak yazarlar arasında daha ağırlık kazanan fikir onun Orta Sirderya havzasındaki Farab'dan olduğu yönündedir. İmamüddîn'in doğum tarihiyle ilgili tabakat kitaplarında bilgi olmamasına rağmen onun Abbâsî halifesi Muktefî li-Emrillah (529-554/1135-1160) döneminde, H.524 (1130) yılında Otrar'da doğduğu tahmin edilir.¹³⁰⁵

Ebü'l-Kâsım'ın hocaları şunlardır: el-Kâdî Ebü'l-Mâcid Muhammed b. Ebü'l-Fadl el-İsfahanî, Kâdî Ebû Diyâ Munîr b. Bedr el-Hucândî, Ebü'l-Meâli el-Maşât b. Abdürrahim el-Uşî, Ebü'l-Hasan Ali b. Ebî Bekir b. Abdülcelîl b. Burhâneddîn el-Merginânî er-Rişdanî (510-593/1117-1197), Rüknuddîn Muhammed b. Ebî Bekir b. Yûsuf Ebû Abdullah el-Ferganî (v. 594/1198).

Ebü'l-Kâsım İmamüddîn'in öğrencileri ise şunlardır: Şemsü'l-Eimme Muhammed b. Abdüsattâr el-Kerderî, Abdurrahmân b. Bilâl b. Muhammed b. Ebü'l-Celîl es-Seffâr.¹³⁰⁶

Ebü'l-Kâsım İmamüddîn'in eserleri: *Misbâhü'l-Cenân ve Mevâtihü'l-Âhbâr*, *Celâilu'l-Âhbâr ve Fedâlu'l-Âhbâr*, *Hulasâtu'l-Makâlet*, *el-Es'iletü'l-Lâmiâ ve*

¹³⁰² İshak el-Fârâbî, a.g.e., c. I, s. 3.

¹³⁰³ El-Cevherî, a.g.e., s. 10.

¹³⁰⁴ El-Cevherî, a.g.e., s. 10.

¹³⁰⁵ Derbisali, *Otrarlık Galımdar*, 39; Daribay, a.g.t., s. 65.

¹³⁰⁶ Nurlan Saylauuly Anarbayev, *Orta Gasırlık Hanafi Galım Abu-l Kâsım Al-Farabi//Al-Faryabidin (?-1210) “Halısatu-l Hakaik” Traktatındağı Moralıdık-Etikahk Normalar: Manı men Manızı (Orpa zasırlyk hanafi galım Әбу-л Қасым әл-Фарабу// әл-Фарйабидиң (?-1210) «Халисату-л Хақайық» трактатындағы моральдық-этикалық нормалар: Мәні мен маңызы)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Nur-Mubarak Egipet İslam Madeniyeti Universiteti, Almati 2016, ss. 15-17.

*Ecvîbetü'l-Câmiâ, Selâkü'l-Cevâhîr ve Neşru'z-Zevâhîr, Sahifatü'l-Fesâha fi'l-Hadis ve'l-Fesâha, Hâlisatü'l-Hekâyik lima fihî min Esâlib ed-Dekîk, Unvanü'l-Mevâiz.*¹³⁰⁷

Ebü'l-Kâsım el-Fârâbî'nin Buhara'da müderrislik yaptığı bilinmektedir.¹³⁰⁸ Vefat tarihi ise 606/1210 yılıdır.¹³⁰⁹

İmamüddîn'in en meşhur eseri *Hâlisatü'l-Hekâyik lima fihî min Esâlib ed-Dekîk, Unvanü'l-Mevâiz (İlim çeşitlerine göre dakik metotla yazılan temiz gerçek)*¹³¹⁰ kitabıdır.¹³¹¹ Bu kitabın birinci bölümü akıl ile akıllı insanlardan bahsederken, ikinci bölümde akıl ile hikmet bir arada ele alınır. Ebü'l-Kâsım insanın kendi aklını geliştirmek suretiyle ahlakını da geliştirebileceğini ve böylece kemal ahlakın insanı kötü amellerden ve nefsin isteklerinden alıkoyacağını, şeriata tabi olmaya yönlendireceğini yazmaktadır. Kitabın ikinci bölümünde Ebü'l-Kâsım bilim ile hikmetten bahseder. Ona göre her bir şeyin aslını ve hakikatini öğrenmek için elde edilen ilim hikmettir. Müellif akıldan sonra bilimin önemini vurgulayarak onun semeresinin hikmet olduğunu, bilim ve hikmet sayesinde insanın kemal ahlaka erişebileceğini ileri sürer.¹³¹² Ebü'l-Kâsım Fârâbî *Hâlisatü'l-Hekâyik*'te her bir ahlakın¹³¹³ önemini açıklarken hikâyeler, kıssalar ve örneklere yer vermiştir. Kur'ân'daki Nuh, Hud, Salih, İsmail, İshak, Lut, Yusuf, Yakup, Davut ve Süleyman peygamberlerin ibretli hikâyeleri örnek olarak sunulmuştur.¹³¹⁴

5. Ebü'l-Fazl Sıddîk b. Said es-Sunahî el-Fârâbî

Farab'ın köylerinden birisi Sunah olup müellif burada dünyaya gelmiştir. Semarkand'ta Muhammed b. Nâsır el-Mervezi'den ders aldı. Oradan Buhara'ya yola çıktı. Orada Sehl b. Şazuna, Hamid b. Sehl el-Buharî, Ebû Ali Salih b. Muhammed el-

---

¹³⁰⁷ Anarbayev, a.g.t., s. 26; Derbisali, *Oturarlık Galımdar*, 37.

¹³⁰⁸ Anarbayev, a.g.t., s. 14.

¹³⁰⁹ Anarbayev, , a.g.t., s. 11.

¹³¹⁰ *Hâlisatü'l-Hekâyik* eseri hakkında geniş bilgi için bkz.: Anarbayev, a.g.t., s. 40 vd.

¹³¹¹ Anarbayev, a.g.t., s. 27.

¹³¹² Anarbayev, a.g.t., s. 60.

¹³¹³ *Hâlisatü'l-Hekâyik*'teki ahlak meselesi hakkında geniş bilgi için bkz.: Anarbayev, a.g.e., s. 55 vd.

¹³¹⁴ Anarbayev, a.g.t., s. 62.

Bağdadî el-Hafız, Nâsır b. Ahmed el-Hafız gibi âlimlerden hadis yazdı. Farab'ta H. 350 (961) senesinden sonra vefat etti.¹³¹⁵

6. Ebû Muhammed Abdüsayid b. Muhammed b. Atâ b. İbrahim en-Neseî el-Vesicî

Bu zat Sa'du'l-Mülûk lakabıyla tanınmıştır. Sem'ânî, onun Hakan Muhammed b. Süleyman tarafından takdir edilip, onun saygısına haiz olduğunu zikreder. Ebû Ali el-Hüseyin b. Ali b. Ahmed b. er-Rebî es-Sünkübaî'den ders aldı. Ebû Hafız Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Neseî el-Hafız ondan hadis rivayet etti. Sem'ânî hangi suçtan olduğunu zikretmeksizin Sa'du'l-Mülûk'ün Vesic'de hapse atıldığını kaydeder. Âlim Vesic kalesinde H.514 (1120) senesinin Muharrem ayında vefat etti.¹³¹⁶

7. Alâmüddîn el-Cevherî

Alâmüddîn el-Cevherî İsmail el-Cevherî'nin oğludur ve Bağdat'ta doğmuştur. Bundan dolayı o tabakat kitaplarında Alâmüddîn el-Bağdadî lakabıyla meşhurdur. Bu âlim sadece ilimle meşgul olmamış aynı zamanda Bağdat'da komutanlık görevini de üstlenmiştir. Alâmüddîn astronomi, geometri, matematik ve dil dallarında eserler yazmıştır.¹³¹⁷

8. Burhâneddîn Ahmed el-Fârâbî

Burhâneddîn Ahmed el-Fârâbî XI. yüzyılın başında Karahanlı Devleti döneminde dünyaya gelmiştir. Âlim, ilk eğitimini kendi şehri Otrar'da gördü. Ahmed'in diğer âlimler gibi ilim yolunda Orta Doğu'ya gidip gitmediği belli değildir. *Zallât el-Karî* kitabının yazarıdır. H. 569 (1174) yılında vefat etmiştir.¹³¹⁸

9. Kıvâmüddîn Âmir Kâtib b. Âmir Ömer el-Fârâbî el-İtkanî

685 (1286) yılının Şevval ayının 19'unda İtkan'da dünyaya geldi. Bağdat'taki Meşhedü'l-İmam medresesinde ders verdi. Dimaşk'ı iki kere ziyaret etti. Mısır'da Maridani camisinde ders verdi, daha sonra Emir Sirgatmış en-Nâsirî tarafından inşa edilen medresede müderrislik yaptı. Arap dilinde ve fıkıhta derin âlimdi. Hanefî fikhının

---

¹³¹⁵ Ebû Sa'd Abülkerim b. Muhammed b. Mansur et-Temimi es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, 1977, c. VIII, s. 350; Derbisali, *Otrarlık Galımdar*, 33; Daribay, a.g.t., s. 62.

¹³¹⁶ Sem'ânî, a.g.e., c. XIII, s. 340; Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Neseî, *el-Kand fî Zikri Ulemâi'l-Kand*, Tehran 1999, s. 418; Derbisali, *Otrarlık Galımdar*, 33.

¹³¹⁷ Derbisali, *Otrarlık Galımdar*, 31.

¹³¹⁸ Derbisali, *Otrarlık Galımdar*, 33.

önde gelen temsilcisi olup ona taassup derecesinde bağlı idi ve kendisine muhalif olanlara şiddete varan bir derecede karşı çıkardı. Eserleri: *Hidâye*'nin şerhi olan *Gâyetü'l-Beyân ve Nadiretü'l-Avân fi Âhiri'z-Zamân* ve Ahsikesî'nin şerhi olan *Tebyîn* kitabı. H. 758 (1357) senesinde Şevval ayının 11'inde Kahire'de vefat etti.¹³¹⁹

10. Diğer Âlimler

Hakkında az malumat olan veya sadece isimleri belli olan Farab âlimleri de vardır. Bunlardan bazıları şunlardır:

1. Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyin Macüddîn el-Üsrüşanî, Muhammed b. Hüseyin el-Fârâbî (v. 631/1234). Eseri: *Şerh Fûsus el-hikâm*.¹³²⁰
2. Ebü'l-Fadl Tahir b. Muhammed el-Fârâbî Zahir. Eseri: *Hidâye tercümesi*. Bu kitap Burhâneddîn el-Merginanî'nin (v. 593/1197) *el-Hidâye* adlı eserinin tercümesidir.
3. Ebü'l-Fadl Tahir b. Muhammed el-Fârâbî. Eseri: *Dîvân*.
4. Abdüllatif b. Ahmed el-Fârâbî. Eseri: *el-Harakâtü'l-Fikriyya ve'l-Edebiyyâ fi'l-Alami'l-Arabî el-Hadis*.
5. Abdullah b. Muhammed b. Yusuf Nâsır el-Fârâbî el-Ezdî. Eseri: *Târihü'l-Ulemâ el-Endelüs*.
6. Bedrüddîn b. Nureddîn b. Eyyüb b. İbrahim el-Fârâbî.¹³²¹
7. Eş-Şeyh Ebü'l-Hasan Ali b. Abdülaziz b. Ebû Yahyâ b. Ebî Ali el-Fârâbî¹³²². H. 521 (1127) senesinde Semerkand'a geldi. Hadis rivayet etti. H. 415 (1024) senesinde vefat etti.¹³²³
8. Eş-Şeyh Ebû Hafs Ömer b. el-Hasan el-Dihkân el-Fârâbî¹³²⁴ Hadis rivayet etmiştir. H. 490 (1096) senesinden sonra vefat etti.¹³²⁵

---

¹³¹⁹ Ebü'l-Fidâ Zeynuddîn Kâsım b. Kutlûbuğa es-Sudani, *Tacü't-Tarâcim*, Darü'l-Kalam, Dımaşk 1996, s. 256; Taşköprizâde, *Tabakâtü'l-Fukaha*, Mosul 1961, s. 126; Ahmet Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1990, s. 79; Derbisali, *Oturarlık Galımdar*, 42; Darıbay, a.g.t., s. 66.

¹³²⁰ Derbisali, *İslam Religia Mira*, s. 58.

¹³²¹ Derbisali, *Oturarlık Galımdar*, 47.

¹³²² Orijinalinde Barabî.

¹³²³ Nesefî, a.g.e., s. 579.

9. Ahmed el-Fârâbî. Kendi döneminin meşhur matematiği olup *Kitâbü Tedbîr el-Havz, fi Tedbîri 'l-Havz* eseriyle ünlüdür.¹³²⁶
10. Ümdetuddîn Ebû Talîb Muhammed b. Adbülaziz el-Utrarî el-Mukrî.
11. Alâeddîn Ebü'l-Haris Arslan b. Davut el-Utrarî el-Müeddib el-Fakîh.
12. Macüddîn Ebû Ali Fadlüllâh b. Muhammed el-Utrarî el-Münaccîm.
13. Seyyid Celalüddîn el-İtkanî el-Utrarî.
14. Kıvamuddîn Ebû Ali Ahmed b. Abdüraşid el-Utrarî.
15. Kemalüddîn Ebû Nâsır Yusuf b. Ebü'l-Kâsım b. İsmail el-İtkanî.¹³²⁷
16. Ebû Muhammed el-Mukaddesî el-Fârâbî.¹³²⁸
17. Yahyâ b. Ahmed Ebü Zekeriya el-Fârâbî.¹³²⁹
18. Ağa Hasan el-Fârâbî.¹³³⁰
19. Abdussamed el-Fârâbî.
20. Ebû Ali Hasan el-Fârâbî.¹³³¹

D. İsficablî Âlimler

Orta Sirderya havzasının en büyük şehri ve vilayetin merkezi olarak İsficab'dan bölgenin önde gelen bilim adamlarının çıkması doğaldır. İsficab'ın âlimleri daha fazla fıkıh ve hadis gibi şeri ilimler sahasında tanınmıştır. Bundan dolayı şehirden çıkan âlimleri hadisçiler ve fıkıhçılar olarak iki kategoride ele alınması uygun olacaktır. Bunların büyük çoğunluğu Karahanlılar döneminde yaşamıştır.¹³³²

1- Hadisçiler

¹³²⁴ Orijinalinde Barabi.

¹³²⁵ Neseî, a.g.e., s. 480.

¹³²⁶ Derbisali, *Otrarlık Galımdar*, 35.

¹³²⁷ Derbisali, *Otrarlık Galımdar*, 48

¹³²⁸ Derbisali, *Otrarlık Galımdar*, 32.

¹³²⁹ Hamevi, Mücem, c. I, s. 318; Derbisali, *Otrarlık Galımdar*, 35.

¹³³⁰ Derbisali, *Otrarlık Galımdar*, 46.

¹³³¹ Derbisali, *İslam Religia Mira*, s. 120.

¹³³² Bagdat Manabaev, *Ortalık Aziya Musulman Küküğü Tarihındağı Ali ibn Muhammed al-İsficâbî'din (535/1141) Orny Men Manızdılgı (Orталық Азия мұсылман құқығы тарихындағы Али бин Мұхаммед ал-Испиджабидің (535/1141) орны мен маңыздылығы)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Nur-Mubarak Egipet İslam Madeniyeti Universiteti, Almatı 2007, s. 23.

a- Ali el-Hasan b. Mansur b. Abdullah b. Ahmed el-Müeddîb el-Mukrî el-İsficâbî
Ali el-Hasan İsficâbî hadis ulemasındandı. Şafîî fikhının temsilcileri Muhammed
b. Yûsuf ile el-Hasan b. Ali el-Meydanî'den ve Zafer b. el-Leys el-İsficâbî'den, Mücahit
b. Âyan'dan ve Horasan ile Irak'ın birçok hadisçilerinden hadis rivayet etmiştir.
Sem'ânî, Ali el-Hasan'ın hadisleri çaldığını, böylece hadisleri çoğalttığını ve görmediği
insanlardan hadis rivayet ettiğini zikreder.¹³³³ H. 379 (990) yıllarından sonra vefat etti.

b- Diğer Âlimler

Hakkında malumat az olan veya sadece isimleri belli olan İsficab hadisçilerinden
bazıları şunlardır:

1. Zafer b. el-Leys el-İsficâbî. İsmi hadislerin senedinde geçmektedir.
2. Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Mahmud b. Ubeyd es-Semerkandî. İsficâb'a Semerkand'dan gelmiştir ve kalan hayatını orada geçirip H. 343 (954) yılında vefat etmiştir.
3. Ebü'l-Kâsım Abdullah b. Üceyif el-Fakîh eş-Şumanî. Bu zat ta İsficab'a Semerkand'dan gelmiştir.
4. Ebü'l-Hasan Adî b. Abdullah b. Muhammed b. Cafer b. Rüzeyn el-Cürcânî. Semerkand'dan İsficâb'a gelmiştir.¹³³⁴
5. el-Kâdî Cemalüddîn el-İsficâbî.
6. Abdülmevcûd b. Nâsır el-Edîb el-İsficâbî.¹³³⁵
7. Gâlib b. Hâtim el-Kâdî el-İsficâbî. H.400 (1009) yıllarında vefat etmiştir.
8. Halim b. el-Veddâh el-İsficâbî. Doğduğu tarih meçhuldür.
9. el-Hasan b. Mansur el-İsficâbî. X-XI. yüzyıllarda yaşadı. Hadis rivayetçileri arasında zikredilmiştir.

2- Fıkıhçılar

İsficab'da sadece Hanefî değil Şafîî mezhebinin fıkıhçıları da yetişmiştir. Şafîî fıkıhçıların isimleri pek belli değildir. Aşağıda İsficab'dan çıkan 7 fıkıhçı hakkında bilgi verilmiştir.

---

¹³³³ Sem'ânî, a.g.e., c. I, s. 230.

¹³³⁴ Manabaev, a.g.t., ss. 24-26.

¹³³⁵ Nesefî, a.g.e., s. 420.

a- Ebû Nâsır Ahmed b. Mansur el-İsficâbî el-Kâdî

Karahanlı Devleti'nin dini hayatında önemli rol oynayan bir âlimdi. İlk önce İsficab'daki fıkıh âlimlerinden ders aldı ve daha sonra Semerkand'a gitti. Orada dini meselelerde içtihat yapma derecesine yükselip, günlük hayatla ilgili meselelerde insanlara fetva verdi. Semerkand'ın Karahanlı hükümdarları I. İbrahim Tamgaç Han (444-460/1052-1068) ile I. Nâsır (460-472/1068-1080) döneminde şehirde müftülük mevkiine yükseldi. Ebû Nâsır Ahmed'in halkla sıkı bağ kurarak onların takdirlerini kazandığını ve yerli ulema ile her türlü fikhî konuda ilmi münakaşalarda bulunduğu kaydedilmektedir.¹³³⁶ Âlim, hayatının sonuna kadar Semerkand'da yaşayarak resmi görevlerin yanında yeni fıkıhçıları da yetiştirmiştir. H. 480 (1087) yılında aynı şehirde vefat etti. Kaynaklarda o vefat ettikten sonra evinden fetvalar içeren bir sandığın bulunduğu, orada âlimin meslektaşlarının yanlışlarına karşı kendisinin yazdığı doğru cevapları içeren fetvaları sakladığını zikredilmektedir. Ebû Nâsır Ahmed'in fetvalarını gizlemesindeki amacı kendi asrındaki hukukçuların yanlışlarını keşfederek onların mahcup olmasını istememesidir. Yazdığı eserleri şunlardır: *Şerhu Muhtasar et-Tehâvî, el-Fetvâ, el-Camiu's-Sagîr li'ş-Şeybânî, Şerhu Kâfi'l-Hakîm*.¹³³⁷

b- Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. İsmail b. Ali b. Ahmed b. Muhammed b. İshak es-Semerkandî el-İsficâbî

H. 454 (1062) yılında İsficab'da doğan Ali b. Muhammed ilk dinî eğitimini şehirdeki âlimlerinden tahsil etti.¹³³⁸ Burada belli bir dereceye yükseldikten sonra Karahanlı Hasan döneminde (467-496/1057-1103) ilim arayışı yolunda Batı Karahan Devleti'nin başkenti Semerkand'a gitti. Onun hakkında Abdülkerim b. Muhammed es-Sem'ânî el-Mervezî eş-Şafî "Mâverâünnehir'de Ebû Hanife mezhebini ondan iyi bilen diğer birisi yoktu. O hocalık yapma yolunda çok uzun hayat sürdü" demiştir. Ebü'l-Hasan Ali Semerkand hükümdarları II. Ahmed (523-524/1129-1130), Hasan (524-526/1130-1132), II. İbrahim (526/1132) ve II. Mahmud (526-535/1132-1141) dönemlerinde yüksek dinî mevkilere tayin edildi. Hayatı boyunca müderrislik yaptı ve bir süre Semerkand'ın baş müftülüğü görevini de üstlendi. Bu hizmetlerinden dolayı

¹³³⁶ Özel, a.g.e., s. 41; Manabaev, a.g.t., s. 26.

¹³³⁷ Ebû Muhammed Abdulkadir b. Muhammed el-Kureşî el-Hanefî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye fi Tabalati'l-Hanefiyye*, Hicr, Kahire 1993, c. I, s. 335; Manabaev a.g.t. s. 27.

¹³³⁸ Kureşî, a.g.e., c. II, s. 592; Neseî, a.g.e., s. 570; H. 452 (1157) yılında doğduğu hakkında da görüşler vardır. Bkz.: el-Bağdadî, a.g.e., c. I, s. 697.

“Şeyhü'l-İslam” lakabını kazanmıştır. 535 (1141) yılında Semerkand'da 79 yaşında vefat etti.¹³³⁹ En büyük eseri *Şerhu Muhtasar et-Tehavî* kitabı olmuştur. Daha sonra bu kitabı eses alarak Hanefî fikhî bağlamında çokça eserler kaleme alınmıştır. Ebû Sa'd es-Sem'ânî (v. 562/1166), Burhâneddîn el-Merginânî (v. 593/1197) ve Ebû Bekir b. Ahmed b. Ali el-Belhî es-Semerkandî el-Hanefî, Ali b. Muhammed el-İsficâbî'nin en ünlü öğrencilerindendir.¹³⁴⁰ Sem'ânî İsficâbî'nin kendisinin duyduğu tüm hadislerden ona icazet verdiğini kaydeder.¹³⁴¹

Ali b. Muhammed İsficâbî'nin en büyük eseri *Şerhu Muhtasar et-Tehavî* Orta Çağ Orta Asya'sındaki dinî ahval hakkında önemli bilgiler içermektedir. Bu kitap Ebû Cafer Tahavî'nin (238-321/852-933) *Muhtasar et-Tâhavî* adlı eserine yazılan şerhtir.¹³⁴² Kitap fikhın temizlik, namaz, zekât, talak, miras ve hac gibi konularına değinir. 56 bölümden meydana gelmektedir.¹³⁴³ İsficâbî'nin kitabı Tahavî'nin eserinin şerhi olmasına rağmen kitap metninin sadece yüzde 30-40'ı Tahâvî'ye ait olup, kalan yüzde 60-70'i şerhi yapan İsficâbî'ye aittir. Eserde fetva sıralamasında Ebû Hanife'nin, Ebû Yusuf'un ve Şeybânî'nin fetvalarına öncelik tanımıştır. İsficâbî şerhini yazarken günlük hayattaki ticaret, kiraya verme, evlenme, boşama gibi konuların üzerinde detaylı bir şekilde durmuş ve okuyucunun anlaması için basit bir dil kullanmıştır. Ayrıca kendisinden önceki yazılan eserlere değinmiş ve âlimlerin belli konularda yazdıkları önemli görüşleri de zikretmiştir.¹³⁴⁴

c- Muhammed b. Ahmed el-İsficâbî (v. 500/1106)

İsficab şehrinde dünyaya gelen âlim ilk dini eğitimini orada aldı ve daha sonra Semerkand'a taşındı. Semerkand'da ilmi çevrede sivrilerek “Şeyhü'l-İslam” unvanını aldı. Yine onun Karahanlıların dini hayatında etkili âlimlerden olduğu söylenir. Günümüze kadar Semerkand şehrinde yazdığı *Zâdü'l-fükâhâ* eseri ulaşmıştır. Ayrıca

---

¹³³⁹ İbn Kutlûbuğa, a.g.e., s. 212.

¹³⁴⁰ Kureşî, a.g.e., c. II, s. 592; Kubri Zada, a.g.e., s. 96; Neseî, a.g.e., s. 570; Manabaev, a.g.t., s. 33; Özel, a.g.e., s. 45.

¹³⁴¹ İbn Kutlûbuğa, a.g.e., s. 212; Kureşî, a.g.e., c. II, s. 592.

¹³⁴² Manabaev, a.g.t., s. 37.

¹³⁴³ Şerh Muhtasar et-Tahavî eseri hakkında detaylı bilgi için bkz.: Manabaev, a.g.t., s. 58 vd.

¹³⁴⁴ Manabaev, a.g.t., s. 78.

Bağdatlı Hanefî âlimi Ebü'l Hasan el-Kuduri'nin (v. 428/1037) *Muhtasar el-Kudûrî* adıyla onun kitabına şerh yazdığı bilinmektedir.¹³⁴⁵

d- Diğer Âlimler

Hakkında az malumat olan veya sadece isimleri belli olan İsficab fıkıhçılarından bazıları şunlardır:

1. Minhâcüddîn Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-İsficâbî el-Fakîh.¹³⁴⁶
2. Ahmed b. Ömer b. el-Hüseyin el-Hatibî el-İsficâbî (v.582/1186).¹³⁴⁷
3. Hüsâmüddîn Ömer b. Burhan Ebü'l-Mevâhîr el-İsficâbî. Eseri: *Muhtasar fi Hilâfiyyâti'l-Mebhut*.
4. Hacc Mahmud el-İsficâbî. Eseri: *Tezkiretü'l-Evliyâ tercümesi*.¹³⁴⁸

E. Orta Sirderya Havzasının Diğer Bölgelerinden Çıkan Âlimler

1. Ebû Nâsır Ahmed b. Zâhir b. Hâtim b. Rüstem el-Edîb el-Üsbanikentî¹³⁴⁹
Abdullah b. Muhammed b. Yakub el-Buharî'den hadis rivayet etti. Ondan ise Ebû Sa'd el-İdrisî el-Hafiz rivayet etti. Hayırsever ve güvenilir bir insan idi. Üsbanikent'ten Semarkand'a geldi ve burada H. 360 (970) senesinde vefat etti.

2. Ebû Bekir Muhammed b. Sufyan el-Üsbanikentî el-Fakîh eş-Şafiî
Ebû Bekir Ahmed b. el-Hasan el-Farisî'den fıkhıtan ders aldı. Bir süre Nesef'in hükümetinde görev yaptı. Temiz, faziletli ve mütevazı bir hâkim idi. H. 376 (986) veya H. 377(987) yılında Soğd'ta vefat etti.¹³⁵⁰

3. İmam Ebû Muhammed b. Ali b. Ebû Ali at-Tarazî
Her zaman Kur'ân tilavet eden faziletli fıkıhçı idi. Ebû Sâdık Ahmed b. el-Hüseyin ez-Zendanî, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Hizam el-Buharîlerden hadis yazdı. H. 530 (1135) yılında Tavavis denilen köyde vefat edip cenazesi Buhara'ya götürülüp orada defnedildi. Sem'ânî bu âlimle bizzat buluştuğunu ve ondan icazet

¹³⁴⁵ İbn Kutlûbuğa, a.g.e., s. 256; Manabaev a.g.t. s. 27.

¹³⁴⁶ Manabaev a.g.t. s. 27.

¹³⁴⁷ Manabaev a.g.t. s. 27.

¹³⁴⁸ Manabaev a.g.t. s. 28.

¹³⁴⁹ Sem'ânî, a.g.e., c. I, s. 194.

¹³⁵⁰ Sem'ânî, a.g.e., c. I, s. 195.

aldığını belirtir. Ayrıca onun kendisi gibi âlim olan oğullarını Merv, Buhara ve Semerkand'da gördüğünü kaydeder.¹³⁵¹

4. Ebû Ali el-Hüseyin b. Muhammed b. Zahir b. Hatim el-Fakîh el-Üsbanikentî

Bu zat yukarıda zikredilen Ebû Nâsır Ahmed'in kardeşinin oğludur. Semerkand'da fıkıhtan âlim olduktan sonra Üsbanikent'e döndü. Kendisi fakih idi ve ticaret amacıyla Semarkand'a gidip geliyordu. Üsbanikent'te H. 390 (999) senesinde vefat etti.¹³⁵²

5. Ebü'l-Hasan Said b. Hâtim b. Adi el-Fakîh el-Üsbanikentî

Semarkandlı olan Ebü'l-Hasan uzun süre doğduğu şehirde fıkıh âlimi Ebü'l-Hasan er-Rahbî eş-Şâfiî'den ders aldı. H. 380 (990) yılında Türkistan'a yola çıktı, ardından Üsbanikent'e gitti ve orada aynı senelerde vefat etti. İsficab'da yaşayan Abdullah b. Muhammed b. Mahmud es-Semarkandi'den hadis rivayet etti.¹³⁵³

6. Muhammed b. Ahmed b. el-Hüseyin b. Ömer eş-Şâî

H. 429 (1037) senesinde doğdu. Kendi ülkesinde fıkıhtan ilk tahsilini gördükten sonra Bağdat'a geldi. Burada kendini yetiştirdi. Gazali'den sonra Nizamiye'de müderrislik yaptı. Sultanın veziri Melikşah'ın Tâcü'l-Melik medresesinde de ders verdi. Ardında *Müstazhiri fi'l-Mezheb* adlı kitabı başta olmak üzere çok sayıda eser bıraktı. H. 507 (1113) yılında vefat etti.¹³⁵⁴

7. Muhammed b. Ali b. Hamid eş-Şâî

Fıkıhta ilk eğitimini kendi şehrinde aldıktan sonra Gazne'ye gitti. Orada iyi karşılandı ve fıkıh dersi verdi, kitaplar yazdı. Daha sonra Herat'taki Nizamiye medresesinde de müderrislik yaptı. Bir ara Nişabur'u ziyaret etmek için gitti, sonra tekrar Herat'a döndü. H. 485 (1092) senesinde Herat'ta vefat etti.¹³⁵⁵

8. Ebû el-Meâli Bahaüddîn Muhammed b. Ahmed b. Yusuf el-İsficâbî el-Merginanî el-Hanefî

Cemalüddîn Ubeydullah el-Mehbubî'nin hocasıdır. Muhtemelen X. yüzyılın sonlarında vefat etmiştir. *Muhtasar et-Tahâvî* hakkında eserleri vardır. Ayrıca

---

¹³⁵¹ Sem'ânî, a.g.e., c. IX, s. 58.

¹³⁵² Sem'ânî, a.g.e., c. I, s. 194.

¹³⁵³ Sem'ânî, a.g.e., c. I, s. 194.

¹³⁵⁴ Zehebî, a.g.e., c. I, s. 3221.

¹³⁵⁵ Zehebî, a.g.e., c. I, s. 3568.

Muhtasar-ı Kudurî'nin şerhi, *Zadü'l-Fukâhâ*, *Nasabü'l-Fukâhâ* adlı kitapların yazarıdır.¹³⁵⁶

9. el-Hüseyin b. Ali b. el-Haccâc b. Ali Hüsâmüddîn es-Siğnakî

Fıkıh, kelam, cedel ve nahivde derinleşmiştir. Özellikle fıkıh alanında tanındı. Hâfızüddîn el-Kebir Muhammed b. Muhammed el-Buharî, Fahrüddîn Muhammed b. Muhammed el-Maymergî'den fıkıhta ders aldı. el-Merginanî'nin *Hidâye*'sine şerh yazdı. Halep'te Bezdevî'nin kitabının şerhi olan *el-Kâfî*'yi yazdı. Bağdat'ta Meşhedü Ebî Hanife'de müderrislik yaptı. H. 710 (1324) yılında Dımaşk'a geldi. Hüsâmüddîn Ahsikesî'nin *Muhtasar*'ının şerhi olan *Muntahab*'ı yazdı. Ebû el-Mu'în en-Nesefî'nin eseri *Temhîd* kitabına şerh yazdı. İbnü'l-Adî, Kıvamüddîn Muhammed el-Kâkî ve Celalüddîn el-Kurlanî öğrencileridir. H. 710 (1324) yılında Halep'te vefat etti.¹³⁵⁷

10. Diğer Âlimler

Hakkında az malumat olan veya sadece isimleri belli olan âlimler:

1. İbrahim b. Hüzeym b. Kumeyir b. Hakan eş-Şâşî. Abdu b. Hümejd'den tefsiri ile müsnedinden H. 294 (906) yılında ders aldı. Uzun ömür sürdü. Birçok kişi ondan hadis rivayet etti. Hayatı hakkında başka bilgi yoktur.¹³⁵⁸
2. Ahmed b. Abdullah b. Muhammed b. Ahmed eş-Şâşî. İlk önce babasından daha sonra Ebü'l-Hasan b. el-Hall'den fıkıh eğitimi aldı. Nizamiye medresesinde müderrislik yaptı. Ebü'l-Vakt'tan hadis dinledi. H.576 (1180) senesinde vefat etti.¹³⁵⁹
3. Osman b. Mansur b. Abdülkerim et-Tarazî. Hadisçidir. Hayatının sonuna kadar Belh'te yaşadı. Nişabur'da bulundu, hacca giderken Bağdat'a uğrayıp ulemaların önde gelenleriyle görüştü. Sonra Belh'e döndü. H.524 (1129) yılında vefat etti.¹³⁶⁰

---

¹³⁵⁶ el-Bağdadî, a.g.e., c. II, s. 105.

¹³⁵⁷ İbn Kutlûbuğa, a.g.e., s. 160; Kubri Zada, a.g.e., s. 119. Özel, a.g.e., s. 73; Derbisali, *İslam Religia Mira*, s. 82.

¹³⁵⁸ Zehebî, a.g.e., c. I, s. 660.

¹³⁵⁹ Zehebî, a.g.e., c. I, s. 828.

¹³⁶⁰ Kureşî, a.g.e., c. II, s. 523.

4. Said b. el-Kâsım b. Alâ el-Barza'î et-Tarazî. Tarazî, nesep ve bir tarih alimiydi. Güzel konuşurdu, delilleri hazır olan bir edebiyatçı idi. Ayrıca şiir de yazardı. Ramazan ayında H.226 (841) yılında vefat etti.¹³⁶¹
5. Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed b. Osman et-Tarazî el-Hanbelî. Nişabur'daki önde gelen âlimlerdendi. Birçok insandan hadis rivayet etti. Kendisinden da hadis rivayet edildi. H.422 (1031) yılında vefat etti.¹³⁶²
6. Ahmed b. Muhammed b. İshak Ebû Ali eş-Şâşî. Hanefî fikhî âlimidir. Ebû'l-Hasan el-Kurhî'den fıkıhtan ders aldı. H.344 (955) yılında vefat etti. Eş-Şâşî'nin en büyük eseri Usulü'l-fıkıh hakkında yazdığı ve *Usulü's-Şâşî*¹³⁶³ adıyla tanınan kitabıdır.¹³⁶⁴
7. Zafer b. el-Leys b. Falü's-Sügrî el-Üsbanikentî. Muhammed b. Eslem el-Kadî'den hadis rivayet etti. Fıkıh âlimiydi ve rivayette güvenilir idi. H.320 (932) senesinden sonra vefat etti.¹³⁶⁵
8. el-Heysen b. Küleyib b. Süreyc b. Mâ'kil eş-Şâşî. Hadisçi âlim idi. *el-Müsnedü'l-Kebîr* kitabının yazarıdır. H. 335 (947) senesinde Semerkand'da vefat etti.¹³⁶⁶
9. el-İmam Ebû Bekir Abdullah b. Ebi Nâsır et-Tarazî. Semarkand'ta bulundu. Buhara'ya gitti. Burada H. 484 (1091) yılında vefat etti. Hadis rivayet etti.¹³⁶⁷
10. Ebû'l-Abbas el-Fazl b. Ahmed b. Amir b. Said el-Lü'lü'i el-Hafız eş-Şâşî. H. 355 (966) yılından sonra vefat etti. Hadis rivayet etti.¹³⁶⁸
11. Ebû'l-Hasan Ali b. Abülmecîd b. Yusuf b. Şüayıp Yınal Hastabaneoğlu eş-Şilcî es-Semerkandî. H. 442 (1051) yılında doğdu. H. 523 (1129) senesinde vefat edip Meşhed'te defnedildi. Hadis rivayet etti.¹³⁶⁹
12. Hibatullah b. Ahmed b. Mu'ellâ et-Türkistan et-Tarazî. Çok çalışkan, güzel ahlaklı Usulü'l-Fıkıh ve nahiv âlimi idi. Zahiriye medresesinde H.733 (1332) yılında vefat etti.¹³⁷⁰

¹³⁶¹ Zehebî, a.g.e., c. I, s. 1817.

¹³⁶² Zehebî, a.g.e., c. I, s. 2850.

¹³⁶³ Usulu's-Şâşî kitabı hakkında geniş bilgi için bkz.: Ebû Ali eş-Şâşî, *Usulu's-Şâşî*, Daru'l-Kitab el-Arabi, Beyrut 1982, s. 8 vd.

¹³⁶⁴ eş-Şâşî, a.g.e., s. 5.

¹³⁶⁵ Sem'ânî, a.g.e., c. I, s. 195.

¹³⁶⁶ Zehebî, a.g.e., c. I, s. 4114.

¹³⁶⁷ Nesefî, a.g.e., s. 344.

¹³⁶⁸ Nesefî, a.g.e., s. 653.

13. Muhammed ve Mahmud b. Yakub b. İbrahim at-Tarazî el-Haccâc kardeşler. H. 400 (1009) senesinden sonra Buhara’da hadis yazdı.¹³⁷¹
14. Muhammed b. Ali b. Hamid eş-Şâşî Ebû Bekir eş-Şafîî. Herat’taki Nizamiye medresesinde müderrislik yaptı. Doğum H.339 (950), vefat H.485 (1092).¹³⁷²
15. Ebû Amrû Osman b. at-Tarazî. Belh’teki Ra’um camisinde imamlık yaptı. H. 520 (1126) senesinden sonra vefat etti.¹³⁷³
16. el-Kâsım b. Ebi Bekir Muhammed b. Ali İsmail el-Kaffâl Ebü’l-Hasan eş-Şâşî. Vefat H. 400 (1009).¹³⁷⁴
17. Ebü’l-Futuh Abdulvahîd b. Umran b. İsrail et-Tarazî. Hadis rivayet etmiştir.¹³⁷⁵
18. Ebû Sa’d Said b. Osman b. el-Minhal ez-Zahid eş-Şâşî. Hadis rivayet etmiştir.¹³⁷⁶
19. Eş-Şeyh Ez-Zakî Ömer b. Nâsır b. Hamza eş-Şâşî. Hadis rivayet etmiştir.¹³⁷⁷
20. Ali b. Hatim eş-Şavgarî.
21. Ali b. Muhammed eş-Şavgarî.
22. Ali b. el-Hasan el-Üsbanikentî.¹³⁷⁸
23. Seyyîd b. Muhammed es-Suğdî Cemal Türkistanî.
24. Mahmud b. es-Seyyid Nâsır et-Türkistani et-Tarazî.
25. Şeyh Âlim et-Türkistanî.
26. Abdullah Recep Türkistanî.
27. İsa Yusuf et-Türkistanî.¹³⁷⁹

Özetle, Orta Sirderya havzasından İslam’ın ilmi ve kültürel hayatına önemli katkılarda bulunan ilim erbabının çıktığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Farab asıllı âlimler, Arap dili ana dilleri olmamasına rağmen, bu dille ilgili önemli eserler kaleme almıştır. Ebû Nâsır el-Fârâbî 50 yaşlarına geldiğinde bile ta Farab’dan ilim yolunda Bağdat’a gelmiştir. Burada kendi muasırlarını felsefe alanında geride bırakmış ve yeni fikirler

---

¹³⁷⁰ Kureşî, a.g.e., c. II, s. 592; Derbisali, *İslam Religia Mira*, s. 78.

¹³⁷¹ Sem’ânî, a.g.e., c. IX, s. 57.

¹³⁷² el-Bağdadî, a.g.e., c. II, s. 76.

¹³⁷³ Sem’ânî, a.g.e., c. IX, s. 58.

¹³⁷⁴ el-Bağdadî, a.g.e., c. I, s. 697.

¹³⁷⁵ Nesefî, a.g.e., s. 411.

¹³⁷⁶ Nesefî, a.g.e., s. 193.

¹³⁷⁷ Nesefî, a.g.e., s. 344.

¹³⁷⁸ Nesefî, a.g.e., s. 532.

¹³⁷⁹ Derbisali, *İslam Religia Mira*, s. 78.

sunmuştur. Ayrıca Aristo, Platon gibi eski felsefecilerin anlaşılması zor fikirlerini İslam toplumuna tanıtmıştır. Farab bölgesinden ayrı olarak İsficab'ın âlimlerinin de geride kalmadığı görülmektedir. Nitekim daha çok şeri ilimler ağırlıklı olan bölge Ali b. Muhammed el-İsficâbî, meşhur Burhâneddîn Merginanî ve Sem'ânî gibi âlimleri yetiştirmiştir. Tüm bunlar Orta Sirderya havzasının sadece İslam diyarına bir coğrafya parçası olarak girmekle kalmayıp, İslam uygarlığının gelişmesine katkı sağlayan önemli bölge olduğunu göstermektedir.

VI- ORTA SİRDERYA HAVZASINDA TASAVVUF

Tasavvuf düşüncesi, Orta Asya'ya İslam'ın geldiği coğrafya olan Horasan üzerinden X. asırlardan itibaren gelmeye başlamıştır. Horasan'a gidip gelen Türkleri mutasavvıflar etkisine almış ve onların arasından yeni mutasavvıflar yetiştirilmiştir. Mâverâünnehir'de ilk önce Buhara, Semerkand gibi büyük şehirlerde tasavvuf şeyhlerinin zuhur ettiği görülmektedir. Buhara ve Semerkand'da tasavvuf güçlenirken şeyhleri tarafından görevlendirilen dervişler göçebe Türkler arasına bu yeni düşünce mezhebini götürüyordu. Diğer yandan tekkelerin, tarikat şeyhlerinin siyasîler tarafından desteklenmesi de Orta Asya'da tasavvufun iyice oturmasını sağlamıştır.¹³⁸⁰

Abdullah b. Mübarek, Ebû Turab Nahşebî, Hâkim Tirmizî, Ebû Bekr Muhammed b. İbrahim el-Kelâbâzî ve Ebû Said-i Ebü'l-Hayr Orta Asya'daki tasavvuf akımının ilk temsilcileridirler. Orta Asya'da tasavvufi hareketler X. asırdan beri faaliyetlerini yürütse de, daha çok XII. asırdan sonra güçlenmeye ve köklü tarikatlar ortaya çıkmaya başlamıştır. Bunlardan en etkili olanları Yesevîlik, Hacegân (sonradan Nâkşibendî) ve Kübrevîlikdir. Bununla birlikte araştırdığımız dönemde Orta Sirderya havzasında son iki tarikatın mevcudiyeti söz konusu olmamıştır. Onlar Buhara, Semerkand gibi Orta Asya'nın tasavvuf ve ilim merkezlerinde daha güçlü pozisyona sahipti. Ayrıca sonradan Yesevîliğe rakip olacak Hacegan (Nâkşibendîlik)¹³⁸¹ tarikatı hala bölgede onunla boy ölçecek hale gelmemişti. Bu nedenle Orta Sirderya havzasında önceden dervişlerin

¹³⁸⁰ Fuad köprülü, *Türk Edebiyatında ilk Mutasavvıflar*, Akçak Yayınları, 9. Baskı, Ankara 2003, s. 49.

¹³⁸¹ XII. yüzyılda Abdülhalık Gücdüvanî tarafından kurulan bu tarikat XIV. yüzyılda bu silsileden Bahaeddin Nakşibend'den sonra Nâkşibendîye adını almıştır. Sessiz zikir, aşırı riyazattan kaçınma, halvet yerine toplum içinde iken Allah ile beraber olma, sema ve musikiden uzak durma, silsilenin Hz. Ebû Bekir'den geldiğini kabul etme gibi özellikleri ile bu tarikat Yesevîlik'ten farklılık arz etmektedir. Bkz.: Tosun, a.g.m, c. I, s. 492.

misyoner hareketler yürüttükleri belli olsa da, bölgenin bilinen ilk tasavvuf mezhebi Ahmed Yesevî'nin kurduğu Yesevîye tarikatıdır.¹³⁸²

Fuad Köprülü'ye göre ortaya çıkışından itibaren bölgede şehirler ile birlikte göçebe Türklerin arasında mutasavvıfların menkıbeleri, kerametleri, şiiirleri ve ilahileri yayılmıştı. Dolayısıyla tasavvufi fikirlere alışık duruma gelindiğinden, sonradan Ahmed Yesevî kendi faaliyetini başlattığında halk bunu yadırgamamıştır. Köprülü, Yesevî'nin kendisinden önceki mutasavvıflara göre daha etkili olduğunu kabul etmekle birlikte, ondan önceki mutasavvıfların çalışmalarının Yesevî'ye uygun zemin hazırladığı kanaatindedir.¹³⁸³

A. Hoca Ahmed Yesevî'nin Hayatı

Ahmed Yesevî'nin ne zaman doğduğu konusunda ilim adamları arasında görüş birliği bulunmamaktadır.¹³⁸⁴ H. 561 (1166) senesinde ve 73 yaşında vefat ettiğinden yola çıkan araştırmacılar onun H. 485 (1093) yılında Sayram'da (İsficab) doğduğu kanaatindedirler.¹³⁸⁵ Diğer bir görüşe göre de H. 496 (1103) veya H. 498 (1105) yılında dünyaya gelmiştir.¹³⁸⁶ Ahmed Yesevî'nin etnik kökeni hakkında iki görüş olup Pilyev¹³⁸⁷ onun Türkiş asıllı bir aileden çıktığını ileri sürer, Köprülü¹³⁸⁸ ve Eraslan¹³⁸⁹ ise onun Hz. Ali soyundan geldiği kanaatindedirler.¹³⁹⁰

---

¹³⁸² Tosun, a.g.m, c. I, s. 491.

¹³⁸³ Köprülü, a.g.e., s. 50.

¹³⁸⁴ Bazıları Yesevî'nin 125-133 yıl yaşadığı rivayetten yola çıkarak âlimin 1041 yılında dünyaya geldiğini savunur. Bununla birlikte çoğu yazarlar onun XI. yüzyılın ikinci yarısında doğduğunda hemfikirdirler. Geniş bilgi için Bkz.: Zikriya Candarbek, *Yasavi Jolu Jane Kazak Kogamı (İlacayu joly және қазақ қогамы)*, El-şejire, Almatı 2006, s. 26; Ayrıca onun 1105 yılında doğduğu hakkında da görüş vardır bkz.: Mehdi Sanayi, "Ahmet Yesevi ve Yesevilik", (çev: Mürsel Öztürk), Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, sayı: 12, Ankara 1999, s. 143.

¹³⁸⁵ Dossay Kenzhetayev, "Hoca Ahmet Yesevi: Yaşadığı Devir, Şahsiyeti, Tarikatı ve Tesiri", Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, sayı: 44, Ankara 2007, s. 18; Kemal Eraslan, "Ahmed Yesevî", DİA, İstanbul 1989, c. II, s. 159; Turgut Karabey, *Ahmet Yesevi (477/1083-562/1166)*, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, sayı: 1, Erzurum 1994, s. 1; Kencetayev, a.g.e., c. II, s. 783; Hoca Ahmet Yesevi, *Dîvân-ı Hikmet*, (haz: Hayati Bice) Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2009, s. 9; Osman Oral, "Hoca Ahmet Yesevi ve Yesevilik", Uluslararası Rusya Araştırma Dergisi, sayı: 6/1, Kayseri 2003, s. 3.

¹³⁸⁶ Kenzhetayev, a.g.m., s. 34.

¹³⁸⁷ Kencetay, a.g.m, s. 784.

¹³⁸⁸ Köprülü, a.g.e., s. 62.

¹³⁸⁹ Eraslan, a.g. md., s. 160.

¹³⁹⁰ O dönemde Orta Sirderya havzasına bir yandan ticaret bir yandan dini yaymak için Arap asıllı tebliğciler sıkça gelirdi. Bunların zamanla yerli halkla karışarak asimile olması söz konusudur. Dolayısıyla Yesevî'nin bunların nesebinden gelmesi muhtemeldir. Bununla birlikte bölge halkının

Ahmed Yesevî'nin babası Sayram'daki çevresinde bir takım kerametleri ile tanınan Hz. Ali soyundan geldiği sayılan şeyh İbrahim olup, annesinin ismi Ayşe Hatun idi.¹³⁹¹ Sayram'da doğan Ahmed Yesevî'nin "Yesevî" (yani Yesilik) lakabını nasıl aldığı, Yesi'ye ne zaman gittiği konusunda da ihtilaf vardır. Eraslan, Ahmed Yesevî'nin 7 yaşındayken anne ve babası vefat edip, ablası Gevher Şehnâz'la kaldığını, daha sonra kız kardeşiyle birlikte Yesi'ye taşındığını kaydeder.¹³⁹² Fuad Köprülü ise onun küçük yaşında bilinmedik sebeplerle Yesi'ye (eski Şavgar) gelerek buraya yerleştiğini ve bundan dolayı "Yesevî" lakabını aldığını belirtir. Ahmed Yesevî'nin eski adı Şavgar olan Yesi'de yaşadığı muhakkaktır. Bunu onun gerek Arslan Bab¹³⁹³ ile Yesi'de buluşma an'anesi ve gerek "Yesevî" lakabı ispatlamaktadır.¹³⁹⁴ Yesevî ilk ilim tahsilini Sayram'ın önde gelen âlimlerinden Bahaaddîn İsficâbî'den almıştır.¹³⁹⁵ Muhtemelen bu öğrencilik dönemi Yesi'ye gelmeden önce gerçekleşmişti.

Ahmed Yesevî'nin tasavvufî şahsiyetinin oluşumunda Otrar'da oturan Arslan Bab'ın büyük etkisi olmuştur. Menkıbelere göre Ahmed Yesevî 18-20 yaşlarındayken onunla buluştuğunda Arslan Bab ona Hz. Muhammed'den aldığı emanet hurmayı teslim etmiştir.¹³⁹⁶ Başka bir rivayetlere göre Arslan Baba Ahmed Yesevî daha küçükken

---

büyük çoğunluğunu Kıpçak, Karluk ve Oğuz gibi Türk kökenli kabileler oluşturduğunu da ututmamak gerekir. Yesevî'nin bu Türk kabilelerinin birine ait olması da ihtimal dâhilindedir. Dolayısıyla Yesevî Arap asıllı olabileceği kadar, Türk kökenli de olabilir. Bu nedenle onun aslında hangi ırktan geldiğini net bir şekilde söylemek mümkün değildir.

¹³⁹¹ Köprülü, a.g.e., s. 86; Eraslan, a.g.m, s. 160; Karabey, a.g.m, s. 2; Kencetayev, a.g.e., c. II, s. 784; Kenzhetayev, a.g.m., s. 19; Candarbek, *Yasavi Joli*, s. 27; *Dîvân-ı Hikmet*, s. 10.

¹³⁹² Eraslan, a.g.m, s. 160; Oral, a.g.m, s. 3.

¹³⁹³ "Bab" unvanı baba kelimesinden türeyip Fergana Vadisi'nde tasavvuf büyüklerine yönelik kullanılmıştır. Bkz.: *Dîvân-ı Hikmet*, s. 11

¹³⁹⁴ Köprülü, a.g.e., s. 86.

¹³⁹⁵ *Dîvân-ı Hikmet*, s. 11.

¹³⁹⁶ Menkıbelere göre Hz. Muhammed gazalarının birinde sahabeleriyle aç kalır ve peygamberin duası üzerine Cibril Cennet'ten bir tabak hurma getirir. Ashab tabaktan hurma alırken bir hurma yere düşer. Cibril bunun Hz. Muhammed'e ümmetinden çıkacak Ahmed adlı birisinin nesibi olduğunu söyler. Bunun üzerine peygamber kendi isteği üzerine sahabelerinin arasından Arslan Bab'ı hurmayı teslim etme görevini yerine getirmek üzere seçer. Hz. Muhammed mezkûr hurmanı Arslan Bab'ın damağına yerleştirir ve emaneti sahibine ne zaman ve nerede teslim edeceğini söyler. Bu şekilde Arslan Bab yıllardır Türkistan'da bu emaneti vermek için Ahmed'in dünyaya gelmesini bekler. Nihayetinde o doğar ve Arslan Bab 7 yaşındaki Ahmed'i sokakta oynarken bulur. Arkasından asırlar geçse de tazeliğini kaybetmeyen emanet hurmayı ona teslim eder. An'aneye göre Arslan Bab emanet hakkında bir şey söylemeden önce Ahmed kendisi emaneti sormuştur. Bkz.: *Dîvân-ı Hikmet*, s. 12; Bu efsanevi menkıbe ve Arslan Bab'ın Hz. Muhammed'in ashâbı olduğu meselesi Ahmed Yesevî'nin hikmetlerinde geçmektedir. Bkz.: Candarbek, *Yasavi Joli*, s. 27.

Yesi'ye gelerek emanet hurmayı ona vermiş ve onun terbiyesiyle meşgul olmuştur.¹³⁹⁷ Eraslan'a göre Ahmed Yesevî'nin bizzat Hz. Muhammed'in isteği üzerine sahabeti Arslan Bab'ın ona hurmayı teslim etmesi ve peygamberin işaretini üzerine onun Arslan Bab tarafından terbiye edilmesi, ona Hz. Muhammed manevi desteğini gösterir.¹³⁹⁸

Ahmed Yesevî, Arslan Bab'ın müridi olarak ondan zahir ve batın ilimlerin sırlarını öğrendi ve şeyhinin yanında tam 16 sene hizmette bulundu. Hocası Arslan Bab vefat ettiğinde Yesevî'nin yaşı 23 idi. Bir süre o bölgede yaşadıkdan sonra Ahmed Yesevî 27 yaşlarında Buhara'ya gitti ve orada Yusuf Hemedânî'ye (440-534/1049-1140)¹³⁹⁹ intisap etti.¹⁴⁰⁰ Hemedânî öğretimini Bağdat'ta görmüş, daha sonra Merv'e gelerek Ebû Ali Ferimudi'nin önderliğinde Sufiye tarikatine giren bir mutasavvıf âlimdi. Rivayetlere göre Kur'ân'ı 10 bin defa hatmetmişti ve 37 defa hac farızasını yerine getirmişti.¹⁴⁰¹ Yusuf Hemedânî Orta Asya'da dervişliğin ve tasavvufun yaygınlaşmasında önemli rol oynamıştır.¹⁴⁰²

Buhara'da gerek şeri ilimlere vakıf olan, gerek zühd ve takvasıyla tanınan Ahmed Yesevî'yi, Yûsuf b. Eyyûb el-Hemedânî ihtiyarlığında onu diğer müritleri ile birlikte halifelğe seçti.¹⁴⁰³ İlk iki halife Hoca Abdullah Berkî ile Hoca Hasan Endakî'nin vefatından sonra Yesevî Buhara'daki tekkenin başına geçti. Fakat Ahmed Yesevi az müddet sonra bütün müritlerini dördüncü halife Hoca Abdülhalık Gücdüvanî'ye bırakarak kendisi Yesi'ye döndü. Bu sıralarda 34 yaşına gelmişti.¹⁴⁰⁴ Tarihçiler Yesevî'nin Buhara'daki makamını terkederek niye Yesi'ye döndüğü hakkında bir şey demezler.¹⁴⁰⁵ Kanaatimce Ahmed Yesevî, hala Müslümanlığı kabul etmeyen insanların

---

¹³⁹⁷ Kenzhetayev, a.g.m., s. 21; Eraslan, a.g.m, s. 160; *Dîvân-ı Hikmet*, s. 11; Oral, a.g.m, s. 3; Kencetayev, a.g.e., c. II, s. 786.

¹³⁹⁸ Eraslan, a.g.m, s. 160.

¹³⁹⁹ Bazı yazarlar Ahmed Yesevî'nin Yusuf Hemedânî ile hiç buluşmadığı kanaatindedir. Bkz.: Candarbek, *Yasavi Joli*, s. 31.

¹⁴⁰⁰ Köprülü, a.g.e., s. 88; Eraslan, a.g.m, s. 160; Karabey, a.g.m, s. 2; Kenzhetayev, a.g.m., s. 20; Candarbek, *Yasavi Joli*, s. 30; Sanayi, a.g.m., s. 143; *Dîvân-ı Hikmet*, s. 14; Tosun, a.g.m, c. I, s. 495; Oral, a.g.m, s. 3.

¹⁴⁰¹ Sanayi, a.g.m., s. 144.

¹⁴⁰² Sanayi, a.g.m., s. 143.

¹⁴⁰³ 1140 yılındaki vefatından önce o seçkin öğrenciler arasından Ebû Muhammed Buharî, Abdullah Berkî, Hoca Ahmed Yesevî ve Abdülhalık Gücdüvanî'yi kendisinden sonra halife seçmiştir. Bkz.: Sanayi, a.g.m., s. 144.

¹⁴⁰⁴ Kencetayev, a.g.e., c. II, s. 785.

¹⁴⁰⁵ Köprülü, a.g.e., s. 94; Eraslan, a.g.m, s. 160; Karabey, a.g.m, s. 2; *Dîvân-ı Hikmet*, s. 15; Oral, a.g.m, s. 5.

yaşadığı, İslamiyet'in, Orta Asya'nın diğer bölgelerinden daha zayıf olduğu Orta Sirderya havzasında daha faydalı olacağını düşünerek ülkesine dönmüştür.

Kaynaklarda Ahmed Yesevî'nin kendi ülkesinde tasavvufu yayarken halktan tepki gördüğü zikredilir. Başlangıçta halk ona sert bir şekilde karşı çıkmış ve hatta tek oğlu İbrahim'i öldürmüştür. Fakat Yesevî kendi davasını devam ettirmiş ve bu şekilde 30 yıl geçmiştir. Neticede halk Yesevî yolunun doğru olduğuna inanıp, onu kabul etmeye başlamıştır.¹⁴⁰⁶ Hal böyleyken Yesevî tarikatındakilere zamanla iktidar da yardım etmeye başlamış ve vakıflar da Yesevîye tekkelerine arsalar vermiştir. Örneğin Kayı Tegin adlı yerel hükümdarın Yesevîcilere Orta Sirderya havzasındaki Oğuz ile Karaçık arasından 40 hektar yer hibe ettiği söylenir. Fakat bu rivayetlerin ne kadar doğru olduğu tespit edilememektedir.¹⁴⁰⁷

Diğer tarihçiler Yesi'ye geldikten sonra Ahmed Yesevî'nin kendi etrafına binlerce mürit topladığını ve o dönemin (XII. yüzyılın ortaları) din ve tasavvuf tebliği yapmak için gayet elverişli olduğunu kaydeder. Zira Ahmed Yesevî Orta Asya'nın tüm bölgelerinde tasavvuf şeyhlerinin nüfuzlarının arttığı ve her yerde tekkelerin çoğaldığı bir devirde yaşamıştır. O, eserlerini Farsça yazan eski sufilerin aksine, İslam'ı sıradan bir insanın anlayacağı kolay bir Türk dilinde şiirlerine dökmüştür. Çünkü onun müritlerinin çoğu sade Türkler idi ki, böyle yapması bir taraftan zorunlu olmuştur. Böylece o Farsça, Arapça bilmeyen Türk dervişlerine kendi ilmini ahlaki ve tasavvufi manzumeler aracılığıyla ulaştırabilmiştir.¹⁴⁰⁸

Menkıbelere göre Yesevî, 63 yaşından sonra tekkesinin bir tarafına üç arşın öşçüsünde bir çilehane yaptırarak oraya çekildi. Bu şekilde o Hz. Muhammed'den fazla yaşamayı kendisine haram etmiş ve hayatının sonuna kadar kendisini Allah'a ibadete adanarak çilehaneden bir daha çıkmamıştır.¹⁴⁰⁹ Söylentilere göre o çilehanede 130 yıla

---

¹⁴⁰⁶ Candarbek, *Yasavi Joli*, s. 40.

¹⁴⁰⁷ Candarbek, *Yasavi Joli*, s. 41.

¹⁴⁰⁸ Köprülü, a.g.e., s. 96; Eraslan, a.g.m, s. 161; Karabey, a.g.m, s. 3; Sanayi, a.g.m., s. 144; *Dîvân-ı Hikmet*, s. 27; Oral, a.g.m, s. 6.

¹⁴⁰⁹ Köprülü, a.g.e., s. 96; *Dîvân-ı Hikmet*, s. 16; Oral, a.g.m, s. 5; Yesevî'nin hayatını araştıran Eraslan'a göre bu olay Hoca Ahmed Yesi'ye döndükten hemen sonra olmuştur. Ona göre Ahmed Yesevî Buhara'dan Yesi'ye geldiğinde 63 yaşında idi ve gelenek olduğu üzere tekkesinin avlusundan bir çilehane hazırlatıp oraya girmiştir. Bkz.: Eraslan, a.g.m, s. 160.

kadar yaşamış ve o süre zarfında etrafındakilere kerametler göstermiştir.¹⁴¹⁰ Yine an'anevi rivayetler onun arkasına halktan 99 bin, emirlerden 12 bin mürit bıraktığını zikreder.¹⁴¹¹

Ahmed Yesevî'nin çocuklarına gelince, yine menkıbelere göre onun İbrahim adında bir oğlu vardı ki, düşmanları tarafından katledilmiştir. Ayrıca Gevher Hoşnâz veya Cevher Şehnâz isminde bir kızı¹⁴¹² vardı. Sonraki asırlarda kendilerinin Yesevî'nin soyundan geldiklerini ileri süren kişiler neseplerini bu kıza dayamışlardır. Yesevî H. 561 (1166) veya H. 562 (1167) yılında vefat etmiştir.¹⁴¹³ Yesevî'nin vefatından sonra kabrinin üzerine bir türbe yapılmıştır. Ancak onun ölümünden tam 230 yıl sonra eski türbenin yerine Timur tarafından zamanımıza kadar ulaşan özel bir mimarî tarzda büyük bir türbe inşa ettirilmiştir.¹⁴¹⁴

Ahmed Yesevî'ye Türkler arasında İslam'ı yaymadaki rolünden dolayı “Ahmed-î Sanî” lakabı takılmıştır.¹⁴¹⁵ Yesevî'den sonra onun yerine geçen en büyük halifeleri şunlardır: Mansur Ata, Tac Hoca, Said Ata, Süleyman Hâkim Ata, Sufi Muhammed Danişmend.¹⁴¹⁶

B. Tarikatı

Ahmed Yesevî'nin kurduğu tarikata “Yesevîye” denildiği gibi, onun Sultan lakabına nispetle “Sultaniye”, cehri zikir yapmalarından dolayı “Cehriyye”, ayrıca müntesiplerinin çoğunun Türk olmasından dolayı “Silsile-î Meşâyih-î Türk” de denilmiştir.¹⁴¹⁷

Ahmed Yesevî'nin en büyük emeği İslam ile göçebe Türk kültürünü bağdaştırarak ortaya bir Türk-İslam sentezini koyması olmuştur. Başka bir ifadeyle Ahmed Yesevî Allah'ın varlığı ve birliğine, İslam dininin temellerine ters düşmeyen eski Türk geleneklerini müsamaha ile karşılayarak Türk kültürü ile İslam'ı kaynaştırmıştır. Bu

---

¹⁴¹⁰ Sanayi, a.g.m., s. 146.

¹⁴¹¹ Candarbak, *Yasavi Joli*, s. 40; Sanayi, a.g.m., s. 146.

¹⁴¹² Bazıları iki kızı olduğunu kaydeder. Karabey, a.g.m, s. 2.

¹⁴¹³ Köprülü, a.g.e., s. 98; Eraslan, a.g.m, s. 160; Kenzhetayev, a.g.m., s. 22; Oral, a.g.m, s. 6.

¹⁴¹⁴ Sanayi, a.g.m., s. 146.

¹⁴¹⁵ Kenzhetayev, a.g.m., s. 23.

¹⁴¹⁶ Köprülü, a.g.e., s. 107; Eraslan, a.g.m, s. 161; *Dîvân-ı Hikmet*, s. 19; Kencetayev, a.g.e., c. II, s. 802; Tosun, a.g.m, c. I, s. 495.

¹⁴¹⁷ Oral, a.g.m, s. 2.

şekilde o, Türklerin Müslüman olmalarını kolaylaştırdığı gibi onların milli kimliklerini kaybetmelerini de önlemiştir.¹⁴¹⁸ Şunu da belirtmek gerekir ki, Yesevî'den önce de Orta Sirderya havzasında tasavvuf tarikatları yok değildi. Fakat bu yolu tutanların çoğu büyük İslam merkezlerinde Acem kültürünün tesiri ile Acemleşmişlerdi ya da dini yaymak için girdikleri kalabalık Türk kitleleri arasında unutulup gitmişlerdi. Başka bir ifadeyle bunların hiçbiri dini yaymak amacıyla ne düzenli bir sistem kurmayı başarmışlardı ne de arkalarına işlerini devam ettirebilecek haleflerini bırakabilmişlerdi.¹⁴¹⁹

Yesevîye tarikatını araştıran Dosay Kencetay, Yesevîye yolunun felsefesini şöyle özetlemektedir: “Yesevî ilminin temeli sufilik, yani âşıklık ve onunla beraber “tevhit tadını almak” olarak tanımlanır. Yesevî ilminin anlamı ise hakikate ulaşmaktır. Hedefi ruhu, gönlü terbiye etmek, eğitmektir. Gönül ve ruh insanda olduğu için, Yesevî ilminin konusu da insandır. Gayesi ise onun kalbi, ruhi yönünü eğiterek, olgunlaştırarak kemal derecesine ulaştırmaktır. Öyleyse, Yesevî ilmi insanın kendi kendisini incelemesine, tanımasına ışık tutmaktadır.”¹⁴²⁰ Ayrıca Kencetay Yesevîye tarikatının özünü ve amacını şöyle açıklamaktadır: “Yesevî'nin siyasî ve içtimai düşüncelerinin özünde ahlak vardır. O'na göre herhangi bir siyasî ve içtimai hizmet ahlaki prensiplere, insanı sevmeye, adalete, doğruluğa, eşitliğe vs. dayanmalıdır. Ahmed Yesevî bu ölçüyü herkese; emire, zengine, fakire eşit olarak koyuyor. Böylece şekilde milli, özde İslamî kimliği ile ortaya çıkan Ahmed Yesevî, o günün tarihi ve coğrafyası içinde kime efendi, kime kul olacağını bilmeyen şaşkın ve mustarip halk kitlesinin yol göstericisi ve önderi olma özelliğini kazanmıştır.”¹⁴²¹

Yesevî ilminde Allah ile insan arasında ölüm vardı ki, Yesevîlik nefisleri terbiye etmek suretiyle ölmeden önce ölmeye çağırıyordu. Ayrıca Ahmed Yesevî'nin yolu insanları ilahi aşka, ihlasa, insan sevgisine, hoşgörüyeye, ilim ve bilgi öğrenmeye davet etmiştir. Nitekim Yesevî'nin *Dîvân-ı Hikmet*'inde de insan hakları, vicdan, düşünce ve davranış hürriyeti, sosyal adalet, eşitlik gibi konuları içermektedir.¹⁴²²

---

¹⁴¹⁸ Kencetayev, a.g.e., c. II, s. 794; Sanayi, a.g.m., s. 144.

¹⁴¹⁹ Kenzhetayev, a.g.m., s. 33; Kencetayev, a.g.e., c. II, s. 803.

¹⁴²⁰ Kencetayev, a.g.e., c. II, s. 788.

¹⁴²¹ Kencetayev, a.g.e., c. II, s. 793.

¹⁴²² Oral, a.g.m, s. 10; Kenzhetayev, a.g.m., s. 27.

Araştırmacılar göçebeler arasında gelişen Yesevîliğin Türkleri tam Müslüman edemediğini ve Şaman olan Türkleri kısmen Müslümanlaştırdığını vurgulamaktadır. Gerçekte de Yesevî'nin tasavvuf tarikatı Şamanlıkla kaynaşmıştır. Araştırmacılar Yesevîcilerin cehri zikir yapmalarını, şarkı söylemelerini, raks etmelerini Şamanlıktan etkilendiklerine delil olarak ileri sürmektedirler.¹⁴²³ Öte yandan İslam'a kadar birçok dinlere, mezheplere ev sahipliğini yapan Orta Sirderya havzasında ortaya çıkan Yesevîliğin, kendisinden önceki inançlardan etkilenmesi beklenmedik bir şey değildir. Zira Yesevîliğin eski Türk Şamanlığından başka, Maniheizm ve Budizm'den tesir aldığı da görülür. Mesela Yesevî'nin yaşadığı dönemde Balasagun'da Budist Karahıtaylar olup, burada Budizm tekrar canlanmaya başlamıştı. Nitekim Yesevî'nin hikmetlerinde Türk Budist metinlerindeki tabirlere ara ara rastlanmaktadır (örnek: beşeri zaaflarını yenmiş veli anlamına gelen “eren” kelimesi). Ayrıca Yesevîlikteki başı tıraş etme usulü de Budistlerin rahiplerinden gelen bir adet olduğu ileri sürülür.¹⁴²⁴

Her tarikatta olduğu gibi Yesevîye tarikatındaki müritlerin de riayete mecbur oldukları adabları vardı. Bunlar: 1. Mürşidi herkesten önce koymak ve ona mutlak suretle teslimiyet göstermek. 2. Şeyhin öğretilerini ve işaretlerini anlayabilmesi için müridin zeki ve müdrük olması. 3. Şeyhin her türlü sözü ve fiiline itaat etmek, razı olmak. 4. Şeyhin bütün hizmetlerini can u gönülden yapmak şarttır ki, Allah'ın rızası onun rızasında gizlidir. 5. Sözüde sadık, vadesinde sağlam olmalıdır. 6. Vefali ve biat ahdinde metin olmak gerekir. 7. Mürit tüm mal varlığını şeyhinin yolunda sarfetmeye hazır olmalıdır. 8. Şeyhin sırlarını tutmak, bunların ifşasından sakınmalıdır. Şeyhin bütün teklif, va'z ve nasihatlerine kulak verip, hiçbir zaman onları ihmal etmemelidir. 10. Şeyhinin yolunda canını ve başını vermeğe hazır olmalı. Gerekirse şeyhinin ihtiyacını yerine getirmek için kendini köle olarak satmalıdır.¹⁴²⁵

Yesevîye tarikatında şeyhlik makamına ulaşmak isteyen insanın ilme'l-yakin, ayne'l-yakin, hakke'l-yakin gibi tasavvufi meseleleri iyi bilmesi şarttı. Ayrıca şer'i ilimlerde de derin bilgiye sahip olması, sabır ve tahammül gibi makamlardan geçmesi

---

¹⁴²³ Kenzhetayev, a.g.m., s. 30.

¹⁴²⁴ Kencetayev, a.g.e., c. II, s. 797.

¹⁴²⁵ Köprülü, a.g.e., s. 116; Kencetayev, a.g.e., c. II, s. 800.

gerekir.¹⁴²⁶ Nitekim Ahmed Yesevî kendisi Hanefî mezhebinde bir fakih ve şeriat âlimi olduğu için şeriat ile tarikatı kaynaştırmıştı. Bu nedenle dini tekâlîfe karşı dikkatsizliğin tarikat adabıyla uyuşmayacağına müritlerinin dikkatini çekmiştir.¹⁴²⁷

Yesevîlikteki halvet ve zikr-î erre Yesevîye tarikatının en büyük özelliklerindedir.¹⁴²⁸ Halvet'in¹⁴²⁹ süresi 40 gündü. Bu süre boyunca mürit dış dünyayla irtibatını keser ve Allah'a zikir ve ibadette bulunurdu. Ayrıca bu müddet boyunca gece ve gündüz yapılması gereken diğer hükümler de vardı. Halvet'in şeriat halveti ve tarikat halveti olarak iki çeşidi vardır. Ancak birinci halveti başarıyla tamamlayan ikinci halvete geçebilirdi.¹⁴³⁰ Zikr-î erre dediğimiz ise toplu ve sesli olarak icra edilen zikir idi. Buna Farsçada testere zikri denilmektedir. Zikrin ilerleyen aşamalarında kelimeler kaybolup sadece boğazdan testere sesini andıran bir hırıltı çıktığı için bu şekilde isimlendirilmiştir.¹⁴³¹

Kuzeyde yani Yesi'de ortaya çıkan Yesevîye tarikatı, daha çok güneye doğru yayılmıştır. Böylece ilk önce Orta Sirderya havzası ve Taşkent'te kabul gören Yesevîye, bu mınıtkada biraz tutunduktan sonra Harezmi ve Mâverâünnehir'de güçlenmeye başlamıştır. Harezmi'den kuzeybatıya doğru Kıpçak havalisine ulaşmıştır. Ardından Yesevîye, tarikatının dervişleri sayesinde Horasan, Azerbaycan'a ve Hacı Bektaş Veli aracılığıyla XIII. yüzyılda Anadolu'ya gelmiştir. Nakşibendilik ise bilhassa Horasan ve Harezmi'yi etkisi altına almıştır.¹⁴³²

Köprülü, Nakşibendilik ve Bektaşîliği sülûk silsilesi bakımından Hoca Ahmed Yesevî'ye mensup bulunan tarikatlarının en büyüklerinden kabul eder (bunun dışında İkaniye gibi Yesevî'den gelen bir kaç küçük şubeler de olmuştur).¹⁴³³ Fakat Yesevîlik ile Nakşibendilik arasında fark vardı. İlk önce tarihçilerin kaydettiği gibi Yesevîlik göçebelerin Nakşibendilik şehirlilerin tarikatı haline gelmiştir. Buna ilaveten

---

¹⁴²⁶ Sanayi, a.g.m., s. 145.

¹⁴²⁷ Köprülü, a.g.e., s. 97.

¹⁴²⁸ Köprülü, a.g.e., ss. 121-124; Candarbek, *Yasavi Jolu*, s. 39; Tosun, a.g.m, c. I, s. 492.

¹⁴²⁹ Halvet hakkında geniş bilgi için bkz.: Tosun, a.g.m, c. I, s. 501; Kencetayev, a.g.e., c. II, s. 801

¹⁴³⁰ Sanayi, a.g.m., s. 146.

¹⁴³¹ Tosun, a.g.m, c. I, s. 500.

¹⁴³² Köprülü, a.g.e., s. 133; Sanayi, a.g.m., s. 144; Tosun, a.g.m, c. I, s. 499; Oral, a.g.m, s. 7; Kencetayev, a.g.m., s. 33.

¹⁴³³ Köprülü, a.g.e., s. 125.

Nâkşibendîler kendi silsilelerini Hz. Ebû Bekir'e dayandırırken, Yesevîler Hz. Ali'ye götürüyorlardı. Ayrıca Nâkşibendîliğin zikrî, zikr-i hafî (yani sessiz zikir), Yesevîliğin zikri, zikr-i erre (testere zikri) idi.¹⁴³⁴ Bununla birlikte daha çok Türklere ait olan Yesevîlik XIV. yüzyılda Nâkşibendîliğin (eski Hâcegan tarikatı) güçlenmesiyle birlikte kendi pozisyonunu ona bırakmaya ve bazı Yesevîciler Nâkşibendîliğe bağlanmaya başlamıştır.¹⁴³⁵ Orta Çağda Nâkşibendîler ile Yesevîcilerin arası bazen iyi bazen de birbiriyle muhalefet halinde olmuştur. Mesela Nâkşibendîler Yesevîye tarikatını cehri zikir, şeyhliğin babadan oğula geçmesi, tekke ve merasimlere fazla önem vermesi gibi açılardan eleştirmişlerdir.¹⁴³⁶

C. Dîvân-ı Hikmet

Dîvân-ı Hikmet Ahmed Yesevî'nin tasavvufî manzumelerini içine alan ünlü eseri olup,¹⁴³⁷ tasavvufî Türk edebiyatının ilk eseri sayılır. Fakat *Dîvân-ı Hikmet* eseri tamamıyla bizzat Ahmed Yesevî'nin şiirlerini kapsamayarak kendisinden sonra gelen öğrencilerinin yazdığı hikmetlerle karışmıştır.¹⁴³⁸ Yesevîliğin yolunu tutanlar şeyhlerinin en büyük eseri *Dîvân-ı Hikmet*'i yücelterek, Kur'ân'dan sonraki ikinci kitap anlamında "Defterî-Sanî" diye de adlandırmışlardır. Türkistanlılar için bu kutsal bir kitap sayılmıştır ve Yesevî tarikatını takip edenler kitabı ezberlemişlerdir.¹⁴³⁹ Ahmed Yesevî'nin *Dîvân-ı Hikmet*'in dışında *Fakr-Nâme* adlı başka bir eseri de mevcuttur. Araştırmacılara göre bu müstakil bir kitap olmaktan ziyade *Dîvân-ı Hikmet*'in mukaddimesi mahiyetindedir. Ayrıca Eraslan bunun Yesevî'nin kendisinin yazdığı eser olmayıp sonradan *Dîvân-ı Hikmet*'i hazırlayanlar tarafından kitaba eklendiğini ileri sürmektedir.¹⁴⁴⁰

Dîvân-ı Hikmet'in büyük bir kısmı 5 ile 25 arasında değişen dörtlüklerden meydana gelmiştir. Genellikle yarım kafiye çeşidi kullanılan şiirlerde herkesin anlayabileceği sade bir dil kullanılmıştır.¹⁴⁴¹ Ahmed Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*'te insanları

---

¹⁴³⁴ Kencetayev, a.g.e., c. II, s. 796.

¹⁴³⁵ Tosun, a.g.m, c. I, s. 498.

¹⁴³⁶ Oral, a.g.m, s. 9.

¹⁴³⁷ Köprülü, a.g.e., s. 135; Eraslan, a.g.m, s. 161; Oral, a.g.m, s. 6.

¹⁴³⁸ *Dîvân-ı Hikmet*, s. 26; Sanayi, a.g.m., s. 145.

¹⁴³⁹ Kencetayev, a.g.m., s. 24.

¹⁴⁴⁰ Eraslan, a.g.m, s. 161; Kencetayev, a.g.m., s. 26.

¹⁴⁴¹ Karabey, a.g.m, s. 3.

ırklarına, dinlerine bakmaksızın hoşgörü göstermeye, onlara güzel sözler söylemeye ve güler yüzlü olmaya çağırıştır. Mesela:

Sünnet imiş, kâfir olsa, verme azar

Gönlü katı, gönül incitciden Hüda bizar;

Allah şahid, öyle kula “Siccin” hazır

Bilgelerden işitip bu sözü eyittim ben ya. (Bice, Hikmet-1)

Ey Kul Ahmed sen yürüyüp gamlı gönülü avla

Gönül ehli olan kişi gamlı gönülü şad eder. (Bice, Hikmet-116)¹⁴⁴²

Özetle, Ahmed Yesevî'nin tarikatının Orta Sirderya havzasında gayri müslim Türklerin İslamlaşması açısından çok önemli rol oynadığını söylemek mümkündür. Ahmed Yesevî kendisinden önce faaliyet yapan seleflerinin aksine Türk milletinin zihnini ve ruhunu iyi anlayabilmiştir ki, bu sayede o İslam ile Türklüğü bir araya getirerek bir İslamî Türk tarikatın ortaya çıkarmayı başarmıştır. Nitekim Türkler de onun bu yolunu olumlu bir şekilde karşılamış ve gönülden buna sınıksız bağlanmıştır. Yesevî, tarikatını kurarken Şamanizm, Budizm ve Maniheizm gibi eski inançlara ait bazı unsurların etkisinden de kurtulamamıştır. Başlangıçta bölgede çok güçlü olan Yesevîlik, zamanla yerini Mâverâünnehir'den gelen Nakşîbendiliğe bırakmıştır.

---

¹⁴⁴² Oral, a.g.m, s. 11.

SONUÇ

Orta Sirderya havzası tabiat şartlarının elverişliliği ve coğrafi konumunun avantajları gibi faktörlerden dolayı çok eski zamanlardan beri insanlar tarafından iskân edilmeye başlamıştır. M.S. XIII. asrın birinci çeyreğine kadar bölgeye birçok devlet hâkim olmaya çalışmış, ancak bunların birçoğu bu coğrafyayı doğrudan yönetme yerine dolaylı bir şekilde siyasî hâkimiyetine almış veya vassalı statüsünde kabul etmiştir. Bu duruma Mâverâünnehir'in aksine bölgenin siyasî olayların merkezliğinden uzak olması ve idareciler nezdinde bölgenin Mâverâünnehir kadar stratejik önem taşımaması gibi hususlar sebep olmuştur. Orta Sirderya havzasında M.Ö. binli yıllardan itibaren yaşamaya başlayan bölgenin ilk bilinen sakinleri Sakalardır. Orta Sirderya havzasını da ilk yurt edinenler Tigrahaud Sakalarıdır. Vaktiyle Avrasya kıtasının büyük bölümünü hâkimiyetleri altında bulunduran Pers asıllı Ahameni İmparatorluğu, Sakaları da siyasî etkisi altına almışlardı. Fakat başlangıçta Pers padişahlarına bağlı olan Sakalar M.Ö. V-IV. asırlarda Ahameni İmparatorluğu zayıflayınca onların itaatinden çıkmıştır. M.Ö. 330-337 yıllarında Makedonyalı İskender İran fethinden sonra Orta Sirderya havzasına yönlenerak Taşkent'e kadar ulaşmıştır. Fakat Arıs nehrinin ötesine geçmeden geri dönmek zorunda kalmıştır. M.Ö. II. yüzyılda ortaya çıkan ve Orta Sirderya havzasını tamamen hâkimiyetine alan Kanglılar Devleti, bölgeyi doğrudan yöneten ve merkezlerini burada kuran az sayıdaki devletlerin biridir. Nitekim beş devletçikten oluşan Kanglı Devleti'nin başkenti Biten Orta Sirderya havzasında yer almaktaydı. Tarihi eserlerden Kanglı Devleti'nin Çin'le ilişkisinin gergin olduğu ve onun Yedisu'daki vassalı Vusunlarla savaştığını öğrenmekteyiz. M.S. III-V. asırlarda Kanglı Devleti birkaç bölünerek tarih sahnesinden silinmiştir. Kanglı Devleti'nin kalıntıları üzerine ortaya çıkan ve Orta Sirderya havzası ile birlikte Tarazi'da içine alan Şi devleti'dir. Şi Devleti'nin başkenti Şaş (Taşkent) şehridir. Bu devletin VIII. asrın sonuna kadar ayakta kaldığı söylenir. V. asırdan itibaren Orta Sirderya havzasına Altay Dağları'ndan gelen Türk kabileleri yerleşmeye başlamıştır. Göktürk Devleti'nin yükselişi sırasında Orta Sirderya havzasının etnik grubunu Soğdlar ve Türkler oluşturmakta idi. 603 yılında Göktürk Devleti ikiye bölünürken Orta Sirderya havzası Başkenti Suyab olan Batı Türk Kağanlığı'nın hâkimiyetinde kaldı. Batı Türk Kağanlığı VII. asrın ortalarından itibaren içten çürüyünce, Çinliler bunu fırsat bilip Türk kağanlıklarını siyasî hâkimiyeti altına aldılar. Bu durum 690'lı yıllarda Türkişlerin batı Türkistan'daki Çin hâkimiyetine son vermesine kadar devam etti. VIII. yüzyılın ilk

çeyreğinde Emevî orduları Orta Sirderya havzasına ulaştığında bölgeyi Türk Kağan'ları yönetiyordu.

Mâverâünnehir'in daha Hulefâ-yı Raşidin döneminde fethedilmesine teşebbüs edilmişse de, bu çabalar değişik sebeplerden dolayı başarıyla sonuçlanmamıştır. Bununla birlikte bölgeyle ilgili ilk başarılı adımları Emevî valilerinin attığını görmekteyiz. Özellikle Kuteybe b. Müslim el-Bahilî tüm Mâverâünnehir'i ele geçirdikten sonra kuzeye yönelmiştir. Onun komutanındaki askerlerin 713 yılında Şâş'ı, 714 yılında ise İsficab'ı zapt etmesiyle birlikte Müslümanlar ilk defa Orta Sirderya havzasında girmiş oldular. Fakat bu, İsficab'ın tam bir Emevîler hâkimiyetine sokulmasından ziyade cizye karşılığı bir barış antlaşmasıydı. İsficab'ın fiili olarak Darü'l-İslam'a sokulması ve Orta Sirderya havzasının İslamlaşması için daha birkaç asır gerekecekti. Nitekim 715 yılında fatih komutan Küteybe'nin öldürülmesiyle birlikte İsficab ile Orta Sirderya havzası Hilafetin itaatinden çıktı. Eğer IX. asrın ilk yarısında Sâmânîlerin bölgeyi zapt etmesine kadarki dönemle ilgili bir değerlendirme yapılması gerekirse, bu süreç zarfında Orta Sirderya havzası halkı ile Müslümanlar arasındaki ilişkinin düşmanlık ile işbirliği arasında değiştiğini söyleyebiliriz. Kuteybe'nin ölümünden sonra İsficab'ın bir daha cizyeye bağlandığı hakkında elimizde bir bilgi bulunmamaktadır. VIII. yüzyılın birinci yarısı boyunca Emevî valilerini Mâverâünnehir'deki kaybedilen toprakları geri alma derdinde olmuştur. Bu dönemde Orta Sirderya havzasına Su-lu Kağan idaresindeki Türkişlerin hakim olduğu söylenebilir. Bununla birlikte 738 yılında Kağan'ın kendi adamları tarafından katledilmesiyle birlikte bölgedeki Türklerin Araplara karşı pozisyonlarının zayıfladığı görülmektedir. Nitekim bu yıllarda Emevî valisi Nasr b. Seyyar'ın Şâş'ı kontrolü altına aldığı kaydedilir. Müslümanlar ile Orta Sirderya havzasındaki gayri müslim Türkler arasındaki bir nevi dönüm noktasını 751 yılında Taraz yakınlarındaki Atlah'ta gerçekleşen savaş teşkil etmiştir. Zira bu savaşta Müslümanlar ile Türklerin ortak düşmanları Çinlilere karşı aynı safta savaşmaları, öteden beri hilafet askerleriyle mücadele eden Türklerin İslam'a sıcak bakmaya başlamasına vesile olmuştur.

VIII. yüzyılın ikinci yarısında Orta Sirderya havzasında yaşanan olayların biri de bölgenin demografik şeklinin belli bir derecede değişmesi olmuştur. Zikredilen asrın ortalarında Doğu Türk Kağanlığı'nın yıkılmasıyla birlikte Türk kabileleri arasında iktidar mücadelesi patlak vermişti. Uygurlarla girdikleri bu mücadeleyi Uygurların

lehine kaybeden Oğuzlar ile Karluklar batıya yani Orta Sirderya havzasına doğru göç etmek zorunda kalmıştır. Böylece Harezm'den İsficab'a kadar Oğuzlar, İsficab'tan Yedisu'ya kadar da Karluklar yerleşerek kendi devletlerini kurmuşlardır.

Genel olarak Abbâsîlerin iktidara gelmesiyle birlikte Orta Sirderya havzasına büyük bir askeri hareketinin düzenlenmesi söz konusu olmamıştır. Muhtemelen Sâ mânîlere kadar Orta Sirderya havzasındaki İsficab ve Taraz gibi şehirler şehir-devletçik halinde bağımsız olarak hayatlarını sürdürmüştür. Orta Sirderya havzasının Daru'l-İslam'a girmesi ve İslamlaşma sürecinin hız alması Sâ mânîler döneminde başlamıştır. 841 yılında siyasî merkez İsficab'ın Sâ mânî hanedanından Nuh b. Esed tarafından fethedilmesiyle birlikte bölge gerçek anlamda İslamlaşmaya başlamıştır. Tarihi eserlerde bununla ilgili bilgiler eksik olmasına rağmen İsficab'ın alınmasıyla birlikte çevresindeki şehir ve kasabaların da Sâ mânî Devleti'nin etkisine girdiği söylenebilir. Zira daha bir asır geçer geçmez X. yüzyılın ilk yarısında bölgeye seyahat eden Arap coğrafyacıları buradaki yerleşim yerlerini tavsif ederken, bu şehirlerin her birinde camiler ve İslam kültürüne ait binaların bulunduğunu kaydederler. Bu olay bize Sâ mânîlerin eline geçmesiyle birlikte bölgenin hızla İslamlaştığını göstermektedir. Bununla birlikte İsficab vilayeti siyaseten Sâ mânî Devleti'ne bağlı olsa da, Mâverâünnehir'deki diğer şehirler gibi merkeze tam anlamıyla bağlı olmayıp, sadakatini bildiren bir vassal şehir konumundaydı. Zira diğer şehirler Sâ mânî sarayına büyük miktarda vergiler gönderirken, İsficab şehri sembolik olarak dört danek ile bir süpürge göndermekle yetinmiştir. İsficab'ın bu ayrıcalığını bulunduğu coğrafi konumuna borçlu olduğu kesindir. 893 yılında Sâ mânî ailesinden İsmail b. Ahmed tarafından Orta Sirderya havzasında en doğu ucundaki Taraz'ın da fethedilmesi, Talas bölgesinin İslamlaşmasına yol açmıştır. Tarihçiler buna Müslümanların doğuda ulaştığı en uzak nokta demişlerdir. Sâ mânîler bir bölgeyi hâkimiyetine alırken önceki Müslüman hükümdarların yaptığının aksine orayı sadece cizyeye bağlamakla yetinmeyerek, fethedilen bölgelerin İslamlaşmasına da özen göstermiştir. Buna Orta Sirderya havzasının bu dönemde fiili olarak Müslüman kimliğine kavuşması örnektir.

X. yüzyılın sonunda Fars asıllı Sâ mânî Devleti'nin zayıflamasıyla birlikte Orta Sirderya havzasının kontrolü Türk İslam Devleti Karahanlıların eline geçmiştir. XI. yüzyılın ortalarında Karahan Devleti'nin ikiye bölünmesi ile birlikte Doğu Karahanlı Devleti'nin topraklarında kalan Orta Sirderya havzasında ilim ve kültürün geliştiği

görülmektedir. Mâverâünnehir'den gelen tasavvuf erbabı sayesinde İslam göçebe Türkler arasında yayılmaya başlamıştır. Sıradan halk arasında büyük rağbet gören ilk mutasavvıflardan Hoca Ahmed Yesevî de XI. asrın sonunda ve XII. birinci yarısında Karahanlılar döneminde yaşamıştır. Karahanlılar döneminde Taraz yakınlarında inşa edilen özel mimarîye sahip Aişe Bibi, Babadca Hatun ve Karahan türbeleri zamanımıza kadar kısmen sağ ulaşmıştır.

XII. asrın ikinci çeyreğinde Doğu Karahanlı Devleti'nin Kahahıtaylar tarafından yıkılmasıyla birlikte Orta Sirderya havzası IX. asırda İslam hâkimiyetine girmesinden beri ilk defa gayri müslimlerin eline geçmiş oldu. Fakat bu olayın bölgedeki İslamî hayatı etkilemesi söz konusu olmamıştır. Zira Karahıtaylar bölgeyi hâkimiyetlerinde tutmak ve vergi almakla yetinerek yerli halkın dinî ve kültürel hayatına karışmamışlardır. Hal böyleyken, ilk başta Karahıtaylara bağlı olan ama XII. asrın ikinci yarısından itibaren güçlenmeye başlayan Harezmsahlar zamanla Orta Sirderya havzasını siyasî etkisine almaya yönelmiştir. Böylece Kıpçakların yaşadığı Sıgnak'ı ve ardından da Otrar bölgesini eline geçirmiştir. Harezmsah hükümdarları Müslüman olmaları şartıyla gayri müslim Kıpçak Türklerinden askerler almıştır. Bu şekilde Türklerin İslamlaşmasına katkı sağlamıştır. 1210'lı yıllarda Karahıtay Devleti'nin Nayman Hanı Küçlük tarafından yıkılmasının ardından, Harezmsahlar Orta Sirderya havzasının büyük bir bölümüne hâkim oldu. Bununla birlikte Harezmsah Muhammed, Karahıtay Devleti'nin yerini alan Küçlük Han ile de mücadelede etmek zorunda kalmıştır. Harezmsahlar Devleti hızla genişleyince onunla eş zamanlı olarak doğuda yükselen Moğol Devleti'yle çatışmaya girmesi kaçınılmaz oldu. Nitekim 1218 yılında Otrar Faciası nedeniyle ortaya çıkan düşmanlık akabinde, Cengiz Han idaresindeki Moğollar batıya büyük bir sefer düzenleyerek muazzam ama içinden zayıf Harezmsah Devleti'ni birkaç yılın içinde tarih sahnesinden sildiler. Moğollar batıya hareket ederken ilk darbeyi Orta Sirderya havzasının şehirleri yemiştir. Böylece sırasıyla Otrar, Sıgnak (İsficab bu dönemde yıkılmaya yüz tutup, önceki siyasî ve kültürel önemini kaybetmiş durumdaydı) şehirleri tekrar gayri müslim Moğolların eline geçmiş oldu. Moğolların seferleri sonucunda İslam dünyasının pek çok bölgesinde olduğu gibi Orta Sirderya havası da sosyo-kültürel, iktisadî ve dinî açıdan büyük bir zarar gördü.

Orta Sirderya havzasının çok eski zamanlardan beri insanlar tarafından iskân edildiğini söylemiştik. Şöyle ki, bölgede erken çağlardan beri yerleşim yerlerinin

tezahür edilmeye başladığı görülmektedir. VII. asra kadar bölgede 22 şehir mevcut idi. Bu rakam XI. asra kadar 62'ye yükselmiştir. Bu şehirler genellikle kale, şehristan (ana şehir) ve rabad (şehir varoşu) olarak üç bölümden oluşmaktaydı. Genel olarak Orta Sirderya havzasında şehir kültürünün gelişmesinde yerleşik hayat yaşayan ve Mâverâünnehir'den gelen Fars asıllı Soğdluların büyük rol oynadığı söylenebilir. Nitekim bu olayı İsficab, Şavgar, Şaş gibi şehir isimlerinin Farsçadan gelmesi de ortaya koymaktadır.

Genel olarak bu araştırmayla varılan kanaatleri şöyle sıralayabiliriz:

1. Orta Sirderya havzası coğrafi, siyasî, kültürel ve dinî bakımlardan her zaman Mâverâünnehir'in bir parçası halinde olmuştur. Mesela Arap coğrafyacısı İstahrî Mâverâünnehir'in sınırlarını belirlerken bölgenin kuzeydeki sınırın Taraz'dan Harezmi'e kadar olarak tanımlamıştır. Buradan biz Orta Sirderya havzasının coğrafi olarak Mâverâünnehir'in sınırına girdiğini görmekteyiz. Bir taraftan bunu Orta Sirderya havzasının Mâverâünnehir hududuna girdiğine delil göstermek için yetersizdir. Bununla birlikte İstahrî'nin Mâverâünnehir'in sınıрыyla ilgili tanımının dönemin diğer coğrafyacıların görüşlerine göre daha açık ve nettir. Bu nedenle İstahrî'nin ortaya koyduğu hudud daha kıymetli olup, Mâverâünnehir'in sınırını belirlerken onun çizdiği haritaya ağırlık verilmesi gerektiği kanaatindeyiz. Çünkü Orta Sirderya havzası araştırdığımız dönemde siyasî açıdan da çoğunlukla Mâverâünnehir ile aynı kaderi paylaşmıştır. Buna sırasıyla Sâmânîler, Karahanlılar, Karahıtaylar ve Harezmişahlar dönemleri tanıklık eder. Kültürel açıdan, tezin üçüncü bölümünde Orta Sirderya havzasının yerleşim yerlerinin mimarî, şekil ve yapı bakımından genel olarak Mâverâünnehir şehirleriyle büyük benzerlik gösterdiği anlaşılmaktadır. Orta Sirderya havzasından çıkan ilim erbabının da genellikle Semerkand, Buhara gibi Mâverâünnehir'in büyük şehirlerinden ilim tahsil ettiği de tespit edilmiştir. Bu ortak kültürel özelliklerden yola çıkarak Orta Sirderya havzasında yaşayan halkın Mâverâünnehir'deki insanları örnek aldığı ve onlara yakın bir hayat tarzı benimsediği söylenebilir. Orta Sirderya havzası Mâverâünnehir ile dini açıdan da her zaman aynı mecrada olmuştur. Bununla birlikte bölgenin Mâverâünnehir'in tam anlamıyla bir parçası olmayıp kendine özgü sosyal ve kültürel değerlere sahip olduğu da bir gerçektir. Zira Mâverâünnehir'in aksine burada şehirler ile birlikte göçebe Türk kavimleri de yaşıyordu. Her ne kadar şehirler yukarıda belirtilen hususlarda Mâverâünnehir ile uyumluluk arz etse de, göçebelerin hayat

tarzları onlardan çok farklı idi. Mâverâünnehir’i büyük bir şehrin merkezi olarak hayal edersek, Orta Sirderya havzasının bu şehrin kenarında yer alan bir mahallesi olduğu söylenebilir.

2. Kısa zaman içinde İslamlaşan Mâverâünnehir’in aksine, Orta Sirderya havzasında İslamlaşma süreci aşama aşama gerçekleşerek, bu sürecin tam olarak tamamlanması birkaç asır sürmüştür. Bundan yola çıkılarak İslamlaşma sürecinin üç aşamada gerçekleştiği varsayılabilir: A. İslam ile tanışma. Düşmanlık ve işbirliği dönemi (VIII- IX. yüzyıllar). B. Müslümanların hâkimiyetinin kabulü, İslamiyet’in şehirler ve göçebeler arasında yayılması (IX-XI. yüzyıllar). C. Tarikatların faaliyetleri ve göçebelerin İslamlaşmasının tamamlanması (XI- XIII. yüzyıllar).

3. Orta Sirderya havzası sonraki asırlar boyunca Mâverâünnehir ile kuzeydeki Türkler arasında din ve kültür köprüsü rolünü üstlenmiştir.

4. Orta Sirderya havzasında doğrudan güçlü bir hanedan ve devlet olmadığı için, bölgedeki İsficab, Taraz ve Şâş gibi şehirler bölgesel siyasî güçlere bağlı olmalarına rağmen, genel olarak şehir-devletçikler halinde varlıklarını sürdürmüştür. Bununla birlikte adı geçen şehirler yakın havzalarındaki onlarca irili ufaklı şehirlerin merkezi durumundaydı. Bu siyasî tablonun ta Moğol istilasına kadar devam ettiği söylenebilir.

KAYNAKLAR

- ABUSEYTOVA, M. H., MİRZAHMETOV, MEKEMTAS, BABADJANOV, B. M., vd., *İslamizatsia İ Sakralniye Radoslovniye v Sentralnoy Azii (Исламизация и сакральные родословные в Центральной Азии)*, Almatı-Bern-Taşkent-Blumington, Daik-Press.
- AGADJANOV, S. G., *Oçerki İstorii Oguzov İ Turkmen Srednei Azii IX-XIII vv. (Очерки истории огузов и Туркмен Средней Азии (IX-XIII вв.))*, Aşhabat, İlim Yayınevi, 1969.
- AGEEYEVA, E. İ., Patsevitç, G. İ, “*İz İstorii Osedlih Poselenii i Gorodov Yužhnogo Kazakstana*” (*Из истории оседлых поселений и городов Южного Казахстана*), Trudi İstituta İstorii, Arheologii i Etnografii, Akademia Nauk Kazahskoi SSR, Alma-Ata 1958, c. V.
- AHİNCANOV, S. M., *Kıpçaki v İstorii Srednevekovogo Kazahstana (Кыпчаки в истории Средневекового Казахстана)*, Almatı, Gilim Yayınları, 1995.
- AKYÜREK, Yunus, *Fergana Bölgesinin İslam Tarihindeki Yeri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, U.Ü.S.B.E., 2008.
- , “*Emevîler Dönemi Fetih Politikası ve Mâverâünnehir’in Fethi Mâverâünnehir’in Fethi*”, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. XXII, sayısı: 1., ss. 85-115.
- AMANJOLOV, K. R., *Turku Halktarının Tarihi (Түркі халықтарының тарихы)*, c. I, Almatı, Bilim, 2005.
- ANARBAYEV, Nurlan Saylauuly, *Orta Gasırlık Hanafi Galım Abu-l Kâsım Al-Farabi//Al-Faryabidin (?-1210) “Halisatu-l Hakaik” Traktatındağı Moraldık-Etikalık Normalar: Mani men Manızı (Орта ғасырлық ханафи ғалым Әбу-л Қасым әл-Фараби// әл-Фарйабидің (?-1210) «Халисату-л Хақайық» трактатындағы моральдық-этикалық нормалар: Мәні мен маңызы»*), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Nur-Mubarak Egipet İslam Madeniyeti Universiteti, Almatı, 2016.
- ALAN, Hayrunnisa, *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlar*, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2007.

- ALGÜL, Hüseyin, *İslam Tarihi*, I-IV, c. IV, İstanbul, Gonca Yayınları, 1987.
- ALTUN, Ara, “*Karahanlılar*”, DİA, İstanbul 2001, c. XXIV, ss. 404-414
- APAK, Adem, *Anahatlarıyla İslam Tarihi*, İstanbul, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2007.
- , *Anahatlarıyla İslam Tarihi (Emevîler Dönemi)*, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2008.
- , *Anahatlarıyla İslam Tarihi (Abbâsîler Dönemi)*, s. VI, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2011.
- ASFENDİYAROV, S. D., KUNTE, P.A, *Proşloe Kazakstana v İstoçnikah i Materyalah (Прошлое Казахстана в источниках и материалах , Moskova, 1935.*
- AYCAN, İrfan - SARIÇAM, İbrahim, *Emevîler*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005.
- AŞAN, Muhammet B., “*Yesi ve Çevresinde Sakalar*”, Türkler, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, c. I., ss. 628-631.
- ATÇEKEN, İsmail Hakkı, *Devlet Geleneği Açısından Hişam b. Abdülmelik*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2001.
- AYDINLI, Osman, “*V/XI. Yüzyılda Mâverâünnehir’de Siyasî ve Kültürel Durum*”, Uluslararası Serahsi Sempozyumu, DİB Yayınları, 2013, ss. 47-73
- BABAYAROV, G., Dosimbaeva, A., Zholdasbekov, M., *Zapadni Turksky Kaganat (Западный тюркский Казанат)*, Astana, Atlas, 2013.
- BAĞDADÎ, İsmail Paşa, *Hediyyetü’l-Ârifîn Esmâü’l-Müellifîn ve Eserü’l-Müsannifîn*, İstanbul 1951, c. I.
- BARON, M., D’OHSSON, C., Moğol Tarihi, (çev: Ekrem Kalan ve Qiyas Şükürov), IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- BARTHOLD, Vassiliy Viladimiroviç, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (çev. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara, 1990.
- , *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviye (Туркестан в эпоху монгольского нашествия)*, Moskva, 1963.
- , *Otçet(Отчеть)*, San Peterburg, 1897.
- , *Oçerk İstory Semireçiya (Очерк истории Семиречья)*, Frunze, 1943.
- , *Soçineniye (Сочинения)*, c. II, bölüm I, Obşıye Raboti po İstorii Sredney Azii – Raboti po İstorii Kavkaza i Vostoçnoy Evropi, Moskova, 1963.
- BARATOVA, Larissa, “*Orta Asya’daki Türk Kağanlığı*”, Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, c. II, ss. 89-95.

- BAYPAKOV, Karl, *Srednevekoya Gorodskaya Kultura Yuzhnogo Kazahstana i Semireçia (Средневековая городская культура Южного Казахстана и Семиречья)*, Almati, 1986.
- , *Kazakstannın Ejelgi Kalaları (Қазақстанның ежелгі қалалары)*, Almati, 2007.
- , *Drevnaya i Srednevekoyaya Urbanizatsia Kazahstana (Древняя и средневековая урбанизация Казахстана)*, Almati 2013, с. II.
- , “*Rannesrednevekoyaya Goroda Yuzhnogo Kazahstana*” (*Раннесредневековая города Южного Казахстана*), *Rannesrednevekoyaya Kultura Sredney Azii i Kazahstana*, ed: B. İ. İskanderov, V. M. Masson, N. N. Negmatov, İzdatelstvo “Donış”, Duşanbe 1977.
- BAYTANAEV, Bauirzhan Abishevitiç, *Drevni i Srednevekovi İspidjab (Древний и средневековый Испиджаб)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Almati, 2008.
- BERNŞTAM, A. N., *Pamiyatniki Starini Talasskoı Dolini (Памятники старины Таласской долины)*, Kazahskoe Obiedinennoe Gosudarstvennoe İzdatelstvo, Alma-Ata 1941.
- BELÂZURÎ, Ebû Hûseyin Ahmed b. Yahya, *Futûhu 'l-Buldân*, Beirut, 1987.
- BELİNSKY, A.M., Bentovitiç, İ. B., Bolşakov, O.G., *Srednevekovi gorod Srednei Azii (Средневековый город Средней Азии)*, Leningrad, 1973.
- BEYHAKÎ, Ebü'l-Fadl el-Beyhakî, *Târîhu 'l-Beyhakî*, Beirut, 1982.
- BOLŞAKOV, O. G., *İstoriya Halifata (История халифата)*, с. IV, Moskva, Vostoçnaya Literatura, 2010.
- BOSWORTH, C. E., *İslam Devletleri Tarihi*, (çev: E. Merçil, M. İspirli), İstanbul, Ünal Matbaası, 1980.
- BROCKELMAN Karl, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, (çev: Neş'et Çağatay), Ankara Üniversitesi Basım Evi, Ankara, 1964.
- CANDARBEK, Zekeriya, “*Nasab-nama*” *Nuskaları Jane Türkü Tarihi («Насаб-нама» нұсқалары және түркі тарихы)*, Almati, 2002.

- , “*Otrarın Karahandık bileushileri*” (*Отырардың карахандық билеушілері*), Karabura Auliyenin Tağlımı Men Önegesi, sempozyum, Ahmet Yesevi Kazak-Türk Üniversitesi.
- , *Yasavi Jolı Jane Kazak Kogamı (Йасауи жолы және қазақ қоғамы)*, El-Şejire, Almatı 2006.
- CAHUN, Leon, *Asya Tarihine Giriş*, (çev: Sabit İnan Kaya), İstanbul, Seç Yayın Dağıtım, 2006.
- CEVHERÎ, Ebû Nâsir İsmail b. Hammad, *es-Sihâh*, Darü'l-Hadis, Kahire 2009.
- CÜVEYNÎ, Alâeddîn Ata Melik, *Târîh-i Cihân Güşâ*, (çev: Mürsel Öztürk), Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1. Baskı, 2013.
- CÜZCÂNÎ, Osman b. Muhammed, *Tabakât-ı Nâsirî*, (çev: Erkan Göksü), Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015.
- DARİBAY, Muratbek, *Otrar Bölgesi ve İslam Tarihindeki Önemi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2011.
- DAULETHAN, A., *Ejelgi Jane Orta Gasırlardagı Türküler (Ежелгі және Орта гасырлардағы түркілер)*, Almatı, 2011.
- DAVİDOVİTÇ, E. A., *Denezhnoe Hoziyayıstvo Srednei Azii v XIII Veke (Денежное хозяйство средней Азии в XIII веке)*, İzdatelstvo Nauka, Moslva 1972.
- DERBİSALİ, Absattar, *İslam Religia Mira i Sozidaniya (Ислам религия мира и созидания)*, Fond Podderjki İslamskoy Kulturi i Obrazovaniya.
- , “*IX-XVI Gasırlardagı Otırar Jane Otırarlık Galımdar*” (*IX-XVI гасырлардағы Отырар және отырарлық ғалымдар*), Kazak Jerinin Ortgasırlık Gulamaları Jane Olardın İslam Örkeniyetindegi Ornı, Gılım Ordası, Almatı 2012.
- DE HARTOG, Leo, *Cengiz Han Dünyanın Fatihi*, (çev: Serkan Uzun), Ankara, 2003, Dost Kitabevi Yayınları, Birinci baskı.
- DİVİTÇİOĞLU, Sencer, *Orta-Asya Türk İmparatorluğu*, İmge Kitabevi, İstanbul, 2005.
- Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, (Ed: Hakkı Dursun Yıldız), Çağ Yayınları, İSTANBUL 1992, C. II-III.

- EBÜ'L-FARAC, Gregory, *Ebü'l-Farac Tarihi*, c. II, çev: Ömer Rıza Doğrul, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basım Evi, 1950.
- EBÜ'L-FİDÂ, İmamüddîn İsmail b. Ali, *Muhtasar fi Ahbari'l-Beşer*, c. II, Kahire, 1998.
- EDHAM, Halil, *Dua'l-İslamiye*, İstanbul, Milli Matbaa, 1927.
- ERASLAN, Kemal, “*Ahmed Yesevi*”, DİA, İstanbul 1989, c. II.
- FAKHRY, *Majid, Al-Farabi Founder of Islamic Neoplatonism*, Oneworld Publications, Oxford 2002.
- FÂRÂBÎ, Ebû İbrahim İshak b. İbrahim, *Divânü'l-Edeb*, Kahire 2003, c. I
- FRYE, Richard N., *Bukhara The Medieval Achievement*, Mazda Publishers, 1997.
- GERDİZÎ, Ebû Said Abdulhay b. Dahhak b. Mahmud, *Zaynü'l-Ahbâr*, (çev: Affaf es-Seyid Zeydan), Kahire, 2006.
- GENÇ, Reşat, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2002.
- GİBB, H. A. R., *Orta Asya'da Arap Fütuhâtı*, (çev: M. Hakkı), İstanbul, Evkaf Matbaası, 1930.
- Arab Conquest in Central Asia, London, 1923.
- GÖMBEYAZ, Melek Yılmaz, *Ziyad b. Ebih (Hayatı-Şahsiyei-Devlet Adamlığı)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, U.Ü.S.B.E., Bursa 2015.
- GROUSSET, Rene, *Bozkır İmparatorluğu*, (çev: Reşat Uzmen), İstanbul, Ötüken Neşriyat, 1999.
- HASAN, İbrahim Hasan, *Târâhü'l-İslam es-Siyasî ve 'd-Dini ve 's-Sekâfî ve 'l-İctimaî*, c. III, Kahire.
- HAUSSİG, Hans Wilhelm, *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*, çev: Müjdat Kayayerli, Geçit Yayınevi, Kayseri 1997.
- HODJAEV, A., “*Svedeniye Kitayiskih İstoçnikov o Gosudarstve Çaç (Taşkent)*” (*Сведение китаиских источников о государстве Чач (Ташкент)*), Problemi Drevnei i srednevekovoy İstory Çaçı, Baskı 3, Saarbrücken, 2015.
- Hudozhestvennaya Kultura Sentranlnoy Azii i Azerbajjana IX-XV Vekov*
(*Художественная культура Центральной Азии и Азербайджана IX-XV*

векое), (ed: K. Baypakov, Sh. Pidayev, A. Hakimov) c. IV, Semerkand-Taşkent, 2013.

İBN A'SEM, Ebû Muhammed Ahmed el-Kufî, *el-Fütûh*, Beirut, *Darü'l-Edvâ*, 1991.

İBN EBÎ USEYBÎA, *Uyûnû'l-Enbâ fi Tabakâti'l-Etibbâ*, Daru Mektebeti'l-Hayat, Beyrut.

İBN FAKÎH, Ebû Abdulla Ahmed b. Muhammed b. İshak el-Hamezanî, *Kitâbü'l-Büldân*, Beirut, 1996.

İBN HAVKAL, Ebü'l-Kâsım en-Nasibi, *Kitâbü Sûreti'l-Arz*, Leiden, 1939

İBN HURDÂZBÎH, Ebü'l-Kâsım Ubeydullâh b. Abdillâh, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Leiden, 1967

İBN CAFER, Kudame, *Kitâbü'l-Harac ve Sinâ'ati'l-Kitâbe*, Bağdat, 1981.

İBN HALDÛN, Abdurrahman b. Muhammed el-Magribî, *Kitâbü'l-İber ve Dîvânî'l-Mübtedâi ve'l-Haber*, I-VII, Beyrut, 1971.

İBNÜ'L-ESÎR, Ebü'l-Hasen Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed, *el-Kâmil fi't-Târih*, Beirut, 1965.

İBN KESÎR, Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. IX, Beyrut, 1966.

İBN KUTLÛBUĞA, Ebü'l-Fidâ Zeynuddîn Kâsım es-Sudanî, *Tâcü't-Tarâcim*, Darü'l-Kalam, Dımaşk 1996.

İDRİSÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Abdullah, *Nüzhetü'l-Müstâk fi İhtirâki'l-Âfâk*, c. I, Kahire, 2002.

İBN HALLİKÂN, Ebü'l-Abbas Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebû Bekir, *Vefeyâtü'l-'Ayân ve Enbâ'ü Ebnâi'z-zamân*, Darü's-Sadır, Beyrut 1977, c. V.

İBN BATUTA, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Muhammed b. İbrahim Levâtî Tancî, *Rihletü İbn Battûta fi Garâibi'l-Emsâr ve Acâibi'l-Esfâr*, c. I-II, Beirut, 1996, s. 373.

İBN FADLAN, Ahmed, *Rihlatü İbnü'l-Fadlan*, Beyrut 2003.

İBN SA'D, Muhammed, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, I-VIII, Beyrut, Dâru Sâdır.

İBN ABDİLHAKEM, Ebû Muhammed Abdullah, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz 'alâ mâ Revahi'l-İmam Malik b. Enes ve Ashâbuhu*, Beyrut, Alimü'l-Kütüb, 1984.

- İSHAKOV, M., KAMOLİDDİN, Ş., BABAYAROV, G., *Zametki Po İstory Numizmatiki Rannesrednevekovogo Çaça (III-VIII vv.)* (Заметки по истории нумизматики раннесредневекового Чача (III-VIII вв.)), Taşkent, Fransuzsky İstitut İsledovanii Sentralnoy Azii, 26. Baskı, 2007.
- İSTAHRÎ, İshak, *el-Kitabü 'l-Mesâlik ve 'l-Memâlik*, Leiden, 1967
- İstoria Kazahstana v Arabskih İstoçnikah (История Казахстана в арабских источниках)*, (ed: M.A. Kul-Muhammed M.M. Tazhin), Daik Press, Almati 2010, c. II.
- İslam Tarihi*, (Ed: Eyüp Baş), Grafiker Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2013.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1977.
- , “Eski Türk Dini”, *Türkler*, c. III, ss. 290-304.
- KALİYEVA, Şınar, “Otırarlık Gulamaların İslam Örkeniyeti Men Arap Filologiyası Gılımına Koskan Ulesi” (Отырарлық ғұламалардың Ислам өркеніеті мен арап филологиясы ғылымына қосқан үлесі), *Kazak Jerinin Ortgasırlık Gulamaları Jane Olardıñ İslam Örkeniyetindegi Ornı*, Gılım Ordası, Almati 2012, ss. 52-71.
- KAMOLİDDİN, Şamsiddîn, “Etničeskaya Situatsia v Çaçskom Oazise v Epohu Rannego Srednevekoviya” (Этническая ситуация в Чачском Оазисе в эпоху раннего Средневековья), *Problemi Drevnei i Srednevekovoy İstory Çaça*, Baskı 3, Saarbrucken, 2015.
- , *Proishozhdenie Samanidov (Происхождение саманидов)*, Taşkent, Fransuzsky İstitut İsledovanii Sentralnoy Azii, 3. Baskı, 2008.
- KARAPINAR, Mahmut, “Abbâsiler Dönemi Türklerin Siyasî Faaliyetleri”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, c. IV, ss. 352-363.
- KARA, Gülnar, *Moğol İstilası Öncesi Yedisu*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacetepe Üniversitesi, 2009.
- Kazakistan Tarihi. Köne Zamannan Bügünge Dein (Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін)*, (ed: Akişev K.A, Baypakov K.V vd.), Almati 1996, c. I.

- KARABEY, Turgut, *Ahmet Yesevi (477/1083-562/1166)*, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, sayı: 1, Erzurum 1994.
- KAŞGARÎ, Mahmud, *Dîvân-ü Luğâti't-Türk*, Almatı, Daik-Press, 2005.
- KENCETAY, Dosay, “*Hoca Ahmet Yesevi'nin Türk-İslam Anlayışındaki Yeri*”, Orta Asya'da İslam, (ed: Muhammed Savaş Kafkaslı), SFN Televiyon tanıtım Tasarım Yayıncılık, Ankara-Türkistan 2012, c. II, ss. 773-810.
- , “*Hoca Ahmet Yesevi: Yaşadığı Devir, Şahsiyeti, Tarikatı ve Tesiri*”, Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, sayı: 44, Ankara 2007.
- KİSLİYAKOV, N. A., *Oçerki po İstorii Semiy i Braka u Naradov Sredney Azii i Kazahstana (Очерки по истории семьи и брака у народов Средней Азии и Казахстана)*, İzdatelstvo “Nauka”, Leningrad 1969.
- KİTAPÇI, Zekeriya, *Türkistan'ın Müslüman Araplar Tarafından Fethi, Konya*, Yedikubbe Yayınları, 2005
- , *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002
- , *Türkler Nasıl Müslüman oldu?*, Konya, Yedikubbe Yayınları, 2004.
- , *İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hakanları*, Konya, Yedi Kubbe Yayınları, 2004.
- KLYAŞTORNİ, S. G., SULTANOV, T. İ, *Gosudarstva i narodi Evraziiskih Stepei (Государство и народы Евразийских степей)*, Sankt-Petersburg, 2004.
- KLYAŞTORNY, S. G., SAVİNOV, D. G., *Stepniye İmperii Drevnei Evrazii (Степные империи древней Евразии)*, Sankt Petersburg, 2005.
- KOCA, Salim, “*Sir Derya (Ceyhun) Boylarından Anadol'ya: Oğuzlar (Türkmenler)*”, Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, c. IV, ss. 529-551.
- , “*Büyük Hun Devleti*”, Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, c. I.
- KOVALSKAYA, Svetlana, “*İslam u Kazahov: Etapi Rasprostraneniye, Specifika, Vliyaniye (Ислам у казахов: этапы распространение специфика, влияние)*”, Orta Asya'da İslam, editör: Muhammed Savaş Kafkaslı, c. II,

- SFN Televiyon tanıtım Tasarım Yayıncılık, Ankara-Türkistan, 2012, ss. 1061-1087.
- KOYUNCU, Mevlüt, “*Türkler ve İslam Dünyası*”, Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, c. IV, ss. 336-351.
- KÖPRÜLÜ, Fuad, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Akçak Yayınları, 9. Baskı, Ankara 2003.
- , *Ahmet Yesevi*”, DİA, MEB Yayınları, İstanbul 1978, c. I, s. 210.
- KUREŞÎ, Ebû Muhammed Abdulkâdir b. Muhammed el-Hanefî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye fi Tabakâti'l-Hanefiyye*, Hicr, Kahire 1993, c. I.
- KURT, Hasan, “*Orta Asya’da İslam’ın Yayılışı: İstekli mi Zorla mı?*”, Orta Asya’da İslam, c. I, Ahmet Yesevi Üniversitesi, Ankara-Türkistan 2012, ss. 249-280.
- , “*Mâverâünnehir’e İslam’ın Girişi*”, Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, c. IV.
- MAHANBETOV, K., *Sır Öneri Tarihi (Сыр өңірі тарихы)*, Almati, 1998.
- MAHDÎ, Musin S., *Alfarabi and The Foundation of Islamic Political Philosophy*, The University of Chicago Press, Chicago-London 2001.
- MANABAEV, Bagdat, *Ortalık Aziya Musulman Kukığı Tarihindeki Ali b. Muhammed al-İsficabi’din (535/1141) Orni Men Manızdılgı (Орталық Азия мұсылман құқығы тарихындағы Али бин Мұхаммед ал-Испиджабидің (535/1141) орны мен маңыздылығы)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Nur-Mubarak Egipet İslam Madeniyeti Universiteti, Almatı 2007.
- MARSHAK, İ., “*Türkler ve Soğdlular*”, Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, c. II, ss. 170-178.
- MES’ÛDÎ, Ebû'l-Hasen Ali b. el-Hüseyin, *et-Tenbih ve'l-İşrâf*, 1937.
- , Murûcu’z-Zeheb ve Me’âdini’l-Cevher, c. IV, Kahire, 1965.
- MEVLÂNÂ, Minhajü’-d-Dîn Ebû Ömer’i-Osman, *Tabâkat-ı Nâsirî*, (çev: Major H. G. Raverty), New Delhi, Oriental Books Reprint Corporation.
- MİNORSKY, V., *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, (Çev. Abdullah Duman/Murat Çağrı), İstanbul, 2008.

- Moğolların Gizli Tarihi*, (çev: Ahmet Temir), Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 4. Baskı, 2010.
- MORGAN, David, *The Mongols*, Cornwall, 2005.
- MUKADDESÎ, Semseddîn Ebû Abdullah Muhammed, *Ahsenü't-Tekâsim*, Leiden, 1906 -----, *Kitâbü'l-Bed've't-Târîh*, c. II.
- NÂRŞAHÎ, Ebû Bekir Muhammed b. Cafer, *Târîhu Buhârâ*, Dar el-Maarif, Kahire 1993.
- NECEF, Ekber E., *Karahanlılar*, İstanbul, Selenge Yayınları, 2005.
- NEMSTOVA, N. B., “*Sredneaziyatskiye Karavansarayi v Genetiçeskom Aspekte*” (Среднеазиатские каравансарайи в генетическом аспекте), *Rannesrednevekovaya Kultura Sredney Azii i Kazahstana*, ed: B. İ. İskanderov, V. M. Masson, N. N. Negmatov, İzdatelstvo “Donış”, Duşanbe 1977.
- NESEFÎ, Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed, *el-Kand fi Zikri Ulemaü'l-Kand*, Tehran 1999.
- NESEVÎ, Muhammed b. Ahmed, *Sîretü-s Sultan Celaleddîn Mengübertî*, Kahire, 1953.
- NURTAZİNA, Nazira, *İslam v İstorii Srednevekovogo Kazahstana (Ислам в истории средневекового Казахстана)*, Almatı, Farab, 2000.
- OMARBEKOV, Talas, *Kazak Türkülerinin Memlekettiliği: Kağanattar, Ulustar men Handıktar Bayanı (Қазақ түркілерінің мемлекеттілігі: қағанаттар, ұлыстар мен хандықтар баяны)*, Almatı, 2015.
- ORAL, Osman, “*Hoca Ahmet Yesevi ve Yesevilik*”, Uluslararası Rusya Araştırma Dergisi, sayı: 6/1, Kayseri 2003.
- OYMAK, İskender, “*Türkistan'da Zerdüştlüğün Yayılması ve Etkileri*”, *Tükler*, c. III, s. 375.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “*Harezmsahlar Devleti*”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, c. IV, ss. 883-896.
- ÖZDEMİR, H. Ahmet, *Moğol İstilası*, İstanbul, İz Yayıncılık, 2005.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “*Mâverâünnehir*”, *DİA.*, Ankara 2003, c. 28.
- ÖZEL, Ahmet, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1990.

- PAUL, Jürgen, “*Karahanlılar*”, (çev: Şeyda Yılmaz), *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, c. IV, ss. 460-468.
- PİGULEVSKAYA, N., *Vizantiya na Putyah v İndiyu (Византия на путях в Индию)*, İzdatelstvo Akademi Naurk SSSR, Moskva 1951.
- PRİTSAK, Omelyan, “*Kara-Hanlılar*”, *İslam Ansiklopedisi*, c. VI, İstanbul Milli Eğitim Basımevi, 1977, ss. 251-273.
- PUGAÇENKOVA, G. A., Rempel, L. İ., *İstoriya İskusstv Uzbekisana (История искусств Узбекистана)*, İskusstvo, Moskva 1965.
- PYANKOV, İgor, “*Sakalar*”, (çev. Zülfiye Veliyeva), *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, c. I, ss. 612-620.
- ROUX, Jean-Paul, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, (çev. Lale Arslan), İstanbul, 1999.
- , *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, (çev: Aykut Kazancıgil, Ayşe Bereket), İstanbul, Kabalcı Yayınevi, Birinci Basım.
- SALMAN, Hüseyin, “*Türğişler*”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, c. II, ss. 412-420.
- SANAYİ, Mehdi, “*Ahmet Yesevi ve Yesevilik*”, (çev: Mürsel Öztürk), Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, sayı: 12, Ankara 1999.
- SEM'ÂNÎ, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr, *el-Ensâb*, c. V, Beirut, 1988.
- SENİGOVA, T. N., *Srednevekovi Taraz (Средневековый Тараз)*, Alma-Ata 1972.
- SIRMA, İhsan Süreyya, *Müslümanların Tarihi*, c. IV, Beyan Yayınları, İstanbul, 2016.
- SİZDİKOV, S. M., *Karluk-Karahan Memleketi (Қарлұқ-қарахан мемлекеті)*, Almatı, 2015.
- SKRİNE, Francis Henry, Ross, Edward Denison, *The Heart of Eurasia*, London, 1899.
- SMİRNOVA, O. İ., *Oçerki iz İstorii Sogda (Очерки из истории Согда)*, İzdatelstvo Nauka, Moskva 1970.
- Srednaya Azia i Dalni Vostok v Epohu Srednevekoviya (Средняя Азия и Дальний восток в эпоху средневековья)*, (ed: G. A. Brikina), Nauka, Moskva 1999.
- STRANGE, Guy Le, *Lands of Eastern Caliphate*, Cambridge, Cambridge University Press, 1905

- SÜMER, Faruk, *Eski Türklerde şehircilik*, Ankara, 1994.
- , *Oğuzlar*, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1999.
- , “*Dihkân*”, DİA, İstanbul 1994, c. IX.
- ŞAKİR, Mahmud, *Hz. Adem'den Bugüne İslam Tarihi*, c. IV, İstanbul, Kahraman Yayınları, 1995.
- ŞÂŞÎ, Ebû Ali, *Usulu 'ş-Şâş*, Daru'l-Kitab el-Arabi, Beyrut 1982.
- ŞEŞEN, Ramazan, *İslam Coğrafyacılarına göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara, TTKB, 2001
- TABERÎ, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr, *Târîhu 'r-Rusül ve 'l-Mülûk* (thk. Muhammed b. Ebü'l-Fadl İbrâhim), I-XI, Kahire, ts.
- TABERÎ, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir, *Târîhu 'r-Rusül ve 'l-Mülûk*, Dar Suaydan, Beirut, c. IV.
- TANYU, Hikmet, *İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1980.
- TANERİ, Aydın, *Harezşahlr*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 1993.
- Tarih Adamzat Akıl-Oyunun Kazınası (Тарих адамзат ақыл-ойының қазынасы)*, (Ed: Burhanov K. N., Aldajumanov K. S., Ajigali S. E., vd.), Foliyant Baspası, Astana 2006, c. VI.
- TAŞAĞIL, Ahmet, “*Karahıtaylar*”, DİA, XXIV.
- TURAN, Osman, “*Türkler ve İslamiyet*”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, c. IV, ss. 290-304.
- TAŞKÖPRİZÂDE, *Tabakâtü 'l-Fukâhâ*, Mosul 1961.
- TOSUN, Necdet, “*Orta Asya'da Tasavvuf*”, *Orta Asya'da İslam*, editör: Muhammed Savaş Kafkaslı, c. I, SFN Televizyon tanıtım Tasarım Yayıncılık, Anakara-Türkistan, 2012, ss. 491-547.
- TOLSTOV, Sergei Pavlovitç, *Po drevnem deltam Oksa i Yaksarta (По древним дельтам Окса и Яксарта)*, Moskova, İzdatelstvo Vostoçnoi Literaturi, 1962
- TOGAN, Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, Enderun Kitabevi, 3. Baskı. 1981.
- TURAN, Osman, *Türk Cihan Mefküresi Tarihi*, c. I, İstanbul, Nakışlar Yayınevi, 1978.

- TURLİBEK, Aslan, “*Karluktardın Sayasi Tarihi*” (*Қарлұқтардың саяси тарихы*), II. Uluslararası Türkoloji Kongresi: Günümüzde Türkoloji: Kurumu, Uygulaması ve Gelecek Görevleri, Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, c. II.
- USTA, Aydın, “*Kıpçaklar ve Harezşahlar Devleti*”, Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, c. IV.
- YAKUBÎ, Ahmed b. Ebû Yakub, *Târîhu'l-Yakubî*, c. II, Beirut.
- YÂKÛT, Şihâbuddîn Ebû Abdillâh b. Abdullâh el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, IV, Dâru Sâdır, Beyrut, 1957.
- YAZICI, Nesimi, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.
- YESEVÎ, Hoca Ahmet, *Dîvân-ı Hikmet*, (haz: Hayati Bice) Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2009.
- YILDIRIM, Kurşat, *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, İstanbul, 2013
- YILDIZ, Hakkı Dursun, *İslamiyet ve Türkler*, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1976.
- YİĞİT, İsmail, “Kuteybe b. Müslim b. Amr el-Bahilî”, *DİA*, Ankara 2002, c. XXVI, ss. 490-491.
- VAFÎ, Ali Abdulvâhid, *El-Medînetü'l-Fâdile li'l Fârâbî*, Nahdatu'l Mısır, Kahire.
- VOLİN, S., *Svedeniye Arabskih istoçnikov IX-XVI vv. O Doline Reki Talas i Smejnih Rayonah*” (*Сведения арабских источников IX-XVI вв. о долине реки Талас и смежных районах*), İnstitut İstori, Arheologi i Etnografi Akademi Nauk Kazahskoy SSR, 1960, c. VIII.
- VORONİNA, V. L., , “*Ob Uzbekskih Baniyah*” (*Об узбекских банях*), Sovetskaya Etnografia, ed: S. P. Tolstov, Moskva-Leningrad 1951, c. I.
- WELLHAUSEN, Julius, *Arap Devleti ve Sukûtu*, (cev: Fikret İşiltan), Ankara, Ankara Üniversitesi Basım Evi, 1963.
- ZEHEBÎ, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz, *Siratu A'lami'n-Nübelâ*, Lübnan 2004, c. I.
- http://www.chinabuddhismencyclopedia.com/en/index.php/Kingdom_of_Nanzhao

<https://en.wikipedia.org/wiki/Tonkin>

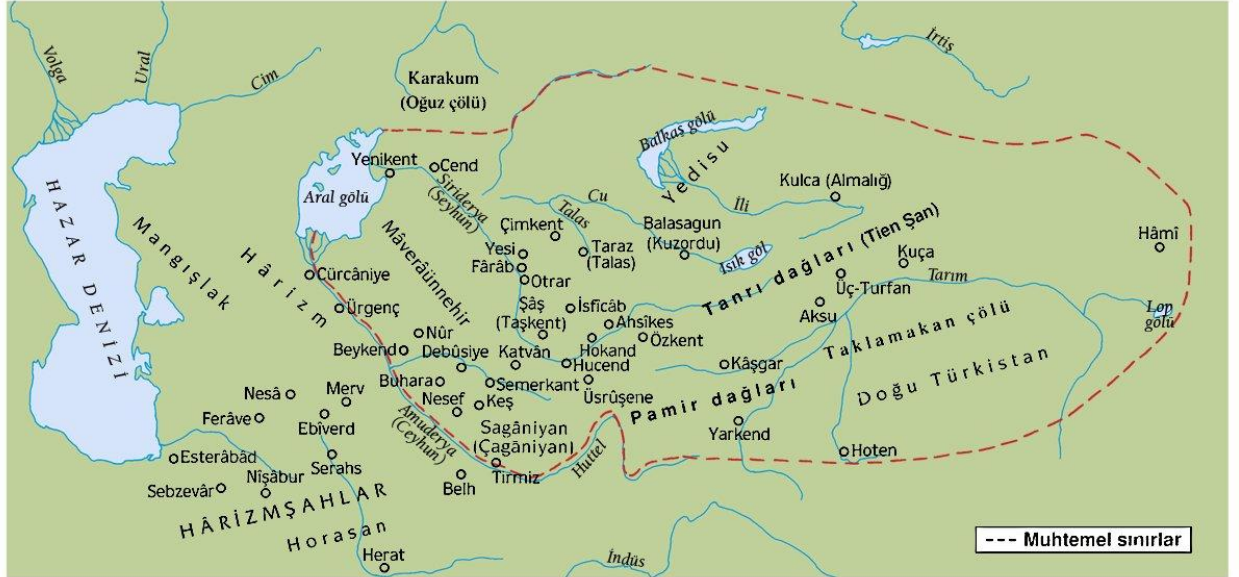
<http://www.peyamakurd.com>

EKLER

EK 1: HARİTALAR:

Harita 1: Sirderya nehri¹⁴⁴³

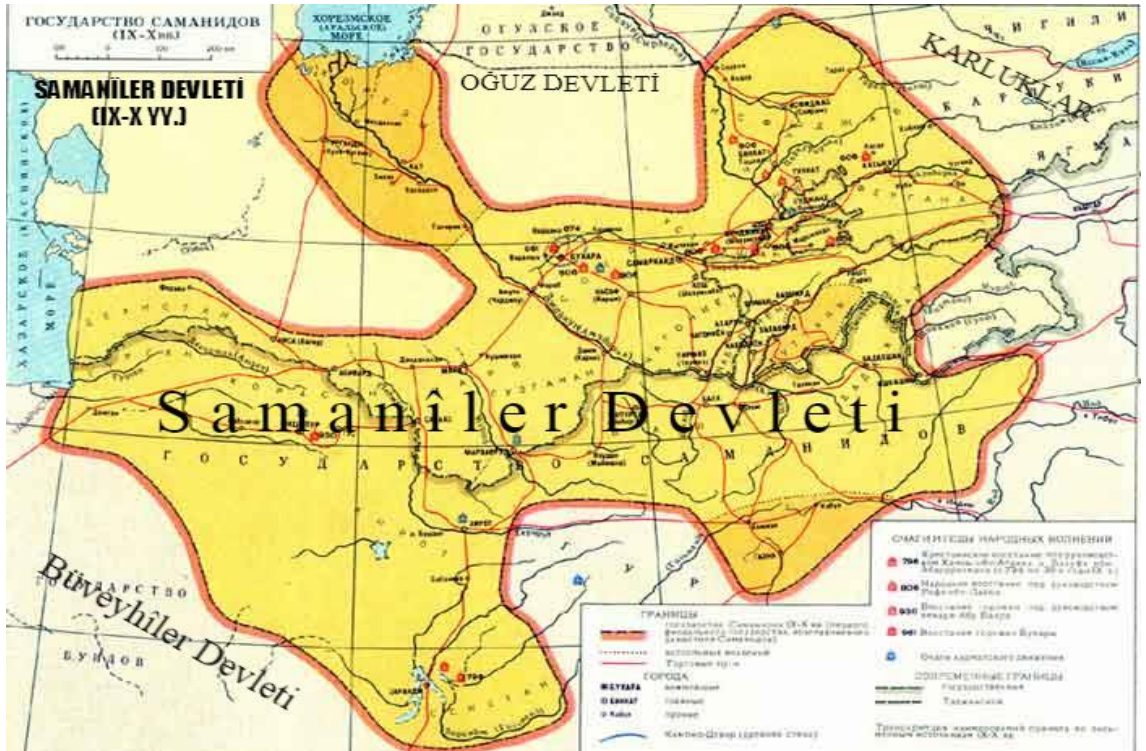
Harita 2: VIII-XIII. yüyillarda Orta Sirderya havzası ve Mâverâünnehir şehirleri¹⁴⁴⁴

¹⁴⁴³ <https://kk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%8B%D1%80%D0%B4%D0%B0%D1%80%D0%B8%D1%8F>

¹⁴⁴⁴ <https://islamansiklopedisi.org.tr/karahanililar>

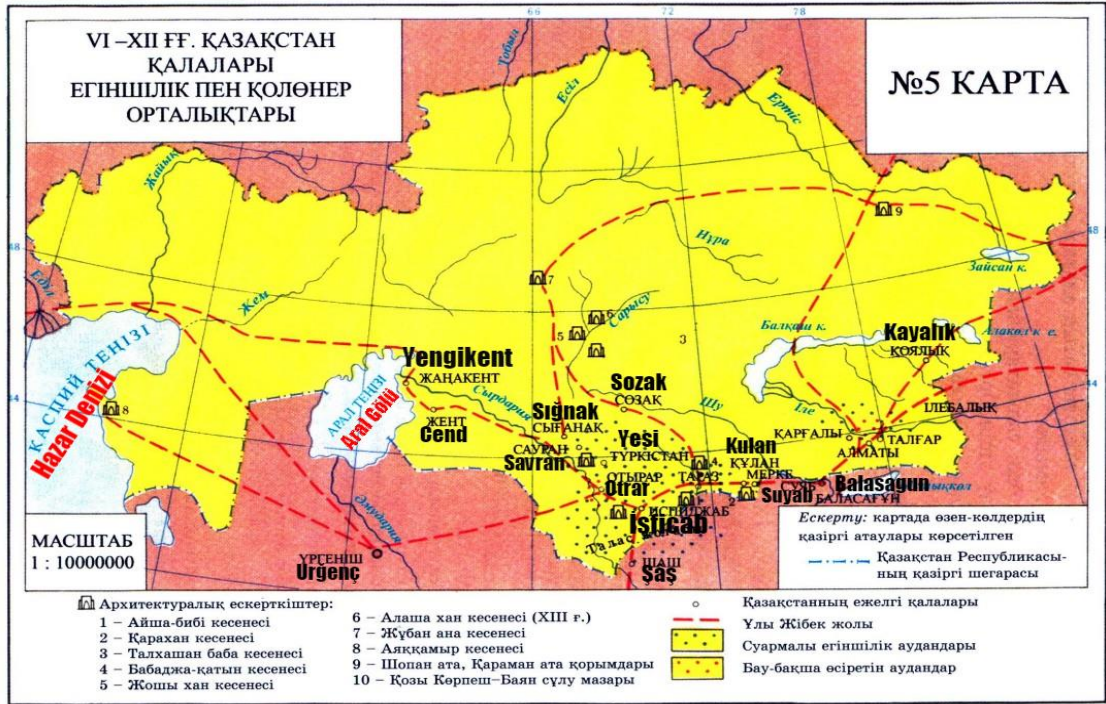
Harita 3: Karluk, Oğuz, Kıpçak ve Kimak kabilelerinin yaşadığı topraklar¹⁴⁴⁵

Harita 4: IX-X. yüzyıllarda Sâmanî Devleti'nin sınırları¹⁴⁴⁶

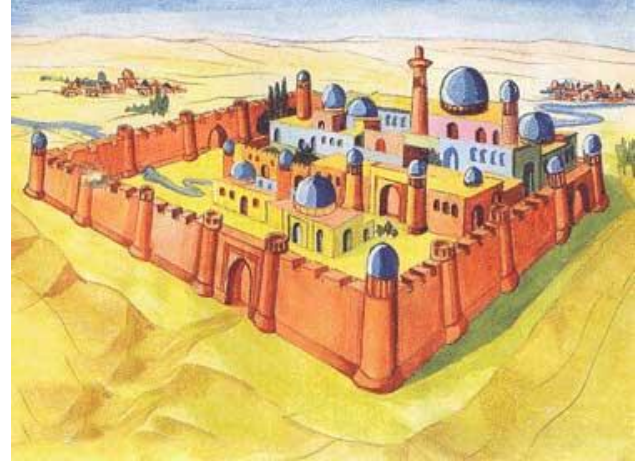
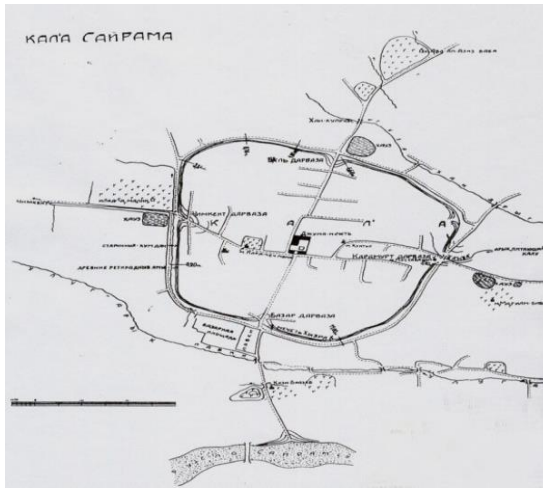
¹⁴⁴⁵ <http://edq.kz/2019>

¹⁴⁴⁶ <http://art-blog.uz/archives/1768>

Harita 5: İpek Yolu'nun Orta Sirderya havzasındaki rotaları (kırmızı çizgiler)¹⁴⁴⁷

EK 2: ŞEHİRLER

Şehirler 1: İsficab şehri kalesinin haritası¹⁴⁴⁸ Şehirler 2: Eski Taraz şehrinin muhtemel görünüşü¹⁴⁴⁹

¹⁴⁴⁷ <https://ikaz.info/aza-stan-auma-ynda-y-ly-zhibek-zholy/>

¹⁴⁴⁸ <https://silkadv.com/ru/node/1889>

Şehirler 3: Otrar şehrinin kalıntıları¹⁴⁵⁰

---

¹⁴⁴⁹ <https://www.altyn-orda.kz/istoriya-kazahstana-podzemnye-labirinty-i-drevnie-sokrovishha-hranit-zhambylskaya-oblast/>

¹⁴⁵⁰ <http://ernur.kz/sayakhat/dunie-zhuzindegi-en-ulken-kitapkhana-otyrarda-bolghan>

EK 3: TÜRBELER

Türbeler 1: Ayşe Bibi Türbesi.¹⁴⁵¹
Taraz şehri yakınları.

Türbeler 2: Hoca Ahmed Yesevi türbesi.¹⁴⁵²
Eski Yesi, şimdiki Türkistan şehri.

Türbeler 3: Hoca Amed Yesevi'nin
hocası Arslan Baba
türbesi.¹⁴⁵³ Otrar şehri
yakınları.

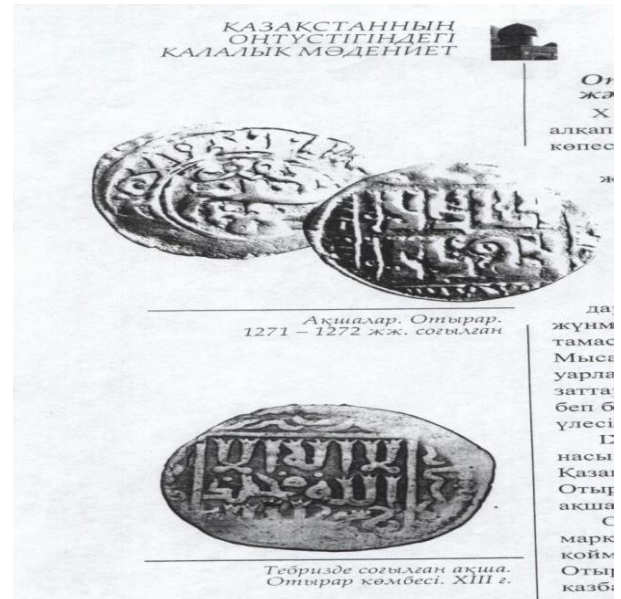
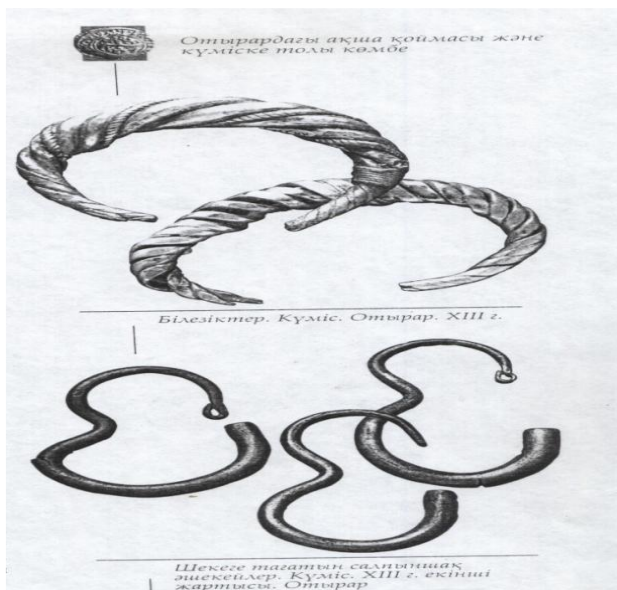
¹⁴⁵¹ <https://adyrna.kz/post/9376>

¹⁴⁵² <https://dalanews.kz/38474>

¹⁴⁵³ <http://bilim-all.kz/article/8517-Arystan-bab-kesenesi>

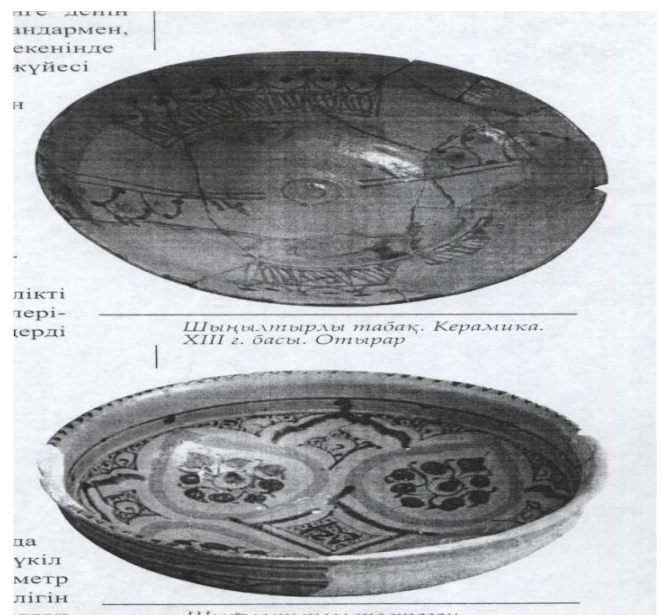
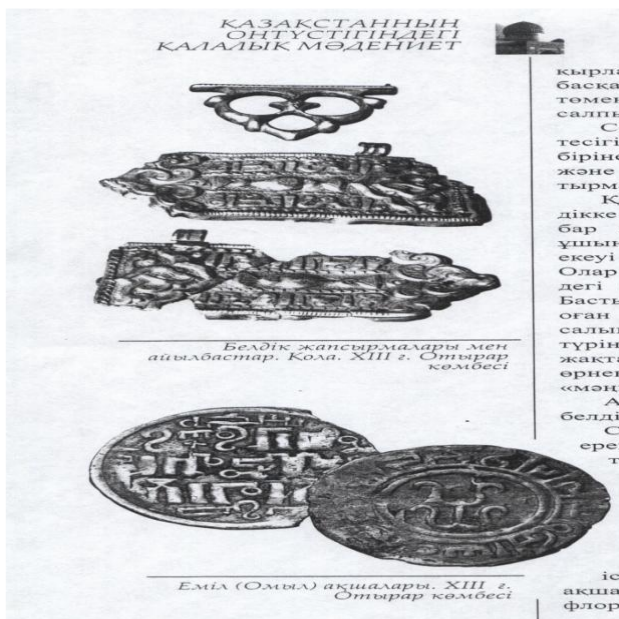

EK 4: ARKEOLOJİK BULGULAR

Arkeolojik Bulgular 1: Otrar. Gümüş Bilezik. XIII. yy.

Arkeolojik Bulgular 2: Otrar. 1271-1272'de yapılan paralar.

Arkeolojik Bulgular 3: Otrar Definesi: XIII. yy. paralar. Bronz Kemer, XIII. yy.

Arkeolojik Bulgular 4: Otrar, Seramik Tabak, (XIII. yy.)¹⁴⁵⁴

¹⁴⁵⁴ Daribay, a.g.t., s. 81-82.

ÖZGEÇMİŞ

Doğum Yeri ve Yılı : Gorgan, İran – 01.01.1990

Oğr. Gördüğü Kurumlar:	Başlama Yılı	Bitirme Yılı	Kurum Adı
Lise	1995	2006	Mağcan Cumabaev Orta Okulu
Lisans	2007	2011	Ain Shams Üniversitesi, Kahire.
Yüksek Lisans	2012	2014	Nur Mubarak Üniversitesi, Almati.
Doktora	2014	2019	Bursa Uludağ Üniv. İlahiyat Fak.
Medeni Durum	Bekar		

Bildiği Yabancı Diller ve Düzeyi: Arapça – iyi, Rusça – iyi, İngilizce – iyi, Kazakça – ana dili.

Çalıştığı Kurum (lar)	Başlama ve Ayrılma Tarihleri		Çalışılan Kurumun adı
	2011	2014	Kazakistan Diyanet İşleri Başkanlığı

Yurtdışı Görevleri :

Kullandığı Burslar : Türkiye Diyanet Vakfı Bursu 2014-2019

Aldığı Ödüller :

Üye Olduğu Bilimsel ve Mesleki Topluluklar :

Editör veya Yayın Kurulu Üyelikleri :

Yurt İçi ve Yurt Dışında katıldığı Projeler :

Katıldığı Yurt İçi ve Yurt Dışı Bilimsel Toplantılar:
Yayımlanan çalışmalar :

Burkhanadin, Abdilkhakim. The Process of Islamization of the Turks in the Middle Sirdarya Basin and the role of Sufizm in it. Adam Aleml Journal 1(79)2019, 108-123.

Burkhanadin, Abdilkhakim. The Battle of Atlah and Its importance in the History of Middle Sirdarya Basin. Habarshi Journal, Phlisophy, Cultural Studies and Politcal Science series. 3 (65) 2018. 119-128.

Diğer:

10.09.2019

Burkhanadin ABDİLKHAKİM

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

TEZ ÇOĞALTMA VE ELEKTRONİK YAYIMLAMA İZİN FORMU

Yazar Adı Soyadı	Burkhanadin Abdilkhakim
Tez Adı	FETHİNDEN MOĞOL İSTILASINA KADAR ORTA SİRDERYA HAVZASI VE İSLAM TARİHİNDEKİ YERİ
Enstitü	Sosyal Bilimler
Anabilim Dalı	İslam Tarihi Ve Sanatları Anabilim Dalı
Tez Türü	Doktora
Tez Danışman(lar)ı	Prof. Dr. Ali İhsan KARATAŞ
Çoğaltma (Fotokopi Çekim) İzni Kısıtlama	☐ Patent Kısıt (2 yıl) ☐ Genel Kısıt (6 ay) ☒ Tezimin elektronik ortamda yayımlanmasına izin veriyorum.

Hazırlamış olduğum tezin belirttiğim hususlar dikkate alınarak, fikri mülkiyet haklarım saklı kalmak üzere Bursa Uludağ Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı tarafından hizmete sunulmasına izin verdiğimi beyan ederim.

Tarih : 05/8/2019

İmza :